

JYSK, ØMÅL, RIGSDANSK mv.

Studier i dansk sprog med sideblik til nordisk og tysk

Festskrift til
Viggo Sørensen og Ove Rasmussen

Viggo Sørensen

Ove Rasmussen

JYSK, ØMÅL, RIGSDANSK mv.

Studier i dansk sprog med sideblik til nordisk og tysk

Festskrift til Viggo Sørensen og Ove Rasmussen
udgivet på Viggo Sørensens 70-års dag
den 25. februar 2011

Redigeret af
Torben Arboe
Inger Schoonderbeek Hansen

Layout
Kirsten Lyshøj

Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning
Nordisk Institut
Aarhus Universitet
2011

JYSK, ØMÅL, RIGSDANSK mv.

Studier i dansk sprog med sideblik til nordisk og tysk

Festskrift til Viggo Sørensen og Ove Rasmussen

Redigeret af:
Torben Arboe
Inger Schoonderbeek Hansen

Alle bidrag er fagfællebedømte

© Forfatterne og Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning

Layout: Kirsten Lyshøj
Vignetter: Viggo Sørensen (uden tilladelse!)

Tryk: SUN-TRYK
Aarhus Universitet
2011

Udgivet med støtte fra Nordisk Institut

ISBN 978-87-990871-3-6

Indholdsfortegnelse

Forord	8
Tabula gratulatoria	11
Om klassisk dialekt og om sproghistorie	
<i>Allan Karker</i> Cicero på jysk	17
<i>Karen Margrethe Pedersen (KU)</i> Relative konjunktioner i danske dialekter i grammatisk, geografisk og historisk belysning	27
<i>Asgerd Gudiksen</i> Udviklingen af <i>u</i> foran glde. klusil og spirant i de danske ømål	45
<i>Anette Jensen</i> Sjuskedorte, sladdersidse, somalene, svinemikkel og alle de andre. Sæmmensætninger med personnavn som andetled i danske ømål	57
<i>Erik Vive Larsen</i> Hvordan bønder bandede i Brønshøj. Realisme og replik- gengivelse i Sokkelund Herreds tingbøger fra 1621-1636	73
<i>Ann-Marie Ivars</i> Sydösterbottnisk så-konstruktion	85
<i>Hanne Ruus</i> Situert tekstforståelse – Kommunikative erfaringer i spil	97
<i>Hans Blosen og Harald Pors</i> Militær faglitteratur på vers i det 16. århundrede – På sporet af en savnet Hans Sachs-tekst	109

Om moderne dialekt, regionalsprog og sociolingvistik

Lars Brink
Uklassisk vendelbomål i 3 generationer 125

Finn Køster
Omkring Anker Jensen 141

Inge Lise Pedersen
Nutidige datidsendelser blandt jyder. Om
generaliseringen af -et som datidsendelse i svage verber 153

Henrik Hovmark
Omkring omme 167

Karen Margrethe Pedersen (SDU)
Valgkamp på sønderjysk 185

*Tore Kristiansen, Marie Maegaard og
Nicolai Pharao*
Det er intonationen, vi hører det på: Perceptionsstudier i
genkendelse af moderne dansk med henholdsvis jysk
og københavnsk aksang 207

Henrik Jørgensen
Ludoterminologi som sociolingvistisk variabel? 225

Om ordbøger og leksikografi

Lena Wienecke Andersen
Sagen(s) kerne – Studier i ord og sag-forskning 241

Torben Arboe
Jysk fraseologi og idiomatik – faste ordforbindelser,
talemåder mv. i Jysk Ordbog 257

Torben Christiansen
Smilets by – om stedsbetegnelser
i en ordbog over uformel sprogbrug 277

<i>Inger Schoonderbeek Hansen</i> Livslange indsatser – om arbejdet hen imod Jysk Ordbog	299
<i>Tor Erik Jenstad</i> Deltakande observasjon som leksikografisk metode	317
<i>Loránd-Levente Pálfi</i> Om ordbøger, som ikke er ordbøger, og ikke-ordbøger, som er ordbøger	325
Om dansk sprogforskning i øvrigt	
<i>Henrik Galberg Jacobsen</i> Sprogpolitikeren Peter Skautrup	339
<i>Ole Lauridsen</i> Det går vanvittigt godt med sproget – Om populærvidenskabelig formidling på DR's P4	353
<i>Peter Widell</i> Sagprosaetekstens fremstillingsformer og genrer: Seks teser	361
Bibliografi – Ove Rasmussen	388
Bibliografi – Viggo Sørensen	394

FORORD

Bogens titel *Jysk, øsmål, rigsdansk mv.* indrammer ikke blot indholdet i de fleste artikler i bogen – analyser af aspekter af dialekter, talesprog og rigsmål, ældre og yngre, også sproghistorisk betragtet – , men fremhæver også nogle af de væsentlige temaer i redaktionen af Jysk Ordbog: vi behandler mange fællesdanske ord og overvejer hver gang, hvor meget af betydningen der er det samme som på rigsdansk, og hvor meget der er jysk. Ligeledes undersøger vi altid, om jyske ord findes i ømålene eller har paralleller der. Ofte ser vi ud over landegrænserne, især til de nordiske sprog og tysk, efter parallelformer eller lånekilder; disse sprog er også repræsenteret i bogen.

Jysk Ordbog (JO) er i høj grad blevet, hvad den er – både som ordbog på internettet og som universitetsinstitution med ordbogskartotek og tilhørende samlinger – i kraft af Ove Rasmussens og Viggo Sørensens mangeårige indsatser, både hver for sig og sammen. De har været med i gennemsnitligt ca. 50 år: Ove fra 1956, Viggo fra 1962. Ove kom på heltid fra 1968 som amanuensis og senere lektor, dog kun på halvtid i perioden som prorektor 1975-78. Viggo kom på heltid fra 1987, men var forinden på deltid (op til halvtid) via frikøb fra adjunkt- og senere lektorstillingen på Nordisk Institut. Deres skriftlige produktion af både ordbogsartikler og artikler i tidsskrifter og bøger fremgår af bibliografierne i bogen. Alt det øvrige nødvendige arbejde som baggrund for JO må søges i årsberetninger mv.; det vil vi kort se på i det følgende.

Da Ove kom til Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning (IJSK) i 1956, omfattede ordbogskartoteket hen mod 1 mill. ordsedler, og lederen, professor Peter Skautrup, var ivrig efter at påbegynde redaktionen: 2 års forberedende arbejde og så i gang. Men en oversigt (formentlig udarbejdet af Ove) viste, at mange ældre, centrale kilder endnu ikke var excerperet. Desuden befandt store, jyske seddelsamlinger sig endnu kun på Institut for Dansk Dialektforskning på Københavns Universitet. Fra mange egne manglede man præcise oplysninger om ords udtaleformer og betydninger; dette var man dog ved Niels Åge Nielsens forarbejde begyndt systematisk at udbedre ved udsendelse af spørgelister om dialektale ord til et net af meddelere. Det blev faktisk disse emner, der kom til at præge de næste mange år på stedet med Ove som leder/administrator. I løbet af 1960'erne holdt man en række redaktionsforberedende møder, hvor også Viggo blev

en central deltager. Dette resulterede bl.a. i *Redaktionsregler* (122 s., stencileret) 1969 og et første *prøvehæfte* (64 s.) af Jysk Ordbog, redigeret af Skautrup og trykt 1970. Frem til 1979 lykkedes det at redigere og udgive endnu 3 hæfter af JO, hvorved afsnittet A–ankel forelå i trykt form; i hæfte 3-4 har både Ove og Viggo afsnit med.

Det havde dog længe stået de yngre redaktører klart, at ordbogen ikke ville kunne fortsætte i det daværende anlæg: omfanget ville blive alt for stort, redaktionstiden for lang og trykkeomkostningerne alt for høje; i hvert fald kunne Statens Humanistiske Forskningsråd (SHF) ikke betale en fortsættelse. Endvidere var de mange udtaleformer i fintmærkende Dania-lydskrift og de ofte meget detaljerede betydningsopdelinger ikke særlig brugervenlige. Til brug for en mere kortfattet lydbeskrivelse i ordbogsartiklerne udarbejdede Viggo derfor sidst i 1970'erne dels et antal generelle kort over lydudviklinger, prosodi mv., såkaldte *atlaskort*, dels detaljerede translitterationstabeller for vigtige kilders lydskrift til JO's forenklede Dania. Der blev påbegyndt redaktion efter forenklende principper; men de økonomiske udsigter var mørke. Imidlertid opnåede Ove forståelse hos de jyske amter for, at det ville være nødvendigt med tilskud, hvis ikke redaktionen skulle gå helt i stå. Dette bevirkede en fælles amtsbevilling for 1978-80, der senere blev forlænget 1981-83. I 1981 blev også udgivelsen af årsskriftet *Ord & Sag* påbegyndt. Lidt senere begyndte man udarbejdelsen af en oversigt over samtlige ord i ordbogskartoteket og deres geografiske udbredelse, bl.a. for at man kunne vurdere, hvilke ord der burde medtages på spørgelister til meddelelserne. Til dette projekt, *ordlisten*, opnåede man SHF-støtte i årene 1984-87. I disse år var mange langtidsledige kontoruddannede og akademikere midlertidigt ansat til udnyttelse af det store materiale i spørgelistebesvarelserne, til ordlisteprojektet mv.

1987 blev et vendepunkt. Dels fik IJSK tildelt to videnskabelige stillinger til redaktion mv., hvor Viggo kunne overføres til den ene og dermed lægge hele sin arbejdskraft på institut og ordbog. Dels kom den teknologiske revolution til stedet, idet en bevilling fra en privat fond kunne anvendes til indkøb af computere til udarbejdelse af ordbogsmanuskript, udskrift af spørgelister, fremstilling af udbredelseskort mv. Viggo udviklede en font, der indeholdt JO's specielle lydtegn, så man kunne aflevere tryklare manuskriptfiler og spare det komplicerede sats- og korrekturarbejde med ordbogsmanuskripterne. Der var dog ikke økonomiske muligheder for trykning, da vi i 1990 blev færdige med redaktion af bogstav B, med anvendelse af de nye, forenklende redaktionsregler. Denne redaktion blev nærmere beskrevet i et præsentationshæfte udgivet i anledning af JO's 60-

års jubilæum i 1992. Da internettet vandt frem midt i 90'erne, begyndte overvejelserne om publicering på dette medie, der måtte antages at være langt billigere end trykning. I 1997 opnåedes bevilling fra Aarhus Universitets Forskningsfond til et pilotprojekt hermed. Der blev arbejdet videre med klargøring af de tidligere afsnit (inkl. en nødvendig ny redaktion af bogstav A), og hele afsnittet A–F forelå som internetpublikation i 2000. Samtidig gav cd-teknologien mulighed for overførsel af instituttets omfattende arkiv af dialektbåndoptagelser til et mere langtidsholdbart medie; hertil opnåede man støtte fra SHF og private fonde 1995-99.

På alle de ansøgninger, der var nødvendige for at holde institut og ordbog i gang på dette aktive niveau, var Ove pennefører frem til 2000, hvor han valgte at fratræde som institutleder og overdrage hvervet til Viggo. Dette hverv blev omdefinert til centerleder i 2004, da IJSK blev lagt ind under Nordisk Institut som Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning. Ordbogskartoteket er vokset til ca. 3,1 mill. ordsedler, og spørgelistebesvareelserne skønnes at indeholde lige så mange oplysninger, hvoraf størstedelen er behandlet og foreligger som ordlister og udbredelseskort til brug for redaktionen, de fleste i form af ord- og kortdatabaser. Siden netpubliceringen i 2000 er der løbende arbejdet på optimeringer med servicemoduler, især udvidet søgefunktion og mange krydslinkninger; også dette har krævet mange ansøgninger om eksterne midler. Det sidste par år har desuden krævet stort arbejde med at tilpasse redaktionsstrukturen i JO til en hårdt tiltrængt ny webplatform, nødvendig for at sikre den fortsatte publicering på nettet. Redaktionen er nået igennem afsnit G–J og fortsætter i K; desuden skal der fortsat svares på mange dialektspørgsmål mv. fra interesserede brugere af netordbogen. Med andre ord: Viggo har slet ikke tid til at standse arbejdet, bare fordi han fylder 70. Ove gik ganske vist på pension i den alder for 6 år siden; men han kommer stadig på JO adskillige timer hver uge, så samarbejdet kan fortsætte til gavn for Jysk Ordbog, forhåbentlig mange år endnu.

Alt dette vil vi gerne vise vor påskønnelse af med dette festskrift – og takker samtidig de mange kolleger og andre sprogforskere, der er enige med os heri og bidrager med artikler til skriftet. Lidt utraditionelt er bogen forsynet med vignetter tegnet af den ene af modtagerne, nemlig Viggo Sørensen; de er "lånt", skønsomt udvalgt og fordelt af Kirsten Lyshøj.

Torben Arboe

Tabula gratulatoria

Afdeling for Dialektforskning
Nordisk Forskningsinstitut
København

Jørgen Andersen
Århus V

Lena Wienecke Andersen
København

Torben Arboe
Århus

Henning Bergenholtz
Århus

Hans Blosen
Århus

Simon Skovgaard Boeck
København

Kurt Braunmüller
Hamburg

Lars Brink
København

Torben Christiansen
København

Arnold Dalen
Trondheim

Dansk Sprognævn
København

Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab
København

Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund
Lund

Dialekt-, ortnamns- och
folkminnesarkivet
Umeå

Anne Duekilde
Kastrup

Dorthe Duncker
København

Birgit Eaker
Uppsala

Lars-Erik Edlund
Umeå

Sv. Eegholm-Pedersen
Birkerød

Inger Ej skjær Hellerup	Bente Holmberg København
Inge Friis Århus	Henrik Holmboe Egå
Britta Olrik Frederiksen Nivå	Henrik Hovmark København
Merete Frøbert Århus	Institutet för språk och folkminnen Uppsala
Jannik Fuglsang Århus	Ann-Marie Ivars Helsingfors
Føroyamálsdeildin Fróðskaparsetur Føroya Tórshavn	Henrik Galberg Jacobsen Odense
Frans Gregersen København	Jógvan í Lon Jacobsen Tórshavn
Mads og Iben Grøftehauge Horsens	Pia Jarvad København
Morten Grøftehauge Århus	Anette Jensen København
Asgerd Gudiksen København	Jørgen Nørby Jensen København
Niels Hald Århus	Tor Erik Jenstad Trondheim
Inger Schoonderbeek Hansen Hjortshøj	Henrik Jørgensen Århus
Ebba Hjorth København	Merete K. Jørgensen Gammeldansk Ordbog København

Allan Karker Århus	Magda Nyberg og Bent Jul Nielsen Brøndby
Kirsten og Jørgen Kleis Tranbjerg	Hans Frede Nielsen Odense
Tore Kristiansen København	Jørgen Chr. Wind Nielsen Hellerup
Ilse Krog Århus	Marita Akhøj Nielsen København
Mette Kunøe Risskov	Norsk Ordbok 2014 Oslo
Finn Køster København	Lene og Jens Jørn Højbjerg Olsen Århus V
Gitte og Erik Vive Larsen Århus	Loránd-Levente Pálfi Århus
Ole Lauridsen Århus	Inge Lise Pedersen København
Rita Lenstrup Frederiksberg	Karen Margrethe Pedersen København
Henrik Lorentzen København	Karen Margrethe Pedersen Aabenraa
Kirsten Lyshøj Århus	Kathrine Thisted Petersen Risskov
Marie Maegaard København	Nicolai Pharao København
Malene Monka København	Harald Pors Århus

Karen Munk Rasmussen
Varde

Ole Togeby
Århus

Morten Munk Rasmussen
Egå

Peter Trudgill
Norwich

Thomas Munk Rasmussen
Hvidovre

Lars S. Vikør
Oslo

Maj Reinhammar
Uppsala

Peter Widell
Århus

Hanne Ruus
København

Dagfinn Worren
Oslo

Flemming Talbo Stubkjær
Odense

Jan-Ola Östman
Helsinki

Lise Bjerning Terp
Varde

Om klassisk dialekt og om sproghistorie

Allan Karker

Cicero på jysk

Trykt i Kolding udkom i 1887 en lille bog med titlen *Den først' af de catilinarisk' Taaler af Marcus Tullius Cicero øwersaat epaa jysk af Jakob*; den blev siden genoptrykt i Hillerød 1919 og i København 1943 – det er sidstnævnte tryk der citeres i det følgende. Den halvt om halvt pseudonyme oversætter var den senere velkendte forfatter Jakob Knudsen. Han var født i september 1858 og var altså 28 år gammel da han i januar 1887 satte sit oversættelsesnavn under den fortale – “En bitte Fortaal”, også den på jysk – hvormed han havde forsynet bogen. Det stemmer med at han i fortalen oplyste om sig selv at han allerede var “en sexogtyw' Aar” da han begyndte på det private kursus hvorfra han nu var blevet student. Men det er en poetisk tilpasning til bogens trykkeår, for det var i august 1875 at den knap attenårige Jakob Knudsen drog til København for at begynde på Rudolph Møllers artiumskursus, og studentereksamen bestod han to år efter, i 1877. I fortalen lader han også som om han nu går og tænker på hvilket universitetsstudium han vil tage fat på, “og det blywer wal nok til Theologi” – men faktum er at Jakob Knudsen blev cand.theol. allerede i sommeren 1881. I nogle ungdomserindringer offentliggjort i Nationaltidende 1916 røber han da også at Cicero-oversættelsen blev til “før 1881” (Knudsen 1949:159).

Denne vage datering kan jo betyde når som helst under Jakob Knudsens ophold i København 1875-81. Men det forekommer meget sandsynligt at litteraturforskerne (fx Thomsen 1935:159; Andersen 1958:92; Elbek 1980:151) har ret når de mener at ideen til oversættelsen tog form i en første version allerede under kursustiden da den unge Jakob stred med det omfattende pensum i latin (jf. den typiske timeplan for den offentlige lærde skole, Skovgaard-Petersen 1976:31). Når han valgte at oversætte til jysk, kan det også meget vel være “et maskeret Udtryk for Jydens Hjemve i Hovedstaden” (Thomsen 1935:159), og det er helt klart ikke noget tilfælde at sprogformen blev “Jysk omentrent af den Slaw, som de taaler i

Hanherrederen nuerden' for Limfywren", som han siger i fortalen; for det var det folkemål han var fortrolig med fra sin barndom i Aggersborg. Han forsøger sig ikke med nogen slags lydskrift, men bestræber sig på "at staw' det saat', te hwem der kan Jysk, de kan løs' det som Jysk" – eksempelvis ved, som det fremgår, at markere apokopen med en apostrof; på den anden side skriver han fx regelmæssigt infinitiv *have* som i skriftsproget, aldrig *ha*. Strukturelt synes det ikke helt tilfredsstillende, men Niels Åge Nielsen (1959:111) nævner dog uden forbehold Jakob Knudsens Cicero-oversættelse blandt tekster på hanherredsmål (jf. også Skautrup 1968:122). Interessen skal herefter samle sig om Jakob Knudsens præstation som oversætter.

Som allerede nævnt er det udgaven (optrykket) fra 1943 der citeres efter. Her må det tilføjes at henvisningerne ikke gælder side, men kapitel. Inddelingen i kapitler er for resten ikke oversætterens påfund, den genfindes i udgaver af den latinske originaltekst (fx i *M. Tulli Ciceronis Orationes* I, Oxford 1946), og Jakob Knudsen må have overtaget den fra en sådan; den er konventionel ligesom versinddelingen i Bibelen og tjener først og fremmest til at man ved citater og referencer kan orientere sig i teksten.

Oversættelsens væsen

I den givne historiske sammenhæng – den romerske republik i år 63 f.Kr. – kan det være nødvendigt at overtage nogle udtryk som fremmedord i en oversættelse. Jakob Knudsen går ud fra at hans læsere nok kender ordet *konsul*, men i en anden betydning end den gammelromerske, så et sted i sin fortale forklarer han at "Konsul – det war nøj, som Romeren' de haad'; det war omentrent som det, wi her til Lands kaalder Minister"; og i den betydning optræder betegnelsen mange gange i oversættelsen. Men ud over det er der ganske få tilsvarende tekniske termer, således *Senatet* (1, 8 mfl.) for *senatus* og dertil *Senatsbefalling* (2) som gengivelse af *senatus consultum* samt (ligesom i rigsdansk) *Folk'tribun* (2) for *tribunus plebis*. Den romerske *praetor* omdøber han derimod til *Øwerdommer* (2, 13), og de ærede medlemmer af senatet, der på latin tituleres *patres conscripti* (ordret 'forsamlede fædre', jf. Hastrup 1976:172), lader han Cicero adressere som "I høw' Herrer" (4, 13 mfl.). I forlængelse heraf ligger det at det romerske felttegn *aquila* (et billede af en ørn) omtolkes til "dether Flag" (9) og at *servi mei* 'mine slaver' fordanskes til "min' Tjenest'folk" (7). Det går så vidt at *templa deorum immortalium* 'templerne for de udødelige guder' gøres til "Kjerkeren" (5), ja i et fromt ønske bliver romernes hedenske

guder ligefrem udskiftet med kristendommens ene: “Kund’ Worherre endda hjælp’ dæ epaa bejer’ Taanker!” (9), og Catilinas komplot fordømmes som “det Krig og Ukristelighied, do haar for” (13).

Denne hjemliggørende tilbøjelighed giver sig også udslag i mangfoldige billedlige udtryk, ofte i form af folkelige stående vendinger, som oversættelsen forsires med. I et tilfælde som “Kund’ do no it have Tyerslawet laang nok for din Moddihied -?” (1) kan man nok øjne inspirationen i forlæggets *effrenata audacia* ‘tøjlesløs frækhed’ (jf. *frenum* ‘bidsel’), men talrige andre steder udfolder oversætteren sig umiskendelig kreativt. Det gælder fx “Høweren for hiele det Kobbøl Høweder” (2) svarende til *imperatorem ducemque hostium* ‘fjendernes kommandant og anfører’; “fliere Kalv’ af den samm’ Bøwl” (4) svarende til *complures eiusdem amentiae scelerisque socios* ‘adskillige mænd der er meddelagtige i samme afsindige forbryderiske forehavende’; “saa lukked A Daren for Niesen af dem” (4) svarende til *exclusi eos* ‘jeg lukkede dem ikke ind’; “Do sier ud af Øwnen som en mandwollen Tyr” (6) svarende til *Quae libido ab oculis [...] afuit?* ‘Hvilken lyst til udskejelser var der ikke at se i dine øjne?’; “Det er jo som at slaa Wand epaa en Gaas” (9) svarende til *te ut ulla res frangat* ‘så at noget som helst skal gøre indtryk på dig’; “saa giver do det lywal en gued Daw, enten det gaar saat eller saat med Landet” (11) svarende til *salutem civium tuorum negligis* ‘du er ligeglad med dine medborgeres velfærd’; “wi haar jo læng’ nok sejet som en Lus imell’ to Negl’ for denher Sammenswærgels’ dens Skyld” (13) svarende til *iam diu [...] in his periculis coniurationis insidiisque versamur* ‘vi har længe levet under disse faretruende konspiratoriske anslag’. Og hvor Cicero hist og her understreger sine ord med den milde forsikring *mehercule* (egentlig ‘Herkules hjælpe mig’), tyr Jakob Knudsen til en folkelig jysk ed, fx “Hwissom en Sindens Tid te min’ Tjenest’folk war saa baang’ for mæ, som aall’ Folk her i Byen er for dæ, saa wild’ A, Dæmen, slet it kunn’ nær’ mæ hjemm” (7); det gengiver Ciceros *Servi mehercule mei si me isto pacto metuerent ut te metuunt omnes cives tui, domum meam relinquendam putarem* ‘Hvis mine slaver var lige så bange for mig som dine medborgere er for dig, så ville jeg minsandten se mig nødsaget til at flytte hjemmefra’.

I sammenhæng med disse folkelige stiltræk i oversættelsen er det værd at bemærke at Jakob Knudsen gennemgående vælger verbale udtryk på jysk hvor Ciceros latin byder på et abstrakt nominal. Det ses allerede i talens berømte optakt (jf. tekstprøven nedenfor), hvor *Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra?* ‘Hvor længe endnu, Catilina, vil du misbruge vor tålmodighed?’ omskrives til “Kund’ do it snaar blyw’ farre

med at trass' vos, Catilina?"; og tilsvarende i den næste sætning: *Quam diu etiam furor iste tuus nos eludet?* 'Hvor længe skal dit afsind drive sit spil med os?' bliver på jysk til "Kund' do it en Gaang komm' til End' med at wær' toble?" Blandt de mange parallelle tilfælde skal nogle få eksempler nævnes: "te A baade er for laangsom i det og bærer mæ gal æ" (2) gengiver *iam me ipse inertiae nequitiaeque condemno* 'nu bebrejder jeg mig selv min passivitet og udygtighed'; "da de ander' war rendt djer Wej" (3) modsvare *discessu ceterorum* 'ved de andres afrejse'; "Kan do sie, de tier still' aalsammel" (8) omskriver *ecquid animadvertis horum silentium?* 'lægger du mærke til deres tavshed?'; og "hwis det er Folks Wred", do er baang' for" (11) dækker *si quis est invidiae metus* 'hvis der er nogen frygt for had'.

Ciceros første tale mod Catilina blev holdt i november 63 f.Kr. under et senatsmøde hvor Catilina uventet og provokerende indtog sin plads skønt han var mistænkt for at samle tropper i Etrurien for at omstyrte republikken. Talen var altså improviseret, den blev først senere skrevet ned og publiceret et par år efter. Selv i den redigerede form virker den ganske impulsiv, som det også fremgår allerede af det indledende afsnit; det aftrykkes her først på latin, dernæst i Thure Hastrups og Johnny Christensens danske oversættelser (Hastrup 1976:170-171; Christensen 2008:134) og endelig i Jakob Knudsens jyske. Men medens både Thure Hastrup og Johnny Christensen i deres formidling af talens kontrollerede patos øjensynlig tilstræber at ramme Ciceros stilniveau – Johnny Christensen ganske vist i en mindre bunden og mere "moderne" realisation – er det tydeligt at Jakob Knudsen vælger en jævnere og langt mere folkelig udtryksform.

Ciceros tekst på latin

Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? Quam diu etiam furor iste tuus nos eludet? Quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigiliae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt? Patere tua consilia non sentis? Constrictam iam horum omnium scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis, quem nostrum ignorare arbitraris? O tempora, o mores! Senatus haec intelligit, consul videt; hic tamen vivit. Vivit? Immo vero etiam in senatum venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad caedem unumquemque nostrum.

Thure Hastrups oversættelse

Hvor længe endnu, Catilina, vil du misbruge vor tålmodighed? Hvor langt vil du vove dig med dit afsindige rænkespil? Hvor findes den grænse der kan standse din tøjlesløse frækhed? Er du aldeles ligeglad med at Palatinerhøjen er under bevogtning dag og nat? – at byen vrirler med soldater? Er du ligeglad med at alle folk er bange og at pæne og fredsommelige borgere stimler sammen på gader og stræder? Berører det dig ikke at vi har valgt netop dette lokale til senatsmøde fordi det kan forsvares? Forstår du slet ikke hvorfor alle stirrer på dig som de gør? Er du da ikke klar over at du er afsløret – at vi alle ved besked med dine forbryderiske planer, så du i virkeligheden er bundet på hænder og fødder? Tror du nogen af os er i tvivl om hvad du foretog dig forrige nat og nu i nat – hvor du var henne, hvem du holdt møde med, og hvad I besluttede? Hvad er dog dette for tider, hvad er det for en moral! Senatet er klar over dette, konsulen ved besked, men dette menneske er stadig i live – i live siger jeg? Ikke nok med det. Han møder op her i senatet og tager del i vore forhandlinger. Han sidder dér og peger os ud med sit blik, den ene efter den anden, som han ønsker ryddet af vejen.

Johnny Christensens oversættelse

Vil du virkelig blive ved og ved med at prøve at udnytte min passivitet? Hvor længe kan din gangsterteknik lege kispus med os? Er der mon grænser for din hensynsløse selvtro? Regeringskvarteret er under militær beskyttelse om natten, byen patruljeres konstant, den brede befolkning holder sig tilbage, alle sundt tænkende politiske kræfter står sammen. Senatsmødet er fuldstændig sikret, du kan selv se stemningen her: mærker du ikke at alle dine planer ligger åbne i dagen, dit kup er lammet fordi vi véd fuldstændig besked: hvad du lavede sidste nat, forrige nat, hvor du var, hvem du havde møde med, hvad du planlagde, alt véd vi, hver af os. Og dog, hvad er det for en samfundsmoral vi lever med! I, mine kolleger i Senatet, er underrettet, jeg, konsulen, er klar over situationen, men han dér er spillevende, han møder op i Senatet, deltager i forhandlingerne som fuldt medlem, ja sidder og angiver med et blik at vi alle står for tur til likvidering.

Jakob Knudsens oversættelse

Kund' do no it snaar blyw' farre med at trass' vos, Catilina? Kund' do it en Gaang komm' te End' med at wær' toble? Kund' do no it have Tyerslawet laang nok for din Moddihied -? Du sier kanskjisæ aaller den Wej, Palatinerbjerret er: te de holder Wagt der om Nætten og ander' Steder

rundenom i Byen? Do er rolle og mærker it, te aall' ander' er baang'; te Landets bejst' Folk holder sæ samled'; te wi haar Sældaater til at staa Waght her wed Senats-Bygningen. Do kan gaa og sie wos lig' i Øwnen' uden at blink'. Jamen, mærker do da it, te wi wed det hiele om dæ? Sier do da it, te wi haar Krammen baade epaa dæ og epaa din' Kunster, baare wed det, te wi wed om dem at sej'? Bilder do dæ ind, te der er jen af wos, som er her til Stede, som it wed, hwad do tog dæ for sidst' Næt, hwad do gjow den ifarwed; hwor do war, hwem do haad' forsamled', hwad I bløw jens om at gjør'? Jow, do kan endda lid' epaa, wi wed det aaltsammen hielt wal. – Ja, sikken en Tid wi løwer i! og da nøj slimme Pak, En haar med at gjør'. Senatet wed det hiele, Konsulen wed det – og saa løwer saat en Kaa'l illywal. Ja, han løwer! Hm, it and't end det? Jow, han kommer saamænd i Senatet, han er med, nær wi taaler om Riggjiringssager, han peger wos ud og mærker wos med Øwnen for at tage Lywet af wos aall' te Hob'.

Der er vistnok almindelig enighed om “at oversættelsen skal have den samme virkning på sine læsere, som originalen havde på sine” (Skyum-Nielsen 1997:80). Til dette idealbillede må høre at stilen i oversættelsen afspejler stilen i originalen i så høj grad som sprogstruktur og kulturgrundlag gør det muligt. Men der kan ikke være tvivl om at en romersk retor på Ciceros tid ville have regnet Jakob Knudsens fortolkning til *attenuatum genus* ‘den simple stilart’ – *id quod ad infimum et cottidianum sermonem demissum est* ‘den som er trukket ned på den laveste dagligtales niveau’ (jf. Palmer 1966:150). Jakob Knudsen kan heller ikke selv have været i tvivl om stilforskellen. Men hvad ville han da med sin oversættelse?

Oversættelsens mening

Som tidligere sagt ved vi fra Jakob Knudsen selv at hans version af Ciceros første catilinariske tale blev til før 1881, og vi har gode grunde til at antage at det skete mens han gik på studenterkursus 1875-77. Men vi ved intet om motivationen. Når vi tænker på de mange kreative indslag af folkelige stående vendinger i omplantningen til jysk, kan vi få det indtryk at oversætteren har moret sig med at efterligne de såkaldte *Olelais fraser* fra 1600-tallet, som han sikkert har kendt. Derfra stammer fx den morsomhed at det bevingede ord fra Terents *Ira amantium amoris est redintegratio* ‘kæresteparrets skænderi fører til fornyet forelskelse’ oversættes til ordsproget “Nar kattene bides, gjør de Kiældlinger” (DgO. VI.33; jf. høreren Qvintus i Blichers novelle *Juleferien*). Men Jakob Knudsens kreativitet er helt fri for andre træk der karakteriserer Olelai,

nemlig dels plathed og obskønitet, dels studentikose undersættelser som når *Tempus edax rerum*, der svarer til det danske udtryk 'tidens tand', omtolkes til "Det er Spiise-Tiid" (DgO.VI.47). Yderligere spekulation er nytteløs, vi må konstatere at oversættelsens supponerede "urform" er tabt. Vi må holde os til den version som blev udgivet på tryk i 1887. Den er som før nævnt ledsaget af en fortale, og her udpeger Jakob Knudsen (måske ved en efterrationalisering?) sin målgruppe og gør rede for sin intention.

Hvem målgruppen er fremgår allerede af fortalens to første ord "Wi Bønder" – i sig selv en solidaritetserklæring. Fortalen fastslår indledningsvis at "Wi Bønder haar jo møj Rispekt for Embedsmænden' og de Fin'" – og hvorfor? "Jow det er *det klassisk*', som wi rispektierer, og som wi ogsaa maa og skal rispektier' wed wor Embedsmænd og wed wor fin' Folk". Men hvad er det klassiske? Det kan være svært at sige, men det stammer fra de gamle romere, "for det er egentlig det, som de haar skrøwen, der kaaldes klassisk". Herpå følger så Jakob Knudsens hensigtserklæring: "Og nær A no derfor wil søg' at give jer en Begrebb om, hvad det klassisk' er for nøj, saa wed A it bejer end at tage og øwersætt' lig' fram nøj – og helst det bejst' – som de gammel' klassisk' Romerer haar skrøwen" – nemlig "denher bitte Taal' af Cicero".

Mod dette ræsonnement må man nok have lov at indvende at udtryksformen i den jyske oversættelse adskiller sig påfaldende fra Ciceros stil – og det er ikke glasklart hvad der menes med at det klassiske er en respektindgydende egenskab ved embedsmændene og de fine. Allerede vennen Holger Begtrupskildring af Jakob Knudsen røber tvivl om forståelsen af fortalen: Jakob Knudsen lægger vægt på det klassiske, men "Hvad dette egentlig er, kan han dog ikke nøjere forklare [...] Man skønner, at denne Fortale i Virkeligheden er et muntert Indlæg i Forfatterens Kamp for Folkelighed imod 'den klassiske Dannelses' taabelige Forret i det skikkelige danske Folks Bevidsthed" (Begtrup 1918:136-137). I en anden kommentar hedder det med en noget ubeslutsom formulering at Jakob Knudsen her gør op med det klassiske, "alt imens han – spøgefuldt – hævder dets Ry ved denne Oversættelse" (Norrild 1935:230). Med et citat fra fortalen – "det er det klassisk', som gjør wor Embedsmænd til, hvad de er; der wild' ingen Werdens Ting wær' wed det, hvis de it haad' djer klassisk' Dannels'" – finder Vagn Skovgaard-Petersen (1976:196) nok så håndfast at Jakob Knudsens lille bog er ment som en hån mod dyrkelsen af den klassiske dannelse. Det samme sted i fortalen fremhæves af Richard Andersen (1958:93), men han peger yderligere på skildringen af "wor Apotheker hjemm'", som Jakob Knudsen regner til de klassisk dannede

ligesom fx præsten (der for øvrigt var “Prowisorist, en rigtig Estrupper”). Som barn måtte Jakob til apoteket efter levertran – og “A glæmmer aaller den Gaang han rakt’ mæ denher bitte Flask’ og saa’e: ‘en Kron’ [...] saat: lidt tilbaag’ med Nakken, og saa Øwenlaagen’ halv nier, og saa: ‘en Kron’ – akkeraat som det war slet ingen Werdens Ting for ham”.

Dette sted er uden tvivl vigtigt for forståelsen. Men taget efter pålydende må det betyde at det klassiske nærmest er synonymt med storsnudethed. Og bedre bliver det ikke af at det også kan være filmovertræk for halvdannelse; for et andet sted i fortalen præsenterer Jakob Knudsen redaktøren af provinsavisen: “A haar lært min først’ latinsk’ Sætning af ham; det war dether: *corpus sanum in mente sana*; det betyder ‘en sund Krop i en sund Sjæl’. Men han kund’ it sej det ret for han saa’e aaltider: *menta sana*” – og *menta* betyder ‘krusemynte’. Her er der altså en dobbelt fordrejning af det bevingede ord *mens sana in corpore sano* som stadig kan slås op i en moderne dansk fremmedordbog. Endnu mere forstyrrende virker det at Jakob Knudsen i samme fortale roser sig af at “det klassisk’ haar gjow mæ til et hielt and’t Minnesk’ [...] Ja, den Klaarhied, den Klaarhied, det er en skjøne Ting; – og det er netop den, A wild hjælp’ min’ egen’ Folk, Bønderen, til at faa”; med sin oversættelse til jysk af Ciceros første catilinariske tale vil han nu efter Madvigs død – Madvig var død en måneds tid forinden – bidrage til “den sture Formaal: at bewaar’ for Latinen og det klassisk’ i det Hiele den Magt, den Indflydels’, frem for aalt: den *Wærdighied*, som tilkommer det”.

Sandt at sige er det ikke spor klart, det er lag på lag af skrømt. Renere ord for pengene finder vi i en artikel om “Den lærde Skole og Folkehøjskolen” som Jakob Knudsen skrev i 1903-04. Her ser han tilbage på dengang han “i den halvvoksne Alder første Gang lærte den lærde Skoles Undervisningsmaade at kjende” – altså i kursustiden 1875-77. “Alle Fremtoninger indenfor Latinskolen syntes mig at mangle ratio sufficiens saavel for deres Opstaaen som for deres Eksistens. Det var mig som en Spøgelseverden det hele”. Og han konkluderer: “Den lærde Skoles Væsen, i de Aar som gik umiddelbart forud for Brandes’ Indflydelse, var efter mit Skjøn ganske negativt, det var *den infameste Forsømmelse af alt menneskeligt*” (Knudsen 1965:42-43). Sådan!

Her har Jakob Knudsen nu diskvalificeret latinskolen, i hvert fald som den var “før 1881”. Men gælder det også latinen? Gælder det også Cicero og hans første catilinariske tale? Jeg tror det ikke – men svaret blæser i vinden.

Litteratur

- Andersen, Richard (1958) *Jakob Knudsen*. København: Det Danske Forlag.
- Begtrup, Holger (1918) *Jakob Knudsen*. Kjøbenhavn og Kristiania: Gyldendal.
- Christensen, Johnny (2008) Quousque tandem ... En lille filologisk øvelse, i: *Filologi og Humaniora*. Redigeret af Mogens Herman Hansen. København: Museum Tusculanums Forlag:133-141.
- DgO.VI = *Danmarks gamle Ordsprog* VI. Udgivet af John Kousgård Sørensen. 1980. København: C.A. Reitzel.
- Elbek, Jørgen (1980) Jakob Knudsen, i: *Danske digtere i det 20. århundrede* I. Torben Brostrøm og Mette Winge (red.). København: Gad:149-168.
- Hastrup, Thure (1976) *Græsk og romersk talekunst*. København: Berlingske Forlag.
- Knudsen, Jakob (1943) *Den først' af de catilinarisk' Taaler af Marcus Tullius Cicero øversaat epaa jysk af Jakob*. København: Gyldendalske Boghandel.
- Knudsen, Jakob (1949) *Idé og Erindring*. Udgivet af Jørgen Jensen og Th. Krøgholt. København: Gyldendalske Boghandel.
- Knudsen, Jakob (1965) *At være sig selv*. Et udvalg ved Ole Wivel. København: Gyldendalske Boghandel.
- Nielsen, Niels Åge (1959) *De jyske dialekter*. København: Gyldendal.
- Norrild, Svend (1935) *Jakob Knudsen*. København: H. Hirschsprungs Forlag.
- Palmer, L.R. (1966) *The Latin language*. Fifth impression. London: Faber and Faber.
- Skautrup, Peter (1968) *Det danske sprogs historie* IV. København: Gyldendalske Boghandel.
- Skovgaard-Petersen, Vagn (1976) *Dannelse og demokrati*. København: Gyldendalske Boghandel.
- Skyum-Nielsen, Erik (1997) *Den oversatte klassiker*. København: Museum Tusculanums Forlag.
- Thomsen, Ejnar (1935) *Dansk Litteratur efter 1870*. København: H. Hirschsprungs Forlag.

Allan Karker
lektor emeritus
Århus

Tillæg af Torben Arboe (efter ønske fra Allan Karker):

**Kort karakteristik af dialekten ud fra dialektord i artiklen
“Cicero på jysk”.**

Jakob Knudsen betegner som nævnt dialekten som “jysk, omtrent af den slags, man taler i Hanherrederne (herefter: Han) nord for Limfjorden”. Dette kan bekræftes ud fra følgende træk. 1) Ord som *wi*, *wed*, *Wej* viser, at *v*- i forlyd foran fortunevokal udtales *w*-, hvilket kun gælder Nordjylland nord for Limfjorden samt det nordlige Himmerland, det østlige Djursland og Samsø, jf. dialektkort K 3.1 i Jysk Ordbog (herefter JO). 2) Brug af efterhængt bestemt artikel, fx *Tyerslawet* (= tøjrslaget), *Øwnen'* (= øjnene), placerer dialekten i den østlige del af det nævnte område inkl. størstedelen af det vestlige Han (K 7.1). 3) Stavemåden *Begrebb* med 2 *b*'er i udlyd peger hen mod, at *-b* ikke udtales *-v* eller *-w*, men som spirantisk *ḃ* (“blødt *b*”, “spansk *b*”), hvilket er karakteristisk for nordjysk nord for Limfjorden (K 4.3); dermed er det nordlige Himmerland mv. udelukket. Dette vises også af ordet *Høweren* (= hyrden): denne udtale findes nord for Limfjorden, mens ordet (i ubøjet form) udtales *hjo·r* i Himmerland (jf. ¹*hyrde* i JO). 4) Udtalen *Daren* (= døren), altså *a* for *ø*, udelukker Vendsyssel, der har *dø·r*, og den østligste del af Han, der har *dö·r* (jf. ¹*dør* i JO). Tilsvarende udtale af *før* med *a* i sammensætningen *ifarwed* (= iførved, dvs. forud) afskærer lidt mere af området i det nordlige Han; her og i Vendsyssel bruges i stedet ordet *førend* (jf. ³*før* i JO). 5) Udtalen *høw·* (= høje) afskærer det vestligste Han, der har *hyw·*, den almindelige vestjyske form (jf. ³*høj* i JO). Hermed er området indskrænket til det midterste, sydlige Han, dvs. Aggersborg og nærmeste omegn. – Ovenstående antyder, at der går adskillige dialektgrænser gennem Han; dette er senest nærmere beskrevet i Viggo Sørensen: Han Herredernes dialekt. i: *Ja, hwans æ dialegt?* Foreningen Han Herred Mål. (2010):12-21.

Karen Margrethe Pedersen (KU)

Relative konjunktioner i danske dialekter i grammatisk, geografisk og historisk belysning

Ordbøger som Jysk Ordbog og Ømålsordbogen indeholder mange ord, der hver på deres måde er vanskelige at redigere, og som stiller store krav til redaktørernes viden og kunnen. Til dem hører de såkaldte funktions-ord, dvs. ord, der har en grammatisk funktion, men et vagt eller diffust indhold. De stiller krav til redaktørernes viden om grammatik. Ofte kunne man ønske, at ordbøgerne havde råd til at ansætte en egentlig grammatiker som konsulent, eller at ordbøgerne var så godt bemandede, at i det mindste én af redaktørerne kunne afse tid til at holde sig ajour med forskningen inden for dansk og nordisk grammatik. Men sådan er virkeligheden ikke. Og opgaven bliver ikke lettere af, at man redigerer ord for ord, og ikke ordtype for ordtype. Tænk om man kunne redigere alle modalverber samlet – eller alle konjunktioner.

I denne festskriftartikel har jeg benyttet lejligheden til at “gå på tværs” af både dialektområder og enkeltord og betragte de relative konjunktioner under ét. Jeg medtager kun adjektiviske relativsætninger, ikke adverbelle, og jeg udelukker alle relativsætninger indledt af *hv*-ord, med undtagelse af den særlige, sønderjyske type indledt af *hvad* (jf. nedenfor).¹

Materialet, der ligger til grund for analysen, er først og fremmest hentet fra følgende kilder:

- Jysk Ordbog (JyO) og seddelsamlingerne til Jysk Ordbog.
- Ømålsordbogen (ØMO) og seddelsamlingerne til Ømålsordbogen.
- Teinnæs’ bornholmske ordbogsmanuskript, optegnet i bornholmsk ortografi 1923-1930, digitaliseret version i Afdeling for Dialektforsknings interne tekstkorporus.
- De transskriberede båndtekster, der ligger i det elektroniske korpus CorDiale og i det interne tekstkorporus.

¹ Også det-kløvninger udelades, idet det-kløvninger normalt ikke har en relativ ledsætning.

Sætningseksempler fra disse kilder har jeg som regel kun lokaliseret groft, med følgende forkortelser: B=Bornholm, S=Sjælland og Møn og Lolland-Falster, F=Fyn og de sydfynske øer, NJy=Nordjylland (nord for Limfjorden), VJy=Vestjylland, ØJy=Østjylland, SdJy=Sønderjylland.

1. Sætningsskemaet

Relativsætninger har varierende udfyldning af konjunktionalpladsen og varierende repræsentation af fællesleddet.

1.1. Med fællesleddet som subjekt

I de sætninger, hvor fællesleddet er subjekt i ledsætningen, finder man følgende typer:

Skema 1. Relativsætninger, hvor fællesleddet er subjekt

<i>der var en fisker</i>	<i>[-]</i>	<i>der</i>	<i>hed N.N.</i>
	<i>at</i>	<i>der</i>	<i>hed N.N.</i> (ikke i store dele af Jylland)
	<i>te/de(t)</i>	<i>der</i>	<i>hed N.N.</i> (kun i Jylland)
	<i>da</i>	<i>der</i>	<i>hed N.N.</i> (kun i Nordjylland)
	<i>hvad</i>	<i>der</i>	<i>hed N.N.</i> (kun i Sønderjylland)
	<i>som</i>	<i>[-]</i>	<i>hed N.N.</i>
	<i>som</i>	<i>der</i>	<i>hed N.N.</i>
	<i>som</i>	<i>han</i>	<i>hed N.N.</i> (kun på Bornholm)
	<i>at</i>	<i>han</i>	<i>hed N.N.</i> (kun på Bornholm)

Hertil kommer, at man i nogle dialekter også kan sige *der var en fisker hed N.N.* og *der var en fisker og hed N.N.*, men disse konstruktioner tolker jeg som serielle verbalkonstruktioner og ikke som ledsætningskonstruktioner. De vil ikke blive behandlet her. De ni typer ovenfor kan beskrives som varianter af samme struktur:

Konjunktionalpladsen er enten tom eller udfyldt af én af konjunktionerne *at*, *te/de(t)*, *da*, *som* eller *hvad*. (Konjunktionen udtalt [*de*] skrives her *de(t)*, for at vise samhørigheden med *te*, og samtidig undgå at ordet læses som pron. *de*.)

Efter *som* og *hvad* kan der følge et indre *at/te*: *som at der*; *som at han*, *som at [-]*, *hvad te der*; fx: *det var en almindelig hammer hvad te der var ekstra hærdet (SdJy)*, *der var nemlig en ung bonde som at var meget interesseret i det (S)*.

Det er også muligt at tolke *at* i *at der* som indre *at*, dvs. [-] *at der*. Denne tolkning findes i Heltoft og Hansen 2007 (manus) og er anført som en valgmulighed i K.M. Pedersen (2009a), men jeg har her valgt at tolke *at* som ydre konjunkional. Tilsvarende gælder for *te* i *te der*.

Der er ingen tvivl om, at *som* og *hvad* står på konjunkionalpladsen i forbindelserne *som at* [-], *som (at) der*, *som (at) han*, *hvad (te) der*. Det kan derimod diskuteres, hvilken ordklassebetegnelse ordene skal have i ordbøgerne. Det afhænger af den enkelte ordbogs principper for ordklassebetegnelse. Jeg vil lade dette spørgsmål ligge, men selv vil jeg vælge at kalde dem konjunktioner. Historisk set er *som* da bevaret som konjunktion, mens *hvad* har skiftet ordklasse ved grammatikalisering eller lån.

Subjektspladsen er enten tom eller udfyldt af subjektvikaren *der* eller *her*, eller af et personligt pronomen (her *han*), der henviser til korrelatet (*en fisker*) i oversætningen.

Tom subjektsplads forekommer kun efter *som*, og *som* [-] udgør således en uregelmæssighed. Man kunne derfor overveje, om *som* skulle placeres på subjektspladsen, i kombinationen [-] *som* i stedet for *som* [-]. *Som* er da et pronomen, der dels kan stå på subjektspladsen og dels på konjunkionalpladsen. Men hvis *som* placeres på subjektspladsen, er det en uregelmæssighed, at konjunkionalpladsen ikke kan udfyldes før *som*:

<i>der var en fisker</i>	<i>at/te</i>	<i>der</i>	<i>hed N.N.</i>
<i>der var en fisker</i>	<i>*at/te</i>	<i>som</i>	<i>hed N.N.</i> ²

Ud fra det kriterium, at sprogbeskrivelsen bør være enklest mulig, må man foretrække analysen *som* [-] frem for [-] *som*. Og forklaringen på *som* [-] kan man finde i sproghistorien: I gammeldansk var alle de relative konjunktioner *ær*, *thær* og *som* altid fulgt af tom subjektsplads (og relativ kile), og *som* [-] er således et relik. (se videre herom i K.M. Pedersen: Relativt *som* i grammatisk, historisk og geografisk belysning, under udgivelse).

² Aage Hansen 1967 bd. 3 s. 442 og 450 har to eksempler på *at som*, fra den københavnske forfatter Soya (født 1896). I det ene er fællesleddet subjekt, i det andet objekt. Jeg anser de to eksempler som eksempler på overdrevet, hyper(u)korrekt lavkøbenhavnsk. Hvis *at som* var almindelig lavkøbenhavnsk sprogbrug, ville det utvivlsomt være omtalt hos Brink og Lund (1975), men de nævner kun lavkøbenhavnsk *som der*.

Subjektsvikarerne *der* og *her* er almindelige overalt. Forskellen på *der* og *her* er semantisk: *der* er umarkeret mht. lokalisering, mens *her* kun bruges om det, der er nær den talende (jf. Heltoft og Hansen 2007: kap. XI).

Både *her* og *der* kan forekomme med dobbelt funktion. De kan på én gang fungere som subjektvikar og som stedsadverbial.³ I substantiviske sætninger kan det fx hedde: *du kan tro dér var rejer* (F). Og i relative sætninger fx:

sikke dog et eve (grimt dyr) dér går (F)
herregud, de 25 heste hér er, de ... (S)

Konjunktionerne *som* og *hvad* kan følges af indre *at/te*, i kombinationerne *som at* og *hvad te*, fx: *så går der en bil som at sygekassen betaler* (B), *der var jo en jagt dér hvad te æ kommune stillede an* (SdJy).

Ligesom man i ældre bornholmsk kunne have subjektspladsen udfyldt med et personligt pronomen, kunne man have objekts- og styrelsespladsen udfyldt med personligt pronomen, fx:

der var en eg som tre mand kunne ikke favne hende (dvs. den) (B)

1.3. Med verbet *kalde*

I sætninger med verbet *kalde* findes der strukturer, der ligner de relative sætningers:

Skema 3. Sætninger med verbet *kalde*

<i>vi havde et hvidt formet på</i>	<i>hvad</i>	<i>vi kaldte det</i> (SdJy)
<i>det var de her lange vogne</i>	<i>som</i>	<i>vi kaldte det</i> (F)
<i>der havde de et barkhus</i>	<i>[-]</i>	<i>de kaldte det</i> (S)

Den første sætning er éntydigt en relativsætning. Fællesleddet er objektsprædikativ (jf. *vi kaldte det et formet*), og konjunkionalpladsen er udfyldt af den sønderjyske konjunktion *hvad*.

De to følgende sætninger har også været analyseret som relative, blandt andet af Jul Nielsen (1974). Jeg mener, at man kan sætte spørgsmålstejn ved denne analyse, men af pladshensyn må jeg lade problemstillingen ligge i denne artikel.

2. De enkelte konjunktioners geografiske udbredelse, belyst ved deres historie

Ingen af de relative konjunktioner er oprindeligt relative. *Som* var oprindelig en sammenlignende konjunktion. *At* og *te/de(t)* var eksplikative konjunktioner, før de blev relative. *Hvad* er indlånt som oversættelseslån af den nedertyske konjunktion *wat*, der oprindelig var et pronomen. Ud fra mit materiale er det ikke muligt at analysere, hvordan funktionsændringerne har fundet sted, og det er heller ikke opgaven her. Jeg vil kun inddrage historien, for så vidt den tjener til at belyse eller forklare den geografiske udbredelse af de enkelte konjunktioner.

2.1. Konjunktionerne *at* og *te/de(t)*

Konjunktionerne *at* og *te/de(t)* bruges i substantiviske, adverbelle og

relative sætninger. Konjunktionerne har groft sagt komplementær geografisk udbredelse, idet *at* bruges på Øerne og Bornholm, mens *te/de(t)* bruges i Jylland. Også *te* og *de(t)* har komplementær udbredelse, idet *de(t)* bruges i Vendsyssel (og sporadisk i det nordlige Østjylland og syd for grænsen) og *te* i resten af Jylland. I ældre vendelbomål kunne *de(t)* være fordoblet (jf. Espegaard 1972-74), både i substantiviske, adverbielle og relative sætninger.

De nu uddøde dialekter syd for grænsen afveg fra hinanden, hvad konjunktioner angik. I Angel brugte man *te* ligesom nord for grænsen. I Fjorde brugte man derimod *de(t)* ved siden af nedertysk *dat*. Men hverken *de(t)* eller *dat* blev brugt som relative konjunktioner. Dog kunne forbindelsen *de(t) der* forekomme i både Angel og Fjorde, jf. nedenfor afsnit 3.

Brugen af relativt *at* og *te/de* kan illustreres med følgende eksempler, ordnet efter fællesleddets funktion i relativsætningen:

da havde vi noget at der kaldes bondetobak (F)
hvis der var en gårdmand at jeg skulle hjælpe (F)
det eneste at jeg frygtede for, det var ... (S)

hun spandt jo så æ garn te der skulle slås å (på) æ væv (Thy)
der var et hundrede læs hø te de skulle slå med en le (ØJy)
der var så en kammer te sønnen lå i (VJy)

og (han) blev fri for alt det onde de(t) der var truet med (Vends.)
der står et hus i Vrå de(t) de(t) fader har bygget (Vends.)
de havde jo nogen bitte både de(t) de kunne med (sejle ud med)
(Vends.)

Det er dog en tilsnigelse at sige, at *at* og *te/de(t)* er komplementært udbredt, for *at* forekommer også i traditionelle jyske dialekter, ved siden af *te/de(t)*. Det gælder i Vendsyssel og på Djursland, samt i et midtøstjysk område, fra syd for Århus til Horsens fjord (jf. kort i Jysk Ordbog under *at*). I disse områder finder man altså variation mellem *te/de(t)* og *at*.

Denne variation finder man også i båndteksterne fra de pågældende områder. Der er dog ingen eksempler på *at* i relative sætninger, men det skyldes formentligt, at *at* og *te/de(t)* generelt er lavfrekvente som relative konjunktioner i jysk (jf. afsnit 4 nedenfor). Jysk Ordbog har et enkelt eksempel på relativt *at*, fra Anholt: *lungen og leveren det skulle laves til leverboller at vi kunne have at æde*.

Det er uvist, om *at* i jysk er et reliket eller et tidligt lån fra rigsdansk. Jysk Ordbog anser det for at være et rigsmålslån, antagelig på baggrund af, at jysk *at* først forekommer mere talrigt i kilder fra perioden 1830-1850, og i Vendsyssel og på Djursland endda først mere talrigt i kilder fra omkring 1900. Nu ved jeg ikke, hvor mange jysksprogede kilder man har før 1830. Men årsagen til, at disse kilder ikke indeholder *at*, kan meget vel være, at kilderne har "normaliseret" til det særjyske *te/de(t)*. Det er ikke ukendt, at forfattere, der skriver på dialekt, vælger de særdialektale former i de tilfælde, hvor der er variation mellem flere former. Dialekterne i Vendsyssel og på Djursland er generelt meget konservative dialekter, og det vil derfor være overraskende at finde et rigsmålslån her. Man kunne derimod forestille sig, at Vendsyssel og Djursland var randområder, der havde bevaret *at*, ligesom de har bevaret det gamle trekønssystem, der gik af brug i det øvrige Jylland. I så fald er jysk *at* et reliket og ikke et lån, i hvert fald i disse områder.

Generelt anser man både *at* og *te/de(t)* for at gå tilbage til det gammeldanske pronomen *that/thæt*. Efter denne analyse har konjunktionerne *at* og *te/de(t)* den samme oprindelse som ty. *dass*, nty. *dat*, eng. *that*.⁵ Men Lars Heltoft (1995) har foreslået, at *at* er udviklet af den gammeldanske præposition *at* (= nyere dansk *ad*). Og Veirup (1970) har foreslået, at jysk *te* går tilbage til forbindelsen *at thæt*, idet "det fællesnordiske *at* er blevet udvidet med det konkurrerende *thæt* i en pleonastisk forbindelse". Udviklingen har da været *at thæt* > *atte* > *te*. Jeg vil ikke tage stilling til de tre forslag, men pointen her er, at ingen af forslagene strider mod den antagelse, at *at* har været udbredt i Jylland. Det forudsættes tværtimod af Veirups forslag. Og det antages også af Brøndum Nielsen (1941-1942).

2.2. Konjunktionen *da/der*

Konjunktionen *da* findes kun i Nordjylland. Den er kun sporadisk afhjemlet i Vendsyssel, og den beskrives som sjælden i Vendsysselsk Ordbog (Espegaard 1972-1974), men der er flere belæg fra Thy. Brugen kan illustreres med følgende eksempler:

det skal den da der kommer sidst (Thy)
vi fik da alle tider det da vi kunne spise (Thy)
det da æ hjul går rundt på (Thy)

⁵ Jf. fx GG bd. 2 1957: § 381, Niels Åge Nielsen 1960 og Aage Hansen 1971:279f.

Konjunktionen udtales *dα*, *da*, *də*⁶, og den bruges kun som relativ konjunktion. Spørgsmålet er, hvad dens oprindelse er.

I Vendsyssel kan man muligvis tolke *da* som dannet ved lydåbning af konjunktionen *de(t)*. J.M. Jensen (1897-1902: § 761) anfører en udtaleform med *a* under konjunktionen *de(t)* som “udsagnsbindeord”. Og også artiklen *et* og enklitisk pronomener *det* kan udtales med *a* i Vendsyssel, dog kun i den nordlige del.⁷ Denne tolkning er imidlertid ikke mulig i Thy, hvor man ikke siger *de(t)*, men *te*.

En anden mulighed er da at tolke *da* som dannet ved lydåbning af konjunktionen *der*. Ordet *der* udtales tryksvagt som *dæ(r)*, *də*, og ikke som *da*. Men det er ikke utænkeligt, at *der* har haft særudvikling som konjunktion. Som konjunktion har ordet hverken haft en trykstærk pendant eller en skriftsprogsform at støtte sig til, og det har derfor haft mulighed for særudvikling.

Den relative konjunktion *der* (*thær*, *ther*) var almindelig i gammeldansk, især i vest-danske kilder. Konjunktionen kunne bruges i sætninger, hvor fællesleddet var subjekt, objekt eller styrelse, fx *stenen, thær thu hauer i thek* stenen der du haver i dig (Lægebogen Am 187:52). Det moderne *der* kan derimod kun bruges som subjektsvikar (formelt situativ) i relativ-sætninger og er ikke en konjunktion. Den relative konjunktion *der* (*thær*, *ther*) findes i skriftsproget til et stykke ind i 1600-tallet og kendes altså på, at den optræder i sætninger, hvor fællesleddet er objekt eller styrelse – akkurat som *da* i nordjysk.⁸

I skriftsproget blev relativt *der* udkonkurreret af relativt *som*, der bredte sig østfra omkring år 1400. Men som det skal vises nedenfor, blev *som* aldrig dominerende i jysk talesprog. I hvert fald er relativt *som* lavfrekvent i de traditionelle jyske dialekter. Der var med andre ord gode betingelser for at bevare relativt *der* i jysk.

Det er således ikke utænkeligt, at randområdet Nordjylland har bevaret konjunktionen *der* helt op i 1900-tallet – men med udtalen *da*. Der er dog sket en ændring i systemet siden gammeldansk: I sætninger, hvor fællesleddet er subjekt, har gammeldansk altid tom subjektsplads efter *thær* (det hedder ikke *thær thær*), men i nordjysk er subjektspladsen altid udfyldt (jf. *da der kommer sidst* ovenfor). Der er dog kun få belæg med fællesleddet som subjekt, alle fra Thy.

⁶ Ifølge Jul Nielsen 1971:36 med note 13.

⁷ Jf. Vendsysselsk Ordbog (Espegaard 1972-74) under *det* og *et*, og JyO kort 2 under *et*.

⁸ Om relativt *der* se videre K.M. Pedersen: Relativt *som* i grammatisk, historisk og geografisk belysning (under udgivelse).

Det skal tilføjes, at konjunktionen *da* er identificeret som *der* i nogle få kilder fra Thy og Harboøre, heriblandt i en lydskreven optegnelse ved Niels Åge Nielsen med en thybo født 1864. Det er dog kun forfatteren Jens Søe, der har flere belæg herpå, fx:

de der æ Folk da især vild høer, var .. (det der folkene især ville
høre, var ..)
aa all de Græs der hun stal (og alt det græs der hun stjal)
der er møj (meget) *der vi skal have forandret oe* (på)⁹

Til slut skal det nævnes, at der findes nogle få belæg på relativ konjunktion *der* i en bondedagbog fra Farø nord for Falster, Rasmus Stæhrs dagbog 1801-1854. Disse belæg står helt alene i Ømålsordbogen (under *der* 19), og det er uvist, hvordan de skal forstås.

2.3. Konjunktionen *som*

Konjunktionen *som* er almindelig som sammenlignende konjunktion i alle dialekter. Derimod er der stor forskel på, hvor almindelig konjunktionen er som relativ konjunktion. Mest almindelig er relativt *som* i bornholmsk, og brugen af *som* skal derfor illustreres med bornholmske eksempler:

den manden som der havde boet på Ypperne, han ... (B)
min broder som han bor i Rønne (B)
så skulle der lidt byggryn i som skulle jævne den lidt (B)
så var der binden i midten som vi lagde på tvært (B)
jeg havde en lille skinneplov som vi pløjede med (B)

Som nævnt ovenfor trængte relativt *som* frem østfra efter år 1400. Ifølge Diderichsen (1938) blev *som* dominerende i skriftsproget indtil omkring 1750, hvor *som* igen var vigende. Dette forløb forklarer Diderichsen ved, at skriftsproget fulgte sine egne modestrømninger, uafhængigt af talesproget, mens talesproget formentlig foretrak relativsætninger uden konjunktion.

Mit studie af de traditionelle dialekter viser, at relativt *som* bruges hyppigt på Bornholm, mindre hyppigt på Sjælland, Lolland-Falster og Fyn, og sjældent i de jyske dialekter (jf. frekvensafsnittet nedenfor). Talesproget er altså mere forskelligartet, end antaget af Diderichsen. Men

⁹ Alle eksempler er fra bogen "Tak for æ Bro" (1943). Skautrup (1964:197) citerer fra denne kilde og skriver med en forsigtig formulering: "Det synes som om *der* endnu kan bruges i relative sætninger, selv om det ikke står som subjekt".

det geografiske mønster i gammeldansk – med udbredelse østfra – ser ud til at afspejle sig i det geografiske mønster i nyere danske dialekter.

Diderichsen gør opmærksom på, at også jyske skribenter havde dominerende brug af *som* i den ældre nydanske periode (1525-1700). Det gælder fx for Peder Palladius og Anders Sørensen Vedel, og jeg kan tilføje, at det også gælder 1600-tallets jyske tingbøger fra Skast herred (Vestjylland), Hvetbo herred (Nordjylland) og Brusk herred (Østjylland). De jyske skribenter var med andre ord underlagt moden fra skriftsproget. De tre tingskrivere var ganske vist ikke højt uddannede, og de har flere dialektale træk i deres sprog¹⁰, men deres sætningsbygning er præget af en formel, juridisk skriftsprogstradition.

Det er dog et spørgsmål, om relativt *som* har været helt fraværende i de jyske skribenters talesprog. Det er i det mindste påfaldende, at relativt *som* også forekommer i tingbøgernes replikgengivelser. Replikkerne forekommer desværre kun meget sporadisk, men når de forekommer, har de et vist præg af talesprog, fx:

.. og hand greb fatt paa mig oc sloug mig ilde met en steen, som hand haffde i hans haand, oc som min hustru kom thil oc ville wndfrj mig fra hanem, greb hand hinder fatt oc sloug hinder nogle gange imod iorden oc røgte hinder i hindis haar .. (Skast Herreds Tingbog 5. april 1636).

Det ville dog være ønskeligt, om man kunne finde en ældre jysk kilde, der ikke havde dominerende brug af *som*, og som (derfor) kunne antages at afspejle jysk talesprog. Altså et modeksempel til de ovennævnte kilder.¹¹

2.4. Konjunktionen *hvad*

Konjunktionen *hvad* er almindelig i store dele af Sønderjylland, især i den sydlige del (jf. kort i Jysk Ordbog). Fx:

så fik vi en aflægger siden hvad der lagde det i stakke (SdJy)
det var en almindelig hammer hvad te der var hærdet (SdJy)
*så kom de*¹² *i en kærne hvad de skulle stampe med* (SdJy)

¹⁰ Det gælder især for Hvetbo Herreds Tingbog, jf. Højensgård 1993, Schoonderbeek Hansen 2007.

¹¹ Om relativt *som* se videre K.M. Pedersen: Relativt *som* i grammatisk, historisk og geografisk belysning (under udgivelse).

¹² Ordet *de* henviser til *fløde*, der er pluralis i store dele af Jylland, jf. Jysk Ordbog.

Tilsvarende brug af nty. *wat* 'hvad' kan man finde i Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch (Mensing 1927-35) under *wat* 2, og i Mecklenburgisches Wörterbuch (Wossidlo-Teuchert 1942-92) under *wat* III.2.b, fx: *de Hund wat hier leeper* hunden hvad her løber (Schl.-Holst.), '*t Evangelium ...*, *wat ji hört hebben* evangeliet hvad I hørt har (Meckl.). Sønderjysk *hvad* i denne funktion er uden tvivl et oversættelseslån fra nedertysk.

3. Relative konstruktioner i dialekterne syd for grænsen

Som nævnt ovenfor findes konjunktionen *de(t)* syd for grænsen, i de nu uddøde dialekter i Angel og Fjorde.

I Fjorde brugte man *de(t)* ved siden af *dat* i substantiviske og adverbelle sætninger, svarende til *te* nord for grænsen. Men der er ingen eksempler på, at man brugte *dat* som relativ konjunktion, og kun et enkelt utvetydigt eksempel på *de(t)* som relativ konjunktion:

en mand de(t) der ikke tror på Vorherre (Fjorde)

Derimod er der eksempler på, at *det der* indgik i en helt anden relativ konstruktion:

og viste dem den bom (dvs. det træ) *den de skulle grave ud*
den (dvs. han) *er jo så stærk som den mand den der rykkede*
gedden i land
et mø det der går i skole
der går en hoben folk de der ikke kunne sandes (dvs. blive enige)¹³

Fællesleddet er repræsenteret af et genoptagende pronomen (fx *den bom den, et mø det*), hvortil relativsætningen knytter sig: *den, de skulle grave ud* og *det, der går i skole*. Den første sætning kunne svare til en tysk sætning med relativt pronomen: *und zeigte ihnen den Baum den sie ausgraben sollten*. Men de øvrige sætninger afviger fra tysk.

Bemærk, at sætningen *et mø det der går i skole* er grammatisk tvetydig. Den kan have samme struktur som *en mand de(t) der ikke tror på Vorherre*, og den kan have samme struktur som *en hoben folk de der ikke kunne sandes*. Og denne tvetydighed kan have dannet basis for omtolkning den ene eller den anden vej: Ordet *det* kunne omtolkes fra at være genoptagende pronomen til at være relativ konjunktion – eller omvendt.

¹³ Sætningerne er ikke medtaget i Fjordeordbogen (Bjerrum og Bjerrum 1974).

I Angel brugte man *te* som konjunktion i substantiviske, adverbelle og relative sætninger, ligesom nord for grænsen. Konjunktionen *de(t)* forekom kun i forbindelsen *de(t) der*, dvs. i relativsætninger, hvor fællesleddet var subjekt. Det er uvist, hvad der er oprindelsen til *de(t) der* i Angel. Hvis man engang har haft konstruktionen med genoptagende pronomen, kan den have ligget til grund for en omtolkning (jf. ovenfor). Men der er ingen spor af heraf.

Det skal tilføjes, at man både i Fjolde og i Angel kunne bruge *hvad* som relativ konjunktion, ligesom man kunne nord for grænsen og i nedertysk. Og man kunne have tom konjunkionalplads ligesom i andre former for dansk.¹⁴

4. Frekvensfordeling

Til frekvensanalysen nedenfor har jeg udvalgt de 40 båndtekster, der indgik i frekvensanalyserne i K.M. Pedersen (1986).¹⁵ De er suppleret med 4 bornholmske båndtekster, samt et antal båndtekster fra Jylland, især fra Vestjylland. Alle teksterne indgår i det interne, digitale tekstkorpus, og de udgøres af interview med ældre, dialekttalende mennesker, hvoraf de fleste født 1880-1910.¹⁶

Skema 4. Relativsætninger hvor fællesleddet er subjekt

	ialt	% med [-]	% med <i>som</i>	% med <i>at/te</i>	% med <i>hvad</i>
Bornh.	88	49	49	2	
Sjæll. mm.	96	69	31	0	
Fyn mm.	70	60	19	21	
VJyll.	141	80	14	6	
ØJyll.	129	91	2	7	
NJyll.	63	98	0	2	
SdJyll.	93	68	2	2	28

¹⁴ Jf. Angelordbogen (Jul Nielsen og Nyberg 1995) under *hvad* 1.2, II. *te*, *den* 3, og Fjoldeordbogen (Marie og Anders Bjerrum 1974) under *hvad* 6, *det* konj., *dat* konj.

¹⁵ Dog er den vestjyske tekst fra Sevel udeladt, idet den ifølge transskribenten indeholder "enkelte, til dels genkommende rigsmålstræk", blandt andet høj frekvens af *at* uden for det jyske *at*-område.

¹⁶ Blandt teksterne er der to tekster fra sognene Barrit og Bredsten, der ligger i den del af Østjylland, der efter pesten 1659 blev beboet af tilflyttede vestjyder (jf. Ringgaard 1993). Sproget i dette område har vestjyske træk, fx vestjysk genus og foransat artikel, men teksterne er her henregnet til Østjylland.

Procenttallene udviser et klart mønster: Den mest frekvente type er typen med tom konjunktionsplads [-] i alle områder undtagen Bornholm. Konjunktionen *som* forekommer hyppigt på Bornholm og med faldende frekvens jo længere man kommer mod vest. Dette stemmer med det historiske forløb som skitseret af Diderichsen (1938), jf. ovenfor. Dog har Vestjylland et overraskende højt procenttal (14 %).¹⁷ Konjunktionen *hvad* forekommer kun i Sønderjylland og har dér en relativt høj frekvens (28 %). Konjunktionerne *at/te* – og herunder også *de(t)* – er lavfrekvente overalt undtagen i det fynske område. Det skal bemærkes, at det kun er *at/te* som egentlig konjunktion, der indgår i optællingen, ikke *at/te* som indre *at/te* (i forbindelserne *som at der*, *hvad te der*¹⁸).

Efter *som* kan subjektsplassen enten være tom eller udfyldt med *der* (jf. afsnit 1), men der er kun ni spredte belæg på *som der* eller *som at der*. Sætninger indledt med *at/te* eller *hvad* har derimod altid udfyldt subjektsplass. Kombinationen *at der* er således almindelig på Fyn, og kombinationen *hvad der* i Sønderjylland.

Skema 5. Relativsætninger hvor fællesleddet er objekt eller styrelse

	ialt	% med [-]	% med <i>som</i>	% med <i>at/te</i>	% med <i>hvad</i>
Bornh.	38	32	63	5	
Sjæll. mm.	65	77	20	3	
Fyn mm.	37	62	14	24	
VJyll.	64	80	12	8	
ØJyll.	49	78	20	2	
NJyll.	65	75	14	8	
SdJyll.	39	64	0	8	28

Det er kun restriktive relativsætninger, der kan have tom konjunktionalplads i sætninger, hvor fællesleddet er objekt eller styrelse. Restriktive og ikke-restriktive sætninger burde derfor behandles separat i frekvensopgø-

¹⁷ Frekvenstallene i Nord-, Øst- og Sønderjylland stemmer overens med fremstillingen i jyske ordbøger og bøjningslærer, hvor *som* siges at være fraværende eller sjælden, fx J.M. Jensen 1878-1902:171, I.C. Højensgård 1987:28, Ella Jensen 1956:§ 86 og M.B. Ottsen 1964-66 (under *som*). Jens Lund (1932-38:§ 609) godtager *som* uden forbehold i morsingmålet, men har kun eksempler på *som* i sætninger, hvor fællesleddet er objekt.

¹⁸ Kombinationen *som te der* forekommer ikke i teksterne.

relser. Men ikke-restriktive relativsætninger forekommer kun sjældent i talesprog, og jeg har derfor tilladt mig at se bort fra denne distinktion.¹⁹

Den mest frekvente type er igen typen med tom konjunktionalplads [-] i alle områder undtagen Bornholm. Konjunktionen *som* forekommer hyppigt på Bornholm og med lavere frekvens i resten af landet. I de fynske tekster er der igen en relativt høj frekvens af *at*, på bekostning af både [-] og *som*. Og i de sønderjyske er der igen en relativt høj frekvens af *hvad*, og *som* er helt fraværende. Konjunktionen *da* er ikke medtaget i skemaet. Den forekommer to gange i en tekst fra Nordjylland.

Som nævnt ovenfor er det påfaldende, at de vestjyske tekster har så høj frekvens af *som* i skema 4. Det skal her bemærkes, at frekvenstallet (14 %) dækker over stor inter-individuel variation. I 5 tekster er der ingen eller kun et enkelt belæg på *som*, i 2 tekster er der hhv. 22 % og 32 %. Forskellen mellem de to tekstgrupper svarer ikke til en geografisk forskel.²⁰ Brugen af *som* i de to tekster er formentlig et yngre træk, indkommet ved påvirkning fra skriftsproget eller fra rigsmålet, og ikke et reliket fra perioden 1500-1750, hvor *som* var dominerende i skriftsproget (jf. ovenfor).

Det er også påfaldende, at teksterne fra Bornholm og Østjylland har lavere frekvens af tom konjunktionalplads i skema 5 end i skema 4, især til fordel for højere frekvens af *som*. Det vil sige, at tom konjunktionalplads forekommer sjældnere, når fællesleddet er objekt eller styrelse, end når det er subjekt. Denne forskel er også iagttaget i nordsamsisk af Lindegård Hjorth (1958:§ 103) og i alsisk af Hans Jørgensen (1950:§ 41 og 43), der begge godtager relativt *som* i sætninger, hvor fællesleddet er objekt eller styrelse, men ikke, hvor det er subjekt. Men før man begynder at lede efter en grammatisk forklaring på dette forhold, bør man bemærke, at det forholder sig lige omvendt i de sjællandske tekster. Her er tom konjunktionalplads hyppigere, når fællesleddet er objekt eller styrelse, end når det er subjekt. Så måske er der blot tale om, at forskellige dialekter har etableret forskellig sprogbrug.

¹⁹ I en større stikprøveundersøgelse af dele af mit korpus fandt jeg ingen ikke-restriktive sætninger.

²⁰ De fem tekster er fra Vejrum, Ikast, Ulfborg, Lønne og Vester Nebel. De to er fra Ørslev-kloster og Hodde.

5. Variation på sprogbrugsniveau

Variationen mellem de forskellige relative konjunktioner er en leksikalsk variation. Det er en både en intra-dialektal og en inter-dialektal variation. Det inter-dialektale viser sig for eksempel, når *hvad* kun bruges i Sønderjylland, når *som* er sjælden i det meste af Jylland, og når *at* er mere brugt på Fyn end i andre egne.

Variationen mellem tom konjunktionalplads og udfyldt konjunktionalplads kan dårligt kaldes en leksikalsk variation. Men det kan heller ikke kaldes en variation i syntaks eller topologi, for sætningsskemaet er det samme i begge tilfælde. Det må være en variation i sprogbrug, og også denne variation er både intra-dialektal og inter-dialektal. Det inter-dialektale viser sig for eksempel, når de bornholmske tekster har 32 % sætninger med tom konjunktionalplads i skema 5, mens de jyske har 64-80 %.

Litteratur

- Bjerre, Birger (1935) Tvåstatsordstäv och *het*-konstruktion, i: *Arkiv för Nordisk Filologi* 51.
- Bjerrum, Marie og Anders (1974) *Ordbog over Fjoldemålet* 1-2. København: UJDS.
- Brusk Herreds Tingbog 1661*, transskriberet af I.C. Højensgård 1994, publiceret på www.jysk.au.dk/publikationer af Peter Skautrup Centret.
- Brøndum-Nielsen, Johs. (1941-1942) Om Konjunktionerne *at* og *um*, i: *Acta Philologica Scandinavica* 15:347-349.
- Diderichsen, Paul (1938) Über das unpersöhnliche und das relative *der* im Dänischen. *Bulletin du Cercle Linguistique de Copenhague* 3:19-22.
- Espegaard, Arne (1972-1974) *Vendsysselsk Ordbog* 1-4. Hjørring: Vendsyssel Tidendes Forlag.
- GG = Brøndum-Nielsen (1950-1973) *Gammeldansk Grammatik* 1-8. København.
- Hansen, Aage (1967) *Moderne Dansk* 1-3. København: Gyldendal.
- Hansen, Aage (1971) *Den Lydlige Udvikling i Dansk* Bd. 2: *Konsonantismen*. København: G.E.C. Gads Forlag.
- Heltoft, Lars (1995) Grammatikaliseringsprocesser i dansk syntakshistorie, i: *Sproghistorie i 90'erne*. Bente Holmberg (udg.) København: Selskab for Nordisk Filologi:125-168.
- Heltoft, Lars og Erik Hansen (2007, manus.) *Grammatik over det Danske Sprog*.

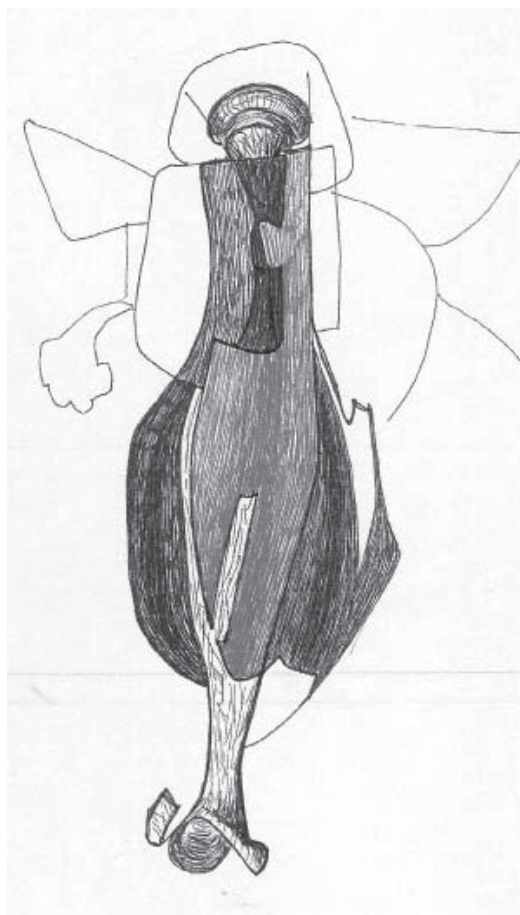
- Hvetbo Herreds Tingbog 1631-1635*, transskriberet af I.C. Højensgård 1993-1998, publiceret på www.jysk.au.dk/publikationer af Peter Skautrup Centret.
- Højensgård, I.C. (1987) *Saltumdialektens bøjningssystemer*. Århus: Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning.
- Højensgård, I.C. (1993) Dialekttræk i Hvetbo Herreds Tingbog 1631-32, i: *Jyske Studier tilegnede Magda Nyberg og Bent Jul Nielsen*. København: UJDS:110-116.
- Feilberg, H.F. (1896-1914) *Bidrag til en ordbog over de jyske almuesmål* 1-4. København: UJDS.
- Jensen, Ella (1956) *Houlbjergmålets Bøjningsslære*. København: J.H. Schultz.
- Jensen, J.M. (1897-1902) *Et Vendelbomåls Lyd- og Formlære*. København.
- Jul Nielsen, Bent (1971) Tekst 2, i: *Danske Dialekttekster III. Jyske tekster*. København: UJDS:24-38.
- Jul Nielsen, Bent (1974) "Kan du komme væk, du tror!" Ledsætninger og deres forbindere, især i jysk, i: *Festskrift til Kristian Hald. Navneforskning Dialektologi Sproghistorie*. København: Akademisk Forlag:253-266.
- Jul Nielsen, Bent og Magda Nyberg (1995) *Ordbog over den danske dialekt i Angel*. København: UJDS.
- Jysk Ordbog*, i print-udgave fra 1990'erne og i netudgave www.jyskordbog.dk (set februar 2010).
- Jørgensen, Hans (1950) *Alsisk Formlære*. København: J.H. Schultz.
- Lindegård Hjorth, Poul (1958) *Nordsamsisk Bøjningsslære*. København.
- Lund, Jens (1932-1938) *Morsingmålets Lyd- og Formlære* 1-3.
- Lægebogen Am 187*, udg. 1886 af Viggo Såby. Universitets-Jubilæets Danske Samfund.
- Mensing, Otto (1927-1935) *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch* 1-5. Neumünster.
- Nielsen, Niels Åge (1960) *Dansk Etymologisk Ordbog*. København: Gyldendal.
- ODS = *Ordbog over det Danske Sprog* 1-28. 1919-1955. København: DSL.
- Ottsen, M.B. (1964-66) *Hostrupdansk II. Ordbog*. København: UJDS.
- Pedersen, Karen Margrethe 1986 Ledsætninger i saglige og anekdotiske tekster. En kvantitativ og kvalitativ undersøgelse, i: *Danske Folkemål* 28:121-167.
- Pedersen, K.M. (2009a) Indre *at* i danske dialekter, i: *Dramatikken i Grammatikken*. Rita Therkelsen og Eva Skafte Jensen (red.). Institut for Kultur og Identitet. Roskilde Universitet:321-333.
- Pedersen, Karen Margrethe (2009b) Bornholmsk dialektsyntaks, i: *I Mund og Bog. 25 artikler om sprog tilegnet Inge Lise Pedersen på 70-årsdagen d. 5. juni 2009*. Henrik Hovmark mfl. (udg.). Afdeling for Dialektforskning. København:249-262.
- Pedersen, Karen Margrethe (under udg.) Relativt *som* i grammatisk, historisk og geografisk belysning, i: *13. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog* (konferencerapport).

- Ringgaard, K. (1993) Dialektgrænser og skæbneår, i: *Jyske Studier tilegnede Magda Nyberg og Bent Jul Nielsen*. København. UJDS:219-224.
- SAOB = *Ordbok över Svenska Språket* 1-. 1889-. Lund: Svenska Akademien.
- Schoonderbeek Hansen, Inger (2007) Danske Tingbøger ud fra en dialektologisk synsvinkel, i: *Nordiska texter och undersökningar* (vol. 30): *Domboken som filologiskt och historiskt forskningsobjekt*:73-87.
- Skast Herreds Tingbog 1636*, udg. (ved Poul Rasmussen) af Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie. København 1955.
- Skautrup, Peter (1946) Folkemålet, i: *Landet mod Nordvest. Thy og Vester Han Herred* 1. C. Brunsgaard og Henry E. Pedersen (red.). København:187-198.
- Teinnæs, Th. (manus o. 1930) *Bornholmske Måloptegnelser*. Afdeling for Dialektforsknings manuskriptsamling nr. 210.
- Veirup, Hans (1970) Konjunktionerne *at, te, det* og deres sammensætninger, i: *Sprog og Kultur* 26:30-36.
- Wossidlo-Teuchert (1942-1992) *Mecklenburgisches Wörterbuch* 1-7. Neumünster.
- Ømålsordbogen. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer*. Red. ved Afdeling for Dialektforskning (KU). København:UJDS.

Tekstkorpora

- Korpus CorDiale*, et tekstkorpus af transskriberede båndoptagelser med dialektalt talesprog. Ca. 1 mill. ord. Link hertil fra <http://dialektforskning.dk>
- Internt tekstkorpus ved Afdeling for Dialektforskning*, omfattende de samme tekster som korpus CorDiale samt yderligere 32 tekster fra Øerne og Bornholm. Ca. 1.3 mill. ord.

Karen Margrethe Pedersen
lektor
Afdeling for Dialektforskning
Nordisk Forskningsinstitut
Københavns Universitet
kmp@hum.ku.dk

Asgerd Gudiksen

Udvikling af *u* foran glde. klusil og spirant i de danske ømaal

1. Indledning

Artiklen behandler udviklingen af glde. langt (eller forlænget) *u* i ømaalene, og hvordan dette lydkompleks er beskrevet i Ømålsordbogen. Jeg fik ideen til artiklen, mens jeg redigerede substantivet *kube*, der indgår i bind 10 af Ømålsordbogen. *Kube* har i ømaalene en række andre betydninger ud over betydningen 'bistade', bl.a. kan ordet betegne en ålekurv, en tenformet kurv af vidjer der fæstes til en åleruse. Indretningen er omtalt i ældre faglitteratur om fiskeri, men er her skrevet *kuge*. Det var derfor klart at der skulle være en henvisningsartikel med henvisning fra *kuge* til *kube*, eftersom der let kan tænkes at komme brugere der vil søge fiskeredskabet under *kuge*, men spørgsmålet var om *kuge* også skulle optræde som sideform (sideopslagsord). I Ømålsordbogen anføres der sideform når ordets form "ikke med rimelighed kan regnes for udtalevarianter af hovedopslagsordet" (mødereferat 16/9 1969). For at afklare det gennemgik jeg en række artikler i Ømålsordbogen, og det slog mig dels at beskrivelsen af opr. langt *u* i Ømålsordbogen kan være vanskelig at overskue, dels at det kunne være nyttigt med en oversigt over hvad glde. *ū* modsvares af i ømaalene, der var mere udførlig og opdateret end den KortFm. (Bennike og Kristensen 1898-1912) giver. Formålet med artiklen er altså for det første at beskrive hvad glde. *u* korresponderer med i ømaalene, for det andet at give brugere af Ømålsordbogen en hjælp til at forstå oplysningerne i ordbogens udtaleafsnit.

2. Ømålsordbogens normalisering

Ømålsordbogen dækker i princippet en periode på 200 år, fra ca. 1750 til ca. 1945, dvs. fra det tidspunkt hvor der for alvor begynder at være oplys-

ninger om dialekterne, til det tidspunkt hvor mekaniseringen af landbruget og urbaniseringen begynder at slå i gennem. Kerneperioden er 1850-1945. Den tidsmæssige afgrænsning af lyd- og bøjningsoplysninger er dog noget snævrere, idet de overvejende bygger på meddelere født mellem 1840 og 1900. Der medtages også nyere udtaleformer for så vidt som de er blevet etablerede inden for perioden.

Indsamlingen af materiale begyndte så småt i 1909 hvor Udvalg for Folkemaal blev nedsat, men det er først omkring 1925 at et mere systematisk optegnelses- og indsamlingsarbejde går i gang. Hovedindsamlingsperioden sluttede omkring 1945 (Gudiksen og Hovmark 2009). Også efter krigen fortsætter indsamlingen, især ved hjælp af spørgelister og det nye hjælpemiddel båndoptageren, men også direkte optegnelse på papir bruges endnu, specielt i en periode i begyndelsen af 1970'erne hvor redaktørerne arbejdede på at fastlægge de endelige regler for lydbeskrivelsen og derfor måtte supplere materialet flere steder. Undervejs har der været mange optegnere og mange optegnervaner. En form for reduktion af de tegn der havde været brugt, var uomgængelig nødvendig. Det understreger Poul Andersen allerede i 1939 da de mere konkrete planer for ordbogens format tager form (Andersen 1939:27f).

Oprindeligt var det planen at udtaleafsnittene skulle bestå af fonematiske former (efter det notationssystem Poul Andersen udviklede og brugte i Andersen 1958) efterfulgt af eksempler i fonetisk notation. Da redaktionen i 1970'erne fastsatte de endelige regler for lydbeskrivelsen, valgte man dog en notation i normaliseret lydskrift. Der benyttes Danias lydskrift, men inventaret af tegn er fastsat ud fra kommutationsprøven og afspejler ordets fonematiske form. Samtidig ønskede man dog at notationen ikke var mere grov end at man fik et rimeligt indtryk af den lydlige manifestation. Det betyder for det første at den normaliserede lydskrift i visse tilfælde betegner positionsbestemt variation, fx bruges der to tegn for det korte æ-fonem, [ä] i r-kombinationer, fx [bräg], men ellers [æ], fx [bæg], for det andet at geografisk bestemt variation markeres i en del tilfælde, fx noteres det diftongfonem der modsvarer å i rigsmålet, [ɶɶ] i sjællandske og fynske eksempler og [oɶ] i lolland-falsterske eksempler, fordi den typiske manifestation på Lolland-Falster er mere åben end andetsteds. At opgaven ikke har været nem, fremgår af et oplæg til et møde blandt redaktører vist fra 1976. Efter at have nævnt det ønskelige i at nedbringe tegninventaret for at gøre det lettere for brugerne, skriver Karen Margrethe Pedersen:

Jeg mener dog, at notationen ikke bør være mere grov, end at man får et rimeligt indtryk af den lydlige manifestation. Hvis den positionsbestemte eller geografiske variation er for stor, må vi (stadig) tillade flere tegn. Vanskeligheden består i at afgøre, hvad der er et "rimeligt indtryk" og hvad der er "for stor variation", men det er dette, jeg synes vi endnu engang må overveje fonem for fonem.

Et af de fonemer som det har været svært at komme til rette med er **uv**, den glider der normalt modsvarer glda. *ū*. Reglerne for dette fonem har været diskuteret gennem årene uden at resultatet er blevet helt vellykket. Resultatet er i hvert fald at der gives større rum for angivelse af fonetisk variation end ved fx notationen af den ovennævnte diftong.

Ømålene har fakultativ apokope lige som rigsmålet, men normalt er enstavelsesord og tostavelsesord holdt ude fra hinanden. Det er et grundprincip ved normaliseringen at ordets ordtype skal fremgå, og det har medført nogle betegnelsesmåder der er rent fonematiske, fx [*ka'ryws*] 'karusse'. I denne sammenhæng er det specielt relevant at gøre opmærksom på at [*ə*] i tostavelsesord der indeholder lang, ikke-diftongeret vokal, fx [*buə*], er en sådan ordtypemarkør.

Former i fed skrift er fonematiske formler (efter Andersen 1958), der også af og til benyttes i ordbogsartiklernes kommentarfelt. I denne notation betegner dobbeltvokal lang eller stødt vokal.

I slutningen af artiklen er bragt et kort over Ømålsordbogens dialektområder, der også er brugt her.

3. Normalisering af glideren **uv**

Førstekomponenten i glideren er optegnet med tegn der angiver en mere eller mindre fremskudt, mere eller mindre rundet vokal: [*yw*, *ɥw*, *üw*, *ɨw*, *ow*, *øw*]. Der er tre områder der adskiller sig fra det generelle billede. For det første adskiller den vestlige del af Sjælland (minus Ods herred) sig ved at glideren kan være manifesteret uden fremskydning eller runding altså som [*uw*], og glideren varierer endog med en udtale helt uden glidning. For det andet adskiller Sydfalster sig ved at glda. *ū* modsvarer af et ikke glidende *u*. For det tredje adskiller Ærø sig ved at glideren er afrundet og udtales [*ew*]. [*ew*] forekommer også på Tåsinge og Lyø dog varierende med [*øw*].

Udbredelsen af det vestsjællandske *u(w)* er vist på figur 1, der stammer fra Ømålsordbogens Tillægsbind. Kortet adskiller sig på nogle punk-

ter fra det tilsvarende kort, kort 15 i KortFm. På kort 15 er der som variant fra den vestlige del kun angivet "rent" *u*, mens kortet fra Ømålsordbogen tillige angiver ikke-fremskudt glider. Ods herred har på kort 15 en farve der er forskellig fra det østlige Sjælland. Det fremgår dog af teksten (Kort Fm:39), at det er en teknisk fejl på kort 15 (Køster 1994:77). Endelig afviger kortet vist som fig. 1 fra kort 15 ved at angive fremskydning (*úw*) på Røsnæs, den sydlige del af Ods herred og Amager, og ved at grænsen gennem Sjælland er skudt mere mod vest (se videre i Køster 1994 om baggrunden for ændringerne).

Kort 24: *úw*, *øw* og *uw*, *u* på Sjælland i ord af typen *hus*, *nu*, *due*

	<i>úw</i> , <i>øw</i> og <i>uw</i> , <i>u</i>
	<i>úw</i> , <i>øw</i> (sjæld) og <i>uw</i> , <i>u</i> (alm)
	<i>uw</i> , <i>u</i>

Fig. 1. Kort nr. 24 i Ømålsordbogens Tillægsbind.

De oprindelige normaliseringsregler blev som nævnt fastlagt i 1976. Allerede i 1980 justeres reglerne for normaliseringen af glideren, [*øw*] tillades også på Sydsjælland og Møn. Desuden indføres [*úw*] på Vestsjælland ved

siden af [u], der havde været den eneste tilladte hidtil. De varianter der er tilladte, er (med 1980-justeringerne medregnet) følgende:

Sjælland: *üw* (østlige del og Ods herred), *uw* (vestlige del), *øw*
 (Agersø og Omø, Sydsjælland)
 Møn: *üw*, *yw* *øw*
 Nordfalster: *øw*
 Lolland: *yw*, *øw*
 Fyn: *yw*, *øw*
 Langeland: *üw*, *øw*
 Tåsinge: *øw*, *ew*
 Ærø: *ew*
 Drejø, Birkholm: *øw*
 Lyø, Avernakø, Strynø: *øw*, *ew*

Imidlertid virkede normaliseringsreglerne utilfredsstillende i forhold til hyppigt forekommende notationer i optegnelserne. I 2004 ændres reglerne sådan at [øw] også bliver tilladt på hele Sjælland ("hvor det forekommer"), [üw] på Vestlolland og Fyn og [uw] på Vestfyn. Som de nye tilføjelser tydeliggør, er den dialektgeografiske forskel på manifestationen ikke udpræget, hvis vi ser bort fra dialekterne med [u] (vestsjællandsk, sydfalstersk) og med [ew] (tåsingsk og ærøsk):

Sjælland: *üw* (østlige del og Ods herred), *uw* (vestlige del), *øw*
 Møn: *üw*, *yw* *øw*
 Nordfalster: *øw*
 Lolland: *üw*, *yw*, *øw*
 Fyn: *üw*, *yw*, *øw*, *uw* (Vestfyn)
 Langeland: *üw*, *øw*

Den nye tilføjelse medfører ikke at udtaleafsnittene i ordbogen bliver kortere, snarere tværtimod. Til trods for der ikke er tale om fonematiske forskelle, fylder fx udtaleafsnittet i artiklen *hus* 22 linjer. Endnu mere kompliceret kan udtaleafsnittet blive når der forekommer former hvis rodvokal tilhører et andet fonem, og de mange varianter kan tilsløre at der fx ved former som [döw] over for [døw] netop ér tale om to fonemer.

4. *Glda.* langt eller forlænget *u* foran *spirant* eller *klusil*

4.1. Typen *due*

Typen omfatter ord med *glda.* -v-, fx *due*, *grue*, *hue*. Ord af denne type har normalt *u*-glider (*uv*) i hele området, fx [dyw, døw] på Øst- og Sydfyn.

4.2. Typen klud, knude

Typen omfatter ord der i glda. har *u* efterfulgt af *-th* eller *-t*, fx *klud*, *knude*, *hud*. Ord af denne type har ligeledes *u*-glideren i det meste af ømålsområdet, fx [*'kliu*u] 'klud' (Østfyn). To områder udgør en undtagelse, nemlig Sjælland og Sydfalster, der har former som [*klud*ð'] eller [*kly*ð'] på Sjælland og [*klud*ð] på Sydfalster. På forhånd ville man forvente at finde en tilsvarende form i vestmønsk, der ligesom sjællandsk og sydfalstersk er karakteriseret ved at have [ð]. Imidlertid har vestmønsk svind af [ð] efter *u*, så det hedder fx [*kly*u, *kliu*u] på Vestmøn ligesom på Østmøn.

4.3. Typen dug, bruge

Typen omfatter ord der reflekterer glda. *-ūk*, fx *dug* 'borddug' *bruge*, *bug*. Ord af denne type har **uv** (med de varianter der er anført ovenfor) på den vestlige del af Sjælland, Lolland, Tåsinge, Langeland og de ærøske øer (Drejø, Lyø, Avernakø, Strynø). Nordfalster har [*u*] i enstavelsesord, fx [*bu*], og [*u*] i tostavelsesord, fx [*bru*'] 'bruge'.

I resten af området (Møn, Sydfalster og Fyn) og stedvis på Sjælland har ord af den type en afvigende form. På især den østlige del af Sjælland forekommer der en udtale med en diftong hvis førstekomponent er et åbent ø, normalt optegnet [ö] eller [ø], normaliseret ö, fx [*dö*w'] 'dug', [*brö*(·)w'] 'bruge', hvilket betyder at ordene af denne type har samme vokal som fx *løb*, *døv*, *prøve* og *søbe* (jf. Ejsskjær 1970:275, 348). Sejerø afviger fra resten af Sjælland ved at have *ow* (jf. Thorsen 1894:12). Øst- og sydfynsk har ligeledes *öw*-difftong og, svarende til sjællandsk, sammenfald med ord af historisk set anden oprindelse som *døv*, *røv*, *søbe*, jf. Andersen 1958:242-243, fx [*bö*'w] 'bug', [*brö*(·)w] 'bruge'. Enstavelsesordet normaliseres med lang vokal, fordi det er den almindelige manifestation, men der er ikke modsætning mellem kort og lang vokal foran **v** (Andersen 1958:332). Vestfynsk har langt *y* i denne type ord, **yy**, der manifesteres [*y'*] eller [*y*'], fx [*dy'*w] 'dug', [*bry*'w] 'bruge' (jf. Jacobsen 1885:31). Møn har [øj], fx [*bøj*] 'bug' eller [*ow*], fx [*dow*] 'dug'. Sydfalster har normalt *ow*. Ærøsk har [øj] i enstavelsesord og [ø'] i tostavelsesord, idet *j* regelmæssigt svinder i tostavelsesord; det samme gælder for østmønsk (Pedersen, Køster, Pedersen og Bévort 1981:61)

Hovedlinjerne kan opstilles skematisk efter fonem således:

u(v): vestlige Sjælland

uv: (østlige Sjælland), Lolland, Tåsinge, Langeland, Ærø-øerne

u(u): Nordfalster
ov: Sejerø, Sydfalster
ö(ö)v: østlige Sjælland, Østfyn, Sydfyn
øj eller **ov**: Møn
øj: Ærø
yy: Vestfyn

Der kan dog registreres en vis kronologisk betinget variation. De særlige vestfynske *y*-former varierer med former med langt *u*, fx [*brurə*] (med normaliseret form) eller mere fonetisk [*brur*] (jf. Pedersen 1978:76). *öw* på den østlige del af Sjælland varierer med *u*-glideren og tilhører tydeligvis “de gamles sprog”. I øst- og sydfynsk er udtalen med *öw* mere resistent end på Sjælland, men også i dette område er der optegnet former med *u*-glideren, bl.a. i *bue* og *frue*. De traditionelle vestfynske former er velbevarede inden for perioden (men har vist sig at høre til de lidt resistente træk, jf. Pedersen 1985:96-97). Det kan bemærkes at ordet *brugs* der jo er et nyt ord inden for den periode Ømålsordbogen beskriver, normalt har *u*-glider og altså er forskellig fra ordet *brug*.

Udbredelsen af *öw* i sjællandsk som den tegner sig i Ømålsordbogens samlinger afviger noget fra udbredelsen i KortFm. *öw* er i Ømålsordbogens samlinger næsten kun afhjemlet i den østlige del af Sjælland: Nordsjælland, Østsjælland og Sydsjælland (jf. kortet over dialektområderne i slutningen af artiklen, figur 2). I KortFm. hører også den sydlige del af Sydvestsjælland med, idet udbredelsen af *öw* er afgrænset mod vest og syd af en linje der går fra Skælskør over Sorø til Bramsnæsvej.

Forskellen kan umiddelbart virke lidt overraskende, eftersom Bennike og Kristensens meddelere er omtrent samme generation som Ømålsordbogens. Bennike og Kristensen brugte ofte højskoleelever i 1890'erne, mens Ømålsordbogens meddelere fra 1930'erne var ældre mennesker. Forskellen på de to kilder beror derfor nok til dels på optegnelsemæssige tilfældigheder. [*öw*] i ord af typen *dug* og *bruge* var på vej ud af sjællandsk (jf. også Jensen 1927:38), så der har uden tvivl været variation mellem den ældre og den yngre form inden for perioden. At udtalen med [*öw*] ikke har været så gennemført i det sydvestlige Sjælland som kort 16 i KortFm. kan give indtryk af, fremgår også direkte af forarbejderne til kort 16 i Afdeling for Dialektforsknings manuskriptsamling, nemlig af nogle ordlister med belæg bl.a. fra tre sydvestsjællandske sogne. Ørslev sogn har fx [*u*] i *uge* og *bruge*, men [*öw*] i *muge*, mens Magleby og Holsteinsborg sogne har [*öw*] både i *bruge* og *muge*, men [*u*] i *uge*. Omvendt er der faktisk også

enkelte eksempler på former med [öw] i Ømålsordbogens samlinger. Ordet *muge* er belagt med formen [möw] fra Ørslev, Agersø og Omø. Desuden indtager ordet *bug* en særstatus ved at være optegnet [böw] på næsten hele Sjælland (jf. Ømålsordbogen).

4.4. Typen rug, flue

Typen omfatter ord der på glda. indeholder *-ugh*, fx *fugl*, *flue*, *bue*, *rug*. Ord af denne type har kun *uv*-former på Sjælland og Møn. Resten af ømålsområdet har næsten overalt (med undtagelse af Vestfyn) en glider med *å* eller *o* som førstekomponent. Historisk set er ordenes form vest for Storebælt, i Fynsområdet, resultatet af *a*-omlyd ligesom i jysk (jf. formerne i Sørensen 2009); på Lolland-Falster drejer det sig formodentlig om en senere lydåbning. På Falster, Øst- og Sydfyn, Tåsinge, Langeland og Ærø modsvares glda. *-ugh* af *åw*, i Ømålsordbogen normaliseret [å(·)w] på Falster, [a(·)w] vest for Storebælt. På Vestfyn korresponderer glda. *-ugh* med [øw] eller [öw], idet de oprindelig *a*-omlydte ord har fulgt med ord som *bog* og *plov* og har fået rundet vokal (jf. Jacobsen 1885:27). Marstal har *aw* i sådanne ord, hvilket hænger sammen med at *åw* og *aw* er faldet sammen her (Kroman 1947:70). På Lolland modsvares *-ugh* af [ow] i ord som *flue*, *bue*, *frue*, mens *fugl* og *rug* har *u*-glideren.

I skemaform ser fordelingen således ud:

uv: Sjælland, Møn
åw: Falster, Øst- og Sydfyn, Tåsinge, Langeland, Ærø
ow: Lolland
(ø)øv ell **(ö)öv:** Vestfyn
aw: Marstal

På ordniveau kan man notere sig et par markante afvigelser. *Flue* har formen [flöw, flüw] på Langeland og ikke som forventet [fla(·)w], og *rug* har tilsvarende formen [røw, riw]. Verbet *du* afviger ved at have *u*-glider også på Fyn. Denne afvigelse forekommer imidlertid også i jysk (jf. Jysk Ordbog).

Som ved typen *bug*, *bruge* kan man registrere en bevægelse hen mod en form der i højere grad stemmer overens med rigsmålets former. [ow] varierer på Lolland med [yw, øw], og tilsvarende gælder for [åw] på Falster.

5. Sammenfatning og afslutning

Sammenfattende kan man sige, hvis man ser bort fra yngre former, at typen *due* og typen *klud*, *knude* har *u*-glider i næsten hele Ømålsområdet, dog afviger sjællandsk og sydfalstersk mht. typen *klud*, *knude*. Typen *dug*, *bruge* har *u*-glider på Sjælland (på den østlige del varierende med ældre -öw-), på Lolland, Tåsinge, Langeland og de ærøske øer, og endelig har typen *rug*, *flue* kun *u*-glider på Sjælland og Møn.

Den vidtgående klusil- og spirantsvækkelse i kombination med udviklingen fra langvokal til glider har medført at en række historisk set forskellige ordudtryk er faldet sammen i ømålene, men det er ikke de samme ord overalt. *due* og *knude* danner fuldrim i alle ømålsdialekter undtagen sjællandsk og sydfalstersk, og i mange dialekter rimer *due* og *knude* også med *bruge*, det gælder lollandsk, tåsingsk, langelsk og dialekterne på de ærøske øer (Drejø osv.). På sjællandsk rimer til gengæld *flue* og *due* og stedvis eller i yngre sprog også *bruge*.

Helt specielt for ældre vestfynsk er det at ikke kun *knude* og *due* rimer som på øst- og sydfynsk, men også *Knud* og *due* eller sagt på en anden måde: Ord af typen *due* og *knude* har enstavelsesform i et ældre lag af vestfynsk, og både *Knud* og *knude* udtales ['knyw, 'knüw] – med stigende tone der i fynsk kan modsvare stød i enstavelsesord i andre dialekter (jf. Andersen 1958:79f). I et endnu ældre sproglag, repræsenteret ved sprogformen i Jacobsen 1885, synes forskellen imidlertid at være opretholdt ved at oprindelige enstavelsesord har klusilspring, dvs. at fx ordparret *Knud* – *knude* udtales [knywg] – ['knyw] (Andersen 1958:81, Jacobsen 1885:31). I det yngste lag af vestfynsk inden for Ømålsordbogens periode er apokopeformen opgivet, og typen *knude* har tostavelsesform, dvs. at der altså er modsætning mellem ['knyw] 'Knud' og [knyw] 'knude' som i øst- og sydfynsk (Pedersen 1978:76).

I de oprindelige planer for indledningen til Ømålsordbogen indgik der også skemaer over de enkelte fonemer med angivelse af hvilke varianter der var tilladte i de enkelte områder, oversigter der svarer til oversigten over **uv** i afsnit 3 ovenfor, men i den udgave der blev publiceret i Ømålsordbogens Tillægsbind samtidig med at første bind udkom, udgik skemaerne. Hvorfor står ikke helt klart, men det kan muligvis skyldes at nogle af redaktørernes interesse for systembeskrivelser var stærkt aftaget, og at de derfor ikke mente at sådanne skemaer kunne interessere brugerne.

Under alle omstændigheder har vi for længst fortrudt at brugeren ikke fik det hjælpemiddel i hænde, og når vi på et eller andet tidspunkt udsender en revideret udgave af tillægsbindet, kommer skemaerne med som oprindeligt planlagt. Indtil da kan min artikel forhåbentlig være en hjælp til at overskue oplysningerne i artikler med *u*-ord.

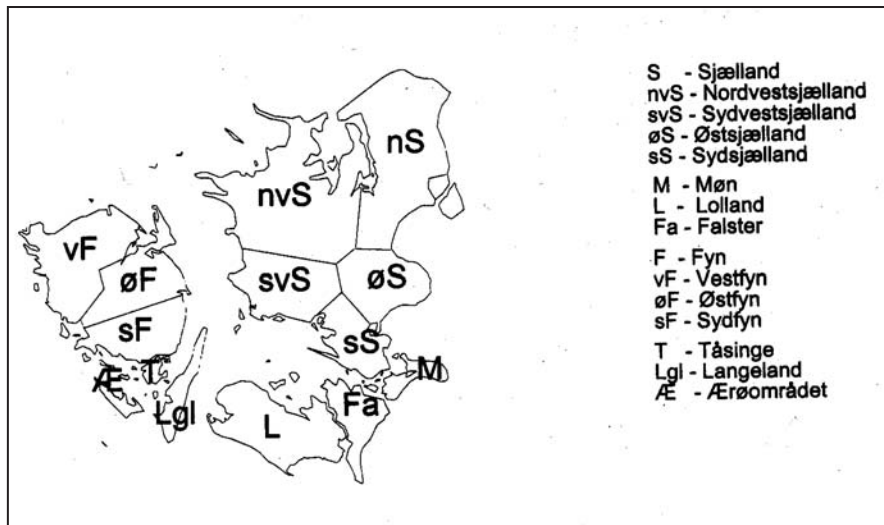

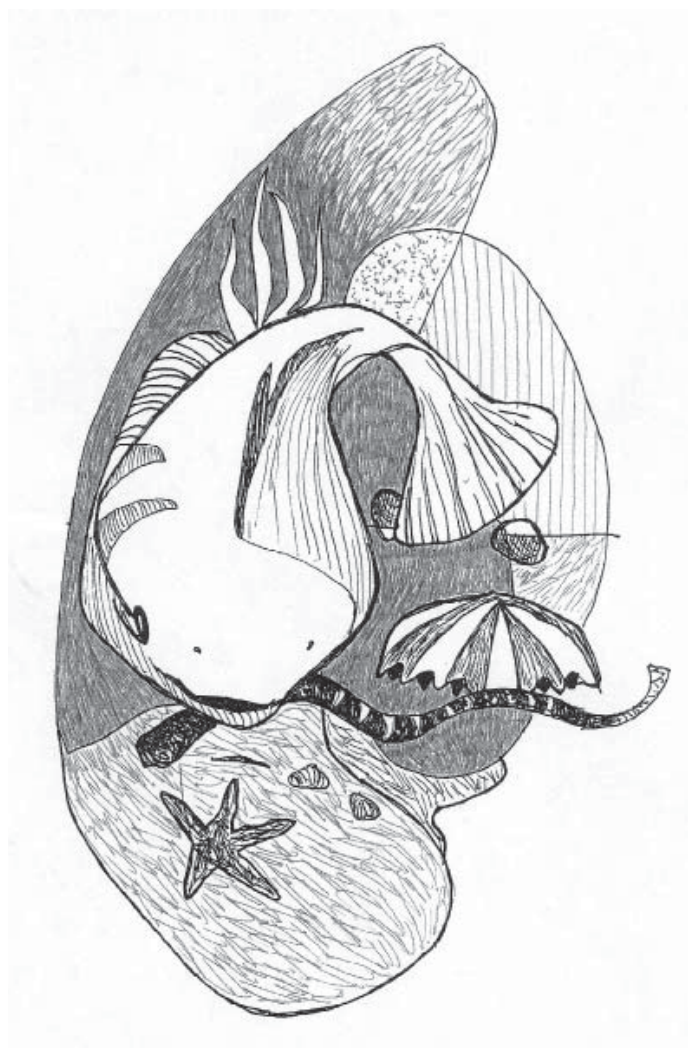
Fig. 2 Kort over dialektområder

Litteratur

- Andersen, Poul (1939) Udvalg for Folkemaals Virksomhed 1933-38 (med Udkast til Plan for den kommende Ordbog over de danske Ømaal), i: *Danske Folkemaal* 12:17-64.
- Andersen, Poul (1958) *Fonemsystemet i Østfynsk på Grundlag af Dialekten i Revninge Sogn*. København: J.H. Schultz Forlag.
- Bennike, Valdemar og Marius Kristensen (1898-1912) *Kort over de danske folkemål med forklaringer*. København: Gyldendal. Forkortet KortFm.
- Bennikes Samlinger (utrykte forarbejder til *Kort over de danske folkemål*). Afdeling for Dialektforsknings manuskriptsamling. Acc. nr. 1.
- Ejskjær, Inger (1970) *Fonemsystemet i østsjællandsk på grundlag af dialekten i Strøby sogn*. København: Akademisk Forlag.
- Gudiksen, Asgerd og Henrik Hovmark (2009) Måske husker De noget alle andre har glemt?, i: *Dialektforskning i 100 år*. Asgerd Gudiksen m.fl. (red.). København: Afdeling for Dialektforskning og Museum Tusculanums forlag:13-64.

- Jacobsen, Peder (1933) *Mundarten i Flemløse Sogn. – Vestfynsk*. Udg. af Poul Andersen 1933 efter manuskript fra 1885. København: Universitets-Jubilæets Danske Samfund.
- Jensen, K.B. (1927) Sjællandske Dialektforskelle, i: *Danske Folkemaal* 1:33-41.
- Jysk Ordbog www.jyskordbog.dk (set september 2010).
- Kroman, Erik (1947) *Musikalsk Akcent i Dansk*. København: Munksgaard.
- KortFm, se Bennike og Kristensen (1898-1912).
- Køster, Finn (1994) Om det glidende *u* i sjællandsk, i: *Danske Folkemål* 36:73-99.
- Ordbog over det danske Sprog*. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og Gyldendal. 1919-1956.
- Pedersen, Inge Lise (1978) Glidere og langvokaler i vestfynsk, i: *Danske Folkemål* 21:83-102.
- Pedersen, Inge Lise (1985) Dialektudtynding på Fyn. Et forsøg med implikationsanalyse, i: *Danske Folkemål* 27:74-81.
- Pedersen, Inge Lise, Finn Køster, Karen Margrethe Pedersen og Inger Bévort (1981) *j*-svind og *j*-restitution i ømålsområdet, i: *Danske Folkemål* 23:31-68.
- Sørensen, Viggo (2009) De jyske *w*-diftonger, i: *I Mund og Bog. 25 artikler om sprog tilegnet Inge Lise Pedersen på 70-årsdagen 5. juni 2009*. Henrik Hovmark, Iben Sletten, Asgerd Gudiksen (red.). København: Afdeling for Dialektforskning og Museum Tusulanums forlag:303-324.
- Thorsen, P.K. (1894) *Sprogarten på Sejerø*. København: Universitets-Jubilæets Danske Samfund.
- Ømålsordbogen. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer* 1-. København: Afdeling for Dialektforskning og Universitets-Jubilæets Danske Samfund. 1992-.
- Ømålsordbogen. Tillægsbind*. København: Afdeling for Dialektforskning og Universitets-Jubilæets Danske Samfund. 1992.

Asgerd Gudiksen
lektor
Ømålsordbogen
Afdeling for Dialektforskning
Nordisk Forskningsinstitut
Københavns Universitet
gudik@hum.ku.dk

Anette Jensen

Sjuskedorte, sladrersidse, somalene, svinemikkel og alle de andre

Sammensætninger med personnavn som andetled i danske ømål

Indledning

Fra rigsmålet kender vi alle skældsord som *sjuskedorte*, *dovenlars*, *pralesidse*, *vigtigper*, *somalene*, *svinemikkel*, *klodshans*, *dumrian*, *grimrian* med flere. Den slags sammensætninger med navnemetaforer kan man naturligvis også finde i dialekterne og jeg har i denne anledning set på det materiale der kan findes i ømålssamlingerne. Ømålsordbogen behandler ikke personnavnestof i almindelighed, men når et navn optræder i særlige sammenhænge, fx som appellativ, eller i forbindelse med ordsprog og talemåder, religiøse forestillinger og folketro, dans og lege, så må det medtages. Det betyder derfor at man kan finde en hel del personnavnestof i samlingerne. Således optræder en del personnavne som andetled i sammensætninger med funktion som appellativer. Jeg kan nævne eksempler som *fislemalene*, *-peter* som siges om personer der fedter, slesker og *flaskedorte*, *-hans*, *-mikkel*, *-per* der udfører sjusket, dårligt arbejde; *ganteper* er en spøgefugl og *gantesidse* et fjollet pigebarn; *gavlemette*, *-sidse* lader altid døren stå åben efter sig, *joskemalene* er en skidenfærdig kvinde, mens *joskemikkel* er en mand der spiser for hurtigt; *klattemalene*, *-mikkel* går og taber ting ud af hænderne; *storkejens*, *-mads* siges om en tankeløs person; og *skoltredorte* kan man kalde en klodset hest. Den slags sammensætninger bruges overvejende som nedsættende personbetegnelser, men også i benævnelser overført på dyr, planter, ting mv. kan et personnavn indgå som andetled i appellativer. Jeg skal i det følgende gøre rede for udvalget af navne og se på hvilke forled der indgår i sammensætningerne, hvordan de fordeler sig på ordklasser og i hvilke semantiske sammenhænge de indgår.

Kildemateriale

Jeg har samlet materialet i forbindelse med mit arbejde med at registrere Ømålsordbogens særsamling kaldet 'Væsen'. I denne samling er i princippet alle den slags nedsættende personbetegnelser registreret og desuden en del øgenavne. De personnavne der i samlingen optræder i andet sammensætningsled er herefter sammenholdt med ordbogens andenledsregistrant. Navnene og deres sammensætninger er eftersat i samlingerne og de trykte bind af Ømålsordbogen. De fundne sammensætninger kan ikke alle findes i ømålsordbogen under eget opslagsord men en del er nævnt som rækkesammensætninger i forbindelse med redigeringen af førsteledet. Herved fremkommer et udvalg af almindelige brugte danske personnavne der, med et par undtagelser, er af kristen oprindelse. For både kvinde- og mandnavne gælder det at visse navne optræder i langt flere sammensætninger end andre. I visse tilfælde er afgrænsningen af den generaliserende, appellative og den individualiserende navneforbindelse i til- og øgenavne uklar. Det er muligt at der kan findes flere eksempler hvor navne indgår som andetled i sammensætninger men da der ikke findes en systematisk indgang til navnestoffet i ømålssamlingerne, så har jeg taget udgangspunkt i det navnestof jeg har registreret i mit arbejde med samlingerne. NB! Mange af sammensætningerne er kun optegnet med et enkelt belæg fra én lokalitet og det er ikke altid muligt at se den præcise betydning af en sammensætning. I visse tilfælde er der på sedlen kun angivet 'skældsord', evt. til kvinde/mand/dyr mv. Lydformer er ikke konsekvent noteret og behandles ikke.

Tidligere behandlinger af navnestoffet

Man skal et stykke tilbage i tiden til slutningen af 1800-tallet for at finde en behandling af personnavnesammensætninger med appellativ betydning. I tidsskriftet *Dania* II og III har E. Gigas (1892-94; 1895-96) kaldt denne brug af navne for "dekorerede Fornavne" med undertitlen "Personnavne forsynede med et beskrivende eller karakteriserende Tillæg og anvendte med Artikel foran eller mærkede på anden Maade som Fællesnavne". Gigas opstiller en alfabetisk, omend med hans egne ord ufuldstændig, liste af mands- og kvindenavne, heriblandt almindelige skældsord, til- og øgenavne. Han henter sine eksempler fra litteratur, bla. Holberg og de første hefter af Feilbergs jyske ordbog (1886ff.), fra V. Kristiansens Ordbog over Gadesproget og Videnskabernes Selskabs Ordbog, samt Kalkars Ordbog til det ældre danske Sprog og Moths håndskrevne, utrykte danske ordbog. Hans fremstilling suppleres af J.M. Jensen (1899)

i Dania IV med eksempler fra Vendsyssel. Desuden skriver H.F. Feilberg (1895-96) i Dania III afhandlingen "Navneskik" som handler om til- og øgenavne og senere behandler Feilberg (1905:24) emnet "... døbenavne og deres sammensætninger" i en større og bredt anlagt afhandling i Danske Studier: "Skældsordenes lyrik" der indeholder en ganske udførlig oversigt over skældsordenes systematik. Her giver han eksempler på en del sammensætninger med navne som *Hans, Jan, Jens, Katrine, Lars, Mads, Malene, Mikkil og Peder/Per*. Herefter skal vi ca. 100 år frem i tiden før jeg kan finde en behandling af sammensætninger med personnavn som andetled. Det drejer sig om to afhandlinger i tidskriftet Ord & Sag nr. 25 og 26. Her er den slags sammensætninger med personnavne behandlet som en del af en større sammenhæng om sammensatte skældsord i Jysk Ordbogs samlinger. Via spørgelister og ordbogens elektroniske efterledsregistrant er der gjort rede for et stort antal sammensætningstyper som skældsord til person og herunder også brugen af navnemetaforer. Jf. Sørensen, Grøftehaug (2005) og (2006): navnemetaforer, s. 42; (jf. skema, *kluddermikkil, -mads, -peter*, s. 47; *kludremads*, kort, s. 51). Dertil kommer en forudgående artikel om mandsnavnet *Peder* i Ord og Sag 15 (Sørensen 1995). Brugen af navne som appellativ indenfor nutidig navneforskning er behandlet af Birgit Eggert (2007) i Mål og Mæle samt i en svensk artikel af Per-Axel Wiktorsson (2007) "Namnord i svenskan".

Sammensætninger med kvinde- og mandsnavne

Jeg har undersøgt sammensætninger med de nedenstående kvinde- og mandsnavne. Navnet *Karl* har jeg valgt ikke at behandle, da alle de mange sammensætninger der findes synes at indeholde appellativet *karl*, jf. at Ømålsordbogen (ØMO) kun behandler appellativet *karl*. Der bruges geografiske forkortelser som i ØMO [se kortet s. 54].

Kvindenavne

Dorte: Sammensætninger fra (S M L Fa F Lgl Æ): *fedte-, flaske-, gilke-, grøn-, klunte-, pjanke-, pjeje-, sinke-, sja(d)re-, sjokke-, sjoske-, sjuske-, skoltre-, skvat(te)-, slaske-, skikke-, sluske-, slæbe-, snakke-, snoske-, sokke-, tjetate-, tåbre-dorte*.

Grete: Sammensætninger fra (L Fa F Lgl): *flabni-, flakken-, pisse-, rense-, skidte-, slæbe-, sludre-grete*.

Karen: Sammensætninger fra (S L Fa): *gammel-, skingre-, snakke-, tose-karen*.

Katrine: Sammensætninger er optegnet fra (S L Fa): *fnise-, luske-, pjanke-,*

pjatte-, skræppe-, sleske-, sluske-, snilde-, spjætte-, tjatte-, snuse-op-katrine.

Kirsten: Sammensætninger fra (S L Fa F): *sjatte-, skramle-, skræne-, slaske-, skidte-kirsten.*

Lene: *skidte-lene*, om malprober kvinde (F).

Malene: Sammensætninger fra (S M L Fa F Lgl): *dase-, drat(te)-, drunte-, fedt(e)-, fisle-, fjante-, fjot-, flur-, jandle-, jangle-, janke-, joske-, klat(te)-, klunte-, pjanke-, pjatte-, pjutte-, savle-, sjamse-, sjaske-, sjatte-, sjokke-, sjoske-, sjuske-, skidt-, skrutte-, skræppe-, skvat(te)-, sladre-, slaske-, sluske-, snot(te)-, so-, sokke-, spjætte-, susse-, sutte-, svine-, tjaldre-, tjatte-malene.*

Maren: Sammensætning fra (Fa): *sladre-maren.*

Margrete: Sammensætninger fra (S F): *sulte-, pisse-margrete.*

Mette: Sammensætninger fra (S M L): *dukke-, fåre-, gavle-, makke-, skiden-, skidte-, tosse-, tyske, ugle-mette.*

Nille: Sammensætninger fra (S L Fa F Lgl Æ): *gribbe-, grim(pe)-, grubbe-, pimber-, pippe-, sippe-, skrappe-, skrubbe-, snippe(n)-, spids-, trippe-, vrippe(n)-nille.*

Sidse: Sammensætninger fra (S M L Fa): *bimte-, dalre-, drunte-, fjante-, flane-, flæbe-, gante-, gavle-, herme-, janke-, jatte-, jokke-, kejte-, kludre-, klæbre-, klunte-, krænge-, langhalm-, laske-, luske-, mule-, pjanke-, pjatte-, rimpe-, rokke-, sippe-, sjamske-, sjatte-, sjokke-, sjuske-, skejte-, skiden-, skrangle-, skræppe-, skvalre-, sladre-, slaske-, sluske-, snerpe-, snoldre-, so-, spjætte-, sprætte-, stikkelsbær-, svippe-, særk(e)-, tjante-, tjatte-, tryne-, trævl(e)-, ugle-, vinke-, vrøvle-sidse.*

Mandsnavne

Bertel: Sammensætninger fra (S): *støvle-, svine-bertel*, jf. ØMO u. Bertel.

Didrik: Sammensætninger fra (S M L Fa F Lgl): *doven-, drukken-didrik*; (jf. ØMO).

Erik: Sammensætninger fra (L F): *mule-, tåbelig-erik.*

Hans: Sammensætninger fra (S L Fa F T): *blank-, dratte-, dulre-, flaske-, grød-, hærke-, klods(e)-, krans(e)-, krig-, lakke-, lamme-, pine-, pip-, pirke-, plotte-/plutte-, prale-, riv-ihjel-, sankt(e)-, smal-, stor-, stærk(e)-, tåbelig-hans.*

Jan (-ian-/rian): Sammensætninger fra (S M L Fa F T Lgl Æ): *blævr-, buldr-(bulder/buller-), dalr-(dolr-/dulr-), dasker-, dingel-, dorsker-, dumr-(dummer-), fusker-, glumr-, grimr-, grobr- (grov), jobr-, klodr- (klodder-/kludre-), lumr-(lummer-/lømmen-), lumsker-, lusker-, maser-,*

pister-(pisten), pusler-, skoltr-, skrubr-(skrubber-), slamper-(slampert), slampander-(slampamper), slantr-, slentr-, slupper- (sluppert), smadr-, stabejser-, tomr-, torsker-, tulmer-(turmert)jan.

Jens: Sammensætninger fra (S): *måne-, røde-, storke-jens.*

Jepp: Sammensætning fra (L); *buldre-jeppe* (jf. ØMO).

Klaus: Sammensætninger fra (S L): *sjokke-, Nykøbing-, tosse-klaus.*

Lars (Lavs): Sammensætninger fra (S M L Fa F Lgl): *buk(ke)-, doven-, drunte-, dyppe-, fedte-, fjante-, fuske-, glimpe-, grutte-, hane-, klokke-, krage-, lang-, lille-, liste-, sort(e)-, støvle-, svadse-, sværte-lars;* klokkelars er én der klokker i det.

Mads: Sammensætninger med Mads fra (S M L Fa F Lgl Æ): *bunke-, bute-, dralle-, dratte-, dægge-, jime-, jikke-, kejte-, *kludder-, kludre-, klunte-, kok-, pjanke-, pjatte-, skabe-, skejte-, *skidt-, skrævle-, snakke-, storke-, vædder-, øl-mads; *Kluddermads og skidtmads kan bruges adjektivisk i betydningen 'dårlig'.*

Mikkel: Sammensætninger fra (S M L Fa F Lgl Æ): *bomre-, buse-, dalre-, daske-, doven-, drunte-, fedte-, fise-, fjedre-, fjolle-, flaske-, flunse-, fløjte-, flå-, fnat-, fuske-, grine-, jonkle-, joske-, kejte-, klat(te)-, klods-, kludre-, klumre-, klunte-, kvinde-, lantre-, luske-, pige-, pjanke-, plut(te)-/plot(te)-, sjuske-, skvat(te), slaske-, slire-, so-, sokke-, sutte-, svine-, sød-, søvne-(søvnig), tryne-, trætte-, tvisse-, vase-mikkel;*

Morten: Sammensætninger fra (S L Fa); *tokke-, tosse-, øl-morten.*

Ole: Sammensætninger fra (S) *skidt-, sulten-ole.*

Per (jf. Peter/Peder): Sammensætninger fra (S M L Fa F Lgl): *drunte-, drysse-, fedte-, fjolle-, gante-, gnave-, gnirke-, grine-, kræsen-, luske-, mule-, nisse-, nusse-, rinke-, sinke-, sjuske-, skabe-, slikke-, sludre-, snotte-, sort(e)-, stjærte-, *sutte-(sudde-), sværte-, sække-, tokke-, tosse-, tøse-, vante-, vigtig-, vrante-, vrøvle-, våde-, ægte-per; *sutteper er den der driver med bolden i legen suttebold; sutte, s er navn på leg.*

Peter (Peder), jf. Per: Sammensætninger fra (S M L Fa F Lgl Æ): *brok(ke)-, drunte-, dum(me)-, fisle-, luske-, sluske-, stork(e)-, vigtig-, vissen-, vælte-, øl-peter.*

Rasmus: Sammensætning fra (L): *tang-rasmus* (L) 'havet' [fiskeri].

Geografisk udbredelse

Udbredelsen af navnesammensætningerne er anført i navneoversigten. De rigsmålsinfluerede sammensætninger som *dovenlars, dumrian, klodshans, kluddermikkel, sjuskedorte, vigtigper* m.fl. er optegnet fra hele ømålsområdet. Det samme gælder sammensætningerne med kvindenavne-

ne *Dorte, Kirsten, Malene, Nille* og mandnavnene *Hans, Jan, Lars, Mads, Mikkel, og Per/peter*. Sammensætninger med *Sidse, Karen, Katrine, Mette, og Morten* er kun optegnet i Sjællandsk og sydmål. Udbredelsen af de enkelte sammensætninger er stærkt knyttet til førsteleddets forekomst, som fx verbet *tryne* i betydningen surmule (*trynesidse*) der kun forekommer i mønsk og det vil ikke blive behandlet her. Lokalisering er herefter fortrinsvis anført ved enkeltstående belæg.

Anvendelsesområde og inddeling efter forleddenes ordklasse

Navnesammensætningerne optræder i sagens natur oftest som betegnelser på personer men de kan også bruges personificerende om dyr eller planter samt om ting og begreber. Både for kvinde- og mandnavne gælder at de kan være sammensat med et verbum, et substantiv eller et adjektiv som førsteled. Sammensætningerne har overvejende negativ og nedsættende karakter, dvs. de er skældsord. Førsteleddene beskriver opførsel og adfærd, karakter og åndsevner samt udseende. Der er mange sammensætninger med verber som førsteled som betegner dét som en person, undertiden et dyr, er tilbøjelig eller slem til at gøre vedrørende lyd, bevægelse eller opførsel, fx at snakke, sladre, græde, grine, bevæge sig klodset, langsomt, uhensigtsmæssigt, uroligt eller voldsomt, samt udtryk for at pjanke, pjatte, fjolle, vrøvle, skælde, surmule, brokke sig, plage, sjuske, svine. Sammensætninger med substantiv angiver lighed med, eller præg af det som førsteleddet betegner, fx sinke, tosse, svin, so. I sammensætninger med adjektiv angiver førsteleddet det prædikat som sidsteleddet kan forsynes med, fx doven, gnaven, vigtig o.l. En inddeling efter ordklasse er ikke ganske problemfri. Det kan ofte være vanskeligt at afgøre om en sammensætning er dannet med et verbum eller et enslydende substantiv. Det skyldes at der i dansk er et stort antal substantivering af verber som fx *en sjuske, en pjatte* og tilsvarende verbalafledninger af substantiver som fx *at tokke, at tosse* osv. Og fx *sjuskedorte*, skal det forstås: *Dorte sjusker*, er *en sjuske* eller *er sjusket*? Om overvejelser desangående jf. Gudiksen (1993:37f). En sammensætning med verbum som førsteled er let gennemskuelig når andetleddet er en personbetegnelse da dette så er direkte agens til verbet. Altså sidsteleddet (*-dorte, -malene, -mikkel, -per, -sidse* m.fl.) er tilbøjelig/slem til at udføre den handling som førsteleddet (verbet) udsiger. Men et kig på en sammensætnings betydning er ofte nødvendig fx af lydligt sammenfaldende dannelser. Som fx *en kludder/kludremads, s* (dvs. mads er slem til at kludre) og at være *kluddermads*, adj (være utilpas, dårlig, dvs. der er kludder med mads). Det samme gælder *støvlebertel*

(*støvle*, v) om en hest der er tilbøjelig til at snuble overfor *Støvlelars* (*støvle*, s) om *Lars* som går med støvler; det er altså et øgenavn til Lars og dermed et proprium. Til- og øgenavne kan orddannelsesmæssigt ikke adskilles fra appellative sammensætninger. Jeg har imidlertid valgt ikke at medtage sammensætninger som kan erkendes som til- og øgenavne da de som proprier er dannet på andre præmisser. Der kan dannes et stort antal sammensætninger med verbum som førsteled mens sammensætningerne med substantiver og adjektiver er færre. Jeg vil i det følgende give en oversigt inddelt efter forleddenes ordklasse og give nogle eksempler på sammensætningernes betydning.

Sammensætninger med verbum + navn

Langt de fleste af sammensætningerne er personbetegnelser, nogle få bruges også om dyr. En stor del af verberne, hvoraf mange er intransitive, har overvejende negativ betydning og de kan groft inddeles som anført nedenfor. Nogle verber kan have flere betydninger, fx kan både bevægelse og forskellig slags adfærd være udtrykt i samme verbum. NB! De understregede verber indgår i sammensætninger der er optegnet kun med ét navn.

Bevægelse – bevæge (sig) langsomt, hurtigt, tungt, voldsomt eller på anden særlig måde:

bimte 'rende omkring', *buse*, *dalre*, *drunte* 'gå langsomt, klodset m. stødende gang', *drysse*, *drøve*, *dulre* 'slentre, langsomt og ugideligt', *fjedre* 'give efter', *flane*, *gilke* 'rokke, slingre', *herme* 'fare omkring', *janke*, *jokke*, *jonkle*, *joske*, *mase*, *liste*, *luske*, *pusle*, *rokke*, *sjokke*, *skejte* 'gå skævt på benene', *skringle* 'gå usikkert', *skoltre* 'gå klodset', *skrutte*, *skrævle*, *slaske*, *sludre* 'slingre', *sluske*, *slæbe*, *sokke*, *spjætte*, *sprætte*, *stjærte*, *støvle*, *svadse* 'svanse, logre', *svippe*, *trippe*, *tumle*, *tåbre/?togre* 'tosse om'. Anden slags bevægelse: *blævre*, *dyppe*, *dægge*, *rimpe*, *rinke*, *slire*, *snerpe*, *sække* 'gå og hale op i bukserne', *vinke*.

Adfærd – behandle uforsigtigt, sjusket, voldsomt, klodset eller kejtet: *dralle* 'være fumlefingret, tabe hvad man har i hænderne', *flaske* 'behandle uforsigtigt, voldsomt eller sjusket', *flunse*, *flænse*, *jatte*, *kejte*, *klatte* 'spilde', *kludre*, *klumre*, *klunte*, *kunte*, *lantre* 'famle, tabe ngt', *makke*, *sjaske*, *sjatte*, *sjuske*, *snolre*, *tjaldre* 'tabe hvad man går med, bære sig tåbeligt ad', *tjante* 'fjante', *tjatte*.

Dårlig opførsel eller anden (negativ) adfærd: *dase*, *fedte*, *fisle* 'sleske for ngn', *flå* 'arbejde hårdt og voldsomt', *hærke* 'slide i det', *klokke* (i det), *krænge* 'udnytte mht. arbejde', *lumre*, *nusse*, *prale*, *pine*, *pirke*, *sinke*, *sleske*, *snoske*, *sprokke* 'prale, skryde', *vase* 'ødsle, fråse, rutte med'.

Surmule, være gnaven olgn: *brokke, gnave, glumre* 'være sur, tavs, indesluttet', *gnirke, mule* 'surmule', *tryne* 'surmule' (M), *vrante*.

Skabe sig, pjanke, pjatte: *fjante, fjolle, flane* 'skabe sig', *gante, jandle, jangle, janke, pjanke, pjatte, pjeire* 'tosse, pjatte', *skabe, tjante, tjasle, tjatte*.

Lyd – tale, ytringer af forskellig slags: *bomre* 'larme, gøre støj', *buldre, flæbe, fløjte, fnise, gnirke, grine, janke* 'våse', *jime* 'våse', *klæbre* 'snakke højt og vedvarende', *pjutte* 'vrøvle, sludre', *plutte, sjadre/sjare, sjamske, sjamse, skingre, skramle* 'snakke', *skringle* 'klirre', *skræne* 'råbe skingrende op', *skræppe, skvaldre, skvatte* 'sludre, vrøvle', *sladre, sludre, snakke, sprokke* 'tale grimt', *tvisse* 'fnise', *vrøvle*.

Spise, drikke, sove og andre kropsbehov: *bomre* 'larme', *fise, glimpe* 'blinke med øjnene', *grutte* 'grovæde', *lakke* 'drikke, labbe i sig', *pisse, savle, slumre* 'sove' eller 'spise grådigt', *snotte, snuse, sulte, susse* 'smådrikke, more sig', *sutte* 'drikke, pimpe', *tryne* 'sove'.

Visse navne er særlig produktive. Som det fremgår af navneoversigten er kvindenavnene *Sidse, Malene* og *Dorte* repræsenteret med et stort antal sammensætninger, *Katrine, Grete* og *Kirsten* med nogle færre mens de øvrige navne optræder med en eller to sammensætninger. *Nille* danner kun sammensætning med verbet *trippe*. Blandt mandsnavnene danner *Mikkel* det største antal sammensætninger. Derpå kommer *Per, Mads, Lars* og *Hans*, samt *Peter*; resten af navnene danner kun få eller ingen verbalsammensætninger. S sammensat med *Jan* er verber som *blævre, buldre, dalre, daske, fuske, glumre, luske, mase, pusle, skoltre, skrubbe, smadre*; om formerne med *-er/rian*, jf. ndf. u. sammensætninger med *Jan*.

Nogle eksempler: Til verbet *skejte* 'gå skævt på benene' bruges *skejtemads, -mikkel, -sidse* som skældsord til personer der 'går og skanker sig'; til *sokke* 'gå langsomt, sjokke' er dannet *sokkedorte, -malene, -mikkel* som siges til personer der er langsomme og ikke får udrettet noget. Til *sluske* 'luske (sig uden om ngt)' er optegnet *sluskedorte, -katrine, -malene, -peter, -sidse* som benævnelser på en sjusket person. *Klattemalene, -mikkel* kaldes henholdsvis mand eller kvinde der er 'slem til at spilde eller til at tabe tingene ud af hænderne' til *klatte* 'svine til med klatter'; til *sprokke* 'prale, skryde, tale grimt' er dannet *sprokkekirsten, -malene* og tilsvarende til *skvatte* 'sludre, vrøvle' *skvattedorte, -malene, -mikkel*. *Snottemalene, -per* 'går og snotter' mens *trynemikkel, -sidse* er sammensat med verbet *tryne* (M) 'gå og surmule'. I denne kategori befinder sig almindelig kendte skældsord som *sjuskedorte, klodrian (kludrejan), kluddermads, -mikkel, luskeper/peter*.

Nogle verber kan danne sammensætninger med op til seks navne (*drunte*, *luske* og *pjanke*, fx *pjanke-dorte*, *-katrine*, *-mads*, *-malene*, *-mikkel*, *-sidse*), men mere end halvdelen af verberne er optegnet med kun ét navneled, jf. de understregede ord ovenfor. Det gælder for næsten alle disse sammensætninger at de er optegnet én gang fra én lokalitet. Det er eksempelvis: *hermesidse* (L) som er en 'kvinde der er slem til at løbe i byen'. *Jandlemalene* (F) er et 'pjankehoved' og *rimpe- og snerpesidse* (S M) kan siges om 'en dårlig syerske'. *Skramplekirsten* (S) er en 'kvinde der snakker' og tilsvarende er *skræne-kirsten* (L) en 'kvinde der skriger op'. *Slumre-sidse* (S) 'ædedolk' er dannet til *slumre* 'spise grådigt' mens *sultemargrete* (S) er et udtryk for en 'mager, nærig kvinde'. *Sussemalene* (F) er betegnelsen på en 'sjusket usoigneret kvinde'. Til mandspersoner bruges udtryk som: *fjedremikkel* (L) om en 'lusket person' og *glimpelars* (F) om en 'person der glimper, dvs. blinker med øjenene'. En *gnirkeper* (S) er en 'gnaven person' mens *rinkeper* (L) er en 'horekarl'. *Lakkehans* (L) kaldes et 'barn der løber og drikker hele tiden' og *vase-mikkel* (M) er en 'fråser' til *vase* 'frådse, ødsle'. Alt i alt kan man nok tillade sig at mene at orddannelsesmønstret med verbum og visse meget almindelige personnavne er temmelig produktivt.

Sammensætninger med substantiv + navn

Førsteleddene fordeler sig på personbetegnelser som *kvinde*, *pige*, *tøs* og skældsord som *ffot*, *gribbe*, *job*, *nisse*, *sippe*, *skrubbe*, *tokke*, *tosse* og desuden en del betegnelser på dyr som *buk*, *får*, *hane*, *kok*, *krage*, *so*, *stork*, *svin*, *torsk*, *vædder*; fra planteriget: *langhalm*, *stikkelsbær* og *tang*; sygdom: *fnat*; tøj: *særk*, *trævl* og *vante*; andet: *klods*, *krans* og *øl*. *Sidse*, *Mads*, *Mikkel* og *Per* danner flest sammensætninger i denne gruppe. Sammensætninger med *Nille* skiller sig ud ved førsteled som *gribbe-*, *grubbe-*, *skrubbe-* som kun forekommer i forbindelse med *Nille* mens *sippe* også findes sammensat med *-sidse*. Helt særlige er førsteled som *dingel-*, *job(r-)*, *skrubber(t-)*, *slamper(t-)*, *slampander/slampander-*, *slupper(t-)*, *stabejser-*, *torsk(er-)* og *tulmer(t-)* der kun forekommer i sammensætninger med *Jan*, jf. ndf. u. sammensætninger med *Jan*.

Nogle eksempler: *jobrian* (M) 'fjog, dumrian' er dannet til *job* 'doven person' og tilsvarende *ffotmalene* 'tossehoved' til *ffot* 'ubegavet person'; *tokkemorten*, *-per*, *tosseklaus*, *-lars*, *-mette*, *-morten*, *-per* samt *torskehans*, *torskerjan* bruges om tossede og smådumme personer mens *storkejens*, *-mads* om en 'tåneløs person'; (men *storkepeter* bruges om fuglen). *Nisseper* (Fa) er sammensat med *nisse* brugt som skældsord mens

tøseper (M) er 'én som altid er efter pigerne'. *Sippesidse* (S) om én der 'ikke kan blive færdig med arbejdet' er dannet til *sippe* med samme betydning og *særkesidse* (S M) er en 'uordentlig klædt kvinde' (også som plantenavn) mens *trævlesidse* (S) er et 'skældsord til kvinde der er laset klædt, eller som er løjerlig, fjantet'. Snavsede og svinske personer kan kaldes *somalene*, *-mette*, *-mikkel*, *-sidse* eller *svinebertel*, *-malene*, *-mikkel*. En 'klodset person' benævnes *klodshans*, *-mads*, *-mikkel* og *krighans* (F) er optegnet om 'et genstridigt menneske'. Betegnelsen *kvindemikkel* kan betyde 1. 'en dameven' (S) eller 2. 'én som gør kvindearbejde' (Æ). *Vanteper*, *-sidse* (S L) er dannet til *vante* i betydningen 'slapsvans'. Til navne som *Dorte*, *Kirsten*, *Katrine*, *Grete*, *Lene*, *Maren*, *Margrete* og *Didrik*, *Erik Jeppe* og *Ole* har jeg ikke fundet sammensætninger med substantivisk førsteled.

Sammensætninger med adjektiv + navn

I sammensætningerne indgår adjektiver der beskriver mentale og fysiske egenskaber som *doven*, *dorsk*, *drukken*, *dum*, *kræsen*, *lumsk*, *snild*, *sulten*, *stærk*, *sær*, *sød*, *søvnig*, *tåbelig*, *vigtig*, *våd* eller som angiver alder og udseende som fx *blank*, *gammel*, *grim*, *fluret*, *lasket*, *pisten*, *skiden*, *uglet*, *vissen*; endvidere om størrelse: *lang*, *lille*, *smal*, *stor* og farverne: *grøn*, *rød*, *sort*, *sværtet*; Nogle eksempler: *Flurmalene* (Lgl), sammensat med *fluret* 'være i urede', siges om 'en pige som hår og klæder hænger uordentligt på', og *laskesidse* (S) kan være enten 'en uformelig eller en pjattet kvinde'. Til *uglet* 'uredt i håret' er dannet *uglemette*, *-sidse*. Tilsvarende eksempler om mænd er de også fra rigsmål velkendte *dovendidrik*, *-lars*, *-mikkel*, *dummepeter*, *dummerjan/dumrian*, *skidtmads* og *vigtigper/-peter*. En *langlars* (S) er det samme som en 'dovenlars' og *lammehans* (F) er 'en mand med haltende gang'. *Sødmikkel* (S) siges om 'person der fedter' mens *søvnemikkel* (L) er en 'person der er søvnig', dannet til *søvnig/søvnet*. *Særeper* (M) er sammensat med *sær* 'mærkelig' og endelig er der let gennemskuelige dannelser som *kræsenper* (Lgl), *vrippenper* (F) og *vissenpeter* (F). *Nille* og *Jan* skiller sig ud ved at have en del karakteristiske førsteled der ikke indgår forbindelse med andre navne. *Nille* med forled som *grimpe*- (muligvis sammenblanding af *grim*+*gribbe*), *pimber*-, *snippen*-, *spids*-, *vrippen*-. I sammensætninger med *Jan* er adjektiverne *dorsk*, *dum*, *grim*, *grov*, *lumsk*, *pist(en)* og *tom* forsynet en endelse der svarer til adjektivsuffikset -er.

Sammensætninger med Jan

Former med *-jan* (*-ian/-rian*) er dannet efter mønster af indlånt *dummerjan/dumrian* fra nedertysk og tysk og efter 1700 indlånes også *slendrian*

og *sludrian* (jf. Skautrup III:364). Sammensætningerne med adjektiv må således opfattes som det primære mønster som herefter bliver produktivt til dannelser med substantiver og verber. Formerne med *r* er så stærkt mønsterdannende at *r* kan overføres til verber uden *r* som *daske*, *fuske*, *luske*, *mase*, *pusle*, *tumle* som derved får karakter af nomina agentis eller substantiver med den pejorative endelse -er(t), jf. ODS u. slampert; -rian kan herefter få karakter af selvstændigt suffiks som fx i *jobrian* (jf. Skautrup IV:256).

Sammensætninger med enten kvinde- eller mandsnavn

Normalt bruges sammensætninger med kvindenavn om hunkønsvæsener og tilsvarende med mandsnavn om hankøn og de fleste forled kan danne sammensætninger med både kvinde- og mandsnævne. Nogle sammensætninger er dog optegnet med enten et kvinde- eller mandsnavn som efterled.

Med kvindenavn: *gavlemette*, -sidse; *jankemalene*, -sidse; *sjattekirsten*, -malene, -sidse; *sjokkedorte*, -malene, -sidse; *sjoskedorte*, -malene; *sladremaren*, -malene -sidse; *sippenille*, -sidse; *spjættekatrine*, -malene, -sidse; *sprokkekirsten*, -malene; *tjattedorte*, -katrine, -malene, -sidse; *uglemette*, -sidse.

Med mandsnavn: *daskerjan*, *daskelars*, -mikkel; *dovendidrik*, -lars, -mikkel; *dummerjan*, *dummepeter*; *fjollemikkel*, -per; *fuskelars*, -mikkel; *grinemikkel*, -per; *klodshans*, -mads, -mikkel; *plotte/pluttehans*, -mikkel; *skabemads*, -per; *tokkemorten*, -per; *torskehans*, -rjan; *vigtigper/peter*.

For at se om denne fordeling er tilfældig har jeg set på hvilke andre sidsteled der kan erstatte navnene og om de udviser den samme fordeling på køn. Selvom verber som *janke*, *sladre* og *tjatte* kan danne en hel del sammensætninger med sidsteled der bruges om kvinder, så kan førsteleddet også danne sammensætninger med andetled der kan bruges om begge køn. Eksempelvis kan det almindelige verbum *sladre* (-maren, -malene, -sidse) danne et utal af andre sammensætninger, som *sladre-buks*, -bøtte, -chatol, -fis, -fitte, -hank, -has, -haspe, -hoved, -kasse, -knægt, -kone, -kvinde, -kælling, -madam, -maske, -mund, -mær, -pind, -potte, -prås, -pøj, -skovl, -so, -søster, -taske, -tutte, -tøs. Ved sammensætninger med mandsnavn som *grine-mikkel*, -per og *skabe-mads*, -per kan sidsteleddet udskiftes med *dukke*, *fitte*, *trug*, *krukke*, så den fundne fordeling på køn må siges at være tilfældig. Registranten til væsen-samlingen gør det i øvrigt muligt at få et overblik over hvilke andre typer metaforiske sidsteled der kan bruges på samme måde som navne i nedsættende personbetegnelser men de må behandles nøjere i anden sammenhæng.

Navnesammensætninger i videre anvendelse

Sammensatte appellativer med navn som andetled kan som nævnt ikke kun bruges som skældsord men også ved personificering af imaginære væsener, dyr, planter, redskaber og andre genstande, desuden i forbindelse med udtryk fra kortspil, leg og dans, vedrørende mad og krop, eller om naturfænomener og mærkedage samt i talemåder og remser.

Således kan imaginære skræmmevæsener benævnes *bukkelars* (L), *buldrejeppe* (L), *butemads* (L) 'bussemand' og *rødejens* (F). Om dyr bruges *gilkedorte* (L), *skoltredorte* (L) om klodsede dyr med gyngende, hoppende gang; *skringlesidse* (S) siges om en dårlig ko og *svipsidse* (S) om en hest der slår med rumpen; *støvlebertel* (S) er en hest der tilbøjelig til at snuble. En logrende hund kan spøgende kaldes *svadselars* (L) og som kalde- og kælenavn til får bruges *dukkemette* (L), *fåremette* (M) og til handyret *væddermads* (S). Også forskellige fugle kan benævnes ved navnesammensætninger, således *skidtemette* (F) som almindeligvis bruges om musvitten, men også om spætten eller træpikkeren. En anden variant er *skidenmette* (S F) om musvit eller grå vipstjert. Men navnet kan også varieres så musvitten kan kaldes *skidtekirsten* (F). *Piphans* (S) kan bruges om fuglen stillits. *Storkepeter* (F) er meget ligetil navnet på fuglen (mens *storkejens*, *-mads* kan benævne en tankeløs person). Om laverestående dyr og insekter er *pissegrete* (L) brugt om 'små brune biller der lugter stærkt'. *Pissemargrete* (S F) kan foruden som skældsord til person (F) siges om ormen i en nød (haslens snudebille) men kan også bruges om selve den ormstukne, tomme nød og er desuden også brugt om mariehønen (S). Indenfor planteriget er *særkesidse* (S), foruden som nedsættende personbetegnelse, optegnet som betegnelse for agersnerle og gærdesnerle eller hvid anemone. *Stikkelsbærsidse* (S) kan bruges om blomsten katost (men er også navn på en dans, jf. ndf.).

Benævnelser på spil, leg og dans benytter sig også af navnemetaforer: Om fx kortspil som hedder *sorteper*, *sværteper* (S L Fa), *sortelars*, *sværelars* (Fa) eller *skidtmads* (S Fa F) og *bunkemads* (Æ); og fra spindesiden bruges *grøndorte* (L), jf. ØMO, *sjokkedorte* (L) eller *slæbedorte* (L) alle spøgende om ruder dame; *sokkedorte* (L) er også benævnelse på den person der blev sidst færdig. *Grimrian* (F) kan bruges om et dårligt kort i kortspil (jf. ØMO). *Stikkelsbærsidse* er navn på den dans nogle vil kende som Lotte død; *flabnigrete* (Lgl) er også navn på en dans men bruges tilligemed om en tarvelig fremstillet (halm?)dukke eller om et sammenfiltret kornneg. Personificering af redskaber og andre genstande er ikke ualmindeligt: *Væltepeter/-peder* (S M L F Lgl Æ) om den den karakteristiske cykeltype

kendes jo også fra rigsmål; *Juspeter* (F) kaldes en bådtype, en norsk pram der er svær at holde i kurs; *ølpeter* (L Lgl) og *ølmorten* (S) er betegnelser på en øldunk ofte af sten- eller lertøj, evt. lejle af træ; mens vi er ved beholdere så bruges *tossekaren* (S) om en træøflaske. Af redskaber kan nævnes *rensegrete* (L) som er en 'stikke til rensning af spade som jorden klæber til'; *sjokkeklaus* (S) kan siges om 'en stor høvl til to mand'. Plejlen kan kaldes både *tåbeligerik* (F), jf. ØMO eller *tåbelighans* (F); under Hans, propr. i ØMO er anført ordforbindelsen *tåbelige Hans*, men sammensætningen kan altså også bruges.

I betegnelser for mad og drikke og andet vedrørende kroppen: En *buldrian* (S) kan 'stærk kaffepunch' kaldes; *grødhans* (L) siges om 'grødclump i mælkegrød'; og *dyppelars* (S) er en 'tvebak der dyppes i kaffen' (jf. ØMO); *slikkeper* (S) er dss slikkepot, altså pegefingeren; *snildekatrine* (Lgl) er en omskrivning for 'diarré', mens *skidensidse* (S) er navn på en tarm i et slagtet kreatur.

Desuden kan diverse naturfænomener, vejrvarsler m.m. karakteriseres ved hj.af navnemetaforer. Månen kaldes *månejens* (S); *vådeper* (S) er brugt om 1. august med regnvejr, som så giver regn resten af august; *blankhans* (S) er metafor for havet (jf. ØMO u. blank); tilsvarende 'han har været en tur nede hos *tang-rasmus* (L), kan siges når nogen falder i vandet og kommer godt op igen; *sultenole* (S) står for kalenderdagen Sct. Oles dag d. 29. juli (Olav d. hellige) i talemåden "nu har vi nået sultenole, så går det nok"; dvs. nu er høsten snart i hus. Et par andre eksempler fra talemåder og remser m.v. er : "*ægteper* og hans hustru" som siges om et løjerligt par (S L F) og *smalhans* og *sultemargrete* (S) om et nært ægtepar. Man kan have "fjotmalenes tro"(S), dvs ingen tro, eller "falde i *Gammelkarens* forundringer" (L), dvs være åndsfraværende (jf. ØMO); og remsen "sladremaren i Badstuebrostræde, rumpen fuld af knappenåle" (Fa), siges om en pige der sladrer; talemåden "*Nykøbingklaus* hænger nok slemt på dig" (L) siges til en doven person (jf. ØMO).

Opsummering og afsluttende bemærkninger

Navnesammensætningerne er altså forskellige i dannelse og brug og de kan optræde både som ad hoc-dannelser og som stærkt leksikaliserede størrelser. En del af navnene er som andetled særdeles produktive og kan især danne mange sammensætninger med verber. Det gælder kvindenavnene *Sidse*, *Malene*, *Dorte*, tildels *Katrine*, *Mette* og *Kirsten* og mandsnavnene *Mikkel*, *Per/Peter*, *Hans*, *Lars* og *Mads*. Disse navneled kan måske kaldes en slags halvsuffikser (jf. Gudiksen 2004:35). Ved sammensætninger med

substantiver og adjektiver synes produktiviteten ikke at være så stor og her er forholdsvis flere leksikaliserede sammensætninger. Sammensætninger med *Jan* skiller sig ud ved sin stærke tendens til mønsterdannelse ud fra indlånte sammensætninger og ved efterfølgende at udvikle navneendelsen til selvstændige suffikser som *-ian* og *-rian*. Sammensætningerne med *Nille* har førsteled der er særlige for dette navn og *gribbenille* forekommer allerede i ældre nydansk hos Peder Syv, jf. ODS. Her optræder kun en enkelt verbalsammensætning (*trippenille*) ellers er substantiv- og adjektivsammensætninger dominerende og *Nille* (nty. *nelle* 'grim, arrig kvinde') synes ikke at være specielt produktivt som andetled.

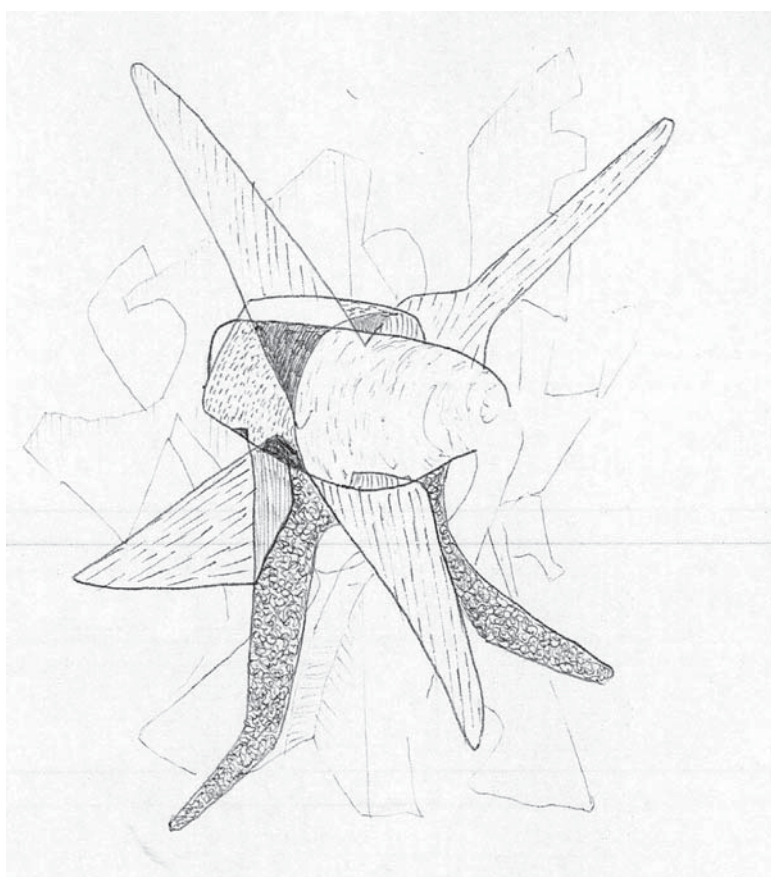
Men det er ikke kun navnesammensætninger der kan optræde som appellativer. Det er ikke et ukendt fænomen at usammensatte navne kan få overgang fra proprium til appellativ jf. Skautrup (1944-70, 4:273) der under overskriften "Ordklasseovergange" har eksempler på *mikkel*, *nille*, *rasmus/rasmine*, *sidse*. Denne brug af almindelige proprier findes også i ømålene; således 'en sur *sidse*' (S) og 'sikken dog/sådan en *malene*' (F) eller 'det er en rigtig/væmmelig *malene*' (F). Usammensat *mikkel* i fraser som 'han er en rigtig *mikkel*' (S) eller 'din *mikkel*' (Lgl) kan siges om en person der ikke rigtig er til at stole på, med flere eksempler fra (M, L og F). *Jens* (L F) som betegnelsen på 'den danske soldat' er jo almindelig kendt fra rigsmål og en uduelig mand kan betegnes som 'en værre *jeppe*' (jf. ØMO). Et udtryk som 'han var en rigtig *didrik*' (S M) om en efterladende, doven person er muligvis dannet ud fra sammensætningerne *doven-*, *drukkendidrik* (jf. ØMO og ODS). Om noget lignende skulle være tilfældet ved *Malene*, *Mikkel* og *Sidse* kan det jo være fristende at antage.

Afslutningsvis kan nævnes at udtrykket 'at være/blive *jan*', om den tabende part i kortspil er almindeligt i ømålene (jf. ØMO) og *Morten* kan bruges som benævnelse på øldunken eller kaffekedlen (L); og man kan 'hedde/være *rasmus* i huset/hjemmet' (S L F Lgl) når det er konen der bestemmer. *Rasmus* kan også bruges i forskellige metaforiske udtryk for havet, som fx 'Rasmus krænger det hvide ud af øjnene' (Lgl) om det oprørte hav; og endelig kan *Klaus*, foruden som navn til forskellige fugle, bruges om redskabet 'kobben' og om pung og tegnebog (jf. ØMO), for lige at nævne nogle flere eksempler. Jeg håber hermed at have demonstreret at navne brugt som appellativer har et bredt anvendelsesområde. – Et navn er ikke bare et navn!

Litteratur

- Eggert, Birgit (2007) Den danske Jens er en ordentlig Børge. Fra betydningsløst personnavn til beskrivende appellativ, i: *mål og mæle* 2007,4:8-12.
- Feilberg, H. F. (1895-96) Navneskik, i: *Dania* III. København: Det Schuboeske Forlag:289-330.
- Feilberg, H. F. (1905) Skældsordenes lyrik, i: *Danske Studier* 1905. København: Det Schuboeske Forlag:1-38.
- Gigas, E. (1892-94) Om dekorerede Fornavne paa dansk, i: *Dania* II. København: Det Schuboeske Forlag. Blandinger:289-94.
- Gigas, E. (1895-96) Mere om dekorerede Fornavne på dansk, i: *Dania* III. København: Det Schuboeske Forlag. Blandinger:42-45.
- Gudiksen, Asgerd (1993) Suffikset -vorn i de danske dialekter, i: *Danske Folkemål* 35. København: C. A. Reitzels Forlag:3-247.
- Gudiksen, Asgerd (2004) Braldrehals og vraltehoved. En diskussion af possessiv-sammensætningen, i: *Danske Talesprog* 5. København: C. A. Reitzels Forlag:23-36.
- Jensen, J. M. (1899) Lidt mere om dekorerede fornavne o. dsl., i: *Dania* VI. København: Det Schuboeske Forlag. Blandinger:230-33.
- Ordbog over det danske sprog* 1-28 (1919-56). København: Gyldendal.
- Skautrup, Peter. *Det danske sprogs historie* 1-5 (1944-70). København: Gyldendal.
- Sørensen, Viggo (1995) Pa Niesvis, Pæ Stårk og Lill Peer ve ær Ehnd – om afledt brug af mandnavnet Peder, i: *Ord & Sag* 15. Aarhus: Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning:34-40.
- Sørensen, Viggo & Grøftehauge, Nina K. (2005) Svinemikkel – pilfinger – luskebuks! – om en højfrekvent ordtype i Jysk Ordbog, i: *Ord & Sag* 25. Aarhus: Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning:20-40.
- Sørensen, Viggo & Grøftehauge, Nina K. (2006) Pibesild, værkepig, kludremager – mere om gamle jyske skældsord, i: *Ord & Sag* 26. Aarhus: Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning:38-54.
- Wiktorsson, Per (2007) Namnord i svenskan. 9.2. Svenskt ursprung, i: *Blandade namnstudier*. Namn och samhälle 19. Uppsala: Uppsala Universitet:87-93.

Anette Jensen (pens.)
Afdeling for dialektforskning
Nordisk Forskningsinstitut
Københavns Universitet
antj@hum.ku.dk

Erik Vive Larsen

Hvordan bønder bandede i Brønshøj i 1600-tallet Realisme og replikgengivelse i Sokkelund Herreds tingbøger 1621-1636

Denne bog schall werre Sochelund herridtz thingbog, huorwdj schall indtschriffuis for retten huer tingdag och anteignis, huis som for retten handlis, begieris och bør at indschriffues, och det saa fuldtkomeligen som herridtzfougden med tingschriffueren wille wide at kunde forsuare. (1636)

[Denne bog skal være Sokkelund Herreds tingbog, hvori skal indskrives for retten hver tingdag og anføres, hvad der behandles og begæres i retten og som bør indskrives, og det så fuldstændigt som herredsfogeden og tingskriveren vil kunne forsvare.]

Sådan indledes en tingbog fra Sokkelund Herred hver gang en foliant er udskrevet og en ny skal tages i brug. Formålet med den følgende undersøgelse er at påvise, hvad “fuldtkomeligen” indebærer. Ganske øjensynligt betyder ordet, at de behandlede sager beskrives yderst realistisk og med ganske dagligdags ord uden juridiske abstraktioner, endvidere forekommer en tilsyneladende næsten stenografiagtig gengivelse af, hvad tingsvidnerne har sagt. Disse to aspekter, realismen i sagsfremstillingen og den præcise replikgengivelse vil blive søgt dokumenteret i det følgende. Kildematerialet er en serie tingbøger fra Sokkelund Herred. Tingbøgerne omfatter perioden 1621-1622 og 1628-1636. Bøgerne er udgivet af Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie (senere Landbohistorisk Selskab) ved Ole Karup Pedersen og Karen Marie Olsen 1954 – 1976. Henvisninger til materialet sker ved angivelse af årstal og sagsnummer.

Sokkelund Herred ligger nærmest som en halvring rundt om København og omfatter bl.a. Vedbæk, Virum, Gentofte, Gladsaxe, Brønshøj, Hvidovre, Rødovre, Valby.

De gamle danske herredstingbøger fra 1600-tallet er en righoldig kilde til studiet af danske bønders liv og hverdag og de utallige skærmydsler, de havde med naboer og nabolandsbyer, for slet ikke et tale om kongens repræsentant i herredet, ridefogeden. Alle de sager, der kommer for tinget, er – i de her undersøgte tingbøger fra Sokkelund herred – tilsyneladende refereret “fuldtkomeligen” med sagsfremstilling, vidneafhøring og til sidst domsafsigelse. Sagerne handler om stort og småt i Sokkelundbøndernes liv. I mange tilfælde drejer det sig om gældssager, stridigheder om misligholdte gærder og grøfter (især har de gode Bagsværdbønder problemer med deres naboer i Gladsakse) eller efterlysning af bortkomne eller stjalne husdyr. Noget grovere er de utallige sager om slagsmål og voldsepisoder ofte i forbindelse med drukkenskab. Tingbøgerne tegner stort set et dystert billede af et voldsfikseret og gennemalkoholiseret lokalsamfund, på den anden side viser tingbøgerne jo kun konflikterne, dagligdagen blandt de sjællandske bønder har antageligvis formet sig mere fredeligt. En omfattende sagstype er ridefogedens ihærdige forsøg på at inddrive det landgilde, som majestæten skal have. Disse sager ender ofte med, at nogle pålidelige og agtede bønder bevidner, at skyldneren er så fattig og forarmet, så han ingen mulighed har for at betale det skyldige beløb. Endelig har vi de mere alvorlige sager fx groft tyveri eller voldssager, der ender med drab. Her kan det ikke klares i Sokkelund Herred, misdæderen må til det nærliggende København og rettes af bødlen, hvis han har forbrudt sin hals, i mildere tilfælde havner han i Blåtårn eller bliver lagt i jern på Bremerholm.

Formålet med denne artikel er først og fremmest at undersøge nogle sproglige aspekter i tingbøgerne, specielt med henblik på en påvisning af de forskellige stilistiske lag, der gemmer sig i sprogbrugen. Der synes at forekomme tre nogenlunde klart adskilte lag i de forskellige herredsskriveres sprog. For det første er der en formelagtig juridisk sprogform, som bruges i de formelle passager fx ved edsafleggelse. Denne sprogform vil ikke blive behandlet yderligere i det følgende. Et eksempel kan illustrere typen:

Nicolaj Regell i Kiøbenhauffn med kaldsmend Søffren Nielsen i Waldby och Peder Jerichsen *ibid.*, som vedt eed medt opragte fingre epter lougen hiemlede loughlig warsell at haffue giffuedt till dom at ljde epter:ne for gieltt, som erre Naune Hendrichsen i Valdby ... (herefter følger navnene på en række skyldnere) (1633, 269).

[Nikolaj Regel i København med kaldsmænd Søren Nielsen i Valby og Peder Eriksen sammesteds, som ved ed med oprakte fingre efter loven hjemlede at have givet efternævnte personer lovlig varsel til at modtage dom for gæld, hvilke er Navne Henriksen i Valby...]

Mere interessante er de sprogformer som knytter sig til sagsfremstilling og vidneafhøring. Her har tingskriveren ikke et sæt formler, han kan tage i anvendelse, men må forlade sig på egne sproglige formuleringsevner. Ved sagsfremstillinger er problemet at kunne redegøre for en ofte kronologisk sekvens af begivenheder, som fører frem til den kriminelle handling. En typisk sekvens er fx: 1) nogle mænd sidder og drikker øl, 2) de bliver fulde og begynder at skændes, 3) skænderiet udvikler sig til slagsmål, 4) slagsmålet ender med (evt. dødelig) vold. Skriverens opgave er at holde styr på begivenhedernes gang, at registrere parternes adfærd i konflikten, hvem starter skænderiet og slagsmålet? Hvilke remedier ud over de bare næver tages i anvendelse ved voldsudøvelsen? Hvordan ender konflikten i værste fald drabet? Og hvilke vidner har overværet hændelsen? Alt dette skal anføres med pedantisk præcision for at den rette dom skal kunne afsiges. Her hjælper ingen fastlagte juridiske formelvendinger, skriveren må selv efter bedste evne løse problemerne. Evnerne rækker normalt ikke til mere retoriske præstationer, fremstillingen kommer ofte til at bære tydelige træk af enkel (mundtlig?) fortællestil af typen: først skete det og så det og så det ... og så faldt NN død til jorden. Sagen kompliceres så af, at tingsskriverne ganske øjensynligt ikke har været mestre i at skrive deres modersmål. Som eksempel kan nævnes, at ortografien mildt sagt ikke er særlig konsekvent, samme ord staves på flere forskellige måder i samme retsreferat, det gælder selv ganske almindelige ord, som skriverne må have skrevet hundredevis af gange. Angående sted- og personnavne er forvirringen total. Gentoft skrives Giendthofft, Giendtofft, Gieuntofft, Gientoffte, Gieufftofft, ej heller København har skriverne styr på, Kiøbenhaun veksler med Kiøbenhauffn. En gennemgående person på tinget er kongens repræsentant, ridefogeden Frederik Frederiksen, han skrives Frerich Frerichsen, Frerich Frederichsen, Frederich Frederichsen. De gode Sokkelundskrivere har åbenlyst haft problemer med det bløde d.

Den i denne forbindelse mest interessante sprogform knytter sig til vidneafhøringen. Her virker det i de mere alvorlige sager som om skriveren har tilstræbt en næsten stenografisk gengivelse. Det er naturligvis ikke noget, der kan bevises. Men et par indicier kan nævnes. For det første gives bøndernes udsagn ofte som direkte tale.

Da sagde Hans, Ieg faar aff och lade mit wandt, och siden sagde, Ieg faar løse mine buxer medt. Och der dedt var scheedt, komb Thiemandt Oelsen och dend, som sadt medt hanom paa hesten ridendis, da sagde Thjdemandt. Denne Virums fischer gjør sig noget till. Da suared Hans Fischer, Ieg gjør mig passelig till. Her staar ieg. (1636, 210)

[Da sagde Hans: “jeg får stå af og lade mit vand”, og sagde derefter: “jeg får også løse mine bukser”. Og da det var sket, kom Tidemand Olsen og den, som sad med ham på hesten, ridende. Da sagde Tidemand: “denne Virum Fischer gør sig noget til”. Da svarede Hans Fischer: “jeg gør mig passende til. Her står jeg”.]

Denne fremstillingsform veksler dog med indirekte anført tale; NN sagde at ...

Der kom Peder Schreder och fich fat paa hanom, sloe och støtte hanom medt sine føder. Och dendt, som dødt bleff, robte meget, och badt, att Peder Schreder wille giffue hanom sit liff, och Peder Hendrichsen formanedt hanom, at hand schulle dog lade hanom werre. (1636, 298)

[Der kom Peder Skrædder og fik fat på ham, slog og stødte ham med sine fødder. Og han, som døde, råbte meget og bad om, at Peder Skrædder ville give ham sit liv. Og Peder Henriksen formanede ham (Peder Skrædder), at han dog skulle lade ham være.]

Den direkte talegengivelse er dog klart den dominerende i mere dramatiske sager om vold og mord.

For det andet er det påfaldende, at alle former for emotive udtryk, skældsord, eder, forbandelser, trusler eller udtryk for angst og forskrækkelse tilsyneladende gengives meget præcist, også i tilfælde hvor det ikke forekommer væsentligt for sagens udfald,

Da sagde for:ne quinde, Jesu Chrestij kors. Daa sagde Peder Jensen, iegh schall korse digh, och saa thoug och slou hinder til iorden medt samme kiep. Auegh sagde Chresten Jensen, du haffuer gjort dett du anger. (1625,13)

[Da sagde førnævnte kvinde: “Jesu Kristi kors”. Da sagde Peder Jensen: “jeg skal korse dig”, og tog så og slog hende til jorden med samme kæp. “Ak ve” sagde Chresten Jensen: “du har gjort det du vil angre”.]

Ovenstående citat stammer fra en mordsag, som blev behandlet på herredstinget over adskillige tingdage sommeren 1625. Jeg vil med et længere citat fra denne sag nærmere belyse de stilistiske træk, som er nævnt ovenfor. Sagen begynder med, at nogle mænd sidder i al fredsommelighed og drikker øl, så kommer en stærkt ophidset og aggressiv mand ind og starter åbenbart et skænderi, hvorpå det går løs.

Noch it winde frembkomb weed naffuen Boeld Jensis Maagens, wandt, at Jens Mønboe sagde thill Niells Jensen, sid paa din røff och drich din øll medt spegt och rou. Daa suarde Niells Jensen och sagde thill Jens Mønbou, huadt kommer det dig weed, wy haffue nogedt gammeldt sammen, jeg will werre digh goed noch, schalddt. Daa sagde Rasmus Søffrensen, som døed bleff, altid est du saa prachworen, haffde du slagedt mig paa munden, som du giorde weed hannom, daa schulle du hafft nogen igen, sagde Rasmus, som døed bleff, altid est du saa klammerworn, iegh schall klage digh for min slodtzherre. Wildt du det flabmund, och strax slou Niells Jensen den, som døed bleff, it slaggh paa munden. Daa opstoedt Hanns Søffrensen och thog Niells Jensen i axlerne och sagde, huorforre slor du hannom. Saa thogh Olle Lauridtzen, Hanns Søffrensen, Chresten Jensen, Niells Jensen och førde hannom baglengs wd att døren. Ydermere saa, at Niells jensen stach ind ad dørrn medt it stollsbeen, som en wognkiep och samme stollsbeen bleff hannom fraatagen, daa wente hannd sig om och saa om hannd kunde faa merre och slaa medt, daa komb Peder Jensen medt en wogenkiep och haffde weed det ene lor och sagde thill sin broeder, huor gaard det thill, daa pichede Niells Jensen paa pannden, her ser du, huor det gord till , och saa togh Peder Jensen Jens Mogensens quinde och slou hinde imoedt iorden. Och widere sagde, att hun saa, att hannd slou thuehendis ind att døren medt en wognkiep, och daa styrtte den, der døed bleff. Daa sagde for:ne quinde, Jesu Chrestij kors. Daa sagde Peder Jensen, iegh schall korse digh, och saa thoug och slou hinder till jorden medt samme kiep. Da sagde Niells Jensen, heigh sla panden i sønder. Auegh sagde Chresten Jensen, du haffuer gjort dett du anger (1625, 13).

[Nok et vidne stod frem ved navn Boel Jenses Mogens og bevidnede, at Jens Mønbo sagde til Niels Jensen: "sid på din røv og drik dit øl i fred og ro". Da svarede Niels Jensen og sagde til Jens Mønbo: "hvad kommer det dig ved, vi har noget gammelt sammen, jeg vil være dig god nok, skalk". Da sagde Rasmus Sørensen, som døde: "altid er du så snakkevorn, havde du slået mig på munden, som du gjorde ved ham,

da skulle du haft nogen igen”, sagde Rasmus, som døde. “altid er du så klammervorn, jeg skal klage over dig for min slotsherre”. “Vil du det flabmund”, og straks slog Niels Jensen den, som døde, et slag på munden. Da rejste Hans Sørensen sig og tog Niels Jensen i skuldrene og sagde: “hvorforslår du ham?”. Så tog Ole Lauridsen, Hans Sørensen og Chresten Jensen Niels Jensen og førte ham baglæns ud ad døren. Endvidere så (vidnet), at Niels Jensen stak ind ad døren med et stoleben som en vognkæp, og samme stoleben blev taget fra ham, så vendte han sig om for at se, om han kunne få mere at slå med. Da kom Peder Jensen med en vognkæp ved det ene lår og sagde til sin broder: “hvordan går det til?” Så pikkede Niels Jensen på panden, “her ser du, hvordan det går til.”. Og så tog Peder Jensen Jens Mogensens kvinde og slog hende til jorden. Og videre sagde (vidnet), at hun så, at han slog med begge hænder ind ad døren med en vognkæp, og da styrtede den, der døde. Da sagde førnævnte kvinde: “Jesu Kristi kors”. Da sagde Peder Jensen: “jeg skal korse dig”. Og så tog han og slog hende til jorden med den samme kæp. Da sagde Niels Jensen: “(heigh ?) slå panden i stykker”. “Ak ve”, sagde Chresten Jensen. “du har gjort det, du vil angre”.]

Mage til blomstrende slagsmålsbeskrivelse skal man lede længe efter, begivenhederne bliver beskrevet på en så detaljefyldt måde, så man kan se det hele for sig, mændene som sidder og får sig en øl, derpå slagsbroderen Niels Jensen, som først skal dæmpes ned, sætte sig på sin røv og drikke med de andre, skænderiet starter med nogle grove skældsord, men går hurtigt over til håndgemæng, Hans Sørensen og et par andre stærke mænd smider først Niels Jensen ud, men så dukker broder Peder op med stoleben og vognkæp, hvorefter katastrofen sker og en af de tilstedeværende kvinder i sin skræk må udbryde: “Jesu Kristi kors.”

Som nævnt kan man afdække tre stillag i tingbøgernes sprog: det formelt juridiske, den folkelige fortællestil og endelig det konkrete talesprog, det sidste formelt markeret med direkte tale. Det juridiske optræder kun i citatets indledning: “Nok et vidne fremkom ved navn Boel Jenses Mogens”, resten er sagsfremstilling og derfor domineret af de to andre stillag, det eneste påfaldende træk er udtrykket “da opstod Hans Sørensen”, som ligger i et mere højtideligt stilleje end den øvrige tekst.

Den enkle fortællestil kommer først og fremmest til udtryk i syntaksen, den dominerende struktur er polysyndetisk forbundne hovedsætninger med “da” som typisk forbindeord, fx “da svarede ..., da sagde ..., da opstod ..., da vendte han sig ..., da pikkede Niels Jensen på panden”. Et

andet typisk fortælletræk er den meget anskuelige, realistiske beskrivelse af hændelsesforløbet, her er ingen jordfjerne abstraktioner. “sid på din røv og drik dit øl i fred og ro ...”, “da pikkede Niels Jensen på panden ...”, “Niels Jensen blev ført baglæns ud ad døren ...”, “Peder Jensen slog hende til jorden med en kæp ...”.

De gode Sokkelundbønders dagligsprog kommer dog først og fremmest til udtryk i den tilsyneladende meget præcise replikgengivelse. Her bliver man i tingbøgerne præsenteret for et righoldigt udvalg af eder, skældsord og forbandelser af meget naturtro karakter. Nu ved man fra adskillige kilder skrevne af både høj og lav i 1600-tallets samfund, at man ikke var så sarte med grovkornede udtryk som nu til dags, i tidens mere muntre folkelige bøger som fx Till Uglspil eller Marcolfus sked, pissede og horede man hæmningsløst, og adskillige gode præstemænd skrev saftige digte om ægteskabets fornøjelige sider under de solide vadmelsdyner. Men selv om det vulgære sprog så at sige lå i tiden sideløbende med postiller, andagtsbøger og salmedigtning, er det alligevel interessant at høre det fra folkets egen mund.

I ovennævnte citat har tingskriveren ikke haft problemer med at skrive “sid på din røv og drik dit øl i fred og ro”. Nu betyder “røv” oprindeligt bare “hul” som hos Henrik Harpestreng. “næserøve” (næsebor), men allerede i 1600-tallet har det at dømme efter Kalkars eksempler i “Ordbog over det ældre danske Sprog” fået en vulgær drejning. Et par andre udtryk er adjektiver dannet af verber med suffikset “-vorn” (prakvorn, klammervorn) såkaldte tilbøjelighedsadjektiver. Ordtypen er meget almindelig i ældre dansk og fortsat levende i mange dialekter. Ordet “flabmund”, som Niels Jensen titulerer Rasmus Sørensen med, er et godt gammelt skældsord i dansk. Et påfaldende træk er det endelig, at den kvinde, som udtaler sig, anvender det kristne udtryk “Jesu Christi kors”. Der synes at være en tendens til i tingbøgerne, at kvinder er knap så grove i mælet som mændene.

Denne sag med den døde Rasmus Sørensen er der dog ikke mange af i tingbogsmaterialet, men dem, der er, følger mønstret øl, skænderi, slagsmål, drab. Der er dog heldigvis også eksempler på, at fred og fordragelighed mellem bønderne kan klares med en omgang forligsøl.

Frerich Frerichsen ridefouget tillspurde Madtz Mortensen i Bagsuer, huor handt haffde faaedt ded blaa øye, handt haffde, och om handt nylig haffde veridt i perlamente. Dertill Madtz Mortensen suarede, at huadt øyedt belanger, da falt hand i sin port och støtte sig paa en steen,

belangende parlamentet da falt der nogen ord mellum hanom och Hans Ipsen, saa huer aff denom fich et ørefigen och bleff saa forligt strax, saa huer gaff till øls 8 sch. (1636, 3)

[Frederik Frederiksen, ridefoged, tilspurgte Mads Mortensen i Bagsværd, hvor han havde fået det blå øje, han havde, og om han fornylig havde været i skænderier (parlamente). Dertil svarede Mads Mortensen, at hvad øjet angår, da faldt han i en port og og stødte sig på en sten. Angående skænderiet, da faldt der nogen ord mellem ham og Hans Ipsen, så hver af dem fik en ørefigen, og de blev så forliget straks, så hver gav otte skilling til øl.]

Her tyder alt på, at Mads og Hans ikke har den store interesse i at få ridefogeden indblandet i deres lille mellemværende. Bemærk i øvrigt det pudsige ord “parlamente” (det moderne “parlamentaren”). Ordet anvendes i tingbøgerne om skænderier af forskellig art, som heldigvis normalt kun fører til et blå øje eller en blodig næse.

De hidsige gemytter viser sig også i fantasifulde trusler. I maj 1636 befaler fogeden på Ibstrup, Markus Sylvester, Søren Lauridsen i Hvidør at ride et ærinde til Tøbberup. To timer efter kommer Søren rasende tilbage og mener at Markus har gjort grin med ham.

Viste ieg, at Marchus haffde gieched mig. Da schulle ieg lerre hanom till, saa hand iche schulle giche nogen karll mere Och noget derepter kom handt igien till Ipstrup och war druchen, da truede hand Markus och sagde, at huor hand kunde møde hanom, da huilchen sterkest war, dend schulle toes aff, saa hand iche schulle gichis tiere (1636, 247).

[“Vidste jeg, at Markus havde drevet gæk med mig, da skulle jeg lære ham til, så han ikke skulle drive gæk med nogen karl mere” ... Og noget derefter kom han igen til Ibstrup og var drukken, da truede han Markus og sagde, at hvor han kunne møde ham, da hvem der var stærkest, han skulle vaskes af, så han ikke skulle drive gæk mere.]

I et referat fra ugen før beskrives mere malende, hvad Søren vil gøre ved Markus.

Och omsider kom [Søren] till Ipstrup igien och leete epter Marchus, trued och vndsagde hanom, at huor hand kunde finde hanom, schulle soell och maane schinne igienom hanom (1636, 237).

[Og omsider kom (Søren) til Ibstrup igen og ledte efter Markus, truede og undsagde ham, at hvor han kunde finde ham, skulle sol og måne skinne igennem ham.]

Det mest yndede skældord i materialet er “skælm, prakker, tyv”, særlig “skælm” er populært, når naboen skal skældes ud.

Thue Ibsenn, boendis vden for Nøreport, wandt wed eed med opragte fingre, at hand har seet, at der er stucked i Morten Christensens dør och i dørtreed, men huem ded har gjort, wed hand iche, och sagde, at Børre kalled Morten Christensen thiuff, schielm och pracher mange gange.

[Tue Ipsen, boende uden for Nørreport, bevidnede med oprakte fingre, at der er stukket i Morten Christensens dør og i dørtræet, men hvem der har gjort det, ved han ikke, og han sagde, at Børge kaldte Morten Christensen tyv, skælm og prakker mange gange.]

Når man ved fra andre kilder (bryllupsdigte, folkebøger), hvor glade 1600-tallets mennesker var for at beskrive kønslivets fornøjelser og afsondring af kroppens affaldsstoffer, kan det undre noget, at man finder så få skældsord, der vedrører denne del af tilværelsen. Et enkelt eksempel skal dog her fremdrages, fordi det umiddelbart ser næsten nutidigt ud. Her beskyldes Hans Jørgensen i Virum for at have kaldt Jens Mogensen for “horsefucker” (se nedenfor anførte citat). Af tekstsammenhængen fremgår det, at ordet er lige så fornærmende, som hvis en ung mand i dagens Danmark havde kaldt en anden for “motherfucker”. Hans Jørgensen må da også komme med en lidt søgt forklaring, om at han har sagt “horserider”. Har de virkelig også sagt “fuck” i 1621? Ja, det kan sagtens være tilfældet. “hors” er et gammelt dansk ord for “hest”, hyppigst brugt om hopper. Ordet “fuck” findes i ordbogsmaterialet stavet som “fuk” eller “fok”. I Kalkar: *Ordbog over det ældre danske Sprog* anføres således verbet “fukke” med to betydninger, 1) bevæge sig frem og tilbage, 2) øve pæderasti, substantivet “fukker” betyder pæderast. Fra dansk dialektmateriale kan anføres Arne Espegaards *Vendsysselssk ordbog*: “fok”, handysrs bevægelse under parringen, og verbet “fokke”, udføre stødende bevægelser med underkroppen. “fuck” er således et godt gammelt dansk stærkt fornærmeligt skældsord, ikke mærkeligt at Jens Mogensen bliver sur.

Jenns Monssøn i Wirum stoed inden tinge och gaff Hanns Jørrenssøn ibidem sagh, att hand paa dieris gadesteffne vd for hans huus haffuer kalldett hannom for horsefuckere, huortill Hanns Jørrenssønn, som i

rette stoed, suarede och sagde , att Jenns Moenssønn med nogle aff dj andre bymend kom op thill hans hus och willde pandte hannom for 6 grisser, hand schulle giffue gressgielld aff, huorom dj kom i schienderj, och da aff hastmodighed haffuer hand kaldett Jenns Monsøn horserider, och dett ey, att hans ære eller lempe dermed schulle were ahnrørtt i nogen maade. Andet weed hand icke att haffue kalldett hannom (1621, 457).

[Jens Mogensen i Virum stod inden tinget og gav Hans Sørensen sammesteds sag, at han på deres gadestævne uden for hans hus havde kaldt ham for hestefucker, hvortil Hans Sørensen, som stod i retten, svarede og sagde, at Jens Mogensen med nogle af de andre bymænd kom til hans hus og ville pante ham for seks grise, han skulle give græsningsafgift af, hvorom de kom i skænderi, og da har han i hastmodighed kaldt Jens Mogensen for hesterider, og det ikke, at hans ære skulle være berørt på nogen måde, andet ved han ikke at have kaldt ham.]

I de hidtil anførte eksempler på maleriske episoder fra Sokkelundbøndernes liv og hverdag, har mændene domineret som drukkenbolte og slagsbrødre, kvinderne optræder sjældnere, men undser sig dog ikke fra fornærmelige handlinger.

For retten fremkom Jep Pedersen i Lyndby, wandtt effter lougen, att hand kom och kiørde fran Kiøbenhaffn, daa kiørde Jep Hendrichsen forre och haffde sin quinde hoes sig, och hørde, att hun haffde en schendzmund imoed Peder Hellesen och schende och regerrede medt hannom och spøedte och thoig sin kleder bagop imoedt hannom, men iche saa, at dj sloiges eller noigen fich noigen huig paa noigen aff siderne i noigen maade (1626, 472).

[for retten fremkom Jeppe Pedersen i Lyngby, han bevidnede efter loven, at han kom og kørte fra København, da kørte Jeppe Henriksen foran og havde sin kvinde hos sig, og han (vidnet) hørte, at hun havde en skænderimund mod Peder Hellesen og skændte og regerede med ham og spøttede og tog sine klæder bag op mod ham, men han (vidnet) så ikke, at de sloges eller nogen fik nogen hug på siderne i nogen måde.]

Jeppe Henriksens quinde er åbenbart en rappenskralde, der kan skælde ud og spytte efter Peder Hellesen, men hvad ligger der i udtrykket “tog sine klæder bag op imod ham”? Det kan vel kun betyde, at hun lavede samme

gestus (dog i en mere anstændig form) som moderne fodboldfans, der viser deres utilfredshed ved "at vise bar røv" mod dem, der skal hånes.

Kvinderne går heller ikke af vejen for et rask slagsmål, hvor øllet flyder og krusene ryger gennem luften.

Anders Hansen Schoning i Lyndby wandt wed eedt med opragte fingre epter lougen, att wdj søndags sidstforleden otte dage da komb Jens Veffuers hustru i Lyndbye, ved nauffn Anne, indt till Olluff Ingellsens och hendte en kande øll, da same tiidt sadt Karen Michelsdatter derinde till Olluff Ingellsen, da spurde Anne Jens Veffuers bemellte Karen adt, huadt hun var hende schyldig, da opreinede Karen, huadt dedt var, och sagde for dedt styche och for dedt, da suarede Anne Veffuers. Min mand har lerdt dig adt veffue, du schalt betale hanom noget derfor, saa begyndte de medt schielden, saa Anne Veffuers schieldedt Karen Michelsdatter for enn letferdig hore, ocn Karenn schieldedt Anne igien for en tiuff, dermed søgte Anne hen och sloe Karen paa munden, och Karen fich fat paa Anne igien och holdt hende om armene, och der de bleff igien schildt adt, da tog Anne en kande medt tou potter øll wdj och slou løs till Karen medt, Vdj dedt samme komb Jenns Veffuer ind, och saa slou hand Karen wdj hoffuededt, der medt sagde Anders, att hand gich aff døren och vedt inted mere deraff (1636, 320).

[Anders Hansen Skåning i Lyngby bevidnede med ed med oprakte fingre efter loven, at i søndags for otte dage siden, da kom Jens Vævers hustru i Lyngby ved navn Anne ind til Oluf Ingelsen og hentede en kande øl. På samme tid sad Karen Mikkelsdatter derinde hos Oluf Ingelsen. Da spurgte Anne Jens Vævers bemeldte Karen om, hvad hun var hende skyldig. Da opregnede Karen, hvad det var og sagde for det og det stykke. Da svarede Anne Vævers: "min mand har lært dig at væve, du skal betale ham noget derfor". Så begyndte de med skælden, så Anne Vævers skældte Karen for en letfærdig hore, og Karen skældte Anne igen for en tyv. Dermed søgte Anne hen og slog Karen på munden og Karen fik fat på Anne og holdt hende om armene, og da de igen blev skilt ad, da tog Anne en kande med to potter øl i og slog løs til Karen. I det samme kom Jens Væver ind, og så slog han Karen i hovedet. Dermed sagde Anders, at han gik ud ad døren og ved ikke mere deraf.]

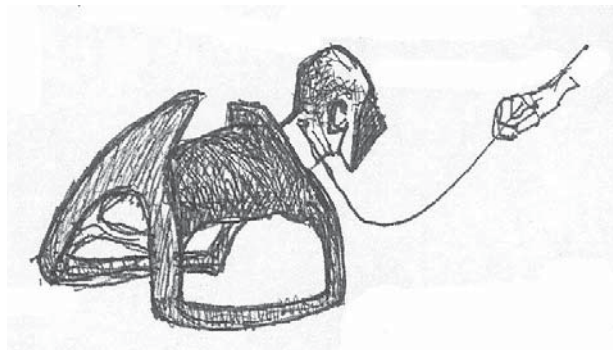
Kontroversen mellem Anne og Karen ender dog tilsyneladende lykkeligt. Karen får sine penge.

Karen Michelsdatter i Lyndby tilltaler Jens Veffuer ibid. For 10 mk. 3 sch., hand ehr hende schyldig, och møte Jens Veffuer och wedgich gielden (1636, 323).

[Karen Mikkelsdatter i Lyngby tiltaler Jens Væver sammesteds for ti mark og tre skilling, som han er hende skyldig. Jens Væver mødte frem (på tinget) og vedgik gælden.]

De her anførte eksempler på tingbøgernes sproglige rigdom, når det gælder gengivelse af 1600-talsbøndernes daglige liv og til tider saftige sprog kan kun animere til yderligere studier i materialet. De gamle tingbøger har indtil videre været et forsømt område indenfor sproghistorien, mens de naturligvis har stor interesse for studier i datidens juridiske forhold. Tingbøgernes sprog er også et uvurdeligt supplement til de mange trykte og utrykte kilder til baroktidens sprog.

Erik Vive Larsen
lektor emeritus
Nordisk Institut
Aarhus Universitet
norvive@hum.au.dk

Ann-Marie Ivars

Sydösterbottnisk så-konstruktion

Så-konstruktionen – eller adjunktionellt *så* som det heter i Svenska Akademiens grammatik (SAG) – är en vanlig konstruktion i svenskt talspråk. Det är en konstruktion som intressant nog används på lite olika sätt i finlandssvenskt och sverigesvenskt språkbruk.

Så-konstruktionen förekommer främst i deklarativa huvudsatser, där den har till uppgift att markera gränsen mellan fundament och satskärna. *Så* står alltså då placerat mellan fundamentet och det finita verbet, t.ex. *Nä männ farfar så va skomakar* 'min farfar så var skomakare'.

Exemplet visar en typiskt finlandssvensk användning av adjunktionellt *så*, dvs. *så* efter ett fundament som fungerar som subjekt i satsen. Det är en användning som är främmande för svenskan i Sverige, där normalt bara fundament som fungerar som fritt adverbial eller fritt predikativ kan följas av *så*. I Sverige kan man alltså säga *Och sen så frös jag in bären* och *Ensam så vågar han ingenting*, men ett bundet adverbial kan där bara marginellt (*Där så har jag aldrig bott*) och subjekt och objekt normalt inte alls följas av *så*.

I Finland förekommer *så*-konstruktionen däremot efter alla slags fundament, nominala såväl som adverbiala fundament. Alla språkbrukare använder konstruktionen, oberoende av social tillhörighet. Den hör hemma på alla normnivåer, från dialekt till standard. (Ekerot 1988:248; Ivars 1993; SAG 4:417 f., 470, 694 f.)

Det finlandssvenska bruket av adjunktionellt *så* representeras här av talspråket i Sydösterbotten (sÖB). Bruket belyses med språkprov från en rad dialekter på landsbygden och från stadsmålet i Kristinestad. *Så* verkar vara begränsat till huvudsatser – det är inte belagt i narrativa bisatser men däremot nog i referatmeningar där talaren återger något som någon har sagt eller tänkt (SAG 4:847–850, 861 f.).

Beskrivningen bygger på egna dialektintervjuer från Övermark (Öv), Närpes (Nä) och Lappfjärd (Lf) kompletterade med en inspelning av ett gruppsamtal från Kristinestad (Ks) 1990. Först beskrivs adjunktionellt *så* efter adverbiala fundament i punkt 1 och 2, sedan bruket av *så* efter nominala fundament i 3 och 4. Punkt 5 tar upp ett specifikt bruk av *så* efter utbrytning. Till slut diskuteras i punkt 6 arbetsfördelningen mellan enkelt fundament, adjunktionellt *så* och dislokation.

Ljudbeteckningen är fonematisk och följer mönstret från Ordbok över Finlands svenska folkmål (I:XVII). Dialekten bevarar grammatiskt genus och syftar med *han*, *hon*, *he* 'det' på ord av maskulint, feminint och neutralt genus. Dialektens tjocka *l* betecknas med fet stil.

1. Fundament med funktion som fritt adverbial

Fria adverbial konstrueras gärna med *så*. Speciellt vanligt är det med *så* efter bisatser som anger tid eller omständighet. Adjunktionellt *så* hittar vi således lätt i satser som inleds med temporala eller konditionala bisatser, men också i satser som inleds av adverbfraser eller fria annex. Temporala bisatser kan vara dislokerade med *så* placerat mellan dislokationen och den pronominella kopian i den inre satsen.

a) Temporal bisats + *så* + finit verb:

Tå an va ti s̥tjyö:tän *så* va e ju ie:n sām rodd å ie:n sām la:g u:t 'då man var till sköten, så var det ju en som rodde och en som lade ut (näten)'. (Nä)

Tå di va fä:rdi ko:ka, täide strömjan *så* to: di di å så jie: di opp 'då de var färdigkokade, de där strömmingarna, så tog de dem och så gick de upp'. (Nä)

Så, tå ja träffa hon *så*, *så* tala on ju rikssvensk hon 'så, då jag träffade henne så, så talade hon ju rikssvenska, hon'. (Nä)

Sedan karin menn dödd *så*, *så* laga vi bått hestin 'sedan karlen min dog så, så lagade vi bort hästen'. (Lf)

Tätti ja u:r gamälstugon koām *så* va no: ju:sen i fönstren 'tills jag ur gammelstugan kom, så var nog ljusen i fönstren (om julmorgonen)'. (Lf)

Noå vi ko:ka grynngroitsgry:tår *så* la: vi anise, i hie 'när vi kokade grynngroitsgrytorna, så lade vi aniset i det'. (Lf)

Föri e vo: modä:nt me lektris så ha: dām no: löftön 'före det blev modernt med elektricitet, så hade de nog lyktan (i julkorset)'. (Lf)

Så sa: on noår on skåda opp *så* tykkt on honde granngåskvinnon sto: breivär on 'så sa hon när hon skådade upp, så tyckte hon (att) den där granngårdskvinnan stod bredvid henne' (Lf) [referatmening].

Noå du ga: nieret toå sjenn nu *så* si: du no: naen såm a slei u:t ‘när du går nerefter tået (dvs. byvägen) här nu, så ser du nog någon (kattfot) som har slagit ut’. (Lf) [sagt till intervjuaren]

b) Temporala bisatser kan vara dislokerade, och *så* står då placerat mellan dislokationen och kopian *då* i den inre satsen. Sverigesvenskan skulle i motsvarande fall ha ordföljden *då så*:

Tå päronen to:est opp *så tå* sku e lagas mosiklimpan ‘då päronen togs upp, så då skulle det lagas mosiklimpana (dvs. en maträtt på stött potatis som formas till bullar och kokas i mjölk)’. (Lf) [*päron* ‘potatis’]

Men tå tå dām vo: ga:mbla tå *så tå* minns ja dām laga fāsston ‘men då då de blev äldre då, så då minns jag (att) de lagade (dvs. byggde till) färstun. (Lf) [dubbeladverbial *då då*, finaldubblat *då*]

c) Konditionala bisatser, oinledda (frågeformade) eller inledda av *om*, *bara* + *så* + finit verb:

Men va e blyö:t i:s *så* jie:g itt e ‘men var det blöt is, så gick inte det (att åka skridsko)’. (Öv)

Bare ja ska byri fundär na lete *så* kann ja no: reken opp di alliho:p ‘bara jag skulle börja fundera lite, så kan jag nog räkna upp dem allihop (dvs. alla gårdarna i byn)’. (Nä)

Å tå sa: on åm an sku jet tju:vi till *så* ska an få gra:tis ‘och då sa hon om han skulle äta tjugo (ägg) till, så skulle han få (dem) gratis’. (Nä) [referatmening]

Han ha:, åm et minns Adrin na: *så* ha: an ju e, e snellt sett omöilit ‘han hade, om du minns Adrian något, så hade han ju ett snällt sätt, omöjligt’. (Nä) [anakolut]

Ja:a, va e nu vakart *så* oå:t di därut: ‘jaa, var det nu vackert, så åt de därute (på bröllop)’. (Nä)

Var e vintrin å i:sin å sjlefuöre *så* tjuöt dām ju uvi i:sin ‘var det vintern och isen och slädföret, så körde de ju över isen (till julkyrkan)’. (Lf)

Å dödd dām tå ju:grenen a teijest inn *så* sku on klieas oåv å bjä:ras u:t, fieg it va na: tå e va sårjen i ‘och dog de då julgranen hade tagits in, så skulle den klädas av och bäras ut, fick inte vara något då det var sorgen, inte’. (Lf)

Å va it on riktig ra:k *så* hakkast e me spadan tätt on vo: riktig fi:n å ra:k ‘och var inte den (dvs. björnmossmattan) riktigt rak, så hackades det med spaden tills den blev riktigt fin och rak’. (Lf)

Åm e va vakat vedä *så* sjongd dām ju u:t dām därut: å, å såde ‘om det var vackert väder, så sjöng de ju ut dem därute och, och så där’. (Lf) [seden att *sjunga ut lik* före den sista färden]

Besynnli åm e va böndren *så* ska e ju va et riktigt ma:tkala:s ‘besynlig om det var bönderna, så, så skulle det ju vara ett riktigt matkalas’. (Lf) [gravöl; FO I s. 164 *besynn(er)lig* ‘i synnerhet’]

d) Också fraser av olika slag, nominal-, adverb- och prepositionsfraser, som står som fundament och fungerar som adverbial konstrueras med *så* som gränsmarkör mot satskärnan:

Å hede va tökäl alla vintrar *så* ska ja ga jönåm hande ku:rin ‘och det där var tyckel (dvs. ofta), alla vintrar så skulle jag gå genom den där kuren’. (Nä)

Men annårs *så* spela bro:rin männ Ga:brel ‘men annars så spelade brodern min, Gabriel (på danserna i byn)’. (Nä)

Ett tu: tri: *så* va dām båt allihop ‘ett tu tre så var de borta allihop (dvs. alla torp)’. (Lf)

Alla ti:där *så* sku vi ha naon ny:on mattå vield ‘alla tider så skulle vi ha någon ny matta vävd (till jul)’. (Lf)

Å åm nyåsmjönin å å trettondasmjönin enn *så* va e no: ju:sen i tjörtjon ‘och om nyårmorgonen och, och trettondagsmorgonen än så var det nog ljusen i kyrkan’. (Lf) [dubbeladverbial]

Ja: femtda:jin *så* jie vi no: å ba: kvara:dä ti goålan såde å ‘ja, femtedagen (jul) så gick vi nog och bad varandra till gårdarna så där och’. (Lf)

Å förr i vä:den *så* stikka vi spetsan ‘och förr i världen så stickade vi spetsarna’. (Lf)

Å e va va:nlitvi:s *så* var e en kvinnå såm sjlakta ‘och det var, vanligtvis så var det en kvinna som slaktade’. (Lf) [anakolut]

Myönar å kvieldar *så* fa:r on me bi:l ‘morgnar och kvällar så far hon med bil (till arbetet)’. (Lf)

Va:nlitvis *så* va e ju smoa lindår handi ti:din ‘vanligtvis så var det ju små lindor den där tiden’. (Lf)

Men i vånn ti:d enn *så* va e sto: karar ‘men i vår tid än så var det stora karlar (som sprang påsktroll)’. (Lf) [dubbeladverbial]

e) Bland de fria adverbialen finns även *fria annex* som följs av *så* och därefter av en fullständig huvudsats (SAG 4:439, 453). Exempelen visar fria annex som har formen av konditionala bisatser:

Vila et hav e bommollsty:j å *så* tu ha: no: ti vie:v he sjölv å ‘ville du ha ett bomullstyg också, så du hade nog att väva det själv, också’. (Nä)

Var e na u:tbyss *så* tåm koåm direkt no:, ti gra:völsgoålin såm vi sa:g ‘var det några utbyss (gäster), så de kom direkt nog till gravölsgården, som vi sa’. (Lf)

2. Fundament med funktion som bundet adverbial

Också bundna adverbial konstrueras i sÖB gärna med *så*. Mest handlar det då om rumsbetecknande adverbial som står som bestämning till verb som anger rörelse eller befintlighet, såsom *bo, fara, finnas, fo:l* 'föra', *leta hem, vara*. Med *ha* kan talaren ange platsen för objektsreferenten, ha ngt någonstans. Oftast har adverbialet formen av en prepositionsfras, men också bisatser som anger befintlighet kan följas av *så*. Fundamentet kan utgöras av ett dubbeladverbial, där två befintlighetsadverbial som preciserar varandras betydelse bildar ett sammanhållet satsled (SAG 3:486 f.).

Sjennar opp på Fållbettjin elå Ka:rsbakkan vi kalla *så* va ju e gamalt pa:r 'här uppe på Fållbäcken eller Karsbacken vi kallade, så var ju ett gammalt par'. (Öv) [tredubbeladverbial, definit adverb *sjennar* + *uppe* + prepositionsfras]
Tå minns ja vi ga:mbål stugon sjennar *så* ha: vi in bro:kvist, å trappår va innvendit 'då minns jag, vid gamla stugan här, så hade vi en brokvist, och trapporna var invändigt'. (Öv) [referatmening; dubbeladverbial, prepositionsfras + definit adverb *sjennar*]

Å i rekenbyö:kren såm va: tå *så* va ju siffrår, oppskri:va 'och i räkneböckerna som var då, så var ju siffrorna uppskrivna'. (Nä)

Ja:, ti brölåpår å begra:vningar *så* fo:last mjöltjen 'ja, till bröllop och begravningar så fördes mjölken'. (Nä)

Å åp anin hästin *så* va brufåltje å in sjtjusska:r 'och på andra hästen (i brudraden) så var brudfolket och en skjutskarl'. (Nä)

Å så va e tenn i Gro:s goå:lan tå *så* va e ie:n tå såm mamm kalla fö Gro:s fa:r 'och så var det där i Gros gårdarna då så var det en då som mamma kallade för Gros far'. (Nä) [dubbeladverbial, definit adverb *tenn* + prepositionsfras]

Ja: åp laven å Ny:bro:en såm va tide å *så* va vi ma:ngg ga:nggå å dansa åp henar å 'ja, på laven (dvs. dansbanan) och Nybron som var där borta också, så var vi många gånger och dansade på den också'. (Lf)

Tå ja tjena *så* ha: dåm *så* leita dåm heim bjärkan å laga, fe bro:nan 'där jag tjänade, så hade de så letade de hem björkarna och lagade vid broarna (dvs. reste vid farstutrapporna, till midsommar)'. (Lf) [lokal relativsats som fundament]

3. Fundament med funktion som subjekt

Så efter subjektsfundament är således en egenhet som kännetecknar svenskt talspråk i Finland. Två typer kan urskiljas, en där subjektet på normalt vis står som fundament i 3a, en där subjektet är dislokerat eller dubblerat i 3b.

Typiskt för exemplen i 3a är de långa och tunga nominalfraserna som subjektsfundamenten är uppbyggda av. Huvudordet i frasen kan ha

både framförställda och efterställda bestämningar, de senare ofta i form av prepositionsattribut eller relativa bisatser.

a) Subjekt + *så* + finit verb:

Men tå fa:drin elå åt täide påjkan sjenn *så* ha: sina a:ninggar ‘men då fadern eller, åt de där pojkarna här, så hade sina aningar’. (Öv)

Anin goå:lin nie:ret hisin vie:jin *så* e männ häimgoå:l ‘andra gården nedeften den här vägen så är min hemgård’. (Nä)

Ti såm ha:g än ko: *så* ha: nu honde mjöltjän ‘de som hade en ko så hade nu den där mjölken (att leva på)’. (Nä)

Å tai såm int va budi å *så* ba:r mjöltjen ‘och de som inte var bjudna också så bar mjölken (till bröllopsgården)’. (Nä)

Å, en systär å ja:g *så* huö:rd tå in hond, hond stjäldd åp e speciellt sett ‘och, en syster och jag så hörde då en hund, hund skällde på ett speciellt sätt’. (Nä)

Å täisje ny:jan brölåpen *så* rekkt nu bare ie:n da:g ‘och de här nyare bröllophen så räckte nu bara en dag’. (Nä)

Både kaffetjärelldär å, å ma:ttjärelldär *så* sku loå:nas u:r, u:r alla goå:lar tå ‘både kaffekärl och matkärl så skulle lånas ur, ur alla gårdar då (till kalas)’. (Nä)

Å hande samma ma:tin *så* va åp begra:vninggan å ‘och den där samma maten så var på begravningarna också’. (Nä)

Fö kva:r hest *så* sku ha et bryö, å en ha:våkapp, i spilton framanfö se ‘för varje häst så skulle ha ett bröd, och en havrekappe i spiltan frammanför sig (om julnatten)’. (Lf)

Hede ie:na oå tåmde *så* had å ho:nen riktigt ‘det där ena av de där (dvs. påsktrollen) så hade också hornen riktigt’. (Lf)

Å åtar hisin Bergmannas Iemel sjenn breivå *så* tjoft en låtsedel åt me ‘och åter den här Bergmans Emil här bredvid så köpte en lottsedel åt mig’. (Lf)

Ja veit Stå:l Frans tå sjenn en grann *så* kуска u:t dåm han å vo:l arg ‘jag vet, Stål Frans då här, en granne, så kuskade ut dem, han, och blev arg (på barn som skulle sopa ut julen)’. (Lf) [subjektet *Stål Frans* finaldubbleras med *han*]

Å han såm nu ha: penggan *så* tapitje:ra å ‘och den som nu hade pengar, så tapetserade och’. (Lf)

Så hisin grannin tenn *så* e Antas ‘så den här grannen där så är Antas’. (Lf)

Riktinan feitisdasma:t *så* ska va ä:tåsåppon ‘riktig fettisdagsmat så ska vara ärtersoppan’. (Lf)

Å ongo:man å *så* fi:ra no: tå, i sjöstriendren ‘och ungdomarna också, så firade nog då (midsommar), i sjöstränderna’. (Lf)

Tåde gamädagsens menisjår *så* ha: nievre ‘sådana där gamla dagars människor så hade nävret (till memmarivor)’. (Lf) [*näver* är neutrum i Lf]

Honde flekkon såm fie, såm vi ha: ti aksjo:nsflekka *så* dödd tå on va tretton oår ‘den där flickan som fick (lungsot), som vi hade till auktionsflicka, så dog då hon var tretton år’. (Lf)

b) Subjekt som dislokeras initialt följs gärna av *så* + *pronominell kopia* i den inre satsen. Också finaldubblade subjekt kan följas av *så*, med det *anaforiska pronomenet* placerat i satsens efterfält:

Nä: ja väit fö hison farmor *så on* va no:, kona no: fä siti åp in sto:l in ti:m, åm an jo:rd na: såm itt va bra: 'nej, jag vet, för den här farmor, så hon var nog (sträng), kunde nog få sitta på en stol en timme, om man gjorde något som inte var bra'. (Öv)

Tåde sto:r steinfa:ten såm fanns *så dām* va såde vi:d 'sådana där stora stenfat som fanns, så de var så där vida'. (Lf)

Tāmde kalasbo:len tå *så dām* va ju ryöd moåla tām 'de där kalasborden då, så de var ju rödmålade, de'. (Lf)

Å honde tjeljen hans *så* va sju:k *hon* me e:ns 'och den där karingen hans (dvs. hustrun) så var sjuk hon med ens (dvs. ständigt)'. (Lf)

c) Som en typ för sig framstår vissa *han som* 'den som'-satser, som konstrueras med *så* som i sin tur följs av en fullständig huvudsats. I sådana fall, där eftersatsen är strukturellt komplett, är det också i sverigesvenskan möjligt att använda *så*, t.ex. *Alla strykare som kommer förbi så rastar de hos 'na* (Ekerot 1988:249).

Innehållsmässigt fungerar *han som*-satserna som ett slags konditionalsatser (fria adverbial), som de kan parafraseras med. Subjektsreferenten i eftersatsen behöver inte vara identisk med den i försatsen. Exempelen kommer från Lf:

Han såm va ti sko:jin å träffa naon vakkär bjuönmåstårva *så* sku e va en tårvå fö trapon, ti stig oå:p 'den som var till skogen och träffade (på) någon vacker björnmosstorva, så skulle det vara en torva vid trappan att stiga på (till midsommar)'. [Jfr Var man till skogen, så...]

Å han såm kona la:g tå *så* fieg an legg tāmde oåta:len numbrå tå 'och den som kunde laga då så fick han lägga de där årtalen, numrorna då (dvs. forma grankottar till årtal som midsommarprydnad)'. [Kunde man laga, så...]

Han såm nu vila ha starkt *så* tjöft dām brennvine besynnli påjkan 'den som nu ville ha starkt, så köpte de brännvinet, besynnligen pojkarne'. [Ville man ha starkt, så...]

Men han såm ha: tåde sto:ra framanstugår såm sto: to:m *så* fieg an no: tå, tå an jieg å beist handi dansin 'men den som hade sådana där stora frammanstugor som stod tomma, så fick man nog då, då man gick och bad den där dansen (dvs. bad att få hålla dansstuga)'. [Hade man stora frammanstugor, så...]

4. Fundament med funktion som objekt

Objektsfundament följs av *så* före det finita verbet:

Första lä:rarinnon så ha: in rekti sto:r bess, å hande *så* bru:ka on ha tju:ra därut
 ‘första lärarinnan så hade en riktigt stor bässe, och den där så brukade hon ha
 tjudrad därute’. (Öv)

Ja sista hästin vi ha: *så* tjuö:ft ja oå: Vi:tala ‘ja, sista hästen vi hade så köpte
 jag av Viitala’. (Nä)

Täide skalman *så* ha: di åp akslen karan ‘de där skalmarna (på likbåren) så
 hade de på axeln, karlarna’. (Nä)

(Halmen) såm dām sku a behö:va haft åt ju:ren åm vintran *så* brend, ongdo:min
 opp ‘som de skulle ha behövt haft åt djuren om vintrarna, så brände ungdomen
 upp’. [*ungdomen* koll. ‘ungdomarna’; dubbelsupinum *behövt haft*]

Å han såm va vievd å fransan *så* sku å bru:den a måsta laga ‘och den
 (halsduken) som var vävd av fransarna, så skulle också bruden ha måst lagat’.
 (Lf) [dubbelsupinum *måst lagat*]

Allt kva ja:g a lä:t me *så* ha ja måsta lä:t me såde bare ‘allt vad jag har lärt
 mig, så har jag måst lärt mig så där bara (utan formell utbildning)’. (Lf)
 [dubbelsupinum *måst lärt*]

Kvatt dām a kumi *så* veit ja it ‘vart de har kommit, så vet jag inte’. (Lf)

5. Utbrytning följt av adjunktionellt *så*

Det förekommer också att det utbrutna ledet i en utbrytningskonstruktion
 följs av *så*. Det är ett uttryckssätt som kan ha sin förklaring i talspråkets
 förkärlek för lätta led i början av en mening. I stället för att börja med ett
 tungt led och säga *Värsta sommaren jag tjänat så var den sommaren* så
 bryter man ut *Värsta sommaren* och fortsätter med att skjuta in *så* efter det
 relativa utbrytningskomplementet.

Företeelsen kan också tolkas som en anakolut, där en utbryt-
 ningskonstruktion sammanblandas med en *så*-konstruktion, så att yttrandets
 slut kommer att följa ett annat mönster än dess början. *Det var* i utbrytningen
 återkommer då som *var det* efter *så*. Huvudordet i frasen i de belägg som
 påträffats bestäms av ett adjektivattribut i superlativ: *första*, *värsta*. Om det
 bara råkat sig så eller om superlativen är ett krav på konstruktionen i fråga
 är svårt att säga. Superlativen ger i alla fall visst eftertryck åt yttrandet.

He va första ställe tär e a vuri dekarie:ra me blommår *så* va e tå mamm
 begra:vast å he va tretiseks ‘det var första stället där det hade varit dekorerat
 med blommor, så var det då mamma begravdes, och det var -36’. (Nä)

He va värsta såmarin ja a tjena, *så* va e han såmarin å ‘det var värsta sommaren
 jag har tjänat, så var det den sommaren och’. (Nä)

He va no: he semsta stelle ja a tjena åp *så* va e tär ‘det var nog det sämsta
 stället jag har tjänat på, så var det där’. (Lf)

6. Arbetsfördelningen?

Det vore lätt att förklara finlandssvenskans utvidgade bruk av adjunktionellt *så* med att det ersätter den pronominella kopian efter en initial dislokation. Men det gör det inte. Det ena utesluter inte det andra, och av exemplen i punkt 1b och 3b har vi sett att adjunktionellt *så* kan förekomma tillsammans med dislokation. *Så*-konstruktionen används i själva verket omväxlande med initial dislokation och enkelt fundament utan *så* efter sig, men inte osystematiskt.

Hur ser alltså arbetsfördelningen ut mellan enkelt fundament, adjunktionellt *så* och initial dislokation? Några helt vattentäta skott finns det inte mellan dem, men de har vissa egenskaper som det går att ta fasta på.

1. Utmärkande för det enkla fundamentet är en lätt struktur. Det utgörs normalt av en lätt fras, en ettords- eller en tvåordsfras. Huvudordet i en subjektsfras kan ta ett possessivt eller ett demonstrativt pronomen som attribut, men inte tyngre attribut. Satser som inleds med ett lätt fundament har en lätt struktur över huvud taget.

Å allihop:p baka ju förståss ‘och allihop bakade ju förstås’. (Nä)

Lä:rarin hätt Alfred ‘läraren hette Alfred’. (Nä)

Hande ga:mblast va därut ‘den där äldste var därute’. (Nä)

Papp männ dödd förttifemm ‘pappa min dog -45’. (Nä)

Klåvus bo:r i Ytärmarjän ‘Klåvus bor i Yttermarken’. (Nä)

Mi:n förelldrar bodd i en kamar ‘mina föräldrar bodde i en kammare’. (Lf)

2. Utmärkande för *så*-konstruktionen är däremot att den föregås av tunga fundament. Nominala fundament kan utgöras av fraser som innehåller långa efterställda attribut, adverbiala fundament utgörs ofta av bisatser eller dubbeladverbial. Satserna har med andra ord vänstertyngd, som talaren balanserar upp med hjälp av adjunktionellt *så*.

Så-konstruktionen hittar vi också i satser med syntaxstörningar av olika slag, såsom när talaren avbryter sig för att börja på nytt eller upprepar sig för att signalera att den vill komma in i samtalet. *Så* har då till uppgift att manifestera sambandet mellan fundamentet och resten av satsen, helt enkelt att få satsen på fötter igen. (Ekerot 1988:64, 76 f.)

Konstruktionen belyses med exempel från Ks (efter Ivars 1993:233-239):

Jag som nu har suttit med i stadsfullmäktige i ett antal år *så* har ju konstaterat det där.

Det som man saknar väldigt mycket *så* det är ju de här revyerna. [*så* kombinerat med initial dislokation]

Och och och ett sånt därnt litet ska vi säga, en liten, liten episod *så* skulle jag kunna berätta om från folkskolan. [*så* efter bundet adverbial]

Sommar sommar en sommar utan lava (dvs. dansbana) *så* skulle inte ha varit nånting här inte. [talaren signalerar att han vill komma in i samtalet genom att upprepa *sommar sommar*]

3. Om det är strukturella faktorer som bestämmer valet av konstruktion med eller utan *så*, *så* är det närmast kommunikativa faktorer som ligger till grund för bruket av initialt dislokerade satsled. Utbytbara mot varandra är de två konstruktionerna inte, utan att det samtidigt sker en skiftning i betydelse i satsen.

Att *så*-konstruktionen och den initiala dislokationen är väsensskilda och fyller olika funktioner påpekar även Ekerot (1988:246f.). Den grundläggande funktionen hos dislokationen (eller *den anaforiska dubbleringen* med dubbel satsdel) är att aktualisera en referent som det sägs något om i den inre satsen. *Så*-konstruktionen (eller *den icke-anaforiska dubbleringen* med *så*) har i första hand en platshållarfunktion som formellt satsfundament i påståendemeningar. De två typerna av 'dubbling' kompletterar således varandra.

Dislokationens funktion kan till att börja med illustreras med en berättelse som handlar om den svåra belägenhet talarens familj råkade i när fadern dog. Faderns död hade skymtat fram tidigare i intervjun, temat fanns i medvetandet och tas upp på nytt i en fråga av intervjuaren:

Intervjuaren: Hm. Jo:o. Nå, nåvetja e va bra: hoå:rt fö mamm di:n tå åm ni, åm papp dödd?

Informanten: Nå väit du e va hoå:rt he va, int va e så mo:lit int ti va me, ha fy:r smoå: boå:n å, *systren såm va ga:mblast hon va, hon va ni:j oå:r*, å ja va sju:. Å så ha: ja in bro:r såm va femm å en systär såm va tvoå:, tå papp dödd. Nittonhondraförttifemm, tå. (– Hm. Jo. Nå, det var väl bra hårt för mamma din då om ni, om pappa dog? – Nog vet du det var hårt, det var, inte var det så lätt inte att vara med, ha fyra små barn, och system som var äldst, hon var, hon var nio år, och jag var sju. Och så hade jag en bror som var fem och en syster som var två, då pappa dog.) (Nä)

Med hjälp av dislokationen får informanten fram ett nytt perspektiv på faderns död: det äldsta av fyra barn i familjen var inte mer än nio år

gammalt. Dislokationen får lyssnaren att lystra; *så*-konstruktionen skulle inte ge yttrandet samma tyngd utan glida lyssnaren mer oförmärkt förbi. *Systrän såm va ga:mblast så va ni:j oå:r* skulle talaren kunna säga vid en uppräknings i ett yttrande som inte vore så emotionellt laddat som detta. Dislokationen framhäver allvaret i situationen.

Skillnaden i funktion mellan initial dislokation och adjunktionellt *så* kan ytterligare illustreras med två satspar, där dislokationen till vänster är autentisk och *så*-konstruktionen till höger konstruerad:

Å honde tjöttsåppon *hon* sku nu va: ~ å honde tjöttsåppon *så* sku nu va:

Yttrandet är hämtat ur en intervju om bröllopsseder, där informanten erinrar sig köttsoppan som hon lyfter fram som maträtten framför andra på kalas i trakten i äldre tid. *Så*-konstruktionen skulle inte ge samma effekt.

Det andra satsparet illustrerar hur samma informant tar initial dislokation till hjälp för att föreslå intervjuaren ett nytt tema i anslutning till bröllopssederna:

Men hande bruskaran *hyö:ret*, *han* ska et funu skri:v åmm ~ ?men hande bruskaran *hyö:ret*, *så* ska et funu skri:v åmm

Här är det ett annat inslag i bröllopsfirandet som talaren plötsligt erinrar sig och lyfter fram på ett sätt som inte vore möjligt med *så*, nämligen brudskaran. Med interjektionsfrasen *hyö:ret* 'hördu' vill informanten dessutom fästa intervjuarens uppmärksamhet vid det nya tema hon växlar över till. Frasen *hyö:ret*, inskjuten efter det dislokerade ledet, omöjliggör för sin del adjunktionellt *så*, som enligt regeln ska ha sin placering omedelbart efter fundamentet och före det finita verbet.

Dislokationens aktualiserande funktion observeras också i SAG. Både nominala och adverbiala led tenderar att vara "mer tematiska när de är dislokationer än t.ex. om de står som fundament med adjunktionellt *så*", säger SAG (4:449).

Sammanfattande kan sägas att valet mellan enkelt fundament, adjunktionellt *så* och dislokation ställer krav på både talaren och lyssnaren. Talaren ska snabbt och intuitivt välja konstruktion, lyssnaren ska lika snabbt uppfatta nyanserna i talet rätt. Enkelt fundament och *så* gör mindre väsen av sig än dislokationen. Det är dislokationer talaren ska göra bruk av för att fånga lyssnarens uppmärksamhet: hör hit, nu kommer det någonting viktigt som jag vill att du ska känna till eller få veta mer om.

Litteratur

Ekerot, Lars-Johan (1988) *Så-konstruktionen i svenskan*. Lundastudier i nordisk språkvetenskap. Lund: University Press.

Ivars, Ann-Marie (1993) *Så-konstruktionen i finlandssvenskt talspråk*, i: *Språk och social kontext*. Ivars, Ann-Marie m.fl. (red.). Meddelanden från institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur vid Helsingfors universitet. Serie B:15. Helsingfors:229-241.

Ordbok över Finlands svenska folkmål I. Helsingfors: Forskningscentralen för de inhemska språken. 1982. Förkortas FO.

SAG = Teleman, Ulf & Hellberg, Staffan & Andersson, Erik (1999) *Svenska Akademiens grammatik*. 4. Satser och meningar. Stockholm: Svenska Akademien.

Ann-Marie Ivars

Professor emerita i nordiska språk

Finska, finsk-ugriska och nordiska institutionen

Helsingfors universitet

ann-marie.ivars@kolumbus.fi

Hanne Ruus

Situeret tekstforståelse

Kommunikative erfaringer i spil

Indledning

En af attraktionerne ved at arbejde med tale og skrift der ligger tæt på det nudanske man selv er mest fortrolig med, er de mange ord og udtryk man genkender. Det gælder både nærtliggende fremmedsprog, dialekter og sociolekter og ældre tekster. Mange genkendelige ord og udtryk forekommer sammen med ukendte ord hvis betydning de da kan hjælpe med at opklare. Andre ord og udtryk som man genkender, er dog ofte ikke ganske ufarlige for forståelsen. Ved nærmere eftersyn har en tilsyneladende velkendt ordform eller et udtryk i sammenhængen en betydning der afviger fra den betydning som læseren finder oplagt. Når man vil forstå en ny tekst, må man først finde betydningerne af de ukendte ord, og derefter er kunsten dels at blive opmærksom på tilsyneladende velkendte ord der må betyde noget nyt, dels at beskrive denne nye betydning.

En tekst lever kun når den bliver læst. Når man læser en tekst, får man som regel ny viden ved at forstå den. Vi er alle i stand til at opfange og forstå nye betydninger – ellers kunne vi jo ikke lære noget. Er teksten fjernt fra de tekster læseren plejer at læse, er det særlig vigtigt for læseren at kunne finde og forstå de nye betydninger i teksten. Man kan imidlertid skærpe sin opmærksomhed over for nye betydninger ved at blive bevidst om de processer der er involveret ved mødet med nye betydninger, og de teknikker man bruger til at opklare dem. I det følgende vil processerne blive illustreret ved en nudanskers læsning af en tekst fra 1656. Læseren er en fiktiv nudansker uden særlige forkundskaber inden for ældre dansk, men med noget kendskab til grammatik. Jeg har forsøgt at sætte mig i denne læsers sted, bl.a. ved at overveje hvilke ord og udtryk jeg ville forklare for universitetsstuderende på andet år.

Om teksten og undersøgelsen

Arent Berntsen: *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed* er en fuldstændig beskrivelse af Danmark og Norge med den udstrækning rigerne havde i 1655 lige inden væsentlige landsdele blev permanent afstået til Sverige. Værket er i to bind på henholdsvis 359 og 652 sider, bind to slutter med et upagineret register på 46 sider.

Det følgende bygger på en minutøs gennemgang af den almene beskrivelse af Nørrejylland og på supplerende undersøgelser i beskrivelserne af Ribe Stift og Viborg Stift.¹ De citerede tekststykker stammer fra den almene beskrivelse. Der er valgt udsnit hvor man både møder ukendte ord og kendte ord med nye betydninger. Først kommer en præsentation af de valgte tekstudsnit med oplysninger om betydning af ukendte ord. Dernæst følger en gennemgang af udsnittene hvor de potentielle nye betydninger for den læsende fiktive nudansker først lokaliseres og beskrives ved de karakteristika der fremkalder en formodning om en ny betydning. Disse opmærksomhedsskabende faktorer beskrives i forhold til ords og udtryks grammatiske og stilistiske kontekst. Endelig beskrives tekstudsnit for tekstudsnit hvordan den læsende nudansker kan opklare de nye betydninger ud fra tekstlig nær- og fjernkontekst, egne kommunikative erfaringer og leksikografiske resurser.

Præsentation af tekstudsnittene med ukendte ord

Tekster på dansk fra 1600-tallet opbyder et par indledende forhindringer for nutidsdanskere: Dels skal man sætte sig ind i frakturtypografien, dels gør ortografien det stedvis vanskeligere at genkende ordene. Det gælder fx skrivemåderne *fv*, *ffv* og *f* for nudansk -v-, *ij* eller *j* for nudansk *i* eller *j*, og *e* for nudansk *æ*. Desuden skal man vænne sig til brugen af *aa* for *å*, *c* for *k* og *g*, til *qv* for *kv* og til *w* for *v*. Tekstudsnittene nedenfor er translittereret, og ortografien er den originale, de for den fiktive nudanske læser helt ukendte ord er markeret med understregning. I noterne er anført deres betydning og i en del tilfælde anvisning på hvordan man kan tænke sig til betydningen. Alle betydningerne kan bekræftes ved opslag i leksikalske kilder som *Den Danske Ordbog*, *Ordbog over det Danske Sprog* – begge tilgængelige via www.sproget.dk – og i *Holberg-Ordbog*. Disse leksikalske kilder bygger på erfarne leksikograferes læsning af tekster fra den periode eller det forfatterskab de behandler.

¹ Arent Berntsen: *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed*, Den Første Bogs Første Part s. 122-131, s. 131-137, s. 148-158.

Udsnit 1. *Den Første Bogs Første Part* s. 123

Iylland skiftis gemeenligen udi tvende Dele, som ere Synder-Iylland oc Nørre-Iylland: hvis Lengde befindis at være ofver 60 Mile, men Bredden underskedlig², sommesteds³ 20 oc 16, oc i det ringiste andensheds tolf Mile.

Udsnit 2. *Den Første Bogs Første Part*, s. 125

Om alle disse Sysler⁴, saa velsom om hvis Hofvit-Lehne oc Kiøbstæder derudi findis, skal vitløfteligere blifve handlet udi Sticternis, som de findis udi, særdelis Beskriffvelse.

Fructbarhed.

Hvad ellers Nørre-Iyllands fructbarlig Vilckaar oc Indwaanere belanger⁵ da er det it got oc rjgt Land, hvis fede Ager-lord giffver rundeligen aff alle slags Sæd, Rug, Byg, Boghvede, Haffre, oc

Sæd.

nogensteds Hvede oc Erter, saa at icke nogen Bonde fornemmis, som jo deraff en temmelig Partj Aarligen kand hafve at affhende. Oc eftersom somt Korn oc Hafre er fuldsomt⁶ oc got, Rugen ocsaa falder temmelig reen oc blanck, begieris de gierne aff Fremmede, som deraff mange Skibs-Ladinger udføre, saa at ganske Norge, Holland oc en stor Deel aff de Tydske Stæder⁷ der med bespisis.

Udsnit 3. *Den Første Bogs Første Part* s. 126

Alheder.

Oc endog Landet saaledis er fructbart, oc gifver slig Forraad i allmindelighed: Saa er alligevel merckelig stor Undersked⁸ med Egnernis serlige Beskaffenheder: I det paa atskillige Steder, (serdelis midt igiennem

² dvs. forskellig.

³ dvs. nogle steder, jf. sommetider.

⁴ ordet er forklaret på side 124 i teksten: "dette hele Nørre=Jydland, atter delis udi 9 *Provincer*, som kaldis Syszeler".

⁵ dvs. angår.

⁶ dvs. fyldig, især om korn med veludviklede kerner.

⁷ dvs. byer, jf. købstæder.

⁸ dvs. forskel, jf. underskedlig og ty. Unterscheid.

den Part fra Iellinge til Wiborg oc udi Har-Syssel)
findis store bare oc med Liung begrode Allheder;
Hvorom her efter, udi it hvert Sticts Beskrivelse, videre
Skal blifve meldet.

Oc ligervijs⁹ som udi hver Egn paa Iordens
Vilckaar er Skilsmisse, saa iligemaade hafver det oc med
Skowe en stor Undersked¹⁰. Thi ligesom i nogle
Sysle, saa som Har- War- oc Onmer-Sysle,
er mestendeel ingen Skou, saa findis i de andre Sysle,
til fornøden Bygning, Redskab, Olden¹¹ oc Brende,
icke allene maadelig nødtørftig Skou, men oc paa nogle
Steder, (som i Ielling- oc Løffver Sysle) udi stor
Mengde oc til Ofverflød, saa at deraff Indbyggerne i de
Egne hvor Skou fattis, der fra med Bygnings- oc Hiul-
Tømmer oc deslige, sampt med Olden, undsettis.

Oc om end skjønt udi de bare Egne, for slig Mangel
paa Skou, fattis¹² Væd til Ildebrand: Saa ere de der-
imod rundeligen forsiunede med Torff,

Udsnit 4. *Den Første Bogs Første Part* s. 128

Strandfi- De ved Strandsiderne¹³ boende, som paa Strand-
skerj fiskende¹⁴ sig beflite, kunde oc deraff hafve rjg Velsig-
Ribe nelse, synderlig de i Ribe oc andre Steder langs ud
med den fornemste oc Fiskrige Fiord i hele Danmarck
Limfiord kaldet Limfiord, hvor i forrige Tjder det ofverflødig
Sildefiskend¹⁵ hafver tilgaaet, oc endnu gemenligen saa
rundeligen vancker, at dermed fast ey alene det ganske
Land for en billig Værd bespsis, men end oc deraff man-
ge Skibs-Ladinger til omliggende Lande forhandlis.

Fig. Tekststykker med originalens linjefald, men uden klummetekster og kustoder.
De ukendte ord er markeret med understregning og forklaret i fodnoterne.

⁹ dvs. ligesom, jf. salmen "Giv mig Gud en salmetunge".

¹⁰ Nu kendt, jf. note 8.

¹¹ dvs. frugt af eg og bøg, især til dyreføde.

¹² dvs. mangler, jf. salmen "Befal du dine veje".

¹³ dvs. kysterne.

¹⁴ dvs. kystfiskeri, jf. margintekst.

¹⁵ jf. Strandfiskende og margintekst ovenfor.

Nye betydninger af velkendte ord

Opdagefasen

Hvordan får man øje på nye betydninger? Man læser teksten langsomt og mærker sig alle steder hvor et velkendt ord eller udtryk optræder i ny grammatisk kontekst, og man noterer sig alle de steder hvor den betydning man kommer med, ikke giver god mening. For at man kan fastholde sin spørgen og vende tilbage til sine iagttagelser, skal det ord eller udtryk der spørges til, markeres. Det kan gøres med typogrammer i tekstbehandling eller med xml-mærker i dertil egnet programmel, fx DIT¹⁶ som jeg har brugt i denne undersøgelse. Ord og udtryk med mulige nye betydninger er fremhævet i kursiv nedenfor.

Iylland *skifftis gemeenligen* udi tvende Dele,
som ere Synder-Iylland oc Nørre-Iylland: hvis
Lengde *befindis* at være ofver 60 Mile, men Breden un-
derskedlig, sammesteds 20 oc 16, oc *i det ringiste* anden-
steds tolf Mile.

[...]

Om alle disse Sysler, saa velsom om hvis Hof-
vit-Lehne oc Kiøbstæder derudi findis, skal *vitløfteligere*
blifve *handlet* udi Sticternis, som de findis udi, *særdelis*
Beskriffelse.

Hvad ellers Nørre-Iyllands fructbarlig Vilckaar
oc Indwaanere belanger da er det it got oc rjgt *Land*,
hvis fede Ager-Iord giffver *rundeligen* aff alle slags
Sæd, Rug, Byg, Boghvede, Haffre, oc
nogensteds Hvede oc Erter, saa at icke nogen
Bonde *fornemmis*, som jo deraff en *temmelig* Partj
Aarligen kand hafve at affhende. Oc eftersom somt
Korn oc Hafre er fuldsomt oc got, Rugen ocsaa falder
temmelig reen oc blanck, *begieris* de gierne aff Fremmede,
som deraff mange Skibs-Ladinger udføre, saa at ganske
Norge, Holland oc en stor Deel aff de Tydske Stæder
der med bespisis.

[...]

Oc endog Landet saaledis er fructbart, oc gifver slig
Forraad i allmindelighed: Saa er alligevel *merckelig*
stor Undersked med Egnernis serlige Beskaffenheder:

¹⁶ E-learningssystem der er udviklet af Duncker & Ruus siden 2003, DIT der står for Dansk med it. Duncker 2005, Jørgensen og Ruus 2006 og <http://duds.nordisk.ku.dk/>.

I det paa atskillige Steder, (serdelis midt igiennem
den Part fra Iellinge til Wiborg oc udi Har-Syssel)
findis store bare oc med Liung begrode Allheder;
Hvorom her efter, udi it hvert Sticts Beskrivelse, videre
Skal blifve *meldet*.

Oc ligervijs som udi hver Egn paa Iordens
Vilckaar er *Skilsmisse*, saa iligemaade hafver det oc med
Skowene en stor Undersked. Thi ligesom i nogle
Sysle, saa som Har- War- oc Onmer-Sysle,
er mestendeel ingen Skou, saa findis i de andre Sysle,
til fornøden Bygning, Redskab, Olden oc Brende,
icke allene *maadelig nødtørftig* Skou, men oc paa nogle
Steder, (som i Ielling- oc Løffver Sysle) udi stor
Mengde oc til Ofverflød, saa at deraff Indbyggerne i de
Egne hvor Skou fattis, der fra med Bygnings- oc Hiul-
Tømmer oc deslige, sampt med Olden, *undsettis*.

Oc om end skjønt udi de bare Egne, for slig Mangel
paa Skou, fattis Væd til *Ildebrand*: Saa ere de der-
imod *rundeligen* forsiunede med Torff,
[...]

De ved Strandsiderne boende, som paa Strand-
fiskende sig beflite, kunde oc deraff hafve *rjg Velsig-
nelse*, synderlig de i Ribe oc andre Steder langs ud
med den *fornemste* oc Fiskrige Fiord i hele Danmarck
kaldet Limfiord, hvor i forrige Tjder det *ofverflødig*
Sildefiskend hafver *tilgaaet*, oc endnu *gemenligen* saa
rundeligen vancker, at dermed fast ey allene det *ganske*
Land for en *billig* Værd bespjsis, men end oc deraff man-
ge Skibs-Ladinger til omliggende *Lande* forhandlis.

Fig. Tekststykkerne med markering af ord og udtryk med mulige nye betydninger i kursiv.

De faktorer der får læseren til at overveje om kendte ord og udtryk har en for læseren ny betydning, er tit forhold i den nærmeste kontekst. Det kan være en velkendt ordstamme i anden form eller funktion, eller det er størrelser i den umiddelbare grammatiske eller stilistiske kontekst der passer dårligt med en nutidig betydning; for nominaler er det ofte et styrende verbum, et tilknyttet præpositionsudtryk eller et sideordnet udtryk, for verber er det ofte de tilknyttede argumenter, for attributive størrelser er det ofte kernen i den overordnede størrelse. Her kommer udvalgte eksempler på

disse forhold fra tekstudsnittene ovenfor, først fra nominalerne så fra verberne og til sidst fra de attributive udtryk; til attributive udtryk regnes både adjektiver og adverbierle størrelser. Nominaler: Ved *Ildebrand* er verbet *fattis* påfaldende, ved *Skilsmisse* er det præpositionsudtrykket *paa Iordens Vilckaar*, sideordningen er påfaldende ved *Korn oc Hafre*. Verber: *skifftis* har argumenterne *Iylland* og *udi tvende Dele*, *befindis* har subjektet *Lengde* og forbindes med en *være*-konstruktion, og *vancker* har subjektet *Sildefiskend*. Attributive udtryk, adjektiver med påfaldende kerne i nominal: *nødtørftig Skou* og *merckelig stor Undersked med Egnernis serlige Beskaffenheder*, adverbialer knyttet til påfaldende verber: *blifve handlet vitløfteligere* og *rundeligen forsiunede med Torff*. I nogle tilfælde trænger en ny betydning sig på fordi teksten simpelthen ikke giver mening med den nutidige betydning, det gælder *Ildebrand* og *ofverflødig Sildefiskend*.

Opklaringsfasen

Hvilke resurser står så til rådighed for den læsende nudanser til at opklare de formodede nye betydninger? Læseren har adgang til flere slags kontekst, både den tekstinterne i den tekst der læses, og den mellemtekstlige der dels består af læserens egne kommunikative erfaringer, og dels af leksikografiske resurser som er tekster læst, forstået og kommenteret af ordbogsforfattere. De leksikografiske resurser der inddrages her, er afstemt efter den nudanske læsers forudsætninger, derfor er Otto Kalkar: *Ordbog til det Ældre Danske Sprog (1300-1700)* ikke inddraget da den kræver særlige forkundskaber, fx, skal man have sproghistorisk fantasi til at søge *Ildebrand* under *Eld*, og en nudanser uden særlige kundskaber i middelalderdansk vil heller ikke kunne forholde sig til de citater Kalkar bringer fra de middelalderlige kilder. Den tekstinterne kontekst omfatter dels betydningen af de ord og udtryk der står i samme periode som udtrykket med ny betydning, dels andre forekomster af det undersøgte ord eller udtryk i teksten. I spørgsmålet om læserens kommunikative erfaringer står jeg på mindre fast grund. Jeg forestiller mig hvilke ord, udtryk og betydninger læseren hidtil har mødt, og på hvilken måde læseren kan sammenføre ord og udtryk, bl.a. ved hjælp af fælles morfologisk stamme. De leksikografiske resurser konsulteres til sidst når de andre resurser er udtømt, fordi man har mere tillid til sin tekstforståelse hvis man selv har dannet sig en opfattelse før man konsulterer andres. I det følgende opklares de nye betydninger, ord og udtryk kommenteres tekstudsnit for tekstudsnit.

Iylland *skiffis gemeenligen* udi tvende Dele,
 som ere Synder-Iylland oc Nørre-Iylland: hvis
 Lengde *befindis* at være ofver 60 Mile, men Breden un-
 derskedlig, sommesteds 20 oc 16, oc *i det ringiste* anden-
 steds tolf Mile.
 [...]

Betydningen af *skiffis* kan klares med læserens kommunikative erfaringer: Når man tænker på et skifte og på skifteretten, får man en betydning ‘dele’ som passer godt i sammenhængen. Ved *gemeenligen* får man hjælp i den tekstinterne kontekst til betydningen ‘almindelig’, fx “aff delige Folck bebois, hvilcke deris Næring oc Fordeel, saavel til Søes som til Lands, vide at søge oc fremme, saa de derofter ere gemenligen ved god Formue, oc deris Gaarde vel bygde” s. 158. Ved *befindis* kan man tænke på stammen *findes*; når man tyr til de leksikografiske resurser, får man hjælp i ODS (befinde 2.3) der anfører betydningen ‘viser sig at være’. Udtrykket *i det ringiste* kan klares med kommunikative erfaringer: Det nutidige udtryk *ikke det ringeste* leder til betydningen ‘mindste’, altså en bredde på mindst 12 mil.

Om alle disse Sysler, saa velsom om hvis Hof-
 vit-Lehne oc Kiøbstæder derudi findis, skal *vitløfteligere*
 blifve *handlet* udi Sticternis, som de findis udi, *særdelis*
 Beskriffvelse.

Hvad ellers Nørre-Iyllands fructbarlig Vilckaar
 oc Indwaanere belanger da er det it got oc rjgt *Land*,
 hvis fede Ager-Iord giffver *rundeligen* aff alle slags
 Sæd, Rug, Byg, Boghvede, Haffre, oc
 nogensteds Hvede oc Erter, saa at icke nogen
 Bonde *fornemmis*, som jo deraff en *temmelig* Partj
 Aarligen kand hafve at affhende. Oc eftersom somt
Korn oc Hafre er fuldsomt oc got, Rugen ocsaa falder
temmelig reen oc blanck, *begieris* de gierne aff Fremmede,
 som deraff mange Skibs-Ladinger udføre, saa at ganske
 Norge, Holland oc en stor Deel aff de Tydske Stæder
 der med bespisis.
 [...]

Vidtløftig kendes af læseren i betydningen ‘for omfattende’, her kan man se af konteksten at *vitløfteligere* skal forstås positivt, altså ‘mere omfattende’. Af konteksten kan læseren også se at *handlet* snarest må betyde ‘behandlet’, hvad der støttes af følgende citat fra begyndelsen af teksten

“følger nu de fire Iydske Sticter, blant hvilcke vi først ville handle om Riber-Stict” s. 122, jf. at nutidsdansk *handle om* i tekster og beskrivelser henviser til indholdet. Til adjektivfunktionen af *særdelis* ligger betydningen ‘særlig’ lige for, hvad der bekræftes af betydningen ‘særskilt; speciel; særlig;’ i ODS (sær 4, henvist fra særdeles B.4). Man ser af konteksten at Nørre-Jylland er et land, så *Land* betyder nok ‘landsdel’. Det får man bekræftet tekstinternt, fx af følgende citat: “Saa er da at vide at Iylland, eller, som andre det pronuncere, Iydland er det største blant disse underskeedlige Danske Lande” s. 122. Ved *rundeligen* kan man tænke på *rundhåndet* ‘gavmild’ som kan suppleres fra ODS *rundelig* 3 med ‘rigelig’. Om *fornemmis* får man besked i HO med betydningerne ‘opdage; bemærke’ til fornemme 1 og 2. Ud fra konteksten synes *temmelig* både i adjektivisk og adverbial funktion at have en mere positiv betydning end den nu gængse, hvad der bekræftes af *Holbergordbogen*: “*som adj.: ret, ganske stor, omfattende, betydelig.* en temmelig Deel Papister *Anh 115. ...2.2 knyttet til et adjektivisk ord: ret; ganske.* jeg gik temmelig fugtig af denne Verden *Jep II 1.*” I opremsningen “alle slags Sæd, Rug, Byg, Boghvede, Haffre, oc nogensteds Hvede oc Erter” har man fået benævnt de forskellige slags korn, derfor er det påfaldende at se sideordningen “Korn oc Haffre”, en forklaring finder man i ODS Korn 2: “ i mange egne spec. om den kornsort, der er ell. var den vigtigste brødpante (jf. Sandfeld.S.²118), fx. (især bornh., sjæll.) om byg (Moth.K295. Junge.PNSkovgaard.B.30. Schand. TFI.243. Hjortø.U.29. Thorsen.154. Esp.187. Feilb. (Syd-Samsø)), (især jy.) om rug (Krist. Ordspr.495); jf.: Kornet (dvs.: rugen? byggen?) stod guult, Havren grøn. HCAnd.V. 298.” Hvis man ved *begieris* tænker på *begærlig efter* og *skilsmisbegæring*, er man tæt på betydningen fra HO begiære 2 ‘fremføre et ønske, en anmodning el. et krav om noget’.

Oc endog Landet saaledis er fructbart, oc gifver slig
 Forraad i allmindelighed: Saa er alligevel *merckelig*
 stor Undersked med Egnernis serlige Beskaffenheder:
 I det paa atskillige Steder, (serdelis midt igiennem
 den Part fra Iellinge til Wiborg oc udi Har-Syssel)
 findis store bare oc med Liung begrode Allheder;
 Hvorom her efter, udi it hvert Sticts Beskrivelse, videre
 Skal blifve *meldet*.

Oc ligervijs som udi hver Egn paa Iordens
 Vilckaar er *Skilsmisse*, saa iligemaade hafver det oc med
 Skowene en stor Undersked. Thi ligesom i nogle
 Sysle, saa som Har- War- oc Onmer-Sysle,
 er mestendeel ingen Skou, saa findis i de andre Sysle,

til fornøden Bygning, Redskab, Olden oc Brende,
 icke allene *maadelig nødtørftig* Skou, men oc paa nogle
 Steder, (som i Ielling- oc Løffver Sysle) udi stor
 Mengde oc til Ofverflød, saa at deraff Indbyggerne i de
 Egne hvor Skou fattis, der fra med Bygnings- oc Hiul-
 Tømmer oc deslige, sampt med Olden, *undsettis*.

Oc om end skjønt udi de bare Egne, for slig Mangel
 paa Skou, fattis Væd til *Ildebrand*: Saa ere de der-
 imod *rundeligen* forsiunede med Torff,
 [...]

Betydningen ‘bemærkelsesværdig’ til *merckelig* kan læseren nok fange ved at tænke på udtrykket *lægge mærke til* og verbet *bemærke* og andre forekomster i teksten af *mercke*: “Herhos er at *mercke*, at somme scribentere i steden for Løfver-Syssel, some i steden for Ielling-Syssel, sette Almindsyssel” s. 123. Til *meldet om* passer ODS “melde v. 4) (i rigsspr. især gldgs. ell. arkais.) berette; fortælle; omtale”, jf. *det melder historien intet om*. At *Skilszmiss* betyder ‘forskel’, kan opklares af den parallelle kontekst *ligervijs som* og *saa iligemaade*. Læseren kender i bedste fald *maadelig* som en meget dårlig karakter i en nu forældet karakterskala, og *nødtørftig* i betydningen ‘som kun lige akkurat dækker behovet; ikke helt tilstrækkelig’ DDO. Ud fra konteksten fremgår det at “maadelig nødtørftig Skou” giver træ til mange formål; går man så til ordbøgerne, får man i ODS til maadelig 1) ‘passende’ og til nødtørftig 2) ‘nødvendig; fornøden’. Når man kommer nogen til undsætning på nutidsdansk, betyder det at man hjælper dem, denne betydning giver også god mening til verbalformen *undsettis*. At *Ildebrand* betyder ‘brændsel’ kan man måske slutte sig til ved at se på de øvrige kontekster for ordet, fx “hvor hin herlige med Liung begroede Heetorff skieris, saa deraff ideligen uden Mangel kand Hafvis god Ildebrand” s. 127.

De ved Strandsiderne boende, som paa Strand-
 fiskende sig beflite, kunde oc deraff hafve *rjg Velsig-
 nelse*, synderlig de i Ribe oc andre Steder langs ud
 med den *fornemste* oc Fiskrige Fiord i hele Danmarck
 kaldet Limfiord, hvor i forrige Tjder det *ofverflødig*
 Sildefiskend hafver *tilgaaet*, oc endnu *gemenligen* saa
rundeligen vancker, at dermed fast ey allene det *ganske*
Land for en *billig* Værd bespjsis, men end oc deraff man-
 ge Skibs-Ladinger til omliggende *Lande* forhandlis.

Betydningen af *rjg* kan man nærme sig ved at tænke på dansk *rigelig*, hvad der bekræftes af *Holbergordbogen* “rig 4.2) rigelig”. I nutidsdansk møder man særlig velsignelser i religiøse sammenhænge, men hvis man tænker på Peter Fabers julesang “Sikken voldsom trængsel og alarm”, finder man i strofe 4: “Bonden sidder tidligt ved sit fad,/ sikken Guds velsignelse af mad,/ lænkehunden selv får dobbelt sul,/ den skal også vide, det er jul.”, en kontekst der passer fint med *Holbergordbogens* “Velsignelse 4) stor mængde”. Ved at studere de øvrige kontekster for *fornem* i teksten opdager man at adjektivet har en bredere anvendelse i 1600-tallet: “den fornemme store Landsby Allmind” s. 124, “omkring Holstbro, hvor det fornemste Hestemarcket i dette hele Rige holdis Aarligen” s. 125, *fornemste* betyder altså ‘vigtigste’ hvad der bekræftes af HO formen 1. “vigtig; betydningsfuld; væsentlig; kun i superl.: som er den (det) vigtigste, har størst betydning i forhold til andre personer, ting, forhold; hoved-.” Den nutidige betydning af *ofverflødig* passer dårligt i konteksten, hvis man derimod tænker på substantivet *overflod* får man betydningen ‘meget stor mængde’, dette understøttes af teksten ovenfor hvor der tales om skov “udi stor Mengde oc til Ofverflød”. Betydningen af *tilgaaet* ‘skete, foregik’ kan findes ved at tænke på nutidsdansk “Hvordan gik det til?”. Udtrykkene *gemenligen*, *rundeligen* og *Land* er behandlet ovenfor; de der registrerede betydninger passer også her: ‘almindeligt’, ‘rigeligt’ og ‘landsdel’. Verbet *vancker* forekommer ofte i upersonlige kontekster i nutidsdansk, betydningen ‘forekommer’, jf. DDO og ODS, passer også her. I *det ganske Land* optræder *ganske* som adjektiv, ordet kendes som adverbium i nudansk fx fra *det er ganske vist* ‘det er helt sikkert’, betydningen ‘hel’ passer også godt på adjektivet. At *billig* betyder ‘rimelig’ kan man måske slutte sig til når man ser at der efterfølgende tales om handel, og man bekræftes når man s. 127 møder “Vdi sær ere berymte aff mangfoldigt Wilt de Skou-Egne oc Kongl. Mayts. Friheder oc Enemercker nest omkring Coldinghus, Skanderborg oc Silkeborg, hvilcke icke u-billigen for idel DyrHaffver kunde actis” hvor *ubilligen* må betyde ‘urimeligt’. De *omliggende lande* henviser til landsdelene i nærheden.

Konklusion

Gennemgangen af de udvalgte tekstudsnit har vist at den nudanske læser kan lokalisere og opklare mange nye betydninger ved at have et skarpt blik for påfaldende kontekster og en eftertænksom omgang med sine egne kommunikative erfaringer. Hermed kan læseren danne hypoteser om nye betydninger som efterfølgende kan verificeres i de leksikografiske

kilder. Endvidere kan både den tætte kontekst og andre forekomster i samme tekst i mange tilfælde give nøglen til den nye betydning. Undersøgelsen viser altså at en læser uden særligt kendskab til ældre sprog kan rekontekstualisere teksten (Duncker) og forstå den ved at trække på sine kommunikative erfaringer, en omhyggelig læsning og skønsom brug af de tilgængelige leksikalske hjælpemidler. Vi møder hele tiden nye betydninger og ukendte ord og udtryk i samtaler og tekster. De teknikker jeg har beskrevet ovenfor, kan medvirke til at vi både er åbne over for nye betydninger, ukendte ord og udtryk, og at vi bruger de kommunikative erfaringer vi har, på en kreativ måde.

Litteratur

- Berntsen, Arent (1656) *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed*. Reprografisk genudgivet og forlagt af Selskabet til Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. København 1971. Den Første Bogs Første Part 122-131, 131-137, 148-158.
- DDO, se *Den Danske Ordbog*, www.sproget.dk (set august 2010)
- DIT-systemet, se <http://duds.nordisk.ku.dk/> (set august 2010)
- Duncker, Dorthe (2005) Integreret sprogteknologi, Digital tekst i sprog- og litteraturundervisningen, i: *Nordisk Sprogteknologi, Nordic Language technology, Årbog for Nordisk Sprogteknologisk Forskningsprogram 2000-2004*, Henrik Holmboe (red.). København: Museum Tusculanum:59-73.
- Duncker, Dorthe (under udgivelse) "On the empirical challenge to integrational studies in language".
- ODS, se *Ordbog over det Danske Sprog*, www.sproget.dk (set august 2010).
- HO, se Holberg-Ordbog.
- Holberg-Ordbog*, Det danske Sprog- og Litteraturselskab, København, bd. 1-5, 1981-1988.
- Jørgensen, Bo og Hanne Ruus (2006) Mærk teksten, i: *Sprogteknologi i dansk perspektiv: en samling artikler om sprogforskning og automatisk sprogbehandling*. Anna Braasch et al. (red.). København: C.A.Reitzel:137-156.

Hanne Ruus
professor
Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab
Københavns Universitet
haru@hum.ku.dk

Hans Blosen og Harald Pors

Militær faglitteratur på vers i det 16. århundrede

På sporet af en savnet Hans Sachs-tekst

1. Genopdagelsen af Hans Sachs' *Kriegsämterbuch*

I efteråret 2009 publicerede vi på Aarhus Universitetsforlag efter adskillige års forarbejde sammen med vor kollega Per Bærentzen en videnskabelig, tekstkritisk udgave af Hans Sachs' *Ständebuch* fra 1500-tallet. Bogen omfatter 114 beskrivelser på vers af samtidens gejstlige og verdslige hierarki samt ikke mindst af talrige håndværk og erhverv, alle illustreret med træsnit af billedkunstneren Jost Amman.¹

Under arbejdet med udgaven slog det os, at *Ständebuch* syntes at stå ganske isoleret i Hans Sachs' meget omfattende forfatterskab, der tæller mere end 6000 værknumre. Først da vi flyttede fokus fra Sachs' tekst og betragtede *Ständebuch* i bogens trykte form som en helhed, nemlig som forfatterens, illustratorens og forlæggerens fælles produkt, viste det sig, at *Ständebuch* ganske vist stod isoleret i Hans Sachs' produktion, men repræsenterede en typisk og karakteristisk genre inden for Sigmund Feyerabends forlagsprogram, nemlig små bøger med træsnitsillustrationer og korte verstekster på tysk og/eller latin. Af hans publikationer inden for denne i samtiden meget populære genre kan nævnes *Neues Tierbuch* (1569), *Icones novi testamenti* (1571), *Neuwe livische Figuren* (scener fra romersk historie, 1573), *Stam und Wapenbuch* (1579), *Künstliche, wohlgerissene new Figuren von allerlai Jagt und Weidwerck* (1582), *Trachtenbuch der katholischen Geistlichkeit* (1585) og *Frauentrachtenbuch* (1586), alle med

¹ Hans Sachs und Jost Amman: *Das Ständebuch* (2009). Udgavens bind I indeholder en faksimilegengivelse af trykket fra 1568 efter Det Kongelige Biblioteks eksemplar samt en transskription af trykkets tekst parallelt med en transskription af håndskriftet fra 1565.

træsnit af Jost Amman. Dette tyder på, at det var forlæggeren Sigmund Feyerabend (1528-1590), der tog initiativet til udgivelsen af *Ständebuch* og henvendte sig til den gamle, kendte forfatter Hans Sachs (1494-1576) og den unge illustrator Jost Amman (1539-1591), som han siden 1562 havde arbejdet sammen med.²

Det ændrede fokus førte en anden opdagelse med sig. Ved at søge i registret under stikordet Jost Amman i en ældre, populær fremstilling om Hans Sachs fra 1902 af kulturskribenten Rudolph Genée stødt vi på en henvisning til et andet fælles værk, udgivet af Feyerabend (sammen med Simon Hüter) og med verstekster af Sachs og træsnit af Amman. Som en nøje parallel til behandlingen af den civile verden i *Ständebuch* beskriver denne anden bog militærets embeder og stillinger.

Ständebuch synes at have nydt stor popularitet i samtiden, så den kunne udkomme i en ny udgave i 1574, og bogen har også senere været genstand for bred interesse blandt et kulturhistorisk interesseret publikum, hvilket har ført til mange populære udgaver i nyere tid. Derimod er bogen om de militære embeder forblevet næsten ukendt. Den solgte måske dårligt og er ikke blevet genudgivet, hverken i samtiden eller senere. Bogens tekster er hverken medtaget i 5-binds folioudgaven af Sachs' værker fra 1558-1579 eller i den store Hans Sachs-udgave i 26 bind fra 1870-1908. I de seneste knap 100 år er den også i Hans-Sachs-forskningen gledet ud i glemselens mørke. Vi omtaler i det følgende bogen – med anvendelse af Sachs' ord *kriegsemter* – som *Kriegsämtterbuch*.

2. Grundlaget for vor viden om Hans Sachs' *Kriegsämtterbuch*

Som en anden bogholder førte Hans Sachs nøje regnskab over sin litterære produktion. Dels indførte han alle sine værker i 33 håndskrevne bøger (*Meistergesangbücher* og *Spruchgedichtbücher*), dels udfærdigede han en fortegnelse over alle sine digtninger, det såkaldte *Generalregister*, med angivelse af titel, årstal og omfang for hvert enkelt værk. Mens Hans Sachs' håndskriftsversion af *Ständebuch* er bevaret i 18. *Spruchgedichtbuch*, der i dag ligger i byarkivet i Zwickau i Sachsen³, er 17. *Spruchgedichtbuch*, der bl. a. indeholdt håndskriftsversionen af *Kriegsämtterbuch* gået tabt. Men af Sachs' *Generalregister*⁴ fremgår, at han i 1564 skrev 452 vers om "Kriegs-

² Om Hans Sachs, Jost Amman og Sigmund Feyerabend jf. Hans Sachs und Jost Amman: *Das Ständebuch* (2009:16-22).

³ Hans Sachs und Jost Amman: *Das Ständebuch* (2009:25-28).

⁴ Hahn (1986), uden sidetal, opført under 17. *Spruchgedichtbuch* med angivelse af start på bl. 137.

emter aller pefelchs lewt zw ainem grosen feltzug” og indskrev dem i 17. *Spruchgedichtbuch*. Edmund Goetze, medudgiveren af den store Hans-Sachs-udgave, citerer i bd. 25 under værknr. 5887 oplysningerne om disse 452 vers efter *Generalregister* og tilføjer, at de i 17. *Spruchgedichtbuch* begyndte på blad 137 (Hans Sachs bd. 25, 1902:623).

Goetze anfører endvidere den formodning, at det måske er disse vers, Sigmund Feyerabend lod trykke til Jost Ammans træsnit til Leonhard Fronspergers bog *Von Keyserlichen Kriegßbrechten*, som Feyerabend havde overtaget udgivelsen af. Det var nemlig lykkedes den foretagsomme forlægger at knytte den succesrige militærforfatter Fronsperger til sit forlag, hvor dennes *Kriegsbuch* med Jost Ammans illustrationer udkom i adskillige udgaver og flere oplag, første gang i 1564. Det må have været Feyerabends ide i tilknytning til krigsbogen at udgive en “folkeudgave” i kvartformat om de militære embeder med Ammans træsnit, hvortil Hans Sachs så skulle levere tekster på vers. Udgivelsesåret for denne *Kriegsämbterbuch* kendes ikke, men det er formodentlig 1565 og kan tidligst have været i slutningen af 1564, det år, Hans Sachs’ tekster ifølge *Generalregister* blev affattet.

I sin bog fra 1854 om kunstneren Jost Ammans værker giver C. Becker i forbindelse med gennemgangen af Ammans træsnit til Sigmund Feyerabends forskellige udgaver af Fronspergers *Kriegsbuch* en ret nøje beskrivelse af et eksemplar af Hans Sachs’ trykte *Kriegsämbterbuch* ud fra Ammans træsnit (Becker 1854/1961:40-42). Beckers beskrivelse beror ikke på autopsi, men på en “Mittheilung von Herrn J. A. Börner in Nürnberg”. Han registrerer 48 træsnit og gengiver overskrifterne til de træsnit, der illustrerer Sachs’ krigsembeder. Der forekommer dog en fejltælling, idet der springes fra nr. 17 til nr. 19 med udeladelse af nr. 18. Antallet af træsnittene skal altså reduceres til 47. Titelbladet – måske hele det første læg – synes at have manglet i det beskrevne eksemplar, og forfatterens identitet fremgår kun af den sidste teksts sidste linje: “Ein steten fried wünscht uns Hans Sachs.” (Becker 1854/1961:42). Beckers beskrivelse indeholder nogle unøjagtigheder, af hvilke dog kun fejltællingen er af større betydning.

Det er formentlig det samme eksemplar af bogen, kulturskribenten Rudolph Genée har benyttet til redegørelsen for Sachs’ *Kriegsämbterbuch* i sin brede fremstilling om *Hans Sachs und seine Zeit*. (Genée ²1902:376-378 og 514). Genée gengiver heldigvis på side 377 både Hans Sachs’ afsluttende tekst, der i modsætning til de forudgående Sachs-tekster tæller 12 i stedet for 10 verslinjer, og det dertil hørende træsnit (fig. 1).

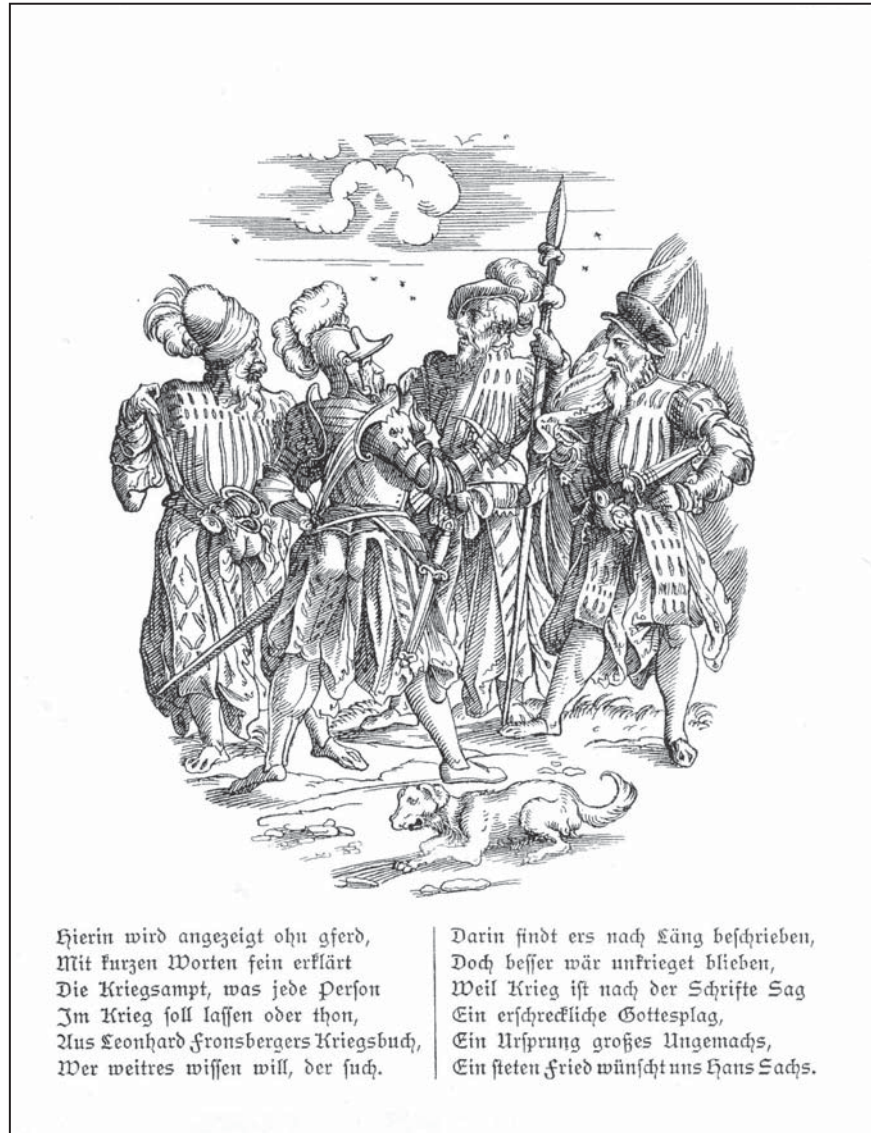

Fig. 1: Hans Sachs' afsluttende tekst, gengivet efter Genée.

Træsnittet hører til den grundstok af illustrationer fra Ammans hånd, der findes i Feyerabends første udgave af Fronspergers Kriegsbuch fra 1564, og som blev væsentlig udvidet i de følgende udgaver.

Genée overtog Beckers tælling og angav tallet 48 som antallet af Sachs' tekster. Han reducerede dog senere dette tal til 46 (Genée²1902:514), da han erkendte, at det første træsnit (kejser Karl V) og det sidste (forlæggersignetet) ikke hører med til krigsembederne. Korrigerer man endvidere for Beckers fejltælling, resterer der 45 numre, dvs. 45 tekster af Hans Sachs til 45 træsnit af Jost Amman. Da hver tekst omfatter 10 verslinjer, bortset fra den sidste, der er på 12 verslinjer, udgør den samlede tekstmasse fra Sachs' hånd altså 452 verslinjer i bogen, netop det antal, Hans Sachs selv anfører i sit *Generalregister*.

Genée gør endvidere opmærksom på, at det eksemplar af trykket, han har kunnet benytte, tilhørte det daværende Kongelige Bibliotek i Dresden og var det eneste eksemplar, han havde kendskab til. En forespørgsel hos Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden i 2008 om Feyerabends tryk af Sachs' *Kriegsämterbuch* førte desværre til den oplysning, at bogen ikke længere findes på biblioteket, men efter en notits på bibliotekets håndskrevne katalogseddel hører til *Kriegsverluste* (fig. 2).

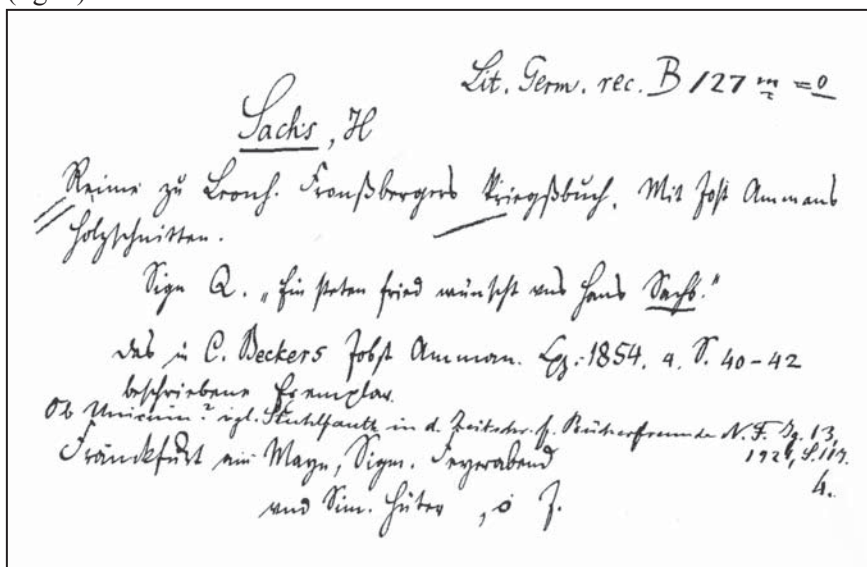

Fig. 2: Katalogseddel for Hans Sachs' *Kriegsämterbuch* fra Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (formindsket).

Mærket “=0” i øverste højre hjørne angiver, at der er tale om *Kriegsverluste*.

(Kilde: www.slub-dresden.de/sammlungen/abteilung-sammlungen/kriegsverlustekriegsverlagerungen/)

Der består dog den mulighed, at bogen stadigvæk eksisterer, men måske er blevet bragt til Sovjetunionen efter krigens afslutning sammen med andre dele af Dresden-bibliotekets bogbestand. Vi forsøger at finde frem til, om den muligvis opbevares på det Russiske Statsbibliotek i Moskva, som råder over en stor samling af tidlige tryk, bl.a. tidlige tyske tryk, og hvortil Dresden-bibliotekets bestand formodentlig er blevet overført, men vore bestræbelser har hidtil ikke ført til noget positivt resultat. Desværre har vi hidtil heller ikke kunnet opspore andre bevarede eksemplarer, hverken i *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts* eller i andre biblioteksbestande, men fortsætter naturligvis bestræbelserne.

Efter Genée er det kun arkæologen og kirkehistorikeren Georg Stuhlfauth, der har beskæftiget sig med Sachs' *Kriegsämterbuch* (Stuhlfauth 1921:117). Han går ud fra Beckers og Genées beskrivelser og anfører, at det ifølge hans beregning er tvivlsomt, om det tryk, de beskriver, svarer til den tekst, der efter Hans Sachs' *Generalregister* omfattede 452 verslinjer. Stuhlfauth kommer frem til, at den trykte tekst omfatter 482 verslinjer.⁵ Men da han undlader at tage hensyn til Beckers fejltælling og til, at to af træsnittene (kejser Karl V og forlæggersignetet) ikke hører til krigsemladerne, bortfalder hans indvending.

Som indicium for, at *Kriegsämterbuch* faktisk har foreligget trykt i et større antal eksemplarer, skal her nævnes Heinrich Pallmanns bog om *Sigmund Feyerabend, sein Leben und seine geschäftlichen Verbindungen* (1881). Pallmann anfører som bilag XIV en katalog over de bøger, som Sigmund Feyerabend i 1574 solgte til sin fætter Johann Feyerabend og dennes kompagnon Melchior Schwarzenberger, der havde startet en forlagsvirksomhed i Frankfurt am Main. Her nævnes under litra K "397 Kriegsfiguren helt 13½ C" (dvs. 397 eksemplarer af en bog om *Kriegsfiguren*, hvert af et omfang af 13½ trykark, hvilket synes at svare til det omfang, *Kriegsämterbuch* havde ifølge Beckers angivelser (Pallmann 1881:170).

Tekstens genre og omfang og den kendsgerning, at den bortset fra de sidste 12 linjer i dag er ukendt, samt at den så længe har været næsten upåagtet af Hans-Sachs-forskningen, lægger det nær at forsøge at finde frem til den, at undersøge den nærmere og – om muligt – at udgive den.

⁵ Hans beregning $48 \times 10 + 24 = 82$ skal læses som $48 \times 10 + 2 = 482$, dvs. 47 tekster à 10 linjer og en tekst à 12 linjer.

3. Hans Sachs' *Kriegsämterbuch* og den militære del i Hartmann Schoppers latinske version af *Ständebuch*

I 1568, samme år Hans Sachs' *Ständebuch* udkom, sendte Sigmund Feyerabend også en latinsk version af værket på markedet med tekster af den nylatinske forfatter Hartmann Schopper (1542-1595) og med de samme træsnit af Jost Amman som i Sachs' *Ständebuch*.⁶ Schoppers beskrivelse af stænder, håndværk og erhverv stemmer i alt væsentligt overens med Hans Sachs' tyske værk.⁷ Ud over sproget er den afgørende forskel mellem de to udgaver, at der i den latinske version efter fremstillingen af den civile verden er tilføjet en yderligere del. Den indledes med en anrøbelse af musen og en hyldest til kejser Karl V; derefter præsenteres militærets embeder i 45 tekster, hvorpå den afsluttes med sin egen sluttekst.

Der er blevet fremført den teori, at udvidelsen med den militære verden kunne skyldes den kendsgerning, at forfatteren Hartmann Schopper i 1566 som soldat havde deltaget i krigen mod tyrkerne i Ungarn.⁸ Men forklaringen skal nok snarere søges et andet sted. Det viser sig nemlig, at Schoppers 45 militære embeder næsten fuldstændigt svarer til de 44 militære embeder, der (foruden slutteksten) behandles i Sachs' *Kriegsämterbuch*, hvortil teksterne som omtalt er skrevet i 1564, og som vi har kendskab til fra Beckers beskrivelse. Det gælder både med hensyn til udvalget af de krigsembeder, der behandles⁹, og i princippet også med hensyn til den rækkefølge, embederne behandles i.

Mellem den militære del hos Schopper og Sachs' *Kriegsämterbuch* er der dog en markant forskel, hvad angår illustrationerne.¹⁰ Mens der til beskrivelsen af hvert af embederne i *Kriegsämterbuch* hører et af de træsnit, der er anvendt i Fronspergers *Kriegsbuch*, er det hos Schopper kun de første 19 embeder, der er forsynet med en illustration, mens de sidste 26 embeder ikke er illustrerede. Af de 19 anvendte træsnit er fem genbrug af træsnit fra den civile del. De resterende 14 er nye, heriblandt én dublet. Når det i Schoppers bog – i modsætningen til Hans Sachs' *Kriegsämterbuch* – ikke var muligt at overtage træsnittene fra Fronspergers *Kriegs-*

⁶ Om Hartmann Schopper og hans bog *Panoplia* jf. Hans Sachs und Jost Amman: *Das Ständebuch* (2009:23-25).

⁷ Schopper mangler orgelspilleren og kedeltrommen og behandler stænderne og erhvervene i en let ændret rækkefølge, jf. Becker (1854/1961:65) og Andresen (1864/1973:379).

⁸ Jf. Lemmers *Nachwort* til Amman (1988:150).

⁹ Bortset fra udvidelsen med embedet *Geschirrmeister* hos Schopper er udvalget identisk i de to udgaver.

¹⁰ Jf. Andresen (1864/1973:382) og Amman (1988:117-137).

buch, skyldes det, at træsnittene til Fronspergers bog, der er i folioformat, nok kunne overføres til Sachs' bog i kvartformat, men ikke til Schoppers bog i oktavformat. Der skulle altså laves nye træsnit, men enten har der ikke været den fornødne tid hertil, eller også har Feyerabend, måske under indtryk af et muligvis svigtende salg af Sachs' *Kriegsämbterbuch*, ikke villet ofre penge herpå.

Med henblik på rækkefølgen af de behandlede embeder hos Schopper og Sachs er det svært ved første øjekast at erkende en overensstemmelse. Men tager man højde for, at de embeder, hvortil der forelå illustrationer – måske af forlæggeren – er trukket ud og anbragt først, viser det sig, at rækkefølgen af embeder med ganske få afvigelser svarer til rækkefølgen af embederne i Sachs' *Kriegsämbterbuch*, som den er beskrevet hos Becker.

De store overensstemmelser mellem Schoppers og Sachs' fremstilling af krigsembederne, både hvad angår udvalg og anordning, tyder på en stærk afhængighed. Enten er Schopper gået ud fra Sachs og har lagt sig tæt op ad hans fremstilling, eller også har begge arbejdet ud fra et fælles koncept. Samtidig viser Schoppers fremstilling, at Beckers beskrivelse af Sachs' *Kriegsämbterbuch* er ganske præcis. I hvilket omfang teksterne til de enkelte embeder indholdsmæssigt også stemmer overens, er det naturligvis ikke muligt at afgøre, før vi kender Hans Sachs' tekst.

4. Leonhard Fronspergers *Kriegsbuch* som forlæg til Hans Sachs' *Kriegsämbterbuch*

Mens *Ständebuch* ikke indeholder oplysninger om eventuelle kilder til teksternes indhold, oplyser Hans Sachs, der var skomager og digter og derfor formentlig ikke havde nøjere kendskab til militæret, kilden til *Kriegsämbterbuch*, idet han i den afsluttende tekst *Beschluß*, der heldigvis er bevaret i Genées gengivelse, henviser til Leonhard Fronspergers *Kriegsbuch*:

*Hierin wird angezeigt ohn gferd,
Mit kurzen Worten fein erklärt
Die Kriegsampt, was jede Person
Im Krieg soll lassen oder thon,
Aus Leonhard Fronsbergers Kriegsbuch,
Wer weitres wissen will, der such.*

*Darin findt ers nach Läng beschrieben, [...]*¹¹

¹¹ Tilsvarende hos Schopper: *Hoc de muneribus, quæ Martius ordo requirit, / Exegi Vates ingeniosus opus. / Cuncta Leonhardus Fronsbergius indicat auctor, / Longius atque stylo conueniente refert. [...]*. Efter mikrofilm af eksemplaret på Bayerische Staatsbibliothek München, signatur: Res/L.eleg.m. 715.

Vi ved ikke, hvilken af de forskellige udgaver af Fronspergers *Kriegsbuch* Hans Sachs har benyttet. Sigmund Feyerabend overtog som nævnt udgivelsen af værket i 1564, og da Sachs daterer sin håndskrevne tekst til 1564, er det i og for sig nærliggende at antage, at det var denne første udgave hos Feyerabend med træsnit af Jost Amman, Sachs anvendte. Men det kan også have været en af de tidligere udgaver, der udkom hos forlæggeren David Schöffel (Zephelius) i Frankfurt am Main. En nøjere vurdering heraf forudsætter, at Sachs' tekster sammenlignes med de forskellige udgaver af Fronspergers *Kriegsbuch* op til 1565.

1564-udgaven af Fronspergers *Kriegsbuch* omfatter endnu ikke træsnit til alle de embeder, Sachs beskriver. Disse foreligger først i senere udgaver. Men det er i og for sig ikke nødvendigt at knytte Sachs' affattelse af sine tekster om de enkelte embeder så tæt til træsnittene, som Genée og Goetze synes at lægge det nær (Genée ²1902:377; Hans Sachs bd. 25, 1902:623). Teksterne forudsætter vel snarere kendskab til prosabeskrivelserne af embederne i Fronspergers *Kriegsbuch*.

Man kan på baggrund heraf forestille sig følgende tilblivelsesproces for Sachs' *Kriegsämbterbuch*: Forlæggeren Feyerabend har senest i begyndelsen af 1564 henvendt sig til Hans Sachs om en illustreret "folkeudgave" om krigsembeder. Med udgangspunkt i (en af) de foreliggende udgaver af Fronspergers *Kriegsbuch*, har Sachs udvalgt de 44 militære embeder, han ønskede at medtage, har grupperet dem på en ny måde, som han fandt mere hensigtsmæssig, og har på grundlag af Fronspergers prosabeskrivelser forfattet sine 10-linjers tekster til hvert enkelt af de udvalgte embeder. Samtidig har Feyerabend sammen med Fronsperger forberedt en nyudgave af Fronspergers *Kriegsbuch* (1565- eller 1566-udgaven), der skulle være rigere illustreret end 1564-udgaven, og har bedt Jost Amman fremstille en række nye træsnit hertil, som også skulle kunne anvendes i Sachs' *Kriegsämbterbuch*, der så måske udkom i 1565.

5. Leonhard Fronsperger som forfatter til en versificeret fremstilling af krigsembederne efter Hans Sachs' forbillede

Fronsperger har tilsyneladende ment, det var en god ide at samle fremstillingen af krigsembederne, forsyne dem med illustrationer og beskrive dem i versform, som Hans Sachs havde gjort det i *Kriegsämbterbuch*. Men måske har han ikke været helt tilfreds med Hans Sachs' vers. Det er der noget, der tyder på, for i den store udgave af *Kriegsbuch*, der udkom på Feyerabends forlag i 1573 i tre dele (bind) og er den sidste udgave, Fronsperger selv stod for, findes der i del 3 på bl. 62r-101r – i modsætning til tidligere udgaver – en samlet fremstilling af krigsembederne, skrevet på vers af Leonhard Fronsperger selv og forsynet med Ammans træsnit.

Antallet af militære embeder, der behandles, er her forøget til 76, og Fronsperger nøjes ikke som Sachs med 10 verselinjer for hvert embede, men uddyber, som den militære fagmand han er, beskrivelserne og giver dem det dobbelte omfang. Opbygningen af de enkelte beskrivelser følger nøje mønstret i Sachs' bog, idet hvert embede beskrives på én side med overskrift, træsnit og en tekst, der er fordelt på to spalter (fig. 3).

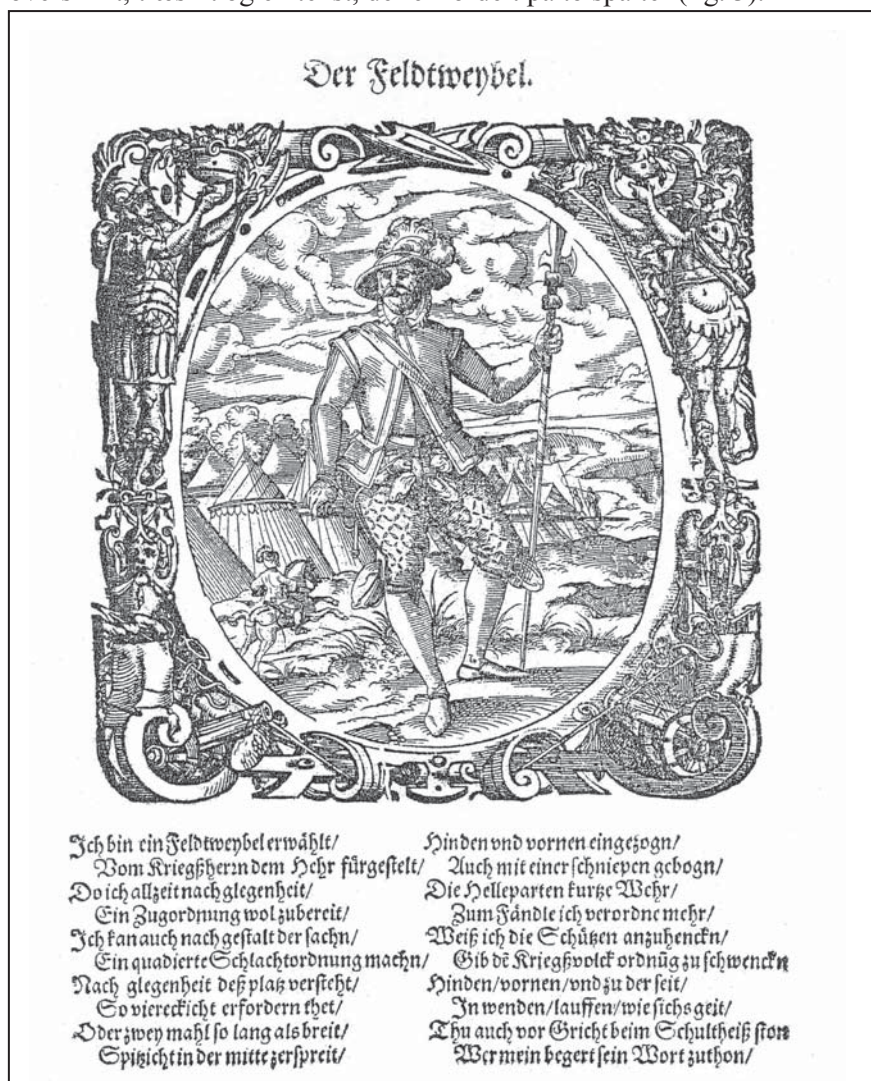

Fig. 3: Gengivet efter 1573-udgaven af Fronspergers *Kriegsbuch*, del 3, bl. 76v (formindsket).

Fronspergers versificerede del om "Kriegsämtter" fremtræder tydeligt som en afrundet helhed. Den indledes på bl. 62r med en slags titelblad med et træsnit, der viser forfatterens overdragelse af bogen til en konge. Derefter kommer på bl. 62v et forord på vers. Efter de 76 beskrivelser af krigsembederne og efter *Beschluß* på bl. 101r, hvor forfatteren nævner sig selv i sidste linje, følger på bl. 101v Fronspergers forfatterportræt¹² med teksten:

*Wer erlangen wil lob vnd rhum /
Der Schlaff nicht in seim eygenthumb /
Vnd in Faulkeit nicht Jubilier /
Sonder in seim Schilt vnd Helm führ /
Ehrnfreudigkeit / wachbar vnd rund /
Träw / manlich mit Hertz Handt vnd Mundt /
Dann auß der faulen Rott vnd art /
Nie keiner zu eim Ritter ward.*

Teksten varierer Feyerabends afslutningstekst efter forlæggersignetet i Sachs' *Kriegsämtterbuch*:

*Wer lob und ehr erlangen wil,
Der muß allzeit thun machen viel,
Denn auß der faulen rott und orden,
Jst nie keiner zum Ritter worden.* (Becker 1854/1961:42).

Som det fremgår, er Fronspergers versificerede fremstilling af krigsembederne i 3. del af 1573-udgaven af *Kriegsbuch* således tydeligt markeret som en selvstændig enhed og var måske oprindeligt tænkt som en selvstændig publikation, svarende til Sachs' bog.

En nærmere undersøgelse af Fronspergers tekster til de enkelte krigsembeder viser, at han i sin versificerede beskrivelse ret nøje, undertiden næsten ordret, følger den prosabeskrivelse, han giver af embederne i de andre dele af værket.¹³ Man kan så spørge, i hvilket omfang versene hos Fronsperger i indhold og udformning ligner de tilsvarende kortere verstekster hos Hans Sachs. Det kan der naturligvis ikke siges noget præcist om,

¹² Jf. Andresen (1864/1973: 368). Portrættet findes også som enkeltbladstryk, jf. Andresen (1864/1973:202)

¹³ Vi går her ud fra Fronspergers udgave fra 1566, der foreligger på internettet i en digitaliseret faksimileudgave.

før vi kender Hans Sachs' tekster, men teksten til *Beschluß*, som vi kender fra Genée, viser tydeligt, at Fronsperger her følger Hans Sachs' forbi-
lede:

Fronspergers *Beschluß*¹⁴:

*Hierinn wirt angezeigt vnd erklärt
Gantz eygentlich one geuert
Die Kriegß ämpter in Reuterey
Zu Fuß auch in der Arckeley
Was jedes soll lassen vnd thon
Wie du nach leng findst gschrieben ston
Jn Lenhard Fronspergers Kriegß Buch*

*Begerst mehr zuwissen / so such
Jn seinem ersten theil / da du
Berichtet wirst / findst auch darzu*

*Andere kunstsachen darbey
So gehört zu Büchsenmeisterey
Wo sich erhebt ein Krieg vnd Streit
Jst noth daß man fürsech bey zeit
Die sach besetz die ämpter recht
Damit Regiment vnd die Knecht
Gehalten werdn bey guter pflicht
Biß der Krieg wirt zum end gericht
Daß man dann hab fried on gefähr
Wünscht vns von Vlm der Fronsperger.*

Hans Sachs' *Beschluß*:

*Hierin wird angezeigt ohn gferd,
Mit kurzen Worten fein erklärt
Die Kriegsamt, was jede Person*

Jm Krieg soll lassen oder thon,

*Aus Leonhard Fronsbergers
Kriegsbuch,*

Wer weitres wissen will, der such.

*Darin findt ers nach Läng
beschrieben,*

*Doch besser wär unkrieget blieben,
Weil Krieg ist nach der Schrifte Sag
Ein erschreckliche Gottesplag,
Ein Ursprung großes Ungemachs,*

*Ein steten Fried wünscht uns Hans
Sachs.*

Bortset fra, at Fronsperger er mere specifik end Sachs, bl.a. med sin omtale af militærets forskellige afdelinger, og erstatter Sachs' mere pacifistiske holdning med en anerkendelse af krigs uundgåelighed, skinner Sachs' forlæg tydeligt igennem.

6. Editionsprojektet

Som versificeret militærfaglig litteratur fra 1500-tallet hører Hans Sachs' *Kriegsämterbuch* til sjældenhederne. Sammen med Jost Ammans træsnit repræsenterer den et værk af ubestridelig kulturhistorisk værdi. Også

¹⁴ Fronspergers *Kriegsbuch*, 1573-udgaven, del 3, bl. 101r, efter kopi af Det Kongelige Biblioteks eksemplar, opstilling 9, 497, Deonnaske Saml. Nr. 8.

Leonhard Fronspergers mere omfattende versificerede beskrivelse af krigsemlenderne efter Hans Sachs' forbillede med træsnit af Jost Amman må siges at være en vigtig kulturhistorisk kilde, selvom versteksternes litterære niveau er beskeden. Det gælder for begge værker, at de åbenbart var beregnet for et bredt, ikke fagligt publikum.

Det er vor hensigt at udgive Hans Sachs' *Kriegsämterbuch* parallelt med Leonhart Fronspergers tilsvarende værk som faksimile, der også gør Jost Ammans træsnit tilgængelige. Vi vil desuden gengive teksterne i en let modificeret transskription, der letter læsningen.

Såfremt Hans Sachs' *Kriegsämterbuch* ikke kan skaffes til veje, vil vi udgive den versificerede del af Fronspergers *Kriegsbuch* alene med en redegørelse for dens forhistorie og sammenhængen med Hans Sachs' værk. Det er vort håb, at udgaven af Fronspergers værk derefter vil kunne bidrage til en intensiveret efterforskning af Sachs' *Kriegsämterbuch* på andre biblioteker.

Litteratur

- Amman, Jost (1988) *Das Ständebuch*. 133 Holzschnitte mit Versen von Hans Sachs und Hartmann Schopper. Hrsg. v. Manfred Lemmer. 10. Aufl. (Insel-Bücherei 133). Frankfurt/Main.
- Andresen, Andreas (1864/1973) *Jost Amman, 1539-1591. Graphiker und Buchillustrator der Renaissance. Beschreibender Katalog seiner Holzschnitte, Radierungen und der von ihm illustrierten Bücher*. Leipzig / Neudruck: Amsterdam.
- Becker, C. (1854/1961) *Jobst Amman. Zeichner und Formenschneider; Kupferfasser und Stecher*. Leipzig / Reprint: Nieuwkoop.
- Fronsperger, Leonhard: *Kriegsbuch* [i udgaverne fra 1564, 1565, 1566 og 1573; udgaverne fra 1564 og 1566 foreligger i digitaliseret form på internettet under hhv. <http://digitale.bibliothek.uni-halle.de/vd16/content/titleinfo/998968> (27.10.2010) og <http://daten.digital-sammlungen.de/0004/bsb00045899/images/index.html?ip=193.174.98.30&id=00045899&seite=1> (27.10.2010). Udgaven fra 1573: dele af bd. 3 i kopi af Det Kongelige Biblioteks eksemplar, opstilling 9, 497, Deonnaske Saml. Nr. 8.
- Genée, Rudolph (1902) *Hans Sachs und seine Zeit. Ein Lebens- und Kulturbild aus der Zeit der Reformation*. 2. durchgesehene Aufl. Leipzig.
- Hahn, Reinhard (1986) *Das handschriftliche Generalregister des Hans Sachs. Reprintausgabe nach dem Autograph von 1560 des Stadtarchivs Zwickau von Hans Sachs mit einer Einführung von Reinhard Hahn*. Leipzig.

- Pallmann, Heinrich (1881) *Sigmund Feyerabend, sein Leben und seine geschäftlichen Verbindungen. Ein Beitrag zur Geschichte des Frankfurter Buchhandels im 16. Jahrhundert. Nach archivalischen Quellen bearbeitet von Heinrich Pallmann.* Frankfurt/Main.
- Sachs, Hans (1870-1908) [*Werke*]. Hrsg. v. Adelbert von Keller und Edmund Goetze 1-26. Tübingen.
- Sachs, Hans und Jost Amman (2009) *Das Ständebuch*. Hrsg. v. Hans Blosen, Per Bærentzen und Harald Pors I-II. Århus: Aarhus University Press.
- Schopper, Hartmann (1568) *Panoplia. Omnium illiberalium mechanicarum aut sedentariarum artium genera [...]* per Hartman Schopperum, Novoforens. Noricum. Francofurti ad Moenum. [Mikrofilm fra Bayerische Staatsbibliothek München, Signatur: Res/L.eleg.m. 715].
- Stuhlfauth, Georg (1921) Weiteres zu Hans Sachs'schen Einzeldrucken mit Holzschnitten bestimmter Meister, i: *Zeitschrift für Bücherfreunde* NF 13. Leipzig: 117-119.
- Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts* (1983ff.) Hrsg. von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. Bd. 1ff. Stuttgart.

Hans Blosen
lektor, emer.
Institut for Sprog, Litteratur og Kultur
Afdeling for Tysk
Aarhus Universitet
gerblo@hum.au.dk

Harald Pors
lektor, emer.
Institut for Sprog, Litteratur og Kultur
Afdeling for Tysk
Aarhus Universitet
gerpors@hum.au.dk

Om moderne dialekt, regionalsprog og sociolingvistik

Lars Brink

Uklassisk vendelbomål i 3 generationer

Jeg husker det lille behag, da professor Poul Andersen i en dialektologi-time omtalte *klassisk bornholmsk*. Jeg fandt udtrykket yderst vellykket som alternativ til det latterlige *genuint/ægte bornholmsk*. En *ægte dialekt* er vrøvl, for meningen er jo 'upåvirket af rigsmålet', men ingen dialekt er eller har været upåvirket af rm. Tag ODS, og betragt en række ord indkommet i rm. før 1750, fx: *akkurat, diskurere, familie, galimati(a)s, idé, menuet/molevit, politik, portion, ragout, reel* adj., *revolution*. Tror nogen, at disse ord er blevet udbredt til dialekterne i 1700-t. uafhængigt af rm. og skrift? Og vil nogen omvendt hævde, at mit guldrandede rigsmål skulle være en anelse *uægte* blot, fordi det rummer ordet *sølle*, der stammer fra jysk?

Men nu, hvor der er gået inflation i *klassisk*, hvor man taler om *den klassiske blyantsspidser*, er dette epitete blevet næsten ligeså intetsigende. Det har mistet sin association til *klassisk latin* (–100 til 120) og dermed til den bagvedliggende vilje til præcisering af det vage *dialekt*. Naturligvis var det hos Poul Andersen subjektivt (modsat *klassisk latin*), og dét bør sprogvidenskabelige termer ikke være, men det pegede dog nogenlunde klart på Kuhres, Thomsens og Wimmers bornholmsk. – I det flg. vil jeg stipulativt forsøge at objektivere og tøjre begrebet *klassisk dialekt* yderligere.

For det første skal *klassisk dialekt* naturligvis ikke være nogenlunde synonymt med *dialekt*. Så er det jo pointeløst. I SDU definerer vi *dialekt* (forstået som utælleligt sb.) som:

sprog, som har lokaliserbare træk, og som ligger nærmere ved maksimal dialekt end ved rent rigssprog. Maksimal dialekt = sprog med så mange lokaliserbare træk samlet, som det nu engang kan forefindes hos en person i det pågældende hovedområde – og mindst så mange, at uforberedte danskere har visse mærkbare vanskeligheder ved at forstå det.

(Sammesteds er *rigssprog* = sprog uden lokaliserbare træk. *Standardsprog* er = alt, hvad der ligger nærmere rent rm. end ved maks. dial.).

Nordmænd har undret sig over, hvorfor *dialekt* i den danske fagtradition skal være så eksklusivt. Hvorfor ikke bare 'sprogvarianten i en egn (hos de dér opvoksede)'? Fordi dén definition ville indebære, at alt jysk i fx Ålborg gamle amt ville blive betegnet som dialekt til trods for, at ca. 90% af idiolekterne ligger tæt på rent rigssprog, mens under 5% er så forskellige herfra, at de 90% af befolkningen dér har mærkbare vanskeligheder ved at forstå det. Det store sproglige skel går ned gennem denne »dialekt«, mens den norske terminologi klart lægger op til, at det vigtige sprogskel går mellem rigssprog og »dialekt«.

Tager man *maksimal dialekt* helt på ordet, er der vel til enhver tid kun 1 menneske, der taler det. I praksis må man fx operere med *den yderste procent*. (Om optælling af lokaliserbare træk se Lund 1983 og Brink 2004). Mange sprogfolk er tilbøjelige til at bruge *klassisk dialekt* netop i betydningen 'maksimal dialekt'. Det er en rigtig dårlig terminologi af to grunde. For det første skal man sige, hvad man mener: Hvis man faktisk sigter til et lokalmål med særlig stor afstand til ulokaliserbart rm., skal man selvfølgelig benævne det herefter. For det andet lever vi jo i en tid, hvor dialekterne de sidste 100 år har nærmet sig rm. særdeles kraftigt. Det er selvbedragerisk romantik (jeg er selv romantiker, men helst uden bedrag) at bilde sig ind, at Thomsen-Wimmers bornholmsk lige akkurat – hvis vi lukker øjnene for visse detaljer – kan siges stadig at blive talt på øen. Vi trænger netop til et objektivt, præcist ord for dét sønderjysk, bornholmsk osv., som fagmanden opfatter som »det gamle og prototypiske«.

Grænsen bagud for *klassisk dialekt* er nem. Den skal være 1797, fødselsåret for J.C. Lyngby, K.J. Lyngbys far. For han er den ældste, vi kender, der er optegnet videnskabeligt. Han er K.J. Lyngbys hovedmeddelelser (K.J. talte ikke selv dialekt, se p. 103, 274) og dermed også bag JO. Hvis hán ikke er klassisk, hører alting op. Han blev først optegnet af sønnen i 1850'erne, men vi tillader os at gå ud fra, at han talte jysk lige fra sin spæde barndom. Der er masser af oplysninger fra endnu ældre dialekttalende, fx Blicher f. 1782. Dét bliver så *førklassisk*. (Et eks. på førklassisk Agerskov-mål er 2.p.sg.-fleksivet *-st.*, der if. Lyngby p. 134 er uddødt i hvert fald med 1790-gen.).

Grænsen opad er sværere. Klassisk dialekt skal være dialekt på Lyngbys, Feilbergs, JMJ's, Kortetc.s, Ane-Marie Nielsen (meddelerske f. 1849 syd f. Køge)'s, Christine Reimers og Anna Pedersens stadium og de værker, der beskriver dette. Vi ønsker derfor, at klassisk vbm. (for nu at tage dét) kommer til at rumme fx udtalerne [*dhóm*(·)əs, 'mu:r, 'bjær'ə] af

Thomas, mor, bjerg. Vi vil nødig sige, at klassisk jysk vakler mellem disse og [*dhomas*, *'mo.ɪ*, *'bjær'(q)*], for de er fraværende i de nævnte værker. De er yngre. Man kan sikkert finde enkelte rm.-påvirkninger i udtalen af det centrale ordforråd (fx de 500 alm.ste ord) selv hos den rm.-fjerneste procent i regionen, om man så satte grænsen ved fødselsåret 1800. Ikke mindst på Sjælland. (I Darum fx forsvandt [*'hjöw*] *hug* præt. med dem, der i 1893 var “gamle”, Feilb. p. XII. Grønborg f. 1815 har i vbm. [*α:r*] *andre*, alle senere [*αjər*]). Men ét sted skal grænsen jo ligge, hvis begrebet skal være videnskabeligt, og jeg sætter den da til fødselsåret 1880. Sættes den senere, drukner man i (mindretals)udtaler, der simpelthen ikke forbindes med typisk jysk osv., fx [*αl.dri*, *'fα*·, *'wællkomən*] *aldrig, far, velkommen* – selv hos den yderste procent. Jeg bruger fødselsår som kriterium, fordi udtaler er et bedre symptom på fødselsår end på udsigelses-år, men hvis en person falder ud af begrebet maks. dialekt i løbet af sit liv, så at han ikke længere taler maks. rm.-fjernt, så falder hans sprog selvfølgelig også ud af begrebet klassisk dialekt.

Alle mine meddelere taler dermed uklassisk vbm., nærmere bestemt efterklassisk. Men de taler i allerhøjeste grad dialekt, dvs. maks. rm.-fjernt for deres generation. Da jeg først hørte min svigerfar tale vbm., forstod jeg langt under halvdelen af indholdet. Det var ret pinligt, at den lærde og dialektkyndige magister forstod så lidt. Men da det kun var helt galt, når han talte til andre, lykkedes det mig at skjule det nogenlunde. Er dén generations vbm. så i virkeligheden et andet sprog end dansk? Ja, efter forståelseskriteriet er det. Men her er det upraktisk at fravige den traditionelle, politisk influerede sprogbrug, for allerede mht. næste generation havde jeg ingen større forståelsesvanskeligheder, omend jeg skulle koncentrere mig og undertiden misforstod. Hvis vbm. altså i 1918-gen. var et andet sprog, så blev det i hvert fald genforenet med dansk i 1940'ernes gen. Dét er for dum en terminologi. Rent bortset fra slagsmålet om, hvilket af de to der skulle hedde *dansk*.

Hvorfor ikke bare *maks. dialekt 1797-1880*? Fordi det er for langt, og fordi man ikke ser, at de to årstal er valgt således, at termen skal tilfredsstille vores ide om »typisk gammel dialekt, kendt fra de nævnte grundbøger«. At tallet 1880 så måske er lovlig sent med henblik på sjællandsk, er en anden sag, men *klassisk* bør selvfølgelig ikke skifte betydning fra dialekt til dialekt. Noget kunne tyde på, at vbm. i slutningen af 1800-t. var den mest rm.s-upåvirkede dialekt. Poul Andersen yndede at fortælle, at Marius Kristensen på Askov foranstaltede dialekt-konkurrencer, for de unge “karle og piger”, dvs. konkurrencer i »dialekt-renhed«, og at det »altid« var

vendelboerne, der vandt. I dag er Vendsyssel overhalet af Sønderjylland og Bornholm, men hvis der er noget om historien, vil det jo sige, at den store rm.-påvirkning af udtalen i det centrale ordforråd er sat ind lidt tidligere end i 1880-gen. i andre egne, specielt på Sjælland. Det væsentlige er imidlertid at binde sig til et objektivi kriterium. Dét hader humanister, men det må de lære.

Når man én gang har lagt sig fast på 1880 som øvre grænse, så klapper fælden naturligvis. Så må *al* maks. dialekt fra hin periode kaldes klassisk, ligesom man må gøre sig klart, at der naturligvis sker noget i klassisk tid – ganske som i klassisk latin. *Klassisk dialekt* er ikke et punkt-stadium. Vi kan også dér skelne mellem tidligt og sent.

Mit vbm.-materiale er optegnet fra 1970, da jeg giftede mig ind i en stor vbm.-talende familie. De nævnte vanskeligheder blev overvundet på få somre, jeg lærte sågar at tale vbm. til de indfødtes tilfredshed, men bruger det dog kun i alvor over for tunghøre. Jeg er kommet i Vendsyssel lige siden 1970 og har hørt vbm. fra over 100 mennesker. Men mine hovedmeddelere fordeler sig således: **1. generation:** 3 m. født hhv. 1886, 1886 og 1900. **2. generation:** 13 m. født 1916-1926. **3. generation:** 6 m. født 1944-1960. Altsammen min kones familie med indgiftede og enkelte venner. Alle er fra Vennebjerg og Børglum Herreder (især Tårs og Vidstrup) undtagen KØ1900, der var fra sydvestlige Vends. og følgelig havde *dj-* i *gøre* etc. Jeg har ikke bemærket andre stedsbetingede forskelle.

Alle 3 generationer er ægte tosprogede. De behersker både vbm. og standardsprog helt flydende og har lært begge som børn. Men funktionelt er 1. og 2. gen. ensprogede, for de *bruger* kun sjældent standardsproget. De »lægger stemme til det« ved højtlesning, herunder af madopskrifter, dosmersedler, postkort, kort sagt *alt*, og de betjener sig selv af det skriftligt. Ofte med pudsige gammeldagsheder som *eders* istf. *jeres*. Og de lægger stemme til citater på [*rijsdansk*] el. [*fi'ndh*], som det hedder, når den opr. replik har lydt sådan (jf. BJN p. 14). Dette kan nok undre en fint-talende, for når vi citerer en bonde eller nordmand på originalsproget, spørger vi. Standardsproget læres i landsbyskolen (typisk med 2 klasser: [*sduː, 'kla:s*] og [*bedhə, 'kla:s*]), dvs. i selve timerne, ikke i frikvartererne. – 3. gen. har alle gået i centralskoler i hvert fald fra 6. kl. Her tales stort set kun fint. Men i øvrigt høres standardsproget jo overalt: hos tilflyttere, gæster osv. Standardsproget tales som sagt flydende af 1. og 2. gen., og det rummer kun få flere lokal-træk end alm. købstadssprog af hjørringsk-typen. – 3. gen. bruger deres andetsprog stort set hver dag; kun enkelte rodfæstede sjæle handler ind i Hjørring på dialekt!

Enkelte i 3. gen. blander dialekt og standard. Men bør det nu også kaldes *blanding*? Må man ikke snarere sige, at deres repertoire er udvidet, så at fx *øje* både hedder [ʔij] og [yʷ]? Nej, de blander virkelig. For dels er det utilsigtet (der er ingen tilsigtet effekt som normalt ved såkaldt kodeskift), dels blander de kun på dialekt: Der smutter aldrig et [yʷ] ind på bysprog, og endelig afviser de på forespørgsel blankt, at *øje* skulle kunne hedde [ʔij] på dialekt.

Vbm. kaldes sjældent *vbm.* Det hedder *dialekt* eller *jysk* eller med et lidt gammeldags og let nedsættende, men stadig kurant ord [bå·j] »bondemål«. Der hersker, ift. Kbh., stor sproglig bevidsthed, hvad man også venter i et samfund med så store generationsforskelle. Ikke mindst er 2. og 3. gen. bevidste om ældres afvigelser, men også omvendt. De mange igangværende lydlove, jeg nedenfor beskriver, er der dog meget lidt bevidsthed omkring, hvad der sikkert gælder universelt, for her hører man jo hele tiden, endda ofte hos sig selv, to lidt forskellige udtaler, hvis forskel man hurtigt bliver »døv« over for. Dog er der en vis opmærksomhed på *r* > *r*, hvor udtaleforskellen jo er betragtelig, og på *tj*- > *s*-.

Sprogrigtigheds-ivren mangler heller ikke. Hvis nogen tror, at sprogrigtighed kun stammer fra sure gamle skolemestre, der insisterer på sprogtræk, som de brede masser for længst har forladt, må de tro om. Flere af mine meddelere fortalte mig uopfordret, at visse yngre i familien sagde [(ʔ)wå·t] *os* pron. (hvad jeg kan bekræfte), men at det var sprøjtegalt, eftersom det hedder [(ʔ)ɔ·s].

Og nu til sagen. I det flg. gennemgår jeg, kortfattet, alle mig bekendte lydlove (SDU p. 36; og andre generelle udv.) i vbm. indtrådt mellem klassisk og 3. gen. samt en håndfuld vigtige enkeltords-udviklinger.

A. Lydlove m.v., der nærmer vbm. til rm.

§ 1. *l̥* > *l*. Ældre klassisk vbm. skelner som så mange andre dialekter mellem palataliseret *l̥* og *l*. Sondringen er gennemført hos Grønborg f. 1815, og Feilb. kender den (p. XI) fra Lyngbys vbm.-samling, men bemærker, at den er på retur hos ”de yngre”. Herefter er *l̥* fraværende bortset fra, at det holder sig, hvor det har et flg. *j* at støtte sig til: [sɔlj] *salt*.

§ 2. *sj*- > *s*-. Enkelte gange har jeg noteret sikre former med 2 forlydssegmenter (*s* + stemt *j*) hos 1. gen., fx [ʃjəl̥n, sidwəʃjowʹn] *sjælden*, *situation*. J-lyden klinger i-agtigt for den uforberedte. Jeg formoder, at det er 1. gen.s normale distinkte udtale. Jeg har glemt at holde udkig med den i 2. gen., men er vis på, at den ikke findes i 3. – At der engang også var *sj*- i kbhsk. er givet, men det fortaber sig (Da.Rm. p. 56).

§ 3. Klusilspring på retræte. Det er velkendt, at klusilspringene allerede i klassisk vbm. er på retræte. JMJ f. 1859 Børglum har således overhovedet ikke klusilspring foran *n* og *r*: *svin, gryn, brun, spir, dyr* sb., *sur* osv. Det kunne skyldes, at klusilspring her var forbeholdt Sydvends. (Kær–Hvetbo), for VO. og JO har stort set kun belæg herpå fra denne egn, fra hvilken jeg også selv har hørt et ældgammelt [*'muɡr*] *mur*. Men der er 7 belæg i VO., der bryder mønstret: *witjen* vin: “gl Vb”, *pa'pitjer* papir: “gl V” (dvs. ikke forbeholdt nogen egn i Vends.), *om'sitjer* omsider: “gl”, dvs. uden lokalitet, dvs. i hvert fald Børglum (I p. 20), *sy'tjer* syr: “gl” (do.), *fy'tjer* ‘ild m.m.’ “gl” (do.), *fukker* ‘fyrretræ’ angives som “gl”, men (udtrykkeligt) spredt i hele Vends., med citatet “*de jænnest der ka løw i klætti er fukker* sagde de gamle i Hirtshals endnu i beg. af dette årh.”, *ukker* ur: “gl Vb-nord”. Jeg må bedømme dette sådan, at klusilspring foran *n* og *r* har holdt sig bedst i – eller fra begyndelsen kun været lydlovs-gennemført i – Sydvends., men at der har været en hel del af dem i Børglum-Vennebjerg, som JMJ allerede har tabt.

JMJ har til gengæld obl. klusilspring ved *i* og *y* foran *s*: [*'ɡriːts*] *gris* og tilsv.: *is, flis, avis, bevislig, lys* sb./adj. osv. (JMJ's *j* skal selvfølgelig være den uaspirerede pendant, ingen har postaspiration foran *s*). I VO. har ordene fået yngre sideformer uden klusil, et enkelt, det halvlitterære *viis*, har dog kun ny form (klusil hos JMJ). I »min« 1. gen. har jeg aldrig med sikkerhed hørt klusil + *s*, nærmest kommer kompromisformen [*α'wisn*] *avisen*, som VO. kender. Jeg tør dog ikke udelukke klusil-forekomst, men er sikker på, at *-ijs* er den almindeligste. Jeg kan derimod udelukke klusilspring + *s* hos 2. og 3. gen.

Uden for disse 3 specialstillinger (foran *n*, *r* og ml. fort.-V og *s*) er der masser af klusilspring. Men de går tilbage. 1. gen. har dem obl., i hvert fald i alle gængse ord: [*'niːtʃ*, *'syːtʃ*, *uk*, *'mʊɡs*] *ni, sy, ud, mus* osv. i *i, bi, ti, politi, ny, stud, klud, hus, tusind, lus* o.m.a. 2. gen. har dem også, men her får de følgeskab dels af en ændret form: *-ds* (§ 5): [*'niːds*, *'syːds*] osv., dels – i mange ord – af nye kortdiftonger, *ij, uw*: [*'nij*, *'syj*, *'kruws*] osv.; VO. kender ikke *ij*, kun *ij'* (fx I p. 15), som jég til gengæld kun kender sporadisk fra yngre i 3. gen. – I 2. og især 3. gen. decimeres ordene med klusil kraftigt. A♀ 1944 har således kun [*'sbedsflyːw*, *'uk*, *'kluk*] *spyflue, ud, klud* tilbage.

Klusilspringene er naturligvis opstået ved en lydlov, men deres exit udgør ingen lydlov – *stuk* (på lofter) bliver jo ikke til [*'sduw*] osv. Det er en ord-for-ord-udvikling i en stor ordgruppe, der stikker markant af fra *rm*.

§ 4. De 3 snævre diftonger, der normalt lydskrives *ij, yj, uw/uw*, har i 1. og 2. gen. en betydelig større glidning, end lydskriften angiver. Jeg

diskuterede engang dette med Bent Jul Nielsen, og vi var enige om, at disse diftonger startede centralt, dvs. ved *a*, altså reelt [*ai*., *ay*., *au*.] med stærkt lukket 2.-komp., varighed som alm. lang V. I mine første optegnelser hørte jeg [*ej*, *øj*], men dét var klart forkert, eftersom denne udtale hører til en anden ordgruppe, nemlig *meter*; *sø* osv. (med diftongering, § 33), og der er krystalklar kommutation *Lene* || *Line*. – Kortetc. p. 66 taler om “en stærkt udpræget tvetyd *ij*”, så den stærke glidning tilhører sikkert klassisk vbm., selvom den noteres lovlig snævert: *Danias i* er jo blot et slapt [*i*], der i forb. med friktionsløst [*j*] ingenlunde giver den iørefaldende glidning, som Jul Nielsen og jeg hører.

I 3. gen. er den store glidning væk, men der er en lille tilbage: [*fij.l*] *file* || [*fɪ.l*] *ffæle* ‘gemme’. Da jeg første gang testede A♀ 1944 for sådanne modsætninger, mistænkte jeg hende for lyd-illusion, så mikroskopisk eller fraværende syntes forskellen mig. I dag er den mig klar, skønt lille, ikke fordi jeg hører bedre, men fordi jeg véd, hvad jeg skal høre efter. De andre to udtales tilsvarende [*yj*] og [*uw*], og disse kommuterer atter smukt med de glde. halvsnævre: [*huw.s*] *huse* || [*hurs*] *hose* osv.

§ 5. Det for vbm. så karakteristiske *j* udvikles i 2. gen. *i* efterlyd (se def. i SDU) til fak. *-[ds]*: [*lø.ds*], [*hwedsə*], [*neds*], [*en(d)s*], [*sol(d)sə*] *lugte*, ‘hvornår’, *ni*, *ikke*, *saltet* osv. I 3. gen. er *j* væk. – Rent lydligt fjerner udviklingen vbm. en smule fra rm., men jeg anbringer den alligevel her, da jeg gætter på, at rm. alligevel er bestemmende, nemlig lydsystematisk, ved ikke at besidde *j* i sit inventar, men derimod *d* og *s*. Jf. at *j* også afløses af 2 segmenter i forlyd (§ 6).

§ 6. Også i forlyd ændres *j*, omend mindre iørefaldende, nemlig > *dj* og videre > *dʒ*, som er den normale rm.-udtale af skriftens <*tj*> i *tjene* osv. Det er naturligvis nervepirrende svært at høre forskel på disse nuancer, hvorimod der for den erfarne ingen problemer er med at føle forskellen i egen mundhule. JMJ havde sit hyr hermed (se p. VII), men når frem til *j*c, sikkert med hjælp fra en vis prof. Jespersen, der besøgte ham. Også jeg hører *j* hos 1. gen. og dele af 2., altså en ren palatal klusil med postaspiration. (Det er en fejl også at notere *c*, altså palatal frikativ; der er tale om alm. postaspiration, dvs. *h*, der i denne stilling praktisk talt er = *c*; man skriver med rette heller ikke [*kʰo.nə*] *kone*). I 3. gen. har jeg ikke bemærket *j* hos nogen, man har mellemformen eller almindeligvis rigsmålets *tj*-. Her hedder det altså [*a hā ʔjikə pɔ i ʔjywləŋ*] ‘Jeg har kigget på en kylling’, hvor [*dʒ*]- er noteret med den sædvanlige (begrædelige) Dania-konventions *tj*.

§ 7. Klassisk vbm.s efterlyds-*b* udvikles allerede i 1. gen. til en vaklen *b/ɸ*, se BJN p. 147. Endnu i 2. gen. hører jeg ofte *b* (minimal el.

ingen friktionsstøj). Men i 3. gen. er der i normaltydelig tale obl. *-b*, oftest med svag stemthed som i rm. (SDU p. 80). Lydloven opererer i detaljen uafhængigt af rm., idet ord som *peber*, *kobber*, *strivret* også rammes: [*pe*'bɔ, 'kå'bɔ, 'sdrijbɔɔ], der dermed kommer længere væk fra rm.s og jysk standardsprogs [*pew*(')ɔ, 'kɔw'ɔ, 'sdriw.ɔð].

§ 8. Klassisk vbm.s *w-* (foran alle vokaler) er på plads og i orden i 1. og 2. gen., men opgives hos en del af 3. (især ♀) til fordel for rm.s *v-*. Atter ser vi, at det ikke drejer sig om ord-for-ord-lån, men om en regulær lydlov, der ubønhørligt lader visse ord *fjerne* sig fra rm.: [*vusti*, 'hvål, 'vå.'m, 'hvå(·)d] *osten*, *hul* sb., *orm*, *hovedet* m.fl. Dem må nostalgikeren så trøste sig med.

§ 9. Som bekendt har klassisk vbm. en ekstra åbningsgrad i forhold til samtidigt rm., i alle 3 vokalrækker: [*i e ε æ – y ø ɔ ö – u o å â/ɔ*] + [*α*]. (Foran *f* er der *i_τ/y_τ* el. *e/ø*).

Y-rækken tør jeg ikke udtale mig om, de relevante *ø-ɔ*-ord er for få. *U*-rækken er der ingen problemer med, her holder de 4 åbningsgrader sig med lethed i alle gen. *I*-rækken derimod decimeres. Man er nødt til direkte at teste meddelelserne på et så subtilt punkt (hvor optegneren selv mangler færdige »kasser« for *ε* og *æ*). Jeg testede I♀1923, og hun reagerede positivt – til forundring for sin datter, der overværede det. Hun skelnede selvsikkert mellem ord som [*sled*, *wesd*] *slidt*, *vidst* og [*slæd*, *wæsd*] *slet*, *vest*. Hvad datteren, og hele hendes 3. gen., altså ikke gør. At 1. gen. skelner obl., vises tydeligt af BJN (= AJ1888 Vb.) og af Espegaard f. 1910, der gennemfører forskellen i VO., også hvor der kun er belæg fra Børglum, dvs. ham selv og hans nærmeste familie (I p. 10, 13).

3. gen.s sammenfald af *ε* og *æ* i (rigsmålets) *æ* har dog en undtagelse. Ordene *en* num./pron.fem., *ene* best./adv. og *en-* (fx *enting* 'noget') og *igen* har i 2. gen. tendens til særlig åben timbre: [*jæn* 'jān 'jan'] og tilsv. i [*janə*, *jandhej*, *i'jan*], sikkert den velkendte tendens til sænkning foran nasal (jf. fransk [*vā*] *vin* og norsk dial. *-a* < *-in* best.art.fem.). Denne åbne *æ*-variant fastholdes i 3. gen. som *ā/a*. Den falder her sammen med den alm. *a*-lyd foran alveolar/nul. Ved et selskab talte A♀1944 om en ventet gæst, der ville komme [*janə*], hvad en københavnner misforstod som, at der skulle komme en vis Janne! 3. gen. udtaler disse helt ens.

B. Lydlove, der udgår fra københavnsk

De talrige kbhsk.e lydlove i 1700-t. og frem har alle bredt sig til det ganske land. (I enkelte tilfælde er de ældst i sjællandsk, Da.Rm. §§ 32, 33, 43, men

ruten går via kbhsk.). Når de sætter ind i Kbh., øges afstanden naturligvis mellem dialekt/regionalsprog og kbhsk., men når lydloven så efter et par generationer rammer dialekten, genoprettes status quo mht. afstand mellem dialekt og rm. Reelt kommer lydloven aldrig direkte fra Kbh., men opererer via det lokale købstadssprog. Det er altså forfejlet at se de flg. lydlove som vbm.s evige konvergering mod rm.: For hver tilnærmelse har der været en afstandsforøgelse.

§ 10. Stemt trykstærkt *b*, *d*, *g* i forlyd afstemmes. Stemt trykstærkt *b*, *d*, *g* i forlyd er tilsyneladende ikke omtalt før 1975 i litteraturen om jysk eller anvendt i lydskrift af jysk. Kortetc. p. 81 fastslår lakonisk: "I dansk rigssprog og i alle danske mål er de svage lukkelyd (*b*, *d*,... *g*) uden stemmetone i begyndelsen af ord...". (Nogle linjer nede anerkendes dog *b*, *d*, *g* i bornholmsk, hvad Jespersen 1890a p. 41, 52 allerede havde iagttaget). Jørn Lund og jeg har hørt masser af *b*-, *d*-, *g*- i jysk, både hos gamle og unge, i dialekt og lav-/høj-jysk standardsprog, og både i nordjysk og meget længere sydpå. Den kendte himmerlandske nobelpristager f. 1873 og hans søster f. 1876 excellerer således i disse lyde (Da.Rm. p. 780). I dag står vi heldigvis ikke ene med bevisbyrden. BJN 1984 p. 145-150, 14 har også iagttaget *b*-, *d*-, *g*- hos sin meddeler, og i det sydvestlige hjørne stemt »*dj*-«.

I trykstærk forlyd mellem stemte lyde er forskellen stemt vs. ustemt klusil ikke til at tage fejl af, fx i *forbi*, *han ser damen*, *de gode*. Her er stemt klusil udelukket i rm. og overhovedet i »ø-dansk«, men ikke i jysk. Men naturligvis er det ikke obl. i jysk. Stemt *b*, *d*, *g* vil altid have tendens til afstemning, fordi mundlukket øger trykket i talekanalen og dermed modarbejder stemmesvingning. Dét høres let i sprog med (distinkt) *b*, *d*, *g* som norsk, svensk, engelsk, tysk, der fx i absolut forlyd eller efter ustemt lyd ofte afstemmer (*Boys!*, *hans grålande* osv.). I efterlyd er det lige omvendt. Her er, mellem stemte lyde, ustemt *b*, *d*, *g* de mest anstrengende, så at tendensen her er, at distinkt ustemte klusiler bliver stemte, jo mere afslappet og reduceret talen er. Her er stemt *b*, *d*, *g* uhyre ofte stemte i rm.: *Ribe*, *sutter*, *godt* og *vel*, *æggesnaps*. Bekræftet i talrige af Eli Fischer-Jørgensens instrumentalundersøgelser af danske klusiler, en enkelt med mig selv som auditiv bedømmer. Talrige faktorer er her på spil, bl.a. mundhulens størrelse (SDU p. 80).

1. og 2. gen. har særdeles hyppigt stemt *b*-, *d*-, *g*-. Pga. lydenes nævnte reduktionstilbøjelighed er det i praksis umuligt at sige noget om en evt. aftagen, men i 3. gen. er de klart nok gået tilbage, idet flere meddelere aldrig bruger dem og på forespørgsel afviser dem.

Når jeg anbringer nærv. lydlov i kategori B, er det, fordi jeg formoder, at rm. har gennemført den i nyere tid, dvs. efter middelalderen. Der er ingen lydlige spor af trykstærkt *b-*, *q-*, *g-* i kbhsk. tilbage til 1816 (fødselsår), ej heller skriftlige antydninger. Indiciet er den massive tilstedeværelse af stemt klusil i norsk, svensk, bornholmsk og nørrejysk. En sådan situation plejer at vise hen til en nyere lydlov. (Isl. og færøsk har derimod afstemte klusiler).

§ 11. R-lydene. Da jeg første gang optegnede K♂1886 Tårs var det mig en glædelig overraskelse at konstatere, at hans r-udtaler var ligeså enkle og overskuelige som i klassisk vbm. hos MJJ (optegnere har deres små fornøjelser). Dvs. tungespids-r (med ét slag) i forlyd, og retroflekst *r* i efterlyd, altså [*röwr*, *fow'r*, *fow'rə*] *røver*; *får*; *fåret* sb. Jeg har dog aldrig hørt MJJ's uassimilerede *ə* foran *r*: [*həm'ər*] osv., kun [*həm'r*] med *ə*-assimilation.

Hele 1. gen. har denne tilstand, men allerede mange jævnaldrende må have fået *r-*, eftersom MJJ i 1890'erne skriver, at *r-* vinder frem (p. 88). I 2. gen. findes den gamle tilstand kun hos 2: M♀1916 og I♀1923. Den ældste, M♀1916, er også den ældste af 5 søstre, alle Tårs, hvoraf samtlige yngre brugte uvulært *r-*. Dette smukke forhold ophørte desværre ca. 1980, da hun uden påviselig grund gik over til det uvulære (et hårdt slag for optegneren).

§ 12. 2. gen. har dog ikke helt rene rm.-forhold. Det klassiske efterlyds-*r* udvikler sig ikke til *ɹ* som i rm., men til en ligeså slap midttungevokoid, der er kendeligt mere lukket: [*ɹ̥*] (syllabisk: [*ə̥*]) fx [*fow'ɹ̥*, *'snakə̥*] *får*, *snakker*. Dette [*ɹ̥*] er identisk med dialektens neutralvokal (der altså er en smule lavere end rm.s *ə*), så at *snakker* og *snakkede* osv. i 2. gen. stort set falder sammen ("stort set", fordi de opr. r-forbindelser kån have lidt ekstra fra rm. stammende åbning.). – 3. gen. er troløs mod dette. Her råder helt overvejende rigsmålets *ɹ* og syllabisk *ɔ* med rounding. Der er dog aldrig assimilation i forbindelserne *-å(·)ɔ* og *-åɹ*, fx [*'klå·ɔ*, *'hjáɹd*] *klare*, *hjort*, sml. rm. [*'bå·å*, *'jå·d*] *båre*, *hjort*. Her går sidste skanse.

Rm.s *ɹ* > *r* skal ikke udredes her. Den synes afsluttet senest med 1750-gen. i Kbh., men har først bredt sig til dialekterne fra ca. 1850 (Da. Rm.s samlinger). Om *-r* > *-ɹ* se Da.Rm. § 36.

§ 13. Lang enkelt stemt konsonant i indlyd efter kort trykstærk vokal forkortes. Lyngby noterer konsekvent herhenhørende C fra alle jyske egne som lang: [*'kæl·əŋ*, *'həm·əl*, *'sgron·əhås*, *'ər·ə*, *'maj·ik*, *'wæq·i*] *kælling*, *hammel*, 'bekkasin', *arve* vb., *maddike*, *vægge* pl. At der ikke er tale om nogen konvention til ære for skriftens dobbeltbogstav e.l., dementeres,

foruden af Lyngbys gode øre og empiriske indstilling, af fx [ʃəl·ə, 'bəl·i, 'æv·əl, 'kwån·ər, 'sgål·ər, 'grow·əd] *følge* vb., *balje*, *koner* pl., *skåle* pl., *groede* p. 235 osv. i hundredvis. Også i Feilberg vrimler det med disse lange stemte C, men der har dog indsneget sig visse modeksempler, fx ['sbuŋəd] *spundet* (Mols), ['slawən] 'slået' (Andst, Åbenrå) samt et nydeligt kommutations-eksempel: [ʃeŋə] *finger*, [ʃeŋ·ə] *fingre* pl. (Sundeved). Men kortformerne er dråber i havet.

JMJ har talrige af disse længder, men lunefuldt blandet med endnu flere korte: [bæl·ər, 'hwål·ər, 'fær·ə, 'knær·ə, 'fær·ə, 'sbroŋ·ən, 'sweq·ə, 'brøq·ə, 'hūj·ə, 'sgam·ələ] (*blæse*)*bælge*, *huller*, *farve*, 'knurre', *færge*, *sprungen*, *sveget*, *brygget*, *100*, *skammelig* o.m.a. versus [məri, 'ålər, 'jålə, 'əli, 'ələr, 'bælər, 'sjələn, 'månər, 'somən, 'frəmələ] *Maria* (ed), *aldrig*, *fulgte*, *talje*, *alvor*, *balre* 'holde bal'(!), *sjælden*, *mange*, *svømmet*, *fremmelig* o.m.a. – At der ikke er tale om ældgamle længdeforskelle, men derimod om en igangværende lydlov, fremgår af MJM's lydskriftprøve i Dania II. Her viser 30 former helt konsekvent længde, fx ['jyl·ləj (!), 'ål·ə, 'mån·ə, 'j·əkåpærå·l, 'löw·i, 'rōw·ə, 'læŋ·ə, f·hwær·əs, 'føl·əs, 'fræm·ə, 'fōr·i, 'drøm·ər, 'rem·əlɪhjə] *Jylland*, *aldrig*, *mange*, *underkorporal*, *levende*, *troede*, *længere*, *forhverves* 'hindres', *følges* mediop., *fremmed*, *førend*, *dramme* pl., *rimelighed*.

Lydprøven er fra 1893, dvs. ældre end arbejdet med sproglæren fra 1894 og frem til MJM's død i 1898 (MJM forordet). – Vi møder altså en uafbrudt tilbagegang for konsonantlængden lige fra Lyngbys gyldne dage via Feilbergs gennemgående lidt yngre meddelere og frem til MJM f. 1859, som vel efterhånden fandt dem lovlig »stive«.

Men længderne er dødsdømte. Kortetc. rummer kun 4 (bortset fra 2, der er direkte taget fra MJM): *sdåw·ər* 'staver sb.' (Binderup v. Års), [søm·ər] *sommer* (Læsø), [vøn·ə] *vindue* (Randers-egn), *mål·ər* 'maler m. farve' (Nordsalling). Herimod har jeg optalt 288 kortformer i hele værket: [əŋə] *andet* (Sydsams), *dawər davre* (Binderup), [sgolər] *skulder* (Århus-egn) osv. osv. Marius Kristensen synes ikke at have interesseret sig for konsonantlængde, der slet ikke er behandlet i værket. Hermed stemmer det meget godt, at han fra sit eget Elsted-mål sikkert kun kendte herhenh. kort C. Hvad der ses af Jespersen 1890b's optegnelse af ham (20 år gl.), 8 former. – Fra endnu yngre kan nævnes [læŋ·i] *længere* (7 km n.f. Esbjerg hos student JPJ vel f. ca. 1865, Dania I 1890b, ellers kun korte) og hos Ussing f. 1877 Erritsø p. 158 lang C i *Lillebælt*, *Sønderskovsgårde*, *Overgade*. Forbløffende sene er Skautrup 1927's skolebørn fra Tvis, der læser op på dialekt-substrat: [læŋ·ə, hōj·ə, sjæl·ən] p. 298-301 sv.t. Tvis-

målets [fʁəm·əs, 'næm·əls, 'lær·ə/lat] fremmers, 'lettelse', lærred (Skautrup 1921 p. 103, 106).

I 1. generations vbm. har jeg kun observeret kort C. Det samme gælder BJN. Lydloven synes altså afsluttet mellem klassisk vbm. og denne. Dog siger både 1. og 2. gen. fast [læə(r)'en·ə] lærerinde, der utvivlsomt < *[læə'·en·ə], jf. klassisk [æ·n·əli] o.m.a., men som alligevel undrer ved overhovedet at være fonotaktisk muligt. Bortset herfra tør jeg udelukke geminat i 2. og 3. gen.

Lydloven er ikke meget tidligere i kbhsk. og standarddansk i øvrigt. Det må være nok at nævne, at endnu Svend Grundtvig f. 1824 Kbh. fast har geminat i herhenh. stilling ("rullende tonelag"! P. 103-104).

§ 14. Vi er nu nået frem til Da.Rm.s periode, 1840-1955. Samtlige kbhsk.e lydlove undtagen de alleryngste har bredt sig – stort set 1-2 generationer forsinket – til vbm. (som til alle andre dial.). Disse gennemgås nu kortfattet. – Kort $\alpha \geq a \geq \dot{a}$. Da.Rm. om vbm. p. 79. § 15. Langt $\alpha \geq \dot{\alpha}$ ($\geq \dot{a}$). Da.Rm. om vbm. p. 104. § 16. $\alpha \cdot r \geq \dot{\alpha} \cdot r \geq \alpha \cdot$. Se Da.Rm. om vbm. p. 112 og de dér nævnte rm.-påvirkede, men alligevel rm.-fjernere (!) former som [plα·] pladre <ældre pla·r < klassisk [plα·r]. § 17. $r\alpha \cdot / r\dot{\alpha} \cdot \geq r\alpha \cdot \geq r\dot{\alpha} \cdot$. Fx ['rα'ðjo > 'ra'ðjo > 'rα'ðjo] radio. Der er her tale om, at lydloven i § 15 krydses og besejres af r-åbningen. Da.Rm. om vbm. p. 116. § 18 $r\ddot{\alpha} \geq r\ddot{o}$ og § 19 $re \geq r\ddot{e} \geq r\dot{a}$ er stærkt forsinkede og endnu ikke gennemført i 3. gen. (Da.Rm. §§ 11, 12). § 20 $r\ddot{o} \cdot > r\ddot{o} \cdot$ og § 21 $re \cdot > r\ddot{e} \cdot / r\dot{a} \cdot$ omtales i Da.Rm. §§ 13, 14. Jeg har ikke fulgt dem i vbm., kan kun sige, at de er fuldbyrdede i 3. gen. Den særjyske og -fynske udv. $r\ddot{e} \cdot > r\dot{a} \cdot$ spiller højst en marginal rolle i 3. gen. § 22. $\ddot{o}(\cdot)\dot{a} \geq \ddot{o}(\cdot)\dot{a}$. Da.Rm. § 22. Klassiske forhold i 1. og 2. gen.; 3. gen. vakler og er kun lidet forsinket ifht. jævnaldrende kbh.ere; én har det skriftnære [fθ'·a/fθ·a'] konj., der også kendes andetstedsfra. § 23 $e\dot{a} \geq i\dot{a}$, $\ddot{o}\dot{a} \geq y\dot{a}$. 1. og 2. gen. har gamle former, 3. gen. nye. Det siger sig selv, at de ord, der rammes, skal have den relevante lydbestand. Et ord som kirke [jær·k] rammes selvfølgelig ikke. § 24. $\dot{a} \geq \ddot{o}$ ($\geq \ddot{o} / \ddot{o} / \alpha$). Klassisk vbm. beskrives som rummende en kort å-lyd, af MJJ betegnet $\dot{a}$ der vel var en smule åbnere, men dog åbenbart godkendt af Jespersen. Der siges intet om nogen fremskydning, $\ddot{o}+$, e.l. Ikke desto mindre er et $\ddot{o}+$ alm. i 1. og 2. gen. vekslende med $\ddot{o}$, fx ['dh $\ddot{o}+$ pī] toppen. Det er vigende i 3. gen., men ikke forsvundet. Lydloven er højst bemærkelsesværdig, fordi den er foran den tilsv. udvikling i kbhsk., hvor kun op mod halvdelen født 1895-1910 har $\ddot{o}+$, vel at mærke i høj-kbhsk., ikke lav-. Efter 1910-gen. viger $\ddot{o}+$ hastigt i kbhsk., men dukker atter op i 1990-gen. Dansk vil fremskyde de (halv)åbne bagtungevokaler! § 25.

o > *å* betegner også en bagtungefremskydning, og naturligvis en åbning, Da.Rm. p. 177. I klassisk vbm. og 1. og 2. gen. har jeg overalt noteret *o*, men i 3. vakles der *o/å*, dvs. klart forsinket ifht. kbhsk. – *å* i 3. gen. har en anden status end *å* i rm., eftersom det falder sammen med dialektens gamle korte *å* i fx: [*māq*, '*bāl*', '*knāl*', '*wānsdā*, '*twān*'] *møg*, *bold*, *knold*, *onsdag*, *torn*. Når således 3. gen. siger fx [*lāmŋ*] *lommen*, kan man ikke høre, om det er et klassisk *å* eller et nyt *å* < *o*, hvilket sidste er tilfældet. Om nye rm.-fjerne former forårsaget af *o* > *å* se Da.Rm. p. 186. § 26. *ə*-assimilationen er i vbm. forsinket ca. 75 år, se Da.Rm. p. 218-220. § 27. Vokalforkortelse foran *ð*, *q*, *ɹ*, *w* forløber ganske som i kbhsk. gennem alle 3 gen., blot noget forsinket (Da.Rm. § 33). Særligt kan mærkes de mange forkortelser af klassisk (halv)lang V + *i*: [*mα_i'i* > *mα_i'j*, '*hū*'*i*~ > '*huj*'] *mand*, *hund* osv. Kort V er obl. i 3. gen. JMJ noterer dem som halvlange, VO. som lange. VO. opfatter de kortvokaliske som særlige for Sydvestvends. og Ø.Hanh., men de er i hvert fald *også* udtryk for en lydlov, der rammer hele Vends. Lydloven rammer vbm. allerede i klassisk tid. Det ses af JMJ's lydprøve i Dania II, hvor han noterer kort vokal i [*dæj*', '*kæj*', '*fēj*·*rn*, '*hæj*·] *den*, *rend* sb., *ffjenderne*, *hænde*] m.fl., skønt de alle i Sproglæren har halvlang V. § 28. *q* > *j/w*. Da.Rm. p. 295. § 29. T-affrikation. Karakteristisk for vbm. er dets manglende *t*-affrikation, som man i ajourført Dania ikke kan betegne bedre end med det sanskrit-lignende *dh*-. Vbm.s *t*-lyd er uaffrikeret i både 1. og 2. gen., og endnu i 3. er ingen eller ringe affrikation det almindeligste. Denne store forsinkelse ifht. kbhsk., hvor affrikation allerede er i flertal fra 1840-gen. og manglende *t*-affrikation ikke er iagttaget efter 1922-gen. (Da. Rm. § 47), hænger utvivlsomt bl.a. sammen med vbm.s ligeså markante dentale artikulation af apikalerne. Jeg omtaler i øvrigt ikke disse dentaler, da jeg ikke har meget at sige: De findes i alle 3 gen. blandet med alveolær artikulation. En dental *t*-lyd kan ikke affrikeres til en *s*-affrikation, den måtte give et [*ɖbh*].

Dé kbhsk.e lydlove, jeg ovenfor ikke sammenholder med vbm. er først og fremmest dem, der intet skopus har i dialekten: udv. af ustemt *r*, svækkelsen af *-ð*, og *-v* > *-w* m.fl., samt lydlove, der ikke er nået frem til 3. gen., fx *ru*(·) > *ro*(·). Endelig er der enkelte, som har interesseret mig mindre, fx konsonantforkortelsen i Da.Rm. § 49.

C. Lydlove, der fjerner vbm. fra rm.

Nok så interessante er eksemplerne på, at vbm. også har sine helt egne lydlove. De viser, at dialekterne ikke opgav ævred mht. lydlove ved Reformationen.

§ 30. Tab af nasalitet i nasaltvokal + nasaleret *i* (< glda. *nn, nd*). Fx [*hu*, *i*~ > *hũ* *i*] *hund*. Det er så velkendt, at det kan afhandles kort. JMJ noterer det konsekvent, men erkender dets forsvinden hos “mange blandt de yngre”, p. 101. Det er da også totalt fraværende allerede i 1. gen.

§ 31. Diftongering af flg. lange V: *e*· > *ej*, *ø*· > *øj*, *æ*· > *æj*, *ö*· > *öj*, *o*· > *ow*, *å*· > *åw* Jf. VO. I p. 25. Diftongeringen udebliver i flere typer, men en redegørelse herfor kræver sin egen afhandling. De enkelte ords forhold ses i VO. og BJN, men naturligvis ikke lydloven bag. Der er diftongering i [*døj*], [*mej* *dh*], [*low.s*], [*glåw*], [*håw.l*], [*knåw.s*] *dø*, *meter*, *låse*, *glad*, *hale*, *knase*, men aldrig i fx [*grå* *b*], [*må* *q*], [*hå* *l*], [*bø* *s*], [*hå* *l*] [*hå* *l*] ‘grøft’, *møget* adj., *holde*, *bøsse*, *har*. – JMJ har ingen diftongering, men 1. gen. har. Jeg kan sagtens have overhørt monoftonger, men da den af BJN minutøst testede meddeler f. 1888 har gennemført diftongering, er det sandsynligst, at lydloven er fuldbgyrdet i denne gen.). – Det er højt bemærkelsesværdigt, at kbhsk. fra ca. 1940 rammes af en ganske tilsv. lydlov. Begge steder undtages de snævre vokaler og de ekstra åbne. I vbm. undgår dermed [*i*, *y*, *u*, *α*, *ɔ*] deres (diftong)skæbne). Se SDU p. 1593.

§ 32. *ˈV̥C̥# > ˈV·C̥* eller i prosa: Kort hovedtryks-vokal + lang absolut udlydende stemt kons. får overført kons.-længden til vokalen. Ekss.: [*fαl*· > *fα·l*] *falde*, [*flαm*· > *flα·m*], [*pæŋ*· > *pæ·ŋ*] *penge*, [*ɖhøq*· > *ɖhø·q*] *tygge*. Den gamle struktur (der findes i næsten alle klass. jyske dial., se i Lyngby, Feilb., Kvolsgaard, MKrist.Uds., omend senere ofte med C-fork.) er gennemført i JMJ’s egen sprogpøve: [*sæj*·] *sige*, [*knyw*·] *knive*, [*ål*·] *alle*, [*hjem*·] *hjemme*, [*sin*·] *siden* konj., [*leq*·] *ligge* osv. (Om C-længden opr. er kompensation for apokopen, el. den er afsat af accent 2, er synkront uvedk.). – I 1895 gør JMJ imidlertid en »kættersk« (p. IX) iagttagelse. Han fortryder C-længden på vokoiderne *i* og *w* og erstatter dem med en halvlængde på foreg. V: [*sæ.i*, *ˈkny.w*] *sige*, *knive* osv. hele værket igennem. (Dog fik han ikke rettet det i den bageste ordsprogsdel p. 242ff., og MKrist. ville ikke ensrette det). C-længden på de stemte kontoider fastholdt han. I hele mit mundtlige mat. såvel som i BJN’s (se p. 58) er der kun V-fuldlængde + kort C: [*fɛ·i*, *ˈkny·w*, *fα·l*, *pæ·ŋ*, *ˈle·q*] *finde*, *knive*, *falde*, *ligge* osv. Og i VO. I p. 23 ses det, at kun Sydvestvends. og (især) ØHanh. har enkelt stemte udlydende C̥. Lydloven tilhører altså i mit område ren klassisk tid. Lydloven omfatter også typen [*lɔ·mp*] *lampe* men den behandles ikke her.

§ 33. *ɖs̥ (populært: t̥j) > s̥*. Fx [*ɖsy.ɹ* > *ˈsy.ɹ*] *køer* (vaccae), [*ɖs̥anə·mjælk* > *ˈs̥anə·mjælk*] *kernemælk*, [*ɖs̥ɔw.l* > *ˈs̥ɔw.l*] *kjole* osv. Lydloven har kun ramt de 2 yngste i 3. gen., begge f. 1960, men er bekræftet hos

adskillige endnu yngre. Dén og $r > r$ er de eneste lydlove, jeg har bemærket folkelig bevidsthed omkring. Jeg fik den påpeget af ældre slægtninge til de 2 i 1971.

Enkeltord

§ 34. I lighed med mine forgængere, Anker Jensen 1898 og Skautrup 1921, kan jeg opstille lister med enkeltord, der har ændret udtale – næsten altid hen imod rm. I det flg. medtager jeg kun ord fra top 100:

	1. gen.	2. gen.	3. gen.
aldrig	[ʔlɹ̥] alm.	[ʔl.dri] dominerer	[ʔldri] obl.
fik, gik	[fæ·k, ʝi·k] alm.	[fæ(·)k, ʝik]	[fæk, jik] obl.
ikke	[eɲt]	[eɲt, 'en(d)s, 'en]!	[ʔen] obl.
meget	[mø'i / 'møi]	[mø'i / 'møi, 'mâi]	[møi, 'mâi] Den sidste snarest fra sydligere dial.
på	[ʔpɔ, ʔpow'] alm.	[ʔpɔ, ʔpow'] sjældne	[pɔ, 'pow'] obl.
selv	[si'l] alm.	begge alm.	[sil'] obl.

Mor og **far** hedder i klassisk vbm. [mu·ɹ, fã·ɹ]. De er alm. i 1. gen., men [mo·ɹ, fã·ɹ] dominerer i 2. (I♀ 1923 siger [fã·ɹ] om sin egen far, men [fã·ɹ] om sin mand). [fã·ɹ, 'mo(·)ɹ] er obl. i 3.

Efter al den ovennævnte nedbrydning af vbm. sidder min læser måske tilbage med en fornemmelse af, at vbm. i 3. gen. (som jo i dag ingenlunde er ung) er en tynd kop te. Men faktisk fremstår det for den uforberedte rm.-talende som i høj grad eksotisk og kun lige akkurat forståeligt, hvad flg. lille prøve vil vise. Den er af gode grunde ikke helt autentisk, men er kontrolleret af en indfødt:

awp'jæ'n'sæ'jen'hjælsnðhe'wigoc'o'və/ɔnsgdæmdhe'lø'gməfəs'sdowɯn
(pl.!) // a'hå'boadæ'sdu'ɔ'wa.ɪgma'æ'ɪ'lisə'godsɯndee'bjøn'dh //

Litteratur

- Brink, Lars et al. (1991 [1990]) *Den Store Danske Udtaleordbog*. Kbh. (SDU)
 Brink, Lars og Jørn Lund (1975) *Dansk Rigsmål I-II*. Copenhagen. (Da.Rm.)
 Brink, Lars (2004) Danske krigsmænd og lydlovene, i: *Danske Studier*. Kbh.
 Espegaard, Arne (1972-1974) *Vendsysselsk Ordbog I-IV*. Hjørring. (VO.)

- Feilberg, H. F. (1886-1914) *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål*. Kbh.
- Grundtvig, Svend (1879) Det danske sprogs tonelag, i: *Beretning om Forhandlingerne på det første nordiske Filologmøde*. Kbh.
- Grønborg, O.L. (1884): *Optegnelser på vendelbomål*. Udg.: O. Nielsen.
- Jensen, Anker (1898) Sproglige forhold i Åby sogn, Århus amt, i: *Dania V*. Kbh.
- Jensen, J.M. (1898; udg. 1897-1902) *Et vendelbomåls lyd- og formlære*. Kbh. (JMJ)
- Jensen J.M. (1893) Sprogprøve fra Vendsyssel (Børglum sogn), i: *Dania II*.
- Jespersen, Otto (1890a) Danias lydskrift, i: *Dania I*. Kbh.
- Jespersen, Otto (1890b) Lydskriftprøver, i: *Dania I*. Kbh.
- Jul Nielsen, Bent (1984) *Bidrag til Vendelbomålets Fonologi*. Kbh. (BJN)
- Jysk Ordbog: www.jyskordbog.dk (JO)
- Kristensen, M. og V. Bennike (1898-1912) *Kort over de danske folkemål*. Kbh. (Kortetc.)
- Kristensen, M. (1942 [1890]) *Udsagnsordenes bøjning i egnen nord for Århus*. Kbh. (MKrist.Uds.)
- Kvolsgaard, C.M.C. (1897) Målprøve fra Lild sogn, i: *Dania IV*. Kbh.
- Lund, Jørn (1983) Dix – et middel til måling af regional variation, i: *Skolen, Samfundet og Dialekten*. Frederikshavn.
- Lyngby, K.J. (1942) *K.J. Lyngby's jyske Grammatik*. Udg.: Anders Bjerrum. Kbh.
- Skautrup, Peter (1921) Om Folke- og Sprogblanding i et vestjysk Sogn, i: *Danske Studier*. Kbh.
- Skautrup, Peter (1927ff.) *Et Hardsysselmål I-II*.
- Ussing, Henrik (1905) Stednavne i Erritsø Sogn, i: *Danske Studier*. Kbh.

Lars Brink
professor
København

Finn Køster

Omkring Anker Jensen

I det følgende skal jeg omtale nogle sider af Anker Jensens artikel i tidsskriftet *Dania* fra 1898 "Sproglige forhold i Åby sogn, Århus amt", selv om det er sket før. Endvidere skal jeg omtale et hidtil ukendt Anker Jensen-manuskript fra samme tid, samt kort komme ind på Peter Skautrups undersøgelse fra 1921 "Om Folke- og Sprogblending i et vestjysk Sogn" som Anker Jensens *Dania*-artikel "i flere Henseender" har tjent som forbillede for. Til sidst nogle betragtninger om Anker Jensen som "Danmarks første sociolingvist".

Enkelte læsere vil være stødt på navnet Anker Jensen. Han er forfatter til artiklen "Sproglige forhold i Åby Sogn, Århus amt" der i 1898 udkom i tidsskriftet *Dania* (*Dania* V, Jensen 1898). Den nævnes i en note af Peter Skautrup i undersøgelsen "Om Folke- og Sprogblending i et vestjysk Sogn" (Skautrup 1921) og omtales mere indgående sammen med Skautrups undersøgelse i kapitlet "Sproglig Ensartethed inden for et Sogn" i Johs. Brøndum-Nielsens "Dialekter og Dialektforskning" (Brøndum-Nielsen 1921). Videre nævnes den kort af Åge Fjalland (1929, se ndf.) og er i nyere tid ved et par lejligheder omtalt af Inge Lise Pedersen (Pedersen 1999, 2000) og senest af Inger Schoonderbeek Hansen (Hansen 2007) som bl.a. kommer ind på Anker Jensens baggrund og herunder, vist som den eneste gør opmærksom på at han kun var 20 år hvad man naturligvis skal holde sig for øje overalt i det følgende. Ligeledes bemærker hun som den eneste artiklens – set med nutidens øjne – "guldkorn i form af subjektive bemærkninger" når det drejer sig om de enkelte befolkningsgruppers sprogbrug (Hansen 2009:24). – Selv faldt jeg for første gang over artiklen for en del år siden og blev fascineret over dens livlige karakter.

Men han vendte ikke tilbage til sine kritiske dialektstudier. Det sidste han offentliggør om sproget i Åby er et bidrag til et “fødselsdagshefte” i anledning af Marius Kristensens 60 års fødselsdag i 1929, “Køn og tal i Åbymålet ved Århus” (Jensen 1929, jf. Hansen 2008:22); det er på to sider, og som han oplyser i en note er der tale om et “Brudstykke af en 30 år gammel utrykt afhandling” som altså er fra 1899.

Dania-artiklen

Her inddeler Anker Jensen befolkningen i det lille sogn på 385 indbyggere i tre omtrent lige store hovedklasser, gårdmænd, husmænd samt arbejdere og småhåndværkere. En fjerde klasse udgøres af nogle få proprietærer. *Jysk* tales af 57 pct. af sognets beboere, *blandet sprog* af 17 pct. og *rigsmål* af 22 pct. Hertil kommer nogle ganske få der taler udensognsk eller udenlandsk (svensk). Hos gårdmændene tales jysk af 58 pct. (90/170), hos de to andre klasser af henh. 47 pct. (56/117) og 57 pct. (73/128).

De jysktalende gårdmænd karakteriseres som “de mest ligefremme, ugenerte, måske også de mest selvfølede, stærke, sunde naturer, der ikke skammer sig ved at bruge deres eget mål de fleste steder, hvor de kommer” (s. 216).

Om de jysktalende husmænd, der udgør omtrent halvdelen af standen, bringes en hel lille fortælling, hvor det bl.a. hedder at

D e t e r l i g e s o m f ø r d e æ l d r e; det er de solide flittige mennesker, der lever i fred og ro på deres jordlod med een eller to køer og ofte med de små midler klarer sig lige så godt som mangan en gårdmand på en stor ejendom. Når de får nogen tid tilovers fra deres egen bedrift, påtager de sig nogle dages arbejde hos en eller anden gårdmand eller for kommunen og tjener på den måde en smuk biindtægt. (s. 216).

Endelig er der de jysktalende håndværkere og arbejdere, over halvdelen af standen. “Det er den faste, stabile arbejderstand i modsætning til de fremmede Århusarbejdere, der kommer og flytter igen og sjældent bliver mere end et halvt år på stedet” (s. 217).

Det *blandede sprog* defineres kort som “alle overgangsformer fra folkemålet til rigsmålet”, med den tilføjelse at der findes mange overgangsformer. Det er en bred kategori som allerede omfatter dem som er jyske helt igennem, “men dog på eet punkt er komne ud over folkemålet, idet de nemlig har ombyttet *a* med *je*” (dvs. “jeg”). Dette er imidlertid et vigtigt træk da det

både for vedkommende selv og alle andre er udtryk for at man har “brudt med folkemålet” (s. 217). Blandet sprog tales af i alt 67 af sognets beboere, svarende til 17 pct. af befolkningen, 27 gårdmænd, 15 husmænd og 25 arbejdsmænd.

Når de yngre af gårdmandsstanden, “intelligente og fremadstræbende”, bryder med deres modersmål og begynder at tale rigsmål også i hjemmet, sker dette ikke “af holdningsløshed, men af omtanke”. Specielt de yngre koner og helt unge piger lærer at skifte sprog på højskole, andre på real- eller landbrugsskole, og efter deres hjemkomst vedbliver det nære Århus at øve sin indflydelse. Man gennemgår alle mellemstadierne “indtil rigsmålet en skønne dag bliver det dominerende også hjemme” (s. 222). Hele denne proces skitserer Anker Jensen indsigtfuldt og ubesværet over en enkelt side. Men om selve blandingssproget hedder det herefter at:

Det blandede sprog er kun sjælden smukt, ofte uskønt, undertiden grimt. Sproget har ingen rigtig faste rammer; det kan efter behag brede sig til hvilken side, det skal være, og skifte farve hvert øjeblik; den samme taler ofte forskelligt, eftersom han taler til sin tjenestekarl, sit barn, sin nabo eller sin præst. (s. 222)

“Det er sproglig Rodløshed”, kommenterer Brøndum-Nielsen (1921:24), og Åge Fjalland nævner stedet i artiklen “Vore folkemål i likvidation” hvor han beklager at “det djærve, uforfalskede bondemål er ved at blive afløst af et blandingsmål, der hverken er fugl eller fisk” (Fjalland 1929:41). – Samme modvilje mod blandingssproget giver Anker Jensen udtryk for ved omtalen af sproggruppen “udensogns mål” hvor det hedder om en vestjyde der har boet i sognet i 15 år at når vedkommende taler med præsten, “er det i et skrækeligt sprog, der passende kunde sammenlignes med en kjole af vestjydsk stof, til dels syet på østjydsk façon og pyntet med århusiansk besætning!” (s. 224).

Rigsmål defineres endelig, med visse forbehold, som det at tale som folk i Århus, almindeligvis det samme som almuen forstår ved at “snakke fint” (jf. Hansen 2008:25). Af de i alt 131 af gårdmandsstanden taler de 11 rigsmål, for husmandsstanden er det 39 ud af 117 og for arbejdere og håndværkere 27 ud af 128 (s. 227, Hansen:24).

39 af husmandsstanden betegnes som “et ganske imponerende tal”, men “Sagen er imidlertid den, at 24 af de 39 tilhører aristokratiet blandt husmændene: gartnerne”. Fremvæksten af dette erhverv skyldes at efterhånden som Århus har vokset sig stor, stiger forbruget af havesager. Der

kommer fremmede ind og anlægger et gartneri eller husmanden inddrager dele af huslodden til have og sender måske sønnen på havebrugsskole. "Når man så husker, at gartnerne vel hyppigst af alle mennesker kommer til byen, har rejst endel og været i lære mange steder, forstår man let, at deres sprog afslibes og bliver til rigsmål" (s. 223). Tilsvarende med arbejderne og håndværkerne "idet nemlig de 20 af disse tilhører en finere afdeling af klassen: de fra Århus indvandrede". Det er de mange „småfolk” der flytter fra byen ud til de nærmeste landsbyer "for den billigere huslejes og levemådes skyld, men vedbliver at arbejde inde i byen" (smst.).

Anker Jensen vender et sted tilbage til denne finere afdeling af klassen "hvis første omsorg for børnenes opdragelse går ud på at forhindre, at deres „dannede” tale bliver fortrængt af det „bondske” sprog”, og som undertiden bruger "skrappe midler dertil" som tilfældet var med en snedker fra Århus som "truede sin talrige børneflokk med prygl, hvis den hjemme tillod sig at bruge det samme "bondesprog" som i skolen" (s. 226). – Disse "småfolk" udgør da en særlig trussel for dialekten på grund af deres mange børn.

Han slutter med en pessimistisk prognose for fremtidens sproglige forhold i Åby. Sagnet er under temmelig stærk indflydelse af rigsmålet, og det er især de unge der har undergået denne udvikling. Hvis den nuværende udvikling fortsætter, vil der ikke være mange der længere taler rent jysk, vurderes det. "Bondestanden er i virkeligheden hovedsagelig tabt; om 30 år vil de jydsktalende gårdmænd være lette at tælle", det samme gælder husmandsstanden der vil "give plads for de mere dannede, mere ansete og mere aristokratiske gartnere", ligesom "de gamle husmandsenker og andre lignende konservative elementer (vil) være forsvundne". Og hvis husmandsstanden virkelig skulle få en betydningsfuld tilvækst som følge af den påtænkte husmandslov, "så vilde dog rimeligvis de nye husmænd blive gartnere også" (s. 227).

En lignende dyster fremtid venter selve Åby som på grund af udvidelsen af Århus er truet af fysisk udslettelse. "Måske vil den næste menneskealder gøre det hidtil idylliske lille sogn til et forstadslignende kvarter i Jyllands hovedstad", hedder det (s. 228, jf. Hansen 2007:27).

Til slut fremsættes den interessante tanke at hvis andre sogne tæt op ad en større by blev undersøgt på samme måde, "kunde det muligvis også have sin interesse at se, om de samme eller andre resultater vilde fremkomme. Måske vilde mangt og meget af det ovenfor sagte få bekræftelse og finde anvendelse i noget videre udstrækning" (smst.).

“Lidt om forholdet mellem folkemålene og rigsmålet”

Overskriften er titlen på et ikke tidligere kendt manuskript¹ af Anker Jensen. Der indledes med nogle betragtninger over sproget i vore købstæder mm. hvorefter det hedder:

Hvad nu landet angår, da er det ganske sikkert, at rigsmålet der på mangfoldige måder har trængt sig ind og dannet kolonier, hvorfra folkemålenes sønderlemmelse daglig skrider mere og mere frem, og hvorfra deres fuldstændige udviskning og ødelæggelse måske kommer engang i en – forhåbentlig – fjern fremtid. (s. 1-2)

Herefter følger nogle interessante overvejelser over grundene til at rigsmålet således fortrænger folkemålene. Ifølge Anker Jensen vil svaret hyppigst lyde:

“Fordi litteraturen i vore dage breder sig til alle dele af folket; alle mennesker læser aviser, de fleste læser også bøger, ethvert åndeligt pust fra København og de øvrige byer giver sig nemlig udslag gennem denne litteratur, så det er rimelig, at almuesfolk bliver påvirkede også i sproglig henseende gennem denne.” (s. 2).

Denne betragtning, som han kan have fra Feilbergs forord til “Ordbog over jyske Almuesmål” (Feilberg 1886-1914), tror han imidlertid er “bundfalsk”, hvad han nærmere vil prøve at godtgøre.

Et af eksemplerne er en jysktalende bonde der er politisk interesseret, læser sine daglige aviser og tillige er “med på det teoretiske landbrug” og læser alt hvad der udkommer på det område – “jeg vover at påstå, at alt dette ikke i mindste måde vil omskabe mandens jydsk” (bortset fra som det tilføjes at det vil berige hans ordforråd, s. 2). Anderledes imidlertid når den unge bondesøn kommer på landbrugsskole eller hans søster på højskole. Så skal de nok blive moderniserede, men heller ikke her er det bøgernes skyld:

denne ligger hos de dem omgivende mennesker. Det er overhovedet min mening i dette punkt, at det er ikke det døde, skrevne eller trykte

¹ Afdeling for Dialektforsknings manuskriptsamling nr. 105.2, “Tidligere trykte Afhandlinger. Originalmss.” Der er tale om et godt 6 sider langt, trykkart manuskript, som må være fra samme tid som Dania-artiklen. Det er sammen med øvrige manuskripter af Anker Jensen i 1937 indgået i det daværende Udvalg for Folkemaals manuskriptsamling. Det har næppe været offentliggjort.

ord, men det er det levende, talte ord i de personers mund, man af en eller anden grund ser op til, der bevirker, at vedkommende bliver smittet af rigsmålet. (..) Her kommer vi nu til at berøre en af en af vor bondestands svagheder, den gerne at ville hæve sig op til et højere stade (..) i sig selv en såre prisværdig stræben, men når den tro kommer til, at det væsentlig gælder at “snakke fint” for at nå derop, ja så ender det som regel med, at der kommer et sørgeligt misfoster frem, et “noget”, som udvendig ser ud som fløj, men som dog tydelig nok indvendig består af vadmæl. (s. 3).

Han indrømmer dog at det “ingenlunde er hele vor bondestand, der er besjælet af denne stræben, mest vel i nærheden af vore større byer”. – Hvem er det så bonden ser op til? Man vil se at

de folk, der danner rigsmåls-kolonier på landet og derigennem udfører deres moderne kulturarbejde, dels ved at udviske de gamle ejendommeligheder, der endnu findes i sproget, dels ved at blande det sammen med deres egne dannede til en forfærdelig pêle-mêle, og endelig ved helt at fortrænge det gamle og sætte det nye i stedet, – at de folk altså, der udfører dette arbejde, ere følgende: lærere af forskellig slags, både almueskole-, højskole-, realskole- og måske andre skolelærere, dernæst præster, funktionærer ved jærnbane- og postvæsenet osv., endelig godsejere og deres funktionærer, knaldproprietærer og enkelte finere højre-jorddrotter; og så til sidst, men ikke mindst, alle de her nævntes fruer og frøkner (s. 3).

En meget væsentlig grund til det Anker Jensen kalder “fordanskningen” er også tilstrømningen fra landet til byerne hvor folk er blevet “fordøjede” så godt at de er gået over til rigsmålet, mens han omvendt tror at folk der flytter fra byen ud på landet meget sjældent opgiver deres rigsmål. I denne sammenhæng introducerer han et nyt begreb: “Det er ikke nok med, at de større byer virker med til at udrydde de omgivende folkemål; hvor de ikke kan gøre dette, der kan de i hvert fald demoralisere dem”. Det sker ved at “De gamle, sjældne, kraftige former forsvinder og giver plads for mere moderne udtryk”, som når yngre gårdmænd nu begynder at “bortkaste det gode gamle ord “nøds” (= nødhus, kvæghus) og istedet at anvende det – efter min mening – meget flade og prosaiske ord “kohus”. Demoralisationen kan også give sig udslag i en ligefrem blanding af de to mål.” (s. 4).

Og som i Dania-artiklen gør han den iagttagelse at selv om de tilflyttede børn i skolen lærer at tale som de indfødte, holdes de i reglen til deres "dannede" tale i hjemmet. "Der ser vi igen, at dannelsen for småfolk væsentligst består i deres "fine" sprog". Her tilføjes en note om den omtalte tilflyttede familiefader "med 7 á 8 børn (der) truede disse med prygl, hvis de talte "bondsk" i deres hjem, lige som de gjorde i skolen" (s. 3-4).

Han forestiller sig nu at man stiller det spørgsmål hvor mange mennesker der taler rigsmålet og hvor mange folkemålene, det kan intet menneske svare nøjagtigt på, selv en sandsynlighedsberegning er næppe mulig. "Derimod kan man for mindre strækninger, hvor man er godt kendt, med lethed opstille en nøjagtig beregning". Det gør han så, idet han her foruden Åby også medtager Hasle sogn, "begge grænsende op til Århus og i den livligste forbindelse til denne by". Opstillingen viser at ud af de to sognes befolkning taler "c. 3/5 endnu rent jydsk, c. 1/10 "blandet", og c. 1/4 rent rigsmål"; resten fordeler sig på udensogns og udenlandske. Definitionen af de tre kategorier svarer til den ovenfor, idet han betegner kategorien "blandet" som en "vid pose" hvori han også stopper

1) dem, der taler jydsk, undtagen det, at de har lært at sige "je" om sig selv og enkelte andre smukke ord, 2) dem der taler omtrent rent rigsmål, men således, at man dog kan høre, de er fra landet (det kan være intonationen der tænkes på, min bem.), og 3) alle de mange mellemformer mellem disse to yderpunkter (s. 4-5).

Som ovenfor er det væsentligst de ældre der holder ved deres jysk mens det gennemgående er de yngre der fylder den blandede, tildels rigsdanske rubrik. Denne sidste "kompletteres af gejstligheden, de større jorddrotter, samt enkelte indvandrede småhåndværkere og navnlig af disses utallige børn, som tro holder fast ved det fra fædrene nedarvede sprog". Hertil kommer nogle husmandssønner der har stået i lære i købstaden og nogle unge piger der har været på højskole (s. 5). – Hvad med Anker Jensen selv? Han regner sig vel egentlig som tosproget: "Nogle enkelte drenge, der går i latin- eller realskole i Århus, gør i reglen de prisværdigste anstrengelser (jeg ved det fra mig selv) for at bevare en tvetunget tale, men det tidspunkt kommer dog før eller senere, da de må give sig rigsmålet i vold med hud og hår" (smst.).

Som i Dania-artiklen fremsætter han til allersidst, men mere detaljeret, tanken om en videreførelse af hans undersøgelse i større skala, og her tænker han stort! Man ville ved en statistisk optælling landet over ikke

blot få konstateret den kendsgerning at det går tilbage med folkemålene, men også hvor dette er tilfældet, hvor det foregår hurtigst og af hvilke specielle grunde det sker. Anker Jensen ser ingen anden udvej dertil end Statistisk Bureau: "Hvis dette ved den tiårige almindelige folketælling udsendte lister, som ved siden af de mange rubrikker, der kræver oplysning om blinde, døve osv., blot indretter f. eks. 5 rubrikker som i ovenstående tabel (..) så tror jeg, at det attræde materiale kunde indsamles ad den vej". Der ville naturligvis indfinde sig vanskeligheder, men "i det hele og store har vor almue en sans for at skelne mellem forskellige sprogformer, der vilde kunne lette folketælleren arbejdet. I tvivlsspørgsmål kunde degnen eller præsten vel være mand for at fælde den rigtige dom". På denne måde tror han der ville kunne indvindes et uhyre og meget værdifuldt materiale, "ligesom jeg heller ikke betvivler, at jo det hele let kan sættes i scene. Gid Statistisk Bureau vilde tage denne opgave op!" (s. 5-6).

Peter Skautrup: "Om Folke- og Sprogblanding i et vestjysk Sogn"

I denne undersøgelse (Skautrup 1921) henviser Peter Skautrup i en note og vist som den første til Anker Jensens Dania-artikel "som i flere Henseender har tjent som Forbillede for nærværende Undersøgelse" (s. 98). Derfor skal jeg kort komme ind på en enkelt side af Skautrups undersøgelse.

I indledningen sammenligner han subtilt sproget med levende planter: "... der kommer en Tid, da Planten har nået Klimax i Udbredelse og Særpræg. Da er det Tid, at Plantegeografen gør systematiske Studier". Men denne udvikling fortsættes ikke, for man kan tænke sig at en ny plante er skudt op som måske er mere nyttig for mennesket eller af andre grunde "... breder sig på den gamle Plantevæksts Bekostning. – Da er det Tid, at Plantegeografen gør økologiske Studier" (s. 97, det er her noten om bl.a. Anker Jensen kommer ind). Med andre ord: der er "for de danske Dialekter i det 19. Århundrede .. indtrådt et Vendepunkt (..) Klimax er nået, Dialekternes Særpræg er på Retur" (s. 98). Man kan ikke standse udviklingen. Man må resignere.

Om den sproglige udvikling hedder det i øvrigt: "Rigssproget vil virke nivellerende (..) de gamle "sære" Ord dør, de gamle Bøjninger glemmes". Rigssproget har nu "slået store Brescher i den jyske Mur, Brescher, hvorfra den Dag for Dag sender sine Ord ud over hele Landet, nemlig Byerne (..), og den hele moderne Kulturudvikling med dens centraliserende Kræfter i alle Forhold skal nok virke afslibende på Dialekterne" (smst).

Og fremdeles: "Hvad der betyder langt mere og er langt farligere for Dialekten (end forandringer i ordforrådet, min bem.) er d e s m a a

F o r a n d r i n g e r. En Vokal bliver mere åben eller mere lukket, en Diftong går over til en Monoftong (..) alt sammen således, at den ny Udtale står Rigssproget nærmere, og ingen mærker det” (s. 104). Lange former af typen *hvisomstid* (dvs. hvis) “er helt opgivet af de unge. Nemhedstrangen og Rigsmålsformerne har voldt det” (s. 106).

Holstebro er formidleren mellem rigssprog og dialekt, her fødes de nye former, og her er særlig én bestemt klasse “farlig” (Skautrups anførselstegn), nemlig de unge piger når de skal til byen og tjene (fordi de er blevet trætte af det grove arbejde på landet) og herefter fører de nye former hjem. Det er hans erfaring at kvinderne er mere “utro” overfor deres modersmål end mændene (s. 104). Som hos Anker Jensen er kvinderne altså problematiske.

En anden trussel mod dialekten er som hos Anker Jensen statshusene: man kan måske diskutere om de er en vinding økonomisk og kulturelt, “Sprogligt set er de absolut nedbrydende .. 88 % er udensogns fra, og af disse taler næsten Halvdelen en fremmed Dialekt eller et forkvaklet Rigssprog” (s. 101).

Hos Skautrup som han er fremstillet her genfinder vi således ud over selve temaet – folke- og sprogblandingen – også noget af Anker Jensens mistrøstige, til dels moraliserende tone. Folke- og sprogblending synes ikke at være noget godt.

Anker Jensen – Danmarks første sociolingvist?

I artiklen “Livsformer og sprogformer i forandringens tegn” (Pedersen 1984) omtaler Inge Lise Pedersen i afsnittet “To tidlige danske beskrivelser af variationen inden for et sogn” Anker Jensens Dania-artikel og Skautrups undersøgelse af folke- og sprogblending. Det bemærkes at der blandt dialektologerne omkring århundredeskiftet var en vis sans for den sproglige variation i dialektsamfundet. “Den gamle dialektforskning havde registreret en lang række ekstralingvistiske forhold som i visse tilfælde så ud til at have betydning for den intradialektale variation”. Blandt disse forhold nævnes fødested, alder, køn, kontakt til omverdenen, geografisk mobilitet, social og erhvervsmæssigt kategori, samtalsituation (s. 224). Og tilsvarende hedder det senere om denne første periode at der var “en betydelig interesse for dialekternes samfundsmæssighed, og for ikke-sproglige faktoreres betydning for sprogudviklingen: samfærdselsmidler, demografi, køn, uddannelse mv.” (Pedersen 2000:22).

Men som det ses, det er ikke bare sådan at de to forfattere i almindelighed interesserer sig for dialekternes samfundsmæssighed;

det er den *skadelige* eller med Skautrups ord *nedbrydende* side af samfundsmæssigheden der optager dem. – Sådant noget som uddannelse ser Anker Jensen netop som en trussel mod dialekten fordi den indebærer kontakt til omverdenen (der igen fremmes af tidens geografiske mobilitet) hvor unge kommer ud blandt rigsmålstalende, som husmandssønnen der bliver sendt ud i lære, “måske endog i en havebrugsskole” og bliver til gartner og dermed får sit sprog “afslebet”.

Hos Anker Jensen hænger hele denne skæve interesse sammen med at han fra først til sidst er optaget af den truede dialekt. Ordet “forhold” som det indgår i de to titler betyder da nærmest “misforhold”. Man kan godt med Inger Schoonderbeek Hansen karakterisere ham som Danmarks første sociolingvist og “MEGET foran sin tid” (Hansen 2007:19, 20). Men han er en sociolingvist der ikke fascineres af den sproglige mangfoldighed der omgiver ham, ja han bryder sig overhovedet ikke om sproglig variation eller om kontakt mellem mennesker der taler forskelligt. Han er på én gang foran sin tid og dybt konservativ.

Det som Anker Jensen ville meddele offentligheden var tydeligt nok at der fandt en sproglig udvikling sted som ville føre til et *tab*. Derfor ord som *sønderlemmelse*, *udviskning*, *ødelæggelse*, *udrydde*, *udslette*, *smitte*. Hans bekymring for dialekternes skæbne kan bedst sammenlignes med den der i dag fremkaldes af menneskeskabte trusler mod miljøet; i begge tilfælde står der noget uopretteligt på spil. I denne forbindelse er det måske ikke uinteressant at hans bekymringer også gælder den fysiske lokalitet Åby.²

Lignende tanker lå som bekendt til grund for dialektordbøgerne, og det er betegnende at Feilberg et sted formulerer sig på en næsten Anker Jensensk måde: “Skal der göres noget”, hedder det i forordet til “Ordbog over de jyske Almuesmål”, “er det ganske vist på tide, da den uniformerende kulturstrømning, der efterhånden trænger ind i de inderste og ensomste kroge, arbejder på, til fordel for rigssproget, mere og mere at *udslette* sprogarternes ejendommeligheder” (min fremh.). Han finder det da såre ønskeligt, om andre mænd kunde optage ømålene til behandling, inden altfor meget af det gamle præg sporløst forsvinder”.

Det er uvist om Anker Jensen kendte til dette sted, men han gjorde noget som i dag kan forekomme næsten sensationelt og hvor han i hvert fald var foran sin tid: han forsøgte at beskrive den sproglige forandring

² Se også hvad landsmanden Johs. V. Jensen nogle år senere skriver om stationsbyen og dens “snuskede Mundart” i “Graabølle”. *Himmerlandshistorier*. Tredje Samling. 1910.

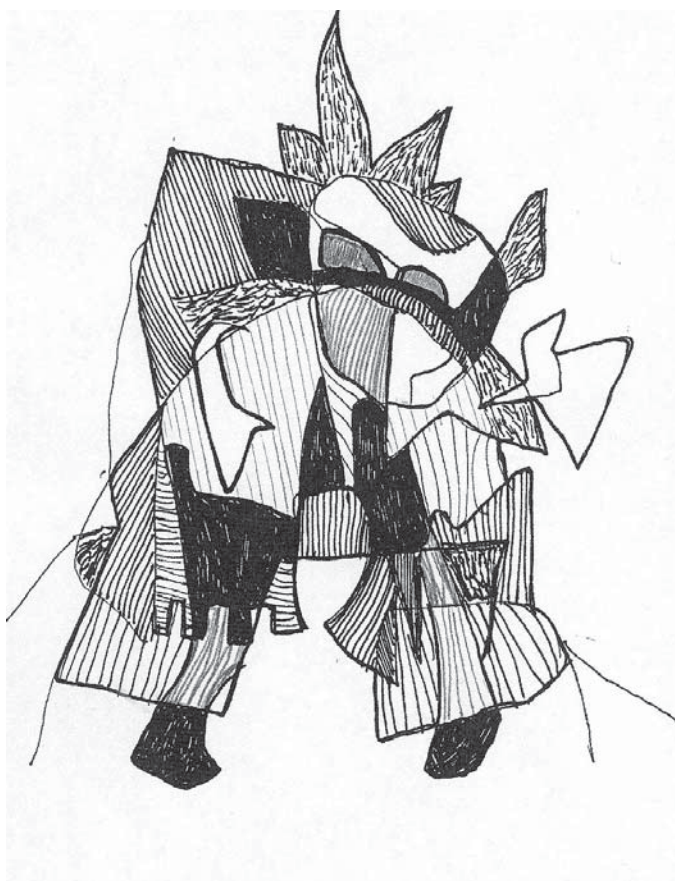
som den fandt sted for øjnene af ham. De to arbejder som er omtalt her rummer en fylde af tanker og iagttagelser, han er original. Hertil kommer at han hører til dem der skriver helt ubesværet, ofte med den tyveåriges frimodighed, så det er en fornøjelse at læse ham.

Men dialekternes særpræg var på retur som det hed hos Skautrup, og derfor havde Anker Jensen ikke nogen god sag. Det kan være en forklaring på at han forsvandt lige så hurtigt som han var kommet.

Litteratur

- Brøndum-Nielsen, Johs. (1927) *Dialekter og Dialektforskning*. København: J. H. Schultz Forlag.
- Feilberg, H. F. (1886-1914) *Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmål* 1-4. København: Universitetsjubilæets danske Samfund & Thieles Bogtrykkeri.
- Fjalland, Åge (1929) Vore Folkemål i likvidation, i: *Danske Folkemaal* 3:39-43.
- Hansen, Inger Schoonderbeek (2007) Åbydialekt i 1890'erne – om Danmarks første sociolingvist Anker Jensen, i: *Ord og Sag* 27. Aarhus. Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet:19-27.
- Jensen, Anker (1898) Sproglige forhold i Åby sogn, Århus amt, i: *Dania* V. København:213-231.
- Jensen, Anker (1928) Køn og tal i Åbymålet ved Århus, i: *Danske Folkemaal* 3. København:22-24.
- Pedersen, Inge Lise (1994) Livsformer og sprogformer i forandringens tegn, i: *Nordiska Dialektstudier. Föredrag vid femte nordiska dialektologkonferensen*. Maj Reinhammar (udg.). Uppsala:223-232.
- Pedersen, Inge Lise (2000) Fra folkemål til multietnolekt: Kontinuitet eller brud?, i: *Danske Talesprog* 1. København: C.A. Reitzel:5-30.
- Pedersen, Inge Lise (2002) Sociolingvisternes dialekter, i: *Dialekter – sidste udkald*. Modersmål-selskabets årbog 2002. København: C. A. Reitzel:81-93.
- Skautrup, Peter (1921) Om Folke- og Sprogblanding i et vestjysk Sogn, i: *Danske Studier* 18. København:97-111.

Finn Køster
fhv. lektor
Afdeling for Dialektforskning
Nordisk Forskningsinstitut
finnk@comxnet.dk

Inge Lise Pedersen

Nutidige datidsendelser blandt jyder. Om generaliseringen af -et som datidsendelse i svage verber

Lige siden jeg til min overraskelse opdagede at udtalen *-əd* (svarende til skriftens -et) var blevet almindelig på Fyn som præteritumsendelse i de svage verber, der i standardsproget ender på -ede (hvad den ikke var dengang jeg boede på Fyn), har denne endelse udfordret mig. Hvor gammel er den? Er det en lydret udvikling og hvis ikke, hvordan er den så opstået? Er der nogen sammenhæng med udviklingen i andre danske dialekter og med norske og svenske dialekter hvor den samme endelse optræder? Har -et-endelsen i Danmark et kerneområde hvorfra den har bredt sig, eller er den opstået flere steder uafhængigt af hinanden? Og hvordan hænger denne historie sammen med dialektnivellerings forløb i de forskellige dialektområder?

Jeg vil koncentrere mig om det sidste af disse spørgsmål, så de andre vil kun være delvis besvarede – også efter læsning af denne artikel.

1. -et-endelsen på Fyn

Spørgsmålene stillede sig først i forbindelse med en undersøgelse af dialektnivellerings i Vissenbjerg på Vestfyn (Pedersen 1987). Jeg huskede ikke selv at have brugt -et-endelsen mens jeg boede på Fyn, hverken da jeg i min barndom talte nivelleret vestfynsk dialekt, eller da jeg i min ungdom snarere måtte karakteriseres som regional standardsprogtalende. Men fra 1958, da jeg forlod Fyn, og til 1980'erne da jeg arbejdede med sprogudviklingen i mit hjemsohn, havde endelsen fået et solidt fodfæste, også blandt de medlemmer af min egen familie som var blevet boende. Mest udbredt i mit materiale var endelsen i gruppen 18-30-årige, dvs. dem der var født 1953-1965, som for nogles vedkommende udelukkende brugte denne endelse i de pågældende verber.

Jeg antog at der var sket en reanalyse af verber med final stemt konsonant eller diftong hørende til gruppen af svage verber med endelsen -te, der i fynsk oftere realiseres som forlængelse af den stemte konsonant + d (fx *lun:d* 'lånte', *pløj:d* 'plejede', *gnaw:d* 'gnavede'), end som -də. Konsonantlængde + d var omtolket til schwa + t, dvs. til en ny præteritumsendelse på -et. Den nye endelse -et var så ifølge denne tolkning også (ved en slags overgeneralisering) blevet taget i brug ved svage verber med -ede-bøjning, hvor præteritum og participium i fynsk er lig med infinitiv på grund af svind af den oprindelige dental; *danse* bøjes altså *danse* – *danse* – *danse* – *danse*. Desuden foreslog jeg, at omtolkningen og overgeneraliseringen kunne være sket under indflydelse af den øst- og sønderjyske norm, eftersom -et tilsyneladende var mest udbredt i vestfynsk (Pedersen 1987).

Det var nok en overvurdering af jyskens betydning, for senere er det blevet påvist at man ikke alene hyppigt kan høre former som *jokket* og *trampet* både hos nutidens odenseanere (Køster 1998) og svendborgensere (iflg. K.M. Pedersen & Hornemann Hansen 1996:261 i en tredjedel af tilfældene) og i andre fynske købstæder, men det har også vist sig at der er mange skriveformer på -et i ældre dagbøger fra fynske provinsbyer (Køster 2002). Køster antager da også at -et-endelsen snarest må forstås som et eksempel på bysprog der har bredt sig ud til de omgivende landlige dialekter. Og K.M. Pedersen & Hornemann Hansen regner -et-endelsen for et ekspansivt træk, der med Svendborg som lokalt normcenter har bredt sig til Langeland, hvor den dog kun bruges i 13 % af tilfældene, mens -ə med 83 % forekommer stadig er den hyppigst brugte endelse; -et er altså meget hyppigere brugt i Svendborg end på Langeland.

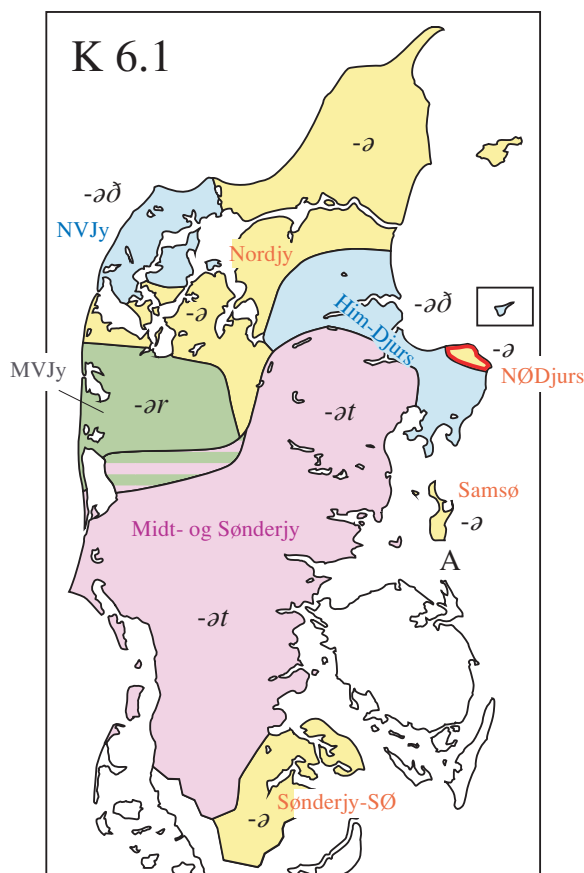
Jeg tror i og for sig at denne opfattelse har meget for sig. I de fynske købstæder har man brugt -et både i præteritum og participium i flere generationer, men først da dialektnivelleringen tog fart efter anden verdenskrig, har denne endelse bredt sig til de omgivende landlige dialekter. Denne proces må vi regne med er blevet støttet af at -ede-bøjningen ikke var så dominerende, som tilfældet er i standardsproget, over halvdelen af de verber der har -de og -te i Flemløse på Vestfyn (103 af 201 verber), har -ede i standardsproget, kun 98 følger standardddansk (Jacobsen 1933).

Dermed er der imidlertid ikke givet nogen forklaring på hvordan eller hvorfor -et-formerne er opstået i købstæderne.

Og hvad med de jyske dialekter, hvor -et-endelsen er betydelig ældre end i de fynske? Er det også indflydelse fra købstadsprog?

2. De jyske dialekters tilsvaregheder til skriftsprogets -ede og -te i præteritum af svage verber

I de fleste danske dialekter er -ede-bøjningen den almindeligste svage verbalbøjning, om end den slet ikke dominerer så meget som i standardsproget, specielt ser der ud til at være betydelig mindre overvægt for -ede i jyske dialekter. Og realiseringen af endelsen skifter en del.

Jysk Ordbog, KORT 6.1

Skal vi tro på Kort over de danske Folkemaal, så fandtes -et-endelsen for ca 100 år siden kun i øst-, midt- og sønderjyske dialekter (kort 68). I disse egne er endelsen tilsyneladende gammel, idet den bekræftes af Kristen Jensen Lyngbys oplysninger (Lyngby 1863:101). På baggrund af disse oplysninger må vi slutte at -et-endelsen er så gammel at den i slutningen af 1800-tallet var den eneste præteritumsendelse i de pågældende verber i hvad vi vil kalde traditionelle dialekter i Øst-, Midt- og Sønderjylland.

Gør vi kort 6.1 til genstand for en traditionel dialektgeografisk tolkning, så er det mest nærliggende at foreslå at præteritum "oprindelig" har været svækket til -æ, -ær eller -æð, som vi stadig finder i alle udkanterne af Jylland, men at disse former så er blevet overlejet af et nyudviklet -æt i Midt- og Sønderjylland (således også Horneman Hansen 2001:65). Denne

læsning styrkes af forholdene på Fyn og de sydfynske øer, hvor *-ə* var enerådende i de traditionelle landlige dialekter indtil anden halvdel af 1900-tallet. Den nyudviklede endelse tydeliggør tempus, hvor der i *-ə*, *-ər*-områderne er sammenfald mellem præsens og præteritum. Som kortet viser har dette sammenfald dog ikke været oplevet som så generende at der er udviklet en ny præteritumsendelse i alle områder med muligt sammenfald. Dialekttalere kan åbenbart leve med flere sammenfald end lingvister der er optaget af såkaldt naturlig fonologi holder af at tænke på.

Den korte svage bøjning, der er karakteriseret ved enstavet participium og som har meget varierede præteritumsformer er beskrevet grundigt af Lise Horneman Hansen (2001). Denne beskrivelse skal ikke gentages her, der skal kun peges på at en af de mulige præteritumsformer, *-te*, på grund af den gennemførte apokope på jysk får finalt *-t*. Det overvejende flertal af de ord der følger denne bøjning har stammer med en eller to finale stemte konsonanter (fx *famle*, *hegle*, *hegne*, *jævne*, *kravle*), og præteritum vil så typisk realiseres med lang konsonant + *t*. Derfra er vejen ikke lang til at tolke forbindelsen som konsonant + schwa + *t*.

Dertil kommer at den korte svage bøjning er langt almindeligere i jysk end i standardsproget (af de 400 verber med gammel *-de*-bøjning som Horneman Hansen gennemgår, har 56 *-te* i standardsproget, men hele 278 kan have *-te* et eller flere steder i Jylland), og at verber med stammefinalt *j* og *v* (fx *føje*, *lave*, *prøve*) har enstavet participium i jysk, hvad der kan trække dem i retning af *-te*-bøjningen. Resultatet bliver at *-ede* slet ikke har samme altdominerende position i Vestdanmark som i skriftsproget, og at *-t* står forholdsvis stærkere som præteritumsendelse. Det kan have været medvirkende til at en nyudviklet *-et*-endelse bredte sig så meget som tilfældet er.

3. *-et* i nutidigt østjysk talesprog

Bent Jul Nielsens og Magda Nybergs undersøgelse af dialektnivellering i Odder (Nielsen & Nyberg 1992) viser at *-et*-endelsen er stabil. Den bruges både af mænd og kvinder, både i selve Odder og i oplandet og af alle aldersgrupper og alle socioøkonomiske grupper. Den bruges dog ikke af alle individuelle talere. Der er en vis social og kønsmæssig korrelation, og som man kunne forvente, eftersom det er en lokal dialektvariant, blev der fundet flest eksempler på brugen hos mænd og i de laveste sociale grupper, hvor alle gruppens medlemmer brugte *-et*-endelsen, og nogle af disse talere brugte udelukkende denne endelse.

Det er måske mere bemærkelsesværdigt at endelsen bruges næsten lige så meget af unge talere i Århus som i Odder: en forekomst på 22 % i Århus mod 28 % i Odder (Jul Nielsen 1998:68). Det er åbenbart ikke en endelse der klinger bondsk i de unge århusianeres ører.

På den baggrund er det ikke så mærkeligt at endelsen er temmelig stabil i Odder. Nye optagelser fra 2006 viser at mange af den yngste generation der blev studeret i 1990'erne stadig bruger -et, særlig de mandlige informanter. De informanter som er flyttet fra Østjylland og nu bor i det storkøbenhavnske område har ændret deres sprog betydeligt på dette område, så de nu har mellem 2 % og 13 % -et-endelser, mens de der er blevet i Odder og omegn har mellem 20 % og 53 % forekomster af -et. Også den nye generation, født 1991, bruger -et i betydeligt omfang.

Intet af dette er i og for sig overraskende. Øst for Store Bælt er præteritum på -et blandt de træk der stemples som bondske, så unge der flytter fra Fyn og Østjylland vil i de fleste tilfælde mere eller mindre aflægge denne endelse og erstatte den med en udtale med blødt d. Men for dem der bliver i det østjyske er der ingen grund til at ændre dette træk, for det tæller som et umarkeret regionalt standardtræk. Unge århusianere bruger det også. Ergo er det ikke bondsk, men foreneligt med at være moderne og veluddannet.

Så længe disse vurderinger holder, kan vi regne med at trækket vil være rimeligt stabilt i Østjylland. Selv om det er et træk med rod i de lokale dialekter, "tæller" det for østjyderne som et regionalt standardsprogstræk, ikke et lokalt dialekttræk.

4. -et i Nordvestjylland

I Vestjylland er det mere kompliceret at udrede de nutidige forhold.

4.1. De traditionelle vestjyske dialekter

I de traditionelle vestjyske dialekter var dentalen svundet og præsens og præteritum faldt sammen (jf. det afbildede kort fra Jysk Ordbog). På trods af dette sammenfald, har der ikke kunnet spores nogen tydelig tendens til at restaurere præteritumsformen, heller ikke i nyere tid. Når der optræder et -t i præteritum, er det efter stavelser med final stemt lyd, og endelsen må opfattes som realisation af -te.

4.2. -et-endelsen i nutidigt vestjysk talesprog

Præteritumsendelsen var ikke blandt de variabler Kjeld Kristensen analyserede i sin undersøgelse af dialektnivellering i Vinderup i 1980, og

en fornyet gennemlytning af Kjeld Kristensens båndoptagelser viser at de fire mest dialekttalende blandt hans unge informanter født 1964, overhovedet ikke havde nogen forekomster af -et i 1980, og blandt de mindst dialekttalende i 1980 er der kun én informant der bruger -et, og kun i tre tilfælde.

Denne person havde derimod et betydeligt antal -et-former, da han blev båndoptaget igen i 2006.

-et-endelsen i Vinderup

Hos informanter født i 1964	Optagelsesår	
	1980	2006
SC	0	0
KNY	0	3
LIK	0	7
KES	0	1
PGU	0	0
SSE	3	18
KRS	0	3
LET	0	1

Når vi ser bort fra SSE, som allerede havde taget denne endelse i brug i 1980, og som har intensiveret brugen meget, så er der nok en svag stigning i antallet, men det er stadig et forsvindende lille antal af præteritumsformerne der ender på -et i Vinderup i denne generation.

SSE var tilfældigvis den første vi lyttede på blandt de mindst dialekttalende informanter, og vi troede derfor at udviklingen i Vinderup gik i samme retning som i Odder, men at vinderupperne blot var en generation forsinket, fordi den massive dialektnivellering var indtrådt en generation senere der end i Østjylland. Det er vi ikke længere så sikre på efter at have lyttet til næste generation unge fra Vinderup.

-et-endelsen i Vinderup

Hos informanter født i 1991	Optagelsesår	
	2006	
BKJ	2	
MBT	1	
SNT	6	
NNL	2	

Generationsforskellen er meget lille. Kun disse fire unge informanter bruger -et, varierende med standard -ede. Resten har ingen forekomster af -et overhovedet.

De fire første er drenge, NNL er pige.

Disse lave forekomsttal tyder ikke på at Vinderup nærmer sig østjyske forhold.

4.3. -et-endelsen hos tre generationer i Vinderup

Inden vi diskuterer hvad det betyder, vil jeg præsentere nogle tal fra en udvidelse af Vinderupundersøgelsen, med inddragelse af tre generationers sprogbrug i samme familie som Signe Schøning har foretaget i Vinderup. De tre informanter er relateret til to af de tidligere nævnte informanter, idet KNY er gift med HLN, og NNL er søster til BNL

Bedstefar FVL født 1939 varierer mellem -e, -te og -et

Mor HLN født 1963 varierer mellem -e, -te, -et og -ede

Søn BNL født 1989 varierer mellem -e, -te, -et og -ede

Selv om mor og søn råder over samme antal endelser, betyder det ikke at de bruger endelserne i samme udstrækning: hun bruger kun undtagelsesvis -ede, han bruger kun undtagelsesvis -e. Mor og bedstefar (som er hendes far) taler altså mere ens hvad dette træk angår, end de to yngste generationer.

Det bliver bekræftet og tydeliggjort når vi inddrager

Far KNY født 1964 varierer mellem -e, -te, -et og -ede

Datter NNL født 1991 varierer mellem -te, -et og -ede

Faderen har samme variationsbredde som moderen, om end ikke samme talmæssige forhold mellem de fire muligheder. Datteren har ingen eksempler på den traditionelle endelse -e, og har stor overvægt for standardformer.

Bedstefaderen har -et i *cyklede*, *vringlede* og *snakkede*. Ser vi nærmere på disse eksempler bliver det klart at kun det sidste er et sikkert eksempel på -et-endelsen, eftersom dette verbum har kort vokal og ustemt konsonant i stammen. De to andre eksempler kunne lige så vel tolkes som realisationer af strukturen -te som -et, eftersom disse to endelser ville falde sammen og realiseres som forlængelse af den finale stammekonsonant + t. Når jeg kalder fx *cyklet* for tvivlsom, skyldes det at dette verbum ganske vist hører til 2. klasse svage verber i standarddansk, men vi har ikke noget bevis på at det ikke følger 1. klasse i Vinderup.

Moderens sprog er mindre fokuseret end hendes fars, idet hun har hele fire varianter af den svage præteritumsendelse, men hun følger faderen ved at kun én forekomst af 6 mulige -et-endelser er sikker. Det er ordet *hentet*, hvor stammen ender på en ustemt konsonant, de øvrige fem forekomster har alle stemt final stammekonsonant og kan derfor tolkes som -te-endelser (det er ordene regne, tegne, værne, sørge, kræve).

I yngste generation er ingen af de 6 forekomster sikre eksempler på -et-endelse. Sønnen siger *lavet* og *øvet* (tre gange), datteren *hadet* og *hylet*, dvs. der er ingen eksempler på -et i verber hvor stammen ender på en ustemt konsonant.

Ud fra sprogbrugen hos 1964-generationen *kunne* det se ud som om der var en begyndende spredning af den midt- og sønderjyske præteritumsform, som i dagens Østjylland må karakteriseres som en regional form. Når vi betragter den yngste generation, må vi nok revidere den beskrivelse. Dels bruger de ikke flere -et-former end deres forældregeneration (hvad man skulle vente, hvis det var et træk i vækst), dels bliver flertallet af de registrerede former tvivlsomme som belæg på -et i -ede-verber. Dertil er der alt for mange verber med en stavelsesstruktur der peger i retning af -te-verber.

Tilbage står spørgsmålet:

5. Hvorfor har den østjyske og århusianske præteritumsendelse ikke fået fodfæste i Vinderup?

Dette spørgsmål må deles i to:

5.1. Hvorfor blev -et ikke indført i Nordvestjylland, da det bredte sig i Jylland i øvrigt?

Dette spørgsmål kan ikke besvares med henvisning til interne sproglige forhold. Et eventuelt "behov" for tydeliggørelse af tempus som følge af de indtrufne lydændringer var lige så stort i Nordvestjylland som i Øst- og Sønderjylland.

Når man skulle forklare den morfologiske restitution, har man da heller ikke udelukkende holdt sig til sproginterne årsager, men har bl.a. peget på læseudtalen som i det mindste medvirkende årsag. Det er ikke uden grund at man henter læseudtalen ind for at forklare ikke-lydrette ændringer. Det var nemlig trods navnet ikke blot en udtale man praktiserede i skolen, men i det mindste fra reformationen til midt i 1800-tallet var den også det ikke-dialektale talesprog som den jævne dansker havde størst chance for at møde, eftersom de offentlige talere, fx præsterne, betjente sig af denne form for dansk når de talte offentligt (jf. Pedersen 2009).

Det var en på det nærmeste bogstavret udtale, hvor skriftens d i bøjnings- og afledningsendelser udtaltes som klusil (fx. i ord som havde, sagde, modig og stadig), dog normalt med lokalt præget accentuation, dvs. jyske præster og lærere har formentlig haft apokope, når de prædikede og underviste. Udtalt med hårdt d og apokope bliver -ede-endelsen netop til -*æd*, dvs. sammenfaldende med skriftens -et.

Børneskolen var den sidste bastion for denne udtale, som dog de fleste steder gik af brug tidligt i 1900-tallet. Selv om der var store lokale forskelle på almueskolernes kvalitet, kan henvisningen til læseudtalen imidlertid ikke forklare afgrænsningen af den morfologiske restitution.

En anden sprogkestern forklaring på -et er indflydelse fra bysprog. Ligesom læsesproget har bysproget i de jyske købstæder formentlig også været kraftigt præget af jyskens accentuationsforhold, der var således apokope i århusiansk, også hos det højere borgerskab (Nielsen 1953:226). Bysproget kan dermed tænkes at have påvirket de dialekttalende fra omegnen som havde kontakt med købstaden i samme retning som læseudtalen.

Men selv om urbaniseringen i Øst- og Sønderjylland var tidligere og langt større end i Vest- og Nordjylland, forekommer det mig noget dristigt at ville bruge styrkeforskelle i indflydelsen fra lokale købstadmål som forklaring på -et-endelsens udbredelse. Og dermed må spørgsmålet om hvorfor -et-endelsen aldrig nåede til Nordvestjylland indtil videre henstå ubesvaret.

Det ligger lidt anderledes med det andet spørgsmål:

5.2. Hvorfor breder -et sig ikke til den nye unge generation i Vinderup, som det på Fyn har bredt sig fra byerne til deres opland, inklusive Langeland?

Her kan man måske nok henvise til den ringe urbanisering i Vestjylland, som betyder at bysproget her formentlig ikke har haft nær samme indflydelse som på Fyn (og i øvrigt også i Østjylland), hvor købstæderne dels var større, dels lå meget tættere. Århus er heller ikke *byen* for alle jyder på samme måde som Odense nok har været det i lang tid for fynboerne. I Østjylland er Århus's position som hovedbyen klar og uanfægtet, men i Nordvestjylland spiller den slet ikke samme rolle.

Men allervigtigst er det at gøre sig klart, hvornår den massive dialektnivellering og skiftet fra dialekt til intenderet standardsprog sker de forskellige steder.

Dialektnivellering er op gennem historien i stigende grad at betragte som et led i en standardiseringsproces, og standardiseringen følger for-

skellige mønstre til forskellige tider, bl.a. spiller skriftsproget en anden rolle som påvirkningsfaktor omkring 1950 end det gør i dag. I egnen omkring Odder satte dialektnivelleringen tidligt ind, og den var i fuld gang, mens læsesprog og skriftsprog endnu spillede en rolle, på Fyn sker det lidt senere, men også der under indflydelse af skolens og de lokale købstæders, især Odenses sprog. Anderledes i Vinderup og omegn, hvor den massive dialektnivellering er gået i gang betydeligt senere. Den finder derfor sted under helt andre betingelser.

6. Stadier i standardiseringsprocessen

Den sproglige standardisering forløber på nogenlunde samme måde i de fleste europæiske sprogområder. Klaus Mattheier skildrer det som en proces med fire stadier (1997:4ff). Først en selektionsproces, hvor en enkelt varietet udvælges som den "rigtige", fulgt af en kodificering af denne varietet. Tredje fase er generalisering, hvormed menes at den kodificerede varietet bl.a. ved skolens hjælp udbredes til hele befolkningen. Fjerde (og indtil videre sidste) fase benævnes demotisering, dvs. folkeliggørelse. I denne fase får talesproget større betydning i forhold til skriftsproget, som taber i normerende virkning. Desuden får medierne større betydning på bekostning af skolen som redskab for den fortsatte standardisering.

Det er klart at skriftsproget ikke spiller samme rolle for standardiseringen i dag som for 100 eller 200 år siden, og skolen og andre institutioner gør heller ikke. Det kommer tydeligt frem når man ser, hvordan skriftsprog og talesprog skildres som påvirkningsfaktor for de dialekttalende.

Peter Skautrup skriver således: "Der findes vel en stræben henimod rigsmålet i skolens undervisningssprog og især vel i dansktimerne med højtlesning, men man må endelig ikke tro, at man i blot lidt ældre tid i folkeskolen på landet nåede ret langt i så henseende. Hvor læreren selv var stærkt dialektpræget, vilde sproget nok for centralstyrelsens folk have været ret uforståeligt." (Skautrup 1956:31). Og han fortsætter med at fortælle at i hans egen folkeskoletid, dvs. 1903-10 brugte både læreren og eleverne et læsesprog, altså en tilnærmet eller bogstavret udtale, når de læste op "af dansklæsebogen, af salmebogen eller bibelen" (1956:32).

Christian Lisse skelner mellem lydlige og bøjningsmæssige ændringer i dialekterne. I lydsystemet er den vigtigste påvirkningsfaktor ikke "det nogenlunde dialektfrie rigssprog, de nu har så rig lejlighed til at høre, bl.a. i radio og fjernsyn, men den lokale variant, "regionalsproget" i landsdelens købstæder...det er dem mere bekendt og tilvant og lyder

ikke så “skabagtigt” i deres egne øren” (Lisse 1964:177). Derfor indfører man i visse tilfælde lydændringer, der fjerner det pågældende talesprog fra standardsproget, fx når man i Vinderup udskiftede den lokale dialekts -g med regionalsprogets bløde g i ordene *æg*, *væg*, *skæg* (omtalt af Ejlskjær 1964). Med hensyn til bøjning, siger Lisse, er det “rigssprogets norm, ikke specielt det talte men i lige så høj grad det skrevne rigssprogs, der er rettesnor og forbillede” (Lisse 1964:176).

Peter Skautrup og Christian Lisse betoner henholdsvis skriftsproget og det lokale købstadsprog som de vigtigste påvirkningsfaktorer. Begge dele giver basis for hyperrestitutioner og hybride udtaleformer, som er typiske for det regionalsprog som Lisse nævner. Det der sker er altså i vid udstrækning en regionalisering, men regionaliseringen er del af en standardisering. Det er så at sige en standardisering med indbygget regionalisering. Det gælder også dialektnivelleringen på Fyn, selv om den er lidt senere end den østjyske.

Helt anderledes ser det ud 50 år senere, da sprogudviklingen tager fart også i de landlige dele af Vinderup kommune.

Mens man ved det danske standardtalesprogs tilblivelse ved siden af københavnsk må regne med en vis (om end mest indirekte) skriftindflydelse i form af indflydelse fra det offentlige talesprog, der rummede mange bogstavnære udtaler, så ser de nutidige ændringer af standardtalesproget ud til alle sammen at have deres udspring i københavnsk talesprog (jf. Pedersen 2009 for en mere udførlig skildring af talesprogstandardiseringen i Danmark). Den seneste udtaleændring inden for standardsproget som har resulteret i former der er nærmere skriften er iflg. Brink & Lund overgangen fra o til u i ord som *burde*, *kurv*, *skurre*, *hurtigt*, *spurgte* (Brink & Lund 1975:405f.). Talere født 1900-1925 havde overvejende o i sådanne ord, mens udtalen var leksikalsk styret i generationen født i 1940'erne og 50'erne, og i dag er udtalen med u næsten gennemført.

7. Fra dialektnivellering og regionalisering til sprogskit

Tilsvarende er den standardisering der finder sted i Vinderup i dag i meget mindre grad styret af skriftsproget end af det talte mediesprog. Derfor skal man ikke forvente hverken at der opstår nye kompromis- eller hybridformer i nogen nævneværdig grad, eller at man importerer nye regionale former fra områdets byer, men snarere at de dialektale udtaleformer udskiftes direkte med udtaleformer de (snart tidligere) dialekttalende i stort tal hører i medierne.

Medieudtalen har så også ændret sig betragteligt på de 50 år, fra et meget formelt konservativt standardsprog til en moderne københavnsk-præget standard med et mere afslappet stilpræg. Derfor er det lettere for unge med dialektal baggrund at overtage denne tilbagelænedede københavnske udtale, end det var for et par generationer siden at identificere sig med en konservativ og formel foretagsstil. Jf. Lisses dengang sikkert rigtige beskrivelse af situationen omkring 1960. De mundtlige mediers mere massive tilstedeværelse i dagligdagen koblet med stilskeftet i mediernes sprog har tilsammen betydet at mediesproget spiller en langt større rolle i standardiseringsprocessen end før, og skolen og skriftsproget en tilsvarende mindre.

Samtidig er det diskutabelt hvad og hvor meget de lokale byer og deres sprog betyder som melleminstans. De foreløbige resultater af Sprogforandringscentrets undersøgelser af forandring i virkelig tid tyder på, at det har virket konserverende på de regionale former i Odde at de også bruges i Århus. Dermed er disse klassificeret som ikke bondeke og derfor gangbare også blandt unge mennesker der er tiltrukket af byen og bylivet. Endelsen -et er blandt disse træk.

Vi kan også konstatere at der er visse regionale træk i brug i Vinderup, bl.a. det tidligt udbredte træk *år* for standardsprogets *or* (fx i *tror*, *fforten*, *sort*). Det bruges også af de unge og lever i bedste velgående. Men vi træffer ikke nogen nyudviklede regionale træk i Vinderup, selv om den traditionelle dialekt har stået stærkt indtil for ret nylig. Der er ikke længere brug for nogen regional mellemstation mellem dialekt og standard, som fx -et, så -a, -ar udskiftes direkte med -að(a).

Datidsendelsen -et etablerede sig senest i 1800-tallet i et stort jysk område, og i 1900-tallet ekspanderede den på Fyn. I dag finder der en standardisering sted uden regionalisering, derfor har denne endelse ingen fremtid uden for de områder hvor den blev etableret i tidligere faser af standardiseringsprocessen.

Litteratur

- Brink, Lars & Jørn Lund (1975) *Dansk Rigsmål* 1-2. København: Gyldendal.
- Ejskjær, Inger (1964) Regionalsprog og lokalt vestjysk regionaldansk, i: *Dialektstudier* 1. København:7-50.
- Hansen, Lise Hornemann (2001) *-de-bøjningerne i jysk. En kortlægning af -de-bøjningerne i de jyske dialekter med historisk og geografisk perspektivering*. Uppsala:Institutionen för nordiska språk vid Uppsala Universitet.
- Jacobsen, Peder (1933) *Mundarten i Flemløse sogn*. Udg. Af Poul Andersen. København:H.H. Thieles Bogtrykkeri.
- Kristensen, Kjeld (1980) Situationsafhængig sprogbrug hos vestjyske skoleelever, i: *Danske Folkemål*. København:22:29-124.
- Køster, Finn (1998) "Da jokket vi med Fyns Tidende" Om den nye regionale præteritum i fynsk, i: *Danske Folkemål* 40. København:25-49.
- Køster, Finn (2002) Om to fynske købstadsdagbøger og forfatternes gengivelse af ede-bøjningen, i: *Danske Talesprog* 3:79-92.
- Lisse, Christian (1964) Nogle lydlige restitutioner i ømålene, i: *Dialektstudier* 1. København: 171-208.
- Lyngby, Kristen Jensen (1863) *Udsagnsordenes bøjning i Jyske Lov og i den sønderjyske sprogart*.
- Mattheier, Klaus J. (1997) Über Destandardisierung, Umstandardisierung und Standardisierung in modernen europäischen Standardsprachen, i: Klaus Mattheier & Edgar Radtke (Hg.):*Standardisierung und Destandardisierung europäischer Nationalsprachen*. Frankfurt:Peter Lang:1-9.
- Nielsen, Bent Jul (1998) talesprogsvariationen i Århus – en sociolingvistisk redegørelse og en sammenligning med sproget i Odder, i: *Danske Folkemål* 40:51-78.
- Nielsen, Bent Jul & Magda Nyberg (1992) Talesprogsvariationen i Odder kommune I. Lokalsprog og rigsmål i sociolingvistisk belysning, i: *Danske Folke-mål* 34:45-201.
- Nielsen, Niels Åge (1953) Dialekt, jargon og vulgærsprog i Århus, i: *Seksten Århusrids tilegnede Borgmester Sv. Unmack Larsen*. Århus:225-240.
- Pedersen, Inge Lise (1987) Fynsk mellem øst og vest. K.Ringgaard (udg.) 1. *Møde om Udforskningen af Dansk sprog*. Århus 1987:177-190.
- Pedersen, Inge Lise (2000) hvad er forklaringen på forklaringerne?, i: Lars-Erik Edlund & Lisa Eriksson (eds.) *Studier i svensk Språkhistoria* 5. Umeå.
- Pedersen, Inge Lise (2002) The impact of internal and contact induced change on weak preterites in -*at* in Danish dialects with an outlook to Norway and Sweden, i: Jan Berns & Jaap van Marle (eds.) *Present-day Dialectology. Problems and findings*. Berlin/New York:Mouton:269-282.
- Pedersen, Inge Lise (2009) Standardsprogets tilblivelse og rolle i Danmark, i: *Norsk Lingvistisk tidsskrift* 27. Oslo:159-178.

- Pedersen, Karen Margrethe & Lise Horneman Hansen (1996) En provinsby som sprogligt normcenter? Sammenligning af sprogbrugen på Langeland og i Svendborg, i: *Studier i talesprogsvariation og sprogkontakt. Til Inger Ejsskjær på halvfjerdsårsdagen den 20. maj 1996*. København:C.A.Reitzels Forlag:252-263.
- Skautrup, Peter (1956) Undervisningens indflydelse på sprogudviklingen i Danmark. *Modersmålsläraarnas Förening/Årsskrift 1956*:26-37.

Inge Lise Pedersen
lektor emer.
København

Henrik Hovmark

Omkring omme

Indledning

(1) *Desværre har jeg mistet min retskrivningsordbog omme i skolen*

Sådan skriver en elev på Google (hentet 14. september 2010). Heldigvis lader det ikke til at være nogen stor katastrofe, for eleven synes ikke at have større problemer med det danske sprog. Og dog, vil nogle måske sige, for kan man sige *omme i skolen*? For mange dansktalende vil brugen af *omme* i en sådan forbindelse virke fremmed, nogle vil måske ligefrem påstå at brugen er forkert, at “det kan man ikke sige”. Men det kan man altså på Google, og formentlig også andre steder i den dansksproglige virkelighed, jf. fx også:

(2) *Min lærer er dansker men vi skal tale engelsk sammen omme i skolen*

(3) *Jeg har været vild med hende et par måneder, men jeg har kunne lide hende længe bare som venner omme i skolen*

Eller forbindelser med på:

(4) *du ved hvem der væltede betonbordtennisbordet ned omme på skolen*

(5) *Min veninde hang/hænger nærmest på ham omme på skolen*

Nogle kan, andre kan ikke. Hvorfor nu det? En mulig forklaring er at brugen af *omme* i den slags forbindelser er dialektal eller regional. Den forklaring er måske ikke helt usandsynlig. Samlingerne ved Jysk Ordbog rummer

adskillige belæg på forbindelser af typen *omme i skolen*.¹ Og typen ses også i Ømålsordbogens samlinger. Men der er faktisk forholdsvis få belæg fra det sjællandske dialektområde, især fra området omkring København, hvorimod der er jævn dækning på Lolland-Falster og især på Fyn og de sydfynske øer. Et tilsvarende mønster ses i dialektkorpusset CorDiale, hvor der først bliver en jævn dækning i det sydvest- og sydsjællandske område.²

Hverken seddelsamlinger eller CorDiale giver basis for statistiske analyser i traditionel forstand, men materialet giver alligevel et kvalificeret fingerpeg om en fordeling i og med at materialet er blevet indsamlet med henblik på at være geografisk dækkende (jf. Gudiksen & Hovmark 2009). Dette fordelingsmønster i materialet kan give anledning til forskellige overvejelser der er velkendte inden for dialektologien: Måske har typen aldrig været udbredt i det sjællandske dialektområde? Hvis typen ikke har været brugt i sjællandsk, især ikke tæt på København, har den måske heller ikke vundet indpas i rigsmålet? Eller måske er brugen blevet fortrængt af rigsmålet på Sjælland?³ Som man vil bemærke, er der mange måske'er i disse overvejelser, og de skyldes bl.a. at kildematerialet er usikkert. Det er ligeledes svært at sige noget sikkert om en regional fordeling af typen *omme i skolen* i dag. Tanken om at typen *omme i skolen* kan have en regional variation i moderne dansk er imidlertid interessant og bestemt værd at forfølge når man ser på det der antydes i de data der trods alt er til rådighed.⁴

For nogle danske sprogbrugere går *omme* altså ikke godt i spænd med et ord som *skolen*. Det fungerer med andre ord ikke godt i en bestemt sproglig kontekst og ytringskontekst. Jeg vil i denne artikel derfor se lidt nærmere på de sproglige kontekster og ytringskontekster som *omme* indgår i i dansk. Hvordan kan man mere præcist beskrive betydningen af typen *omme i skolen* i forhold til andre brug af *omme*? Analysen vil basere sig på kognitiv semantik koblet med korpusstudier, og den vil fokusere på

¹ Tak til lektor, ph.d., Inger Schoonderbeek Hansen, redaktør ved Jysk Ordbog, for disse oplysninger.

² Kan tilgås på følgende adresse: <http://cordiale.dyndns.org/>, eller via link fra Nordisk Forskningsinstituts hjemmeside: <http://nfi.ku.dk/databaser/> (2010).

³ Det er en almindelig accepteret opfattelse at sjællandsk tidligt har været under indflydelse fra sproget i København (jf. fx Pedersen, I.L. 2009:77, Ejekjær 1970:19f., 26).

⁴ Jf. lignende analyser af dialektal/regional variation knyttet til leksikon og/eller syntaks, fx Pedersen, K.M. 1995 og 1997.

sammenhængen mellem sproglige, kognitive og ytringskontekstuelle mønstre. Ved at se nærmere på hvilke præpositioner og især substantiver *omme* forekommer med i sprogbrugen, er det muligt at udskille bestemte konceptuelle rumlige situationstyper som *omme* indgår i, og som vil være karakteriseret ved et bestemt perspektiv eller et bestemt fokus (jf. Croft & Cruse 2004:46-50, 58-62). De konceptuelle rumlige situationstyper vil afspejle forskellige kommunikationstyper eller -behov. Spørgsmålet er da om situations- og kommunikationstyperne kan knyttes til bestemte sprogbrugere eller sprogsamfund, fx dialektale? Analysen vil specifikt pege på at brugen af *omme* i forbindelser af typen *omme i skolen* ikke er begrænset til dialekter eller regionalsprog, men nærmere er en "friere" brug af *omme* der også findes i visse udtryk i rigsmålet.

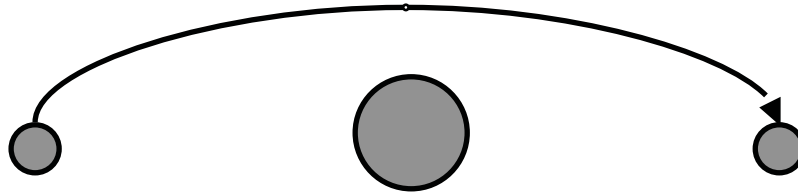
Jeg har primært benyttet KorpusDK (<http://ordnet.dk/korpusdk>) som datagrundlag. KorpusDK rummer eksempler på regionalt dansk, men ikke egentlig dialektalt talesprog. Jeg har derfor også inddraget data fra seddelsamlingerne ved Jysk Ordbog og Ømålsordbogen, og – ikke mindst – eksempler fra de udskrevne interview i CorDiale. Jeg har af pladsmæssige grunde valgt at begrænse mig til *omme*, men de analyser der fremføres antages også at gælde for formerne *om* (og *omad*⁵), også selvom jeg i fremstillingen vil nøjes med at anføre formen *omme*. Der er 197 belæg på *omme* i rumlig betydning i KorpusDK (inklusive nogle få overførte eller billedlige belæg som fx *omme bag stjernerne*, *omme bag facaden* eller *omme i en anden boldgade*, i alt 11 belæg). Belæggene giver et godt og koncentreret grundlag for at indkredse de betydninger – eller sprogligt kodede konceptualiseringer – der er på spil i brugen af *omme* og de sproglige kontekster og ytringskontekster ordet optræder i. Hvis intet andet er nævnt, er alle eksempler i det følgende autentiske belæg hentet fra KorpusDK.

1. Grundbetydningen af *omme*

Den grundbetydning der kan siges at ligge i det sproglige element *om-* (der indgår i formerne *om-0*, *om-me* og *om-ad*) kunne fx defineres som en 'vandret bueformet passage forbi en forhindring'⁶ og kunne fx visualiseres på følgende måde (hvis man forestiller sig den rumlige situation set ovenfra):

⁵ Formen *omad* forekommer yderst sjældent i faktisk sprogbrug, jf. Hovmark 2007:74, Hovmark under udgivelse, Tabel 2.1.

⁶ Tak til Peter Widell for input til denne definition.

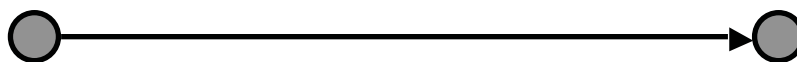

Betydningen er forholdsvis abstrakt og har at gøre med elementære kognitive sanseprocesser (registrering af objekters position og bevægelse i forhold til bestemte punkter og formationer). Men et sprogligt udtryk vil altid skrive sig ind i og skabe betydning i en større kontekst, både sproglig, kommunikativ og socio-kulturel. Ordet *omme* indgår fx i det kontekstuelle mønster *omme i skolen*, og jeg vil derfor starte med at beskrive nogle generelle træk der karakteriserer dette mønster.

Ordet *om* kan som bekendt fungere som både konjunktion, præposition og adverbium i dansk. Når det optræder som et adverbium der konceptualiserer rumlige træk, traditionelt kaldet retningsadverbium, kan det bl.a. indgå i det følgende mønster:

(6) *jeg gik om (over/hen/ud/ind/op/ned/hjem/tilbage) til lægen*

Den lille gruppe af adverbier der kan optræde i dette mønster (der ofte beskrives som en såkaldt *motion event*, en bevægelseshandling, jf. fx Talmy 2000.I:341), bruges til at give en nærmere beskrivelse af de rumlige træk der karakteriserer den linje (sti, rute eller *path*, jf. Talmy 2000, fx II:25) der kan trækkes mellem to punkter eller størrelser, fx mellem *jeg* og *lægen*.

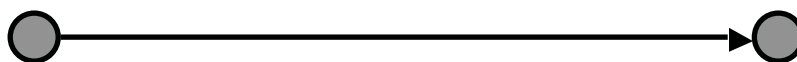

Denne lille grundstruktur (en *path event frame*, jf. Talmy 2000.I:265ff.) kan oven i købet siges at gå igen i retningsadverbiernes semantik, nærmere bestemt i deres paradigmatiske grundstruktur: De pågældende retningsadverbier har forskellige former og udgør dermed et lille paradigme (jf. Harder et al. 1996). De enkelte formers betydning (dynamisk, fx *om-0*, statisk, fx *om-me* og processuel, fx *om-ad*) kan beskrives som forskellige måder at profilere denne grundstruktur på. Jeg vil ikke komme nærmere ind på detaljerne i denne argumentation (de er beskrevet udførligt i fx Hovmark 2007:61-87 og Hovmark, under udgivelse), men nøjes med at

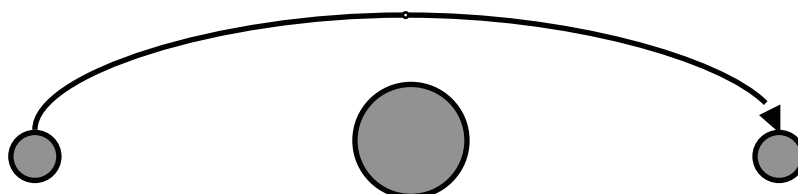
fremhæve det træk der er væsentligt for analysen i denne artikel, nemlig at når et af de ovennævnte retningsadverbier bruges i den nævnte sproglige kontekst i dansk, kan man forudsætte konceptualiseringen af to punkter (et udgangspunkt og et målpunkt) og en relation imellem dem, som skitseret i grundstrukturen ovenfor. Lad mig give et konkret eksempel.

Når man siger at man har mistet sin bog *omme i skolen*, foretager man en lokalisering af skolen – skolen konceptualiseres i dette tilfælde som et målpunkt. Og udgangspunktet vil være det sted hvor taleren eller den handlende befinder sig eller anskuer målpunktet ud fra. Mellem udgangspunkt og målpunkt kan der trækkes en linje, en rute (*path*), og denne linjes rumlige karakteristika bliver i dette tilfælde bl.a. beskrevet nærmere ved hjælp af et retningsadverbium (*omme*; men sprogbrugeren kunne også have valgt *ude*, *inde*, *oppe*, *nede*, *henne* eller *ovre*). I eksempel (1) anfører sprogbrugeren direkte at han eller hun har mistet bogen på et bestemt sted, nemlig *skolen*. Men sprogbrugeren er så venlig at give modtageren yderligere (rumlig) information om dette sted ved at indføre *omme* og derved anføre at stedet ligger bag ved eller på den anden side af en eller anden forhindring set fra det sted – udgangspunktet – hvor taleren befinder sig. Det er meget almindeligt at dette udgangspunkt ikke er eksplicit udtrykt i sætningen, således heller ikke i eksemplerne (1)-(5), men der vil ofte være tale om en bopæl eller et blivende opholdssted (jf. Hovmark 2007:122-125, 151-155). Som det fremgår, udtrykker sprogbrugeren i eksempel (1) ikke at han eller hun rent faktisk bevæger sig fra udgangspunkt til målpunkt – det kommunikative budskab handler om at retskrivningsordbogen er blevet væk. Bevægelsen fra udgangspunktet (hjemmet) til målet (skolen) kan derimod beskrives som en tænkt eller fiktiv bevægelse med sprogbrugers synspunkt som udgangspunkt; dette punkt trækkes ind i sætningen og bruges til at lokalisere hvor målet mere præcist befinder sig (jf. Talmy 2000.I:99ff., Langacker 1998:74ff., Harder et al. 1996:162f., Hovmark 2007:107ff.). Denne brug er typisk for den statiske form af retningsadverbierne, især som frit prædikat (jf. Hovmark 2007:75-81).

Man kan altså forudsætte følgende grundstruktur i udtryk med *omme*:

Og den specifikke rumlige information som kodes med *omme*, kan visualiseres på følgende måde (set ovenfra)⁷:

Jeg vil nu se nærmere på to ting: 1) om det man skal omkring, er udtrykt i sætningen?, og 2) hvad det er for en forhindring man skal omkring? (sidstnævnte kan kategoriseres i forskellige typer). Begge dele kan bruges til at beskrive typen *omme i skolen* nærmere.

2. Forhindringen udtrykt – eller ej

I udtryk med retningsadverbier er den kommunikative opmærksomhed rettet mod at lokalisere nogen eller noget, og når der bruges *omme*, fortæller man at man skal omkring noget for at finde dette nogen eller noget. Det befinder sig altså bag ved en forhindring som man må udenom ad en vanderet rute der ikke er lige, men buet. Det er derfor ikke overraskende at *omme* forekommer i forbindelser med netop *bag (ved)* (78 ud af 194 belæg):

(7) *Mikkel finder Stine omme bag fryseren*

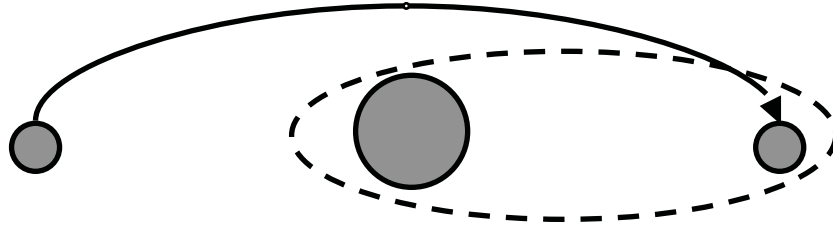
En anden forbindelse der udtrykker det samme er *på den anden side (af)* (14 belæg) – eller *på bagsiden (af)* (2 belæg) og *på den modsatte side af* (1 belæg):

(8) *Ommen på den anden side af huset standsede Hans og Andreas*

Som det fremgår af eksemplerne (7)-(8), er det faktisk ikke den præcise position man får oplyst, men derimod at det sted hvor fx Stine og Hans og Andreas befinder sig er i nærheden af den ekspliciterede forhindring (henholdsvis fryseren og huset). Der gør sig med andre ord et nærhedsprincip gældende – eller måske snarere et tilhørsprincip: Sprogbrugerne synes

⁷ Linjen mellem udgangspunkt og mål burde ifølge praksis i litteraturen egentlig fremstilles som stipt, da bevægelsen jo er tænkt eller fiktiv (jf. fx Langacker 1991:327, Figure 7), men da den følgende analyse også omfatter formerne *om* (og *omad*) i tilsvarende forbindelser, anvendes den fuldt optrukne linje for tydelighedens skyld.

at arbejde konceptuelt med en cirkel omkring bestemte genstande, og med et område der så at sige tilhører eller befinder sig inden for denne genstands domæne (*search domain*, jf. Croft & Cruse 2004:50f.).

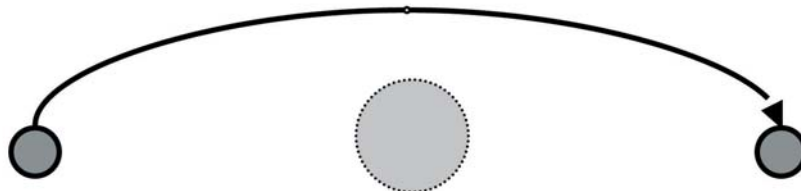

Undertiden udtrykkes der også en direkte fysisk kontakt i udtryk med *omme*, typisk i forbindelser med *på* eller *i*, men det er nærmere undtagelsen end reglen:

- (9) *knuderne sad helt omme på ryggen*
- (10) *Derimod gjorde det ondt i den ene arm og omme i nakken*

Det afgørende er altså ikke om der er kontakt eller ej, men om den genstand man ønsker at lokalisere, anses for at befinde sig inden for forhindringens konceptuelle "nærhedsdomæne" (jf. også Levinson 2003:105f., med reference til Heine 1997:44). Hvis det er tilfældet, synes det at være tilstrækkeligt for danske sprogbrugere at eksplicitere genstandens eller personens position i forhold til forhindringen, ikke den præcise position eller graden af nærhed.

Der er imidlertid et andet konceptuelt mønster på spil i forbindelser med *omme*. Som nævnt vil opmærksomheden altid være rettet mod at lokalisere nogen eller noget i udtryk med retningsadverbier. Det er derfor ikke overraskende at den sproglige kodning også kan fokusere på målpunktet, dvs. eksplicitere dette punkt frem for forhindringen. At målpunktet ligger bag en forhindring, fremgår af *omme*, men i en lang række tilfælde ekspliciteres det ikke hvilken specifik forhindring der er tale om, selvom det nemt kunne gøres ved netop at indføje *bag (ved) x* eller *på den anden side af y*.

Dette mønster forekommer ofte med præpositionen *i*, men også med *på*, *ved* eller *hos*.

- (11) *Omme på bagagebæreren lå et bundt med hundrede aviser mere*
 (12) *Omme i gården holder onkel Petters sorte Volvo*

Forbindelsen *omme i skolen* og lignende udtryk følger naturligvis det sidste mønster. Eksemplerne (11) og (12) er imidlertid ret forskellige, og *omme i skolen* falder i gruppe med *omme i gården* (12), ikke med *omme på bagagebæreren* (11). Det har at gøre med de typer af forhindringer, med dertil hørende konceptualiseringer og søgedomæner, som optræder i forbindelserne med *omme*.

3. Typer af forhindringer – og rumlige situationstyper

Hvis man udelukkende ser på grundbetydningen af *omme*, kan ordet bruges i en hvilken som helst kontekst hvor noget kan lokaliseres ‘omkring/bag ved/på den anden side af’ noget andet. I den praktiske sprogbrug viser det sig imidlertid at *omme* (og andre ord i sproget) ofte er knyttet til bestemte ord, fx *ryg*, *hus*, *baggård* eller – for nogle! – *skole*. Der er ikke tale om faste forbindelser eller idiomer, men nærmere om det som fx kan kaldes typiske samforekomster eller kollokationer. De typiske samforekomster giver mulighed for at få et indblik i hvilke handlinger og domæner, eller typiske ytringssituationer, et ord eller et ords betydning er knyttet til (hvilket ofte er blevet gjort inden for korpusbaseret sprogvidenskab og leksikografi, jf. fx Stubbs 1996, Gries & Stefanowitsch 2004, m.fl., jf. Hovmark 2008:14-16). Hvis man graver lidt dybere i data, kan man gå et skridt videre og gruppere samforekomsten *hus* med andre ord der kan siges at have samme rumlige grundbetydning, fx ‘bygning’: *hal*, *banegård*, *butikscenter* osv. Man kan på denne baggrund argumentere for at *omme* bl.a. bruges sammen med en bestemt rumlig og kommunikativ situationstype, nemlig lokalisering af noget eller nogen i nærheden af en bygning, og at der til den rumlige situationstype er knyttet konceptuelle elementer som ‘for/bag’ og ord som *gård/have*. Man kan sige at sprogbrugerne opererer med nogle forhåndsstruktureringer af verden (i dette tilfælde den rumlige), som afspejler sig i de sproglige mønstre og sprogbrugen. Strukturerne er mere komplekse eller sammensatte end de enkelte, basale billedskemaer (jf. Croft & Cruse 2004:44f.), og de er sociokulturelt forankrede og kulturbærende, dvs. etableret og præget af sprogbrugernes handlinger og forestillinger: et *hus* er ikke bare en geometrisk formation (en ‘bygning’), men et sted hvor folk bor og foretager sig noget (jf. fx Bennardo 2009). Jeg vil i det

følgende lave en enkel underopdeling af materialet med *omme* baseret på forskellige rumlige situationstyper – primært for at kunne udskille typen *omme i skolen*.

Eksemplerne (11) og (12) gengiver de to overordnede rumlige situationstyper der kan siges at være på spil (i det følgende kaldet type 1 og type 2). Forbindelsen *omme i skolen* tilhører type 2, og jeg vil derfor starte med at udskille type 1.

Den forhindring man skal omkring i type 1, er den menneskelige krop eller dele af den, jf. forbindelser som *omme på ryggen*, *omme i baghovedet* eller *omme i nakken*. Som det fremgår, er kroppen sjældent nævnt (jf. ovenfor), undtagen eventuelt som et pronomen (*omme bag mig*). Det kan skyldes at det andet vigtige træk ved type 1 er etableringen og organiseringen af den rumlige situation i en fremadrettet retning og en bagudrettet retning. Nøglen til den indre organisering af kroppen i en ‘forside’ og en ‘bagside’ er synet og dets retning fremad. Denne indre organisering kommer også til udtryk i andre forbindelser med *omme*, hvor andre strukturer end den menneskelige krop organiseres ud fra den samme retningslogik (ofte fordi den menneskelige krop udfører en funktion i en prototypisk retning i strukturen, eller fordi strukturen udfører en funktion i en bestemt retning). Det altoverskyggende eksempel er et køretøj, hvor *omme* ofte bruges når man ønsker at lokalisere noget i det der konceptualiseres som den bageste ende (*omme på bagagebæreren*, *omme i bagsædet*).

- (13) “Jeg hørte noget mundhuggeri omme bagi”, sagde chaufføren
- (14) Mens han skiftede hjul, hørte han lyde omme fra bagsmækken
- (15) Min sjapka af kaninpels [...] ligger omme i kufferten sammen med en gammel udtjent dunfrakke og skævtrådte støvler

Den retningsbestemte organisering kan også bruges mere abstrakt, fx i omtalen af de første og sidste sider i en publikation.

- (16) Kurslisterne omme bagi gemmer hun til sidst som en lille lækkerbisk

En afgørende forskel mellem type 1 og type 2 er en forskel i synsvinkel. I type 1 er der bygget en indre retningsbestemmelse ind – forhindringen udgøres så at sige af den torso der antages at være kernen i strukturen (en menneskekrop, et køretøj osv., jf. såkaldt *intrinsic frame of reference*, Levinson 2003), og man orienterer sig fremad/bagud med udgangspunkt i denne kerne. I type 2 kaster man derimod et fremadrettet blik på noget

eller nogen og lokaliserer det et sted “derude” (som skitseret ovenfor); stedet er ikke placeret bagude, men fremme, i blikkets retning.

(17) *der var en skygge, som bevægede sig omme bag gardinet*

Eksempel (17) kan beskrives som den simple rumlige situationstype ved *omme*: noget eller nogen lokaliseres bag ved noget andet, og forhindringen kan være en hvilken som helst formation (genstand eller person) der kan konceptualiseres som tilstrækkelig stort eller salient til at kunne opfattes som værende ‘imellem’, og som omfatter det eller den der skal lokaliseres, i sin nærhedssfære (jf. ovenfor).

(18) *Omme bag læskærmen sprang Shadow frem og tilbage*

(19) *Martin sidder ved siden af Baronessen, og Tsafort står omme bag ved ham*

I denne “simple” brug af *omme*, vil det normalt være ekspliciteret hvilken forhindring der er tale om. Denne information er i de fleste tilfælde nødvendig fordi der kan være tale om mange forskellige genstande der ikke nødvendigvis har indbygget en indre struktur (som det var tilfældet med kroppen og køretøjet i type 1). Men hvis genstanden er konceptualiseret med en indre struktur, eller med bestemte tilhørende dele der har en fast plads, kan man skifte fokus i grundstrukturen, fra ‘[placering i nærheden af] forhindringen’ til ‘stedet der ligger bag ved [en forhindring]’. Materialet peger på at den sprogbruger der er fortrolig med sproglig kodning af rummet i dansk, herunder rumlige situationstyper, vil vide hvilken forhindring der formodentlig er tale om, og sprogbrugeren kan vælge at kommunikere den præcise placering af nogen eller noget – og ikke den relative placering i relativ nærhed af en mellemliggende forhindring. Danske sprogbrugere vil synes at *huse* har en bestemt struktur, med bestemte sider (en forside og en bagside, dels som følge af en indre opbygning, dels i kraft af deres placering (*til gården eller gaden*)), og med ender og hjørner man kan passere omkring. Og en bygning kan have tilgrænsende områder der hører med til bestemte bygningers nærhedssfære, fx en *have* eller en *baggård*. Det er netop disse tilgrænsende områder der ofte hentes ind i forbindelser med *omme* og bygninger:

(20) *Gruset omme på gårdspladsen knasede under dækkene*

(21) *– Nåh, hvor er Martin? – Han er omme i haven*

(22) *Omme i baghaven klatrede Marius møjsommeligt op ad en stige til taget af skurvognen*

- (23) *omme i baghuset havde oldefar Niels sit lille kammer*

Ud fra det foreliggende materiale at dømme er bygninger og deres tilgrænsende områder etableret som en velkendt rumlig situationstype i dansk (ligesom kroppen og køretøjet i type 1), og her er der normalt ingen tvivl om hvad det er man skal omkring. I andre tilfælde er det mere uklart, også selvom der refereres til en velkendt rumlig formation:

- (24) *Den helt store, enkle følelse af at være til stede omme i hjørnet bag hegnet*
 (25) *det er dejligt solskinsvejr her omme i krogen*

Ordene *hjørne* og *krog* implicerer trods alt en rumlig formation hvor man skal passere omkring et eller andet. Det gør landskabsbetegnelser som fx *parken* eller institutionsnavne som *skolen* imidlertid ikke.

- (26) *Omme i parken, hvor jeg sjældent har været, holder bumserne deres gigantiske fester*

Her glider forhindringen endnu mere i baggrunden. Jeg vil i det følgende karakterisere denne type nærmere.

4. Omme i landskabet

I forbindelsen *omme i skolen* kan *omme* erstattes af *ude*, *inde*, *oppe*, *nede*, *henne* og *ovre* (afhængigt af de rumlige forhold og sprogbrugerens vurdering af dem). Skolen anskues ud fra et centralt punkt der ofte vil være et hjem eller et andet blivende opholdssted, og man kan ofte underforstå et *og hjem/tilbage igen* (jf. ovenfor, afsnit 1). Denne brug af retningsadverbierne ses ofte når man lokaliserer noget eller nogen i et landskab. Og ofte vil det sted der refereres til, være en institution, en geografisk lokalitet e.l., dvs. en lokalitet hvor der foregår en aktivitet, eller hvor nogen opholder sig (der kan også være tale om et personnavn).

- (27) *Havde det været Jonsen og ikke Styrk, der havde taget os på fersk gerning omme hos købmand Nissen, var der sikkert ingenting sket*
 (28) *Flemming Mortensen, der netop har været omme i Vegger Bank, har et mere liberalt syn på den slags*
 (29) *Kirsten og jeg var faktisk flyttet ind i præstegården, da menighedsrådet formelt holdt indstillingsmøde med biskoppen omme i forsamlingshuset*

Som det fremgår af eksemplerne (27)-(29), er det i allerhøjeste grad uklart hvad det er de pågældende steder tænkes at ligge bag ved eller på den anden side af. Stederne ses i højere grad som punkter for aktivitet eller ophold end som rumlige formationer (med eventuelle indbyggede sider o.l.). Nok er både købmanden, banken og forsamlingshuset (og skolen) bygninger, men det er ikke denne egenskab der er i centrum i (27)-(29). Man må altså erhverve sig større kendskab til den konkrete kommunikationssituation for at finde ud af hvilken forhindring der tale om, dvs. lokalisere udgangspunkt og mål, og ruten imellem dem. Men selv hvis man finder ud af det, er det ikke altid givet hvilket rumligt træk eller element taleren har tænkt på med brugen af *omme*, for vejen gennem landskabet kan være lang, og det er ikke sikkert at der er én, meget udtalt forhindring der springer i øjnene; måske er det en bygning, en formation i landskabet eller noget helt tredje.

Man kan undre sig over at sprogbrugerne accepterer at den forhindring der forudsættes med brugen af *omme* er så uklart defineret. Men det kan måske hænge sammen med at den rumlige information i landskabstypen ikke længere fokuserer så meget på den specifikke placering som på relationen mellem taler og sted. I landskabsbrugen af retningsadverbierne skal brugerne løbende vurdere hvilket retningsadverbium de synes er mest passende ved omtalen fx *skolen*. Brugerne skal beslutte sig for om de synes at relationen til skolen bedst kan beskrives med *omme*, eller med *ude*, *inde*, *oppe*, *nede*, *henne* eller *ovre*. Man kunne ligefrem sige at skolen for den enkelte sprogbruger (eller gruppe af sprogbrugere) er eller bliver et 'om-sted'. Det betyder at valget får et mere subjektivt præg, i og med at der ikke er bestemte rumlige karakteristika knyttet til målpunktet (person, institution osv.), og at vejen derhen kan være lang og ukarakteristisk med hensyn til ét udtalt rumligt træk. Yderligere to forhold er karakteristiske ved brugen af retningsadverbierne i denne landskabskontekst (jf. Hovmark 2007:122ff.): 1) valget af fx *omme* kan være individuelt, men det kan også være resultatet af en fælles overenskomst mellem en gruppe af sprogbrugere (fx i et lokalsamfund), og 2) det viser sig at man over tid har en tendens til at lægge sig fast på brugen af det samme retningsadverbium ved den samme lokalitet (fx *omme* ved *skolen*) (man letter med andre ord den løbende kommunikative "beslutningsgang"). I videre perspektiv kan man sige at brugen af retningsadverbierne bidrager til den løbende etablering og opdatering af sprogbrugernes rumlige (og socio-kulturelle) verdensbillede, deres mentale kort (*mental map*, jf. fx Haynes 1981, Cresswell 2004).

5. Omkring *omme* – lokalt-dialektalt og andre steder

Jeg vil nu vende tilbage til det oprindelige spørgsmål om en eventuel geografisk variation i brugen af forbindelser som *omme i skolen*. Som sagt er der en vis geografisk fordeling i materialet som kunne pege i den retning. Hvis man ser på selve typen *omme i skolen*, er det måske ikke overraskende at netop denne type kan være genstand for geografisk variation. Som vist er valget af retningsadverbium i landskabsbetydningen subjektivt præget og baseret på specifikke sprogbrugeres fælles, ofte lokale socio-kulturelt forankrede overenskomster. At et overordnet repertoire af sproglige paradigmer, fx hvad angår den sproglige kodning og konceptualisering af rummet og rumlig orientering, ikke udnyttes og gestaltes på nøjagtig samme måde af alle grupper af sprogbrugere i et sprogsamfund, er ikke nogen overraskelse, tværtimod. Der kan fx også konstateres andre former for variation i det dialektale materiale hvad angår rumlig konceptualisering, ikke kun med hensyn til brugen af retningsadverbier (jf. dialektale forbindelser som *ude i Odense* og *henne i Hårby*, eller – måske? – *oppe ved lægen*), men også hvad angår fx brugen af verdenshjørner (jf. Hovmark 2005, 2009). Dette er imidlertid et meget generelt forhold som ikke nødvendigvis har så stor forklaringsværdi i det enkelte tilfælde. Det er derfor umagen værd at se lidt nærmere på det specifikke materiale igen.

Noget tyder altså på at *omme* i landskabsbetydningen ikke er almindelig brugt overalt i Danmark eller af alle danske sprogbrugere (man skal i princippet også være opmærksom på en eventuel inter-individuel variation). Der er imidlertid ikke tale om at *omme* kun findes som retningsadverbium i dialekterne. Brugen af *omme* i type 1 er fællesdansk gods, og det samme gælder formodentlig type 2 i både den simple brug (*omme bag busken*) og i den bygningsrelaterede brug (*omme i gården*, *omme ved kældervinduerne*). Landskabsbrugen kunne så udnævnes til at være dialektal. Men også den påstand kræver nuancering når man ser nærmere på data. Det viser sig nemlig at 'landskab' ikke er begrænset til landsbylandskabet i det gamle bondesamfund. Det omfatter faktisk også landskabet i en større by.

- (30) *Erling og Karl havde organiseret, at de kunne blive i minderne om de høje dage lidt endnu hjemme hos en, de kendte med en stor lejlighed lige omme i Rosenvænget*
- (31) *omme i Gothersgade 9 kommer så i samme uge som sidste program-punkt ved moderne-sæsonen Kunsthallens to auktioner: "Cobra-kunst" og "Nutidskunst"*
- (32) *Vi var så en smut omme i Vasen 9 i Lemvig*

Det er indlysende at motivationen til denne brug har at gøre med den bygningsrelaterede brug, og til passagen omkring et hjørne (jf. eksempel (25) med *krogen*). Men det er lige så klart at brugen typemæssigt falder i gruppe med *omme i skolen* – eksemplerne indgår i organiseringen af et omgivende (nær)miljø i form af markeringen af bestemte opfattelser af relationer til bestemte, velkendte steder. Andre eksempler bekræfter at brugen ikke er snævert knyttet til et land- eller landsbylandskab.

- (33) *Der var et par stykker på hans egen alder, omme fra rækkehusene*
- (34) *der er også én omme på Torvet der holder ulovligt*
- (35) *der var billige fisk at få omme i fiskerihavnen*

Faktisk optræder *omme* i to tilfælde ved reference til fjernereliggende geografiske lokaliteter, ved et landenavn og et bynavn.

- (36) *Hector-delfinen lever kun ved New Zealand omme ved Australien*
- (37) *Prags Boulevard på Amager omme i København*

De sidste eksempler forekommer så specielle at man nok bør gå det enkelte eksempel nærmere efter i sømmene for at finde en eventuel forklaring. Men begge eksempler understreger at målpunkterne i landskabsbrugen ikke i sig selv leverer en løsning på hvilket retningsadverbium der hører sig til. Når sprogbrugeren vælger fx *omme*, vil det normalt og banalt være fordi den pågældende kobler konceptualiseringen af de specifikke rumlige forhold og relationen til målpunktet med den rumlige grundbetydning i *omme*. Men der forekommer også et par eksempler på mere abstrakt brug af *omme*, dvs. hvor der trækkes på at et sted der ligger 'omme', er et sted der ligger 'bag ved', 'skjult' o.l. (jf. brugen af *omme* ved ord som *baggård*, *bagside*, *ryg* osv.), i videre forstand måske 'lidt af vejen', 'lidt til en side', 'anderledes'.

- (38) *Benenes ejerinde hørte til omme i en helt anden boldgade*
- (39) *Bortset fra sangen var alle instrumenter blot rekvisitter til et bånd i en båndoptager et sted omme i teknikken*

Pointen i denne sammenhæng er at alle eksemplerne (30)-(39) hører til landskabstypen: Sprogbrugeren markerer en bestemt relation til et sted eller en lokalitet, der konceptualiseres som et 'om-sted'. En forklaring på

ovennævnte eksempler kunne være at den specifikke sprogbruger har en dialektal baggrund. Men forekomsten af *omme* i landskabsbetydning i en langt bredere kontekst end det dialektale landskab i KorpusDK dokumenterer at den konceptuelle grundstruktur i landskabstypen – understregningen af en bestemt relation til målpunktet, målpunktet som en lokalitet uden klare indbyggede rumlige træk og forhindringen skubbet i baggrunden – ikke er snævert dialektal. Derimod kan selve den specifikke forbindelse, *omme i skolen*, godt være knyttet til lokal sprogbrug og have et geografisk bestemt udbredelsesmønster. Undersøgelsen peger i det hele taget på at landskabsbrugen, som fx *omme i skolen*, er knyttet til en bestemt kognitiv og socio-kulturel aktivitet, nemlig sprogbrugerens løbende etablering og organisering af verden i et mentalt kort.

Men undersøgelsen peger også på et mere generelt forhold, nemlig at situationstyper (rumlige såvel som andre) spiller en meget central rolle i sproget og sprogbrugen.⁸ Sprogbrugerne bruger *omme* i bestemte kontekster, og de opererer med forhåndsstruktureringer der ligger et sted imellem det meget abstrakte billedskema og de specifikke forhold i den kommunikative her og nu-situation. Når fx eksemplerne (36)-(37) kalder på en nærlæsning, er det ikke kun fordi man har svært ved at finde ud af hvilken forhindring der er på spil i relationen til Australien og København, men også fordi *omme* her optræder i en rumlig situationstype – lokalisering af steder i et større geografisk (kort)rum – hvor man ikke normalt støder på *omme*. I forbindelse med *omme* synes den bygningsrelaterede brug (*omme i haven*, *omme ved møddingen* osv.) at have en nøglerolle. Denne brug er formodentlig velkendt af alle danske sprogbrugere, og den ekspliciterer ikke forhindringen, men målet, ligesom i *omme i skolen*. Hvis grundbetydningen i bygningsbrugen defineres som ‘ad en bane der kurver sig omkring et hjørne e.l.’, er vejen banet for en glidende overgang til rumlige situationer hvor der er lidt større afstand, men som stadig befinder sig inden for det nærmiljø der er knyttet til det mentale kort. Det kan være en person der bor i en gade lidt længere borte, en butik eller institution i nærheden eller en geografisk lokalitet i det velkendte, nære landskab. De følgende eksempler er hentet fra CorDiale hvor denne type er rigt repræsenteret:

- (40) *så sagde de omme ved Peter Klemmens, hun kunne godt komme om og spise ved dem*

⁸ Jf. forholdet mellem *schema* og *script* (Schank & Abelson 1977) i den kognitive psykologi. Jf. også begrebet *frames* inden for kognitiv lingvistik (Charles Fillmore, jf. Croft & Cruse 2004:14ff.) og kognitiv psykologi (Sternberg 1996:200f.).

- (41) *han var kørende til Assens og holdt ind til købmand Hannibal omme i Korsgade*
- (42) *og det fik vi jo lavet omme å æ mølle (omme på møllen)*
- (43) *ja vi købte en pram omme i Båring skov*
- (44) *der er nok noget de kalder en sluse omme ved dæmningen*
- (45) *han boede omme i Magleby*
- (46) *der var en tysk trawler der strandede omme ved Henne*
- (47) *jeg havde pladser omme i Sønderfjorden, omme ved, mellem overdrevet og så Reedtzholm heroppe og sommerhusene*

Type 1 og Type 2 i genstandsbetydningen vil formentlig oftest blive brugt ad hoc, i en konkret her og nu-situation, hvorimod type 2 i landskabsbetydningen i langt højere grad vil være afhængig af en organisering over tid af et bekendt landskab, et mentalt landskab, som man bevæger sig rundt i og “farver” med bl.a. retningsadverbierne. Måske kan *omme i skolen* beskrives som ‘dialektal’ i den forstand at den nære aktivitetssfære som et forholdsvis stabilt lokalsamfund udgør, skaber gode forudsætninger for at brugen af *omme* kan udvides fra den mere præcise bygnings- eller hjørnebetydning, til brug i et lidt større og lidt mere åbent landskab – og til at bestemte forbindelser som fx *omme i skolen* konventionaliseres. Men stadig skal man huske at landskabsbetydningen også forekommer i andre landskaber end den dialektale landsbys.

Litteratur

- Bennardo, Giovanni (2009) *Language, Space, and Social Relationships* (Language, Culture, and Cognition 9). Cambridge: Cambridge University Press.
- CorDiale: <http://cordiale.dyndns.org/>, eller via link fra Nordisk Forskningsinstituts hjemmeside: <http://nfi.ku.dk/databaser/> (2010).
- Cresswell, Tim (2004) *Place – a short introduction*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Croft, William & D. Alan Cruse (2004) *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ejskjær, Inger (1970) *Fonemsystemet i østsjællandsk*. København: Akademisk Forlag.
- Gries, Stefan Th. & Anatol Stefanowitsch (2004) Covarying Collexemes in the into-causative, i: *Language, Culture and Mind*. Michael Achard & Suzanne Kemmer (Eds.). Stanford: CSLI Publications:225-236.

- Gudiksen, Asgerd & Henrik Hovmark (2009) Måske husker De noget alle andre har glemt, i: *Dialektforskning i 100 år*. Asgerd Gudiksen et al. (red.). København: Afdeling for Dialektforskning, Nordisk Forskningsinstitut, Københavns Universitet:13-64.
- Harder, Peter, Lars Heltoft & Ole Nedergaard Thomsen (1996) Danish directional adverbs. Content syntax and complex predicates: A case for host and co-predicates, i: *Content, Expression and Structure. Studies in Danish Functional Grammar*. Elisabeth Engberg-Pedersen et al. (Eds.). Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins:159-198.
- Haynes, Robin M. (1981) *Geographical Images and Mental Maps*. Basingstoke & London: Macmillan.
- Heine, Bernd (1997) *Cognitive Foundations of Grammar*. New York: Oxford University Press.
- Hovmark, Henrik (2005) Sproglig kodning af rumlig orientering – eksempler på brug af verdenshjørner i danske dialekter, i: *10. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Peter Widell & Mette Kunøe (red.). Århus: Aarhus Universitet:209-218.
- Hovmark, Henrik (2007) *Danske retningsadverbier og rumlig orientering* (ph.d.-afhandling). København: Afdeling for Dialektforskning, Nordisk Forskningsinstitut, Københavns Universitet.
- Hovmark, Henrik (2008) Typiske ytringssituationer – repræsentation og funktion, i: *LEDA-Nyt* 45:14-23.
- Hovmark, Henrik (2009) Ude og hjemme – om brugen af retningsadverbier i Jylland og på Øerne, i: *Ord & Sag* 29:5-27.
- Hovmark, Henrik (under udgivelse): Danish directional adverbs: ways of profiling a motion event. In *Conceptual Spaces and the Construal of Spatial Meaning. Empirical Evidence from Human Communication* (arbejdstitel). Carita Paradis et al. (eds.). Oxford: Oxford University Press.
- Jysk Ordbog: <http://www.jyskordbog.dk> (set september 2010).
- KorpusDK: <http://ordnet.dk/korpusdk> (set september 2010).
- Langacker, Ronald W. (1991) *Concept, Image, and Symbol* (Cognitive Linguistics Research 1). Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Langacker, Ronald W. (1998) On subjectification and grammaticization, i: *Discourse and Cognition. Bridging the Gap*. Jean-Pierre Koenig (ed.). Stanford: CSLI Publications:71-89.
- Levinson, Stephen C. (2003) *Space in Language and Cognition. Explorations in Cognitive Diversity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pedersen, Inge Lise (2009[2004]) De ferske vande og dialekterne, i: Inge Lise Pedersen: *Fra folkemål til multietnolekt – og 23 andre artikler inden for nordisk dialektologi, sociolingvistik og sproghistorie*. Oslo: Novus:71-83.
- Pedersen, Karen Margrethe (1995) Glad for, ked af og gal over – motiveret, men uforudsigelig præpositionsbrug, i: *5. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*.

- 13.-14. oktober 1994. Mette Kunøe og Erik Vive Larsen (red.). Århus: Aarhus Universitet:219-228.
- Pedersen, Karen Margrethe (1997) *Verbet gå – i forbindelser som gå i skole, gå til doktor, gå på mosen*, i: 6. *Møde om Udforskningen af Dansk Sprog til minde om Peter Skautrup 1896-1996*. 10.-11. oktober 1996. Peter Widell og Mette Kunøe (red.). Århus: Aarhus Universitet:226-236.
- Schank, Roger & Robert Abelson (1977) *Scripts, Plans, Goals and Understanding: An Inquiry into Human Knowledge Structures*. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum.
- Sternberg, Robert J. (1996) *Cognitive Psychology*. Fort Worth, Texas m.fl.: Harcourt Brace College Publishers.
- Stubbs, Michael (1996) *Text and Corpus Analysis. Computer-assisted Studies of Language and Culture*. Oxford: Blackwell.
- Talmy, Leonard (2000) *Toward a Cognitive Semantics* I-II. Cambridge, Massachusetts & London: MIT Press.
- Ømålsordbogen. *En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer* 1- (1992-). København: Afdeling for Dialektforskning & Videnskabernes Selskabs Forlag.

Henrik Hovmark
Adjunkt, ph.d.
Ømålsordbogen
Afdeling for Dialektforskning
Nordisk Forskningsinstitut
Københavns Universitet
hovmark@hum.ku.dk

Karen Margrethe Pedersen

Valgkamp på sønderjysk

I Sønderjylland foregik valgkampen forud for kommunalvalget i 2009 både på rigsdansk, sønderjysk og tysk. Det var først og fremmest det tyske mindretals politiske parti, Slesvigsk Parti, som anvendte sønderjysk og tysk i sin strategi over for vælgerne. Dette var også tilfældet ved tidligere kommunalvalg, men dengang blev sønderjysk brugt i meget mere begrænset omfang. Denne artikel giver en beskrivelse af partiets valgkamp på sønderjysk i 2009 med det formål nærmere at bestemme de sønderjyske varieteter, og desuden giver analysen indblik i sprog og kultur inden for det tyske mindretal i Sønderjylland i dag.

I valgkampen 2009 blev sønderjysk brugt både mundtligt og skriftligt til at markere Slesvigsk Partis regionale tilhørsforhold, og sønderjysk kom derved til at underbygge valgprogrammets stærke regionale tilslutning. Det blev tillige understøttet af at der blev fremhævet en række kulturelle træk som bliver anset for at være karakteristiske for Sønderjylland, bl.a. sønderjyske egnsretter. Der blev med andre ord appelleret til regionaliteten som bygger på en forestilling om en særlig fællesskabsfølelse blandt folk der bor inden for et geografisk eller kulturelt afgrænset område, og som kan skabe en regional identitet. Partiet havde dermed blik for den regionalisering med vægt på regionernes traditionelle sprog eller dialekter og madvarer og dermed kostvaner som blomstrer i kølvandet på internationaliseringen og nationalstaternes svækkede betydning.

Det tyske mindretal og varieteter af dansk

Når Slesvigsk Parti bruger sønderjysk sprog og kultur i valgkampen for at understøtte partiets regionale politiske program, hænger det sammen med at mindretallet vil vise at det ikke kun går ind for tysk sprog og tysk kultur. Det rummer både sønderjysk og tysk. Dertil kommer at partiet kan udtrykke sin egenart ved at fokusere på sønderjysk. Deri ligger en indbygget reklameværdi. Partiet fremhæver således at det adskiller sig

fra andre partier både gennem sprog, kultur og politisk program. Dette er der god grund til, for sønderjysk står stadig stærkt blandt mindretallets medlemmer, og de værdsætter ligesom flertalsbefolkningen nogle kulturelle traditioner og egnsretter der er karakteristiske for Sønderjylland som fx ringridning og kålpølser. Dette blev klarlagt da Museet på Sønderborg Slot indsamlede befolkningens bud på det særligt sønderjyske inden for ti emner til udstillingen "Sønderjyllandsbilleder" i 2002 (Adriansen og Pedersen 2007, Pedersen 2007).

De fleste medlemmer af mindretallet har indtil for nylig haft sønderjysk som modersmål og har tilegnet sig deres tyske kultursprog i de tyske børnehaver og skoler, hvor dansk kun er et fag. Disse sprogforhold har hidtil været medvirkende til at sønderjysk ikke har været ligeså udsat for påvirkning og konkurrence fra rigsdansk som i danske børnehaver og folkeskolen, hvor rigsdansk er det dominerende sprog og har den højeste status. Derfor spåede jeg for næsten tyve år siden i artiklen "Det levende sprog" (Pedersen 1992) at det tyske mindretal ville sikre at de traditionelle sønderjyske dialekter overlevede. En spådom som ser ud til at være ved at komme til kort.

Samspillet mellem mindretallet og flertallet i Sønderjylland er imidlertid i dag meget mere omfattende end tidligere, og mindretallets sprogbrug ændrer sig hurtigere end forudset. Dets medlemmer taler nu ofte rigsdansk med rigsdansktalende fx på jobbet og føler ikke at de derved signalerer en dansk national identitet. Dette mente mange af mindretallets medlemmer tidligere var tilfældet med rigsdansk. Talte man rigsdansk, var man dansk. Derfor talte de tysksindede kun sønderjysk og tysk. I dag er rigsdansk for den yngre generation i det tyske mindretal et afnationaliseret kommunikationssprog. Noget tyder på at rigsdansk også er ved at vinde indpas som hjemmesprog i familier med skolesøgende børn. Det viser bl.a. en undersøgelse af sprogforholdene hjemme hos 309 elever og deres forældre fordelt på 11 skoler som den tyske skole- og sprogforening, *Deutscher Schul- und Sprachverein*, foretog i 2004:

	Far	Mor	Barn
Tysk	31 %	29 %	28,5 %
Rigsdansk	32 %	37 %	41,5 %
Sønderjysk	29 %	26 %	24 %
Rigsdansk + Sønderjysk	61 %	63 %	65,5 %
Andre sprog	8 %	8 %	8 %

Fra: Deutscher Schul- und Sprachverein (2004) *Sprachförderung in den Institutionen des Deutschen Schul- und Sprachvereins für Nordschleswig, Anlage 1 "Zur sprachlichen Situation in den Kindergärten und Schulen"*. (Min oversættelse fra Pedersen 2005:349).

Af tabellen fremgår at 41,5 % af børnene talte rigsdansk derhjemme i 2004, mens 24 % talte sønderjysk. Til sammenligning havde kun en ud af 265 landbrugsfamilier rigsdansk som hjemmesprog i 1982 (Toft 1982:44), og ingen af de 32 informanter fra tysk skole i undersøgelsen *Mødet mellem sprogene* (Pedersen 1986: 23) talte rigsdansk derhjemme. I 2004 talte 28,5 % af børnene tysk i hjemmet, og dette antal er stort set uændret i forhold til de tidligere undersøgelser.

Ligesom rigsdansk er blevet afnationaliseret af de yngre i mindretallet, er det at være sønderjyde i deres selvforståelse også afnationaliseret og ikke knyttet til et nationalt sindelag. Det er et udtryk for en regionalitet. Sønderjyder er således dem som er født og vokset op i Sønderjylland. Ønsker mindretallets medlemmer at fremhæve det nationale, er de tyske sønderjyder. Denne betegnelse er der imidlertid ikke enighed om hverken blandt de ældre i det tyske mindretal som ser sig som nordslesvigere, eller blandt danske sønderjyder som hævder at en sønderjyde er dansk.

Den løbende undersøgelse af *Mødet mellem sprogene og kulturerne i den dansk-tyske grænseregion* ved Institut for Grænseregionsforskning som startede i 1983, har i år vist at flere som gik i tysk skole nu som forældre også har sendt deres børn i tysk skole. Blandt disse forældre har nogle bevidst valgt at tale rigsdansk til deres børn. Og det uanset om de selv har haft sønderjysk eller tysk som hjemmesprog. Deres begrundelse er at de som unge har oplevet ikke at kunne tale rigsdansk tilstrækkeligt flydende i det danske samfund og derfor har følt sig mindreværdige og utilstrækkelige. Nogle af disse forældre vil som følge heraf selv sørge for at deres børn lærer rigsdansk derhjemme og tysk i de tyske institutioner, og de overdrager ansvaret for børnenes tilegnelse af sønderjysk til bedsteforældrene og lokalmiljøet. Dette ser ud til at lykkes i familier hvor der er jævnlig kontakt mellem bedsteforældre og børnebørn, en mulighed en del unge børnefamilier med rødder i mindretallet ofte har fordi de tysksindede bedsteforældre i stor udstrækning bor i Sønderjylland, hvor det tyske mindretal har sin hjemegn og sit kulturelle og sociale netværk.

Traditionel eller moderne sønderjysk?

Dette skred mod rigsdansk som hjemmesprog er af nyere dato. Sønderjysk har fortsat en høj status inden for mindretallet og spiller en stor rolle for langt de fleste medlemmers regionale identitet. Tysk er derimod knyttet til deres tyske nationale sindelag og identitet. Men spørgsmålet er hvilken form for sønderjysk der bliver talt i dag af de unge forældre med en opvækst inden for mindretallet, både dem der giver sønderjysk videre til deres børn og dem som ikke gør det. Er det en af de traditionelle sønderjyske dialekter som er knyttet til et geografisk afgrænset område, en bestemt lokalitet, og karakteriseret ved en fast kombination af særtræk der ikke stammer fra udviklingen af rigsdansk som fx Hostrup-Dansk (Ottsen 1961, 1963-69)? Eller er det et sønderjysk regionalsprog som er fælles for Sønderjylland, og som har en del af særtrækkene fra en eller flere af de traditionelle sønderjyske dialekter, men ikke noget fast antal særtræk og heller ikke særtræk i nogen fast kombination? Hvorledes et sådant regionalsprog skal defineres, har dialektologer og sociolingvister i Danmark bl.a. Jørgensen og Kristensen (1994) løbende diskuteret lige siden Inger Ejkskjær introducerede begrebet i artiklen *Regionalsprog og lokalt vestjysk regionaldansk* i 1964-65.

Betegnelsen regionalsprog er imidlertid problematisk i europæisk sammenhæng fordi den kan blive forvekslet med de regionale sprog som traditionelt bliver brugt inden for et bestemt område og er forskellige fra statens officielle sprog. De omfatter tillige som oftest både talesprog og et fastlagt skriftsprog, mens regionalsprog i Danmark hidtil primært er blevet brugt om talesprog. I Europarådets Sprogpagt dvs. Den Europæiske Pagt om Regionale Sprog eller Mindretalssprog, som Danmark ratificerede i 2001 for tysk som mindretalssprog, gælder følgende definition:

“regionale sprog eller mindretalssprog betyder sprog som:

1. traditionelt bruges inden for et nærmere bestemt område i en stat af den pågældende stats egne statsborgere, som udgør en gruppe, der i antal er mindre end resten af statens befolkning; og
2. er forskellige fra den pågældende stats officielle sprog;

Udtrykket omfatter hverken dialekter af den pågældende stats officielle sprog eller sprog, der tales af indvandrere;”

(Sprogpagten, www.im.dk)

I Danmarks naboland Tyskland er plattysk (Niederdeutsch) for eksempel ratificeret som et regionalt sprog i Sprogpagten og er således ikke en dialekt.

For at kunne adskille den danske betegnelse *regionalsprog* fra *regionale sprog* i europæiske sammenhænge vil jeg slå til lyd for at regionalsprog i Danmark fremover også kan blive betegnet som moderne regionale dialekter i modsætning til de traditionelle lokale dialekter. Dermed kommer sprogforskerne også de sprogbrugere i møde som selv opfatter sig som dialekttalende, og som ikke taler en traditionel lokal dialekt, men derimod en moderne regional dialekt. De som selv siger at de taler dialekt, kan således i sprogforskerens øjne tale enten en traditionel lokal dialekt eller en moderne regional dialekt. Hvis de behersker begge former, er de er bidialektale.

For mange sønderjyders selvforståelse og sønderjyske identitet er det afgørende at de taler sønderjysk, men sandsynligvis er det underordnet om det er en traditionel lokal sønderjysk dialekt eller et moderne regionalt sønderjysk, som i kort form kan hedde traditionel sønderjysk eller moderne sønderjysk. Denne terminologi kommer til at ligge i forlængelse af begrebet *moderne sjællandsk* som Jørgensen og Kristensen introducerede som betegnelse for sjællandsk regionalsprog i 1994.

Mange sønderjyder hævder at de taler både sønderjysk og rigsdansk. Om dette rigsdanske sprog så i dag svarer til et rigsmål uden lokaliserbare særtræk eller til moderne sønderjysk, og hvorvidt nogen behersker traditionel sønderjysk, kan kun sproglige analyser afgøre. De vil blive foretaget i forbindelse med undersøgelsen *Mødet mellem sprogene og kulturerne i den dansk-tyske grænseregion*, hvor informanter der har gået dels i folkeskolen og dels i tysk mindretalsskole i 1980'erne, bliver interviewet som voksne.

Slesvigsk parti og sønderjysk

Den sproglige udvikling inden for det tyske mindretal giver anledning til spørgsmålet om Slesvigsk Parti førte sin valgkamp på traditionel eller moderne sønderjysk. Det er svært at sige for hver enkelt kandidats vedkommende i alle situationer, men der hvor jeg var til stede og anvendte deltagerobservation, viste det sig at der i større udstrækning blev talt traditionel sønderjysk af kandidaterne på tomandshånd i hjemkommunen under uddeling af brochurer, end det blev talt ved valgmøder for en større forsamling. Her var moderne sønderjysk fremherskende.

Den lørdag hvor Slesvigsk Partis opsigtsvækkende gamle Folkevogn og campingvogn gjorde holdt på Brugsens parkeringsplads i Skærbæk, talte kandidaterne fra Tønder Kommune i hvert fald traditionel vestsønderjysk til de vælgere som selv henvendte sig til dem på denne dialekt. Til alle andre, også rigsdansktalende, talte politikerne moderne sønderjysk. De var genstand for stor opmærksomhed fordi de henvendte sig på sønderjysk til folk de ikke kendte. Og inde i Brugsen gik snakken blandt de ældre om hvor dejligt det var at politikere brugte sønderjysk. Dette gentog flere ældre da jeg interviewede dem i Brugsen, og de fortalte at de satte stor pris på et hæfte med opskrifter på sønderjyske egnsretter som politikerne delte ud. Nogle yngre som jeg også interviewede, var det sværere at få nuancerede kommentarer fra, men flere gav udtryk for at det var o.k. med det sønderjyske, og nogle tilføjede at sådan snakkede de også selv. At Slesvigsk Parti repræsenterede det tyske mindretal, var derimod underordnet for de interviewede når bare politikerne ville gøre noget for Sønderjylland. Det var således ikke på nogen måde muligt at spore en afstandtagen til partiet pga. dets tyske nationale tilhørsforhold. I hvert fald ikke blandt dem jeg talte med i en by der ikke har nogen tyske institutioner. Valgsloganet "Ta' parti for Sønderjylland – stemsønderjysk.dk" og valgprogrammet med "S for Sønderjylland", "S for samarbejde" og "S for mangfoldighed" interesserede mange vælgere. Valgmaterialet med rigsdansk tekst faldt også i god jord fx den blå og gule æske med Sønderjyske Pastiller og opfordringen "Tag 4 pastiller dagligt og stem på S". Ligeledes fandt flere at S-ordene på æskens flap var sjove: "Sønderjysk Parti, Sund Politik, Schleswigsche Partei, Stærkt Pendlerparti, Social Politik, Særlig Påkrævet, Sønderjyllands Platform, Seriøs Partner, Slesvigsk Parti, Synnejysk Profil, Stem Personligt og SPitzenklasse". Læbepomaden med teksten "et Sundt valg" og underteksten "stemsønderjysk.dk" var også eftertragtet sammen med nøgleringen med mønten med et stort S på.

Valgmateriale med sønderjysk kultur og sprog

Hæftet *Sønderjyske Egsretter* har en forside i de slesvigske og sønderjyske blå og gule farver, dog er der også lidt grønt i et landskabsbillede. Et stort S i blå i en gul cirkel og opfordringen "stemsønderjysk.dk" i gult på en blå baggrund signalerer klart det regionale tilhørsforhold. Hæftet indeholder en introduktion om madglæde og sønderjysk identitet, krydderier og råvarer. Derefter følger opskrifter inden for suppe & fisk og hovedretter & tilbehør, som er suppleret med en kort artikel om det nordslesvigske køkken *Smagen af Nordslesvig*. Til slut er der opskrifter på desserter & kacher. Med stavemåden *ch* i *kacher* bliver den sønderjyske udtale af gammel-

dansk *k* gengivet, og tilsvarende er nogle af opskrifterne med dialektale stavemåder fx Torsk o æ fa (Torsk på fadet), Knæpkacher (Knæpkager) og Synnejysk aefelkach (Sønderjysk æblekage). Ellers følger hæftet stort set dansk retskrivning, og det gælder også andre sammensætninger end de førnævnte med *kage* som *fedtkager* og *honningkage*. Denne vekslen minder om den skiftende udtale af ordet *kage* der forekommer i moderne sønderjysk.

Nogle af egnsretterne i hæftet bliver præsenteret af Slesvigsk Partis kandidater som deres yndlingsret. Opskrifterne er med dansk retskrivning, men der er et citat på sønderjysk knyttet til retten som afspejler traditionel sønderjysk, men ikke en bestemt sønderjysk dialekt. Af kolofonen fremgår at disse citater er gengivet fra folderen *Sønderjyske specialiteter*, som for år tilbage blev udgivet af Handelsbanken. De er således ikke udtryk for kandidaternes dialekt. Om retten surrib som er skiver af kogt ribbensteg i sur gele, siger Marit B. Jessen, 27 år, kandidat i Tønder Kommune: “Jæn ka saut knaue en fije stygge, venn di æ gått sue.” (Man kan sagtens gnave en fire stykker, når de er godt sure.) Til snysk som er friske grøntsager kogt i vand og jævnet, mener Carsten Dinesen, 62 år, kandidat i Tønder Kommune, at hvis I synes, kan I tage et stykke skink i stedet for flæsket: “Venn I tões, ka I tæie et styk skink i æ stæi få æ flæsk.” Af andre kommentarer er: Sønderjysk grønlangkål: “Grøenkoel æ dejle – de steæ bae sum klæue træ i æ liuv.” (Grønkål er dejligt – det står bare som kløvet træ i maven.). Solæg: “De æ gallt glant mæ soen et pa soelech å naue smo neue te.” (Det er virkelig skønt med sådan et par solæg og nogle små nogen til.) Gammeldaws hvidkål: “Gammeldaws hvidkål til roulade – så blyve det it bæ.” (Gammeldags hvidkål til roulader/benløse fugle – så bliver det ikke bedre.). Sønderjyske frikadeller: “Lau no itt æ frikadelle ollt få smoe!” (Lav nu ikke frikadellerne alt for små!). Brødtort: “Jæn ka rålle rain mæ, te dæ væ itt jet bet æuve a æ tåert.” (En kan rolig regne med, at der ikke vil være en bid tilovers af torten/lagkagen).

De nævnte yndlingsretter er velkendte sønderjyske egnsretter fælles for det tyske mindretal og flertalsbefolkningen, og madkulturen afspejler mødet mellem kulturelle strømninger fra nord og især fra syd. “Birnen, Bohnen und Speck” (Pærer, bønner og flæsk) som er en af kandidaternes yndlingsret, er derimod en slesvig-holstensk ret som kun få danske sønderjyder serverer, og hvis navn sædvanligvis heller ikke er oversat til dansk. Men det er en klassisk ret i mange hjem i det tyske mindretal, og den får følgende kommentar: “En goj ræt fra Holsten, syd for æ Ejder.” (En god ret fra Holsten, syd for Ejderen).

Sønderjylland og Nordslesvig

Det regionale køkken som egnssretterne indgår i, giver museumsinspektør Inge Adriansen en nærmere karakteristik af i *Smagen af Nordslesvig*. Hun valgte efter eget udsagn at bruge betegnelserne *Nordslesvig* og *nordslesvigske* fordi hun skrev til det tyske mindretal og Slesvigsk Parti som sædvanligvis anvender disse udtryk i forbindelse med deres hjemstavn, mens andre i dag bruger *Sønderjylland* og *sønderjyske*. Mindretallet refererer dermed til Slesvig som var betegnelsen for området før det blev delt ved genforeningen 1920, hvor Nordslesvig tilfaldt Danmark.

Når Slesvigsk Parti vælger at bruge betegnelserne *Sønderjylland* og *sønderjysk* i deres valgkampagne og ikke *Nordslesvig* og *nordslesvigsk*, er det fordi de vil nå ud over mindretallet og ud til alle vælgere. Dette må partiet og mindretallets medlemmer øjensynlig kunne forlige sig med vel sagtens fordi de har boet i Sønderjyllands Amt fra 1970 til 2006, hvor Danmarks amter blev nedlagt. I øvrigt var dette navn på den administrative enhed med til at betegnelsen 'Sønderjylland' blev slået fast i dansk kontekst efter at den var blevet gængs siden 1920, men ikke accepteret af gamle sønderjyder der anså Sønderjylland for at være lig med hele hertugdømmet Slesvig. Blandt danske historikere er denne holdning også fremtrædende, således blev der i 2008-9 udgivet to bind med titlen *Sønderjyllands Historie I og II* der omhandler det historiske Slesvig og det nutidige Sønderjylland og Sydslesvig.

For Slesvigsk Parti var nedlæggelsen af Sønderjyllands Amt en bet, for amtet dækkede mindretallets hjemstavn, og partiet er ikke repræsenteret i Regionsråd Syddanmark. Mindretallet har dermed mistet et større politisk og administrativt forum end kommunerne, hvor det kunne gøre sig gældende og tillige tale sønderjysk. Dette problem tog Slesvigsk Partis kandidat, Peter Asmussen op under valgkampen i to indlæg på partiets hjemmeside www.stemsønderjysk.dk under overskriften *Pete's synnejysk kronik 1 og 2*. De to kronikker er imidlertid så korte at de snarere er debatindlæg, for en kronik er i dansk kontekst en lang artikel i en avis skrevet af folk udefra. Denne form for artikel er ukendt i tyske aviser så måske er der tale om en tysk mindretalsterminologi. Teksterne på hjemmesiden er følgende:

“Hvo æ Synnejylland blevn af?

Æ Synnejylland flyt å æ museum? Det æ påfaldende å se, at vores landsdel Synnejylland i de senest 4 år æ bløwn meje anonym, en den hæ væt naun sind fø.

Hvad skyldes det? Det æ ette min mening det, at vi har mistet Synnejyllands amt te en større, men ikke identitetsgivende region Syddanmark. De faktum hæ faktisk to følge få vos i Synnejylland. Vi hæ mistet vos omdrejningspunkt som landsdel. Fø var vi da en provins af en nationalstat Danmark, nå æ vi provins af en anonym provins Syddanmark. Nå Synnejylland it bare ska ve en museumsgenstand, men en aktiv landsdel med fremtidsperspektive for vækst og beskæftigelse, så skal vi ha mere samarbejde mellem de synnejyske kommune.

Defå stem å Slesvigsk Parti, få det vil vi.

Vi må it glem æ landsbye og landdistrikte!

Det gammel Synnejylland æ bløwn te 4 kommune. Å det æ bløwn lant fra de yderst landsbye te æ kommunecenter. De få æ det wichte, at vi i æ kommune kigge å en sikring å udvikling a bolige å arbejdspladse ue i æ landdistrikte. Nå vi it gø naue ve det, så bliwe det å sicht uattraktiv å bo dæ. Æ følge æ at æ strukture forfålle. Det æ wichte, at æ probleme omkring bosætning å æ laan bliwe taun alvorle, å at det fortsat æ mule for alminle menneske å lev de under normal forhold. Det skal i æ landsbye og landdistrikte vee en attraktiv å beredygte udvikling. ”

Forekomst og fravær af sønderjyske særtræk.

De to indlæg er skrevet i en grov lydskrift som markerer en række sønderjyske særtræk der er karakteristiske for en række sønderjyske dialekter i Vest- Midt- og Østsønderjylland. Særtræk der er specielle for alsisk og sønderjysk i Sydslesvig, forekommer ikke.

Til særtrækkene hører foranstillet bestemt artikel som konsekvent er gengivet æ i begge indlæg fx æ *kommune*, hvor rigsdansk har efterhængt bestemt artikel *kommunen*. Nægtelsen *ikke* forekommer i det første indlæg sammen med det sønderjyske særtræk *it*, mens *it* er brugt konsekvent i det andet.

Diftongering af langt *e* til *ei* er gengivet i *meje*, men stavemåden *mere* forekommer også. Derimod er der ingen diftongeringer af langt *o* og *ø* til *ou* og *øi* i nogen af indlæggene, for der står *bo*, *to* og *gø*. Til de sønderjyske særtræk hører også *ch* for *g* i *sicht* og *wichte* i indlæg to, men ikke i *beredygte* og *kigge*. Derimod er der ingen eksempler på udtalen *f* for *b*. Endvidere er der bortfald af *d* (gammeldansk *th*) i udlyd i *ue* i indlæg to. Konsekvent er endvidere skrivemåden *å* for konjunktionen *og* samt *å* for præpositionen *på*, hvilket svarer til manifestationen i de traditionelle dialekter.

Indlæggene gengiver desuden nogle særudtaler af verbalformer: *æ* (*er*), *hæ* (*har*), *bløwn* (*blevet*), *taun* (*taget*), *væt* (*været*), men *har* og *blevn* forekommer også i det første indlæg. Ved pronominet *vores* er der ligeledes vekslen med *vos* og *vores*, og *naun* og *naue* afspejler den dialektale udtale af *nogen* og *noget*, hvor det i *naue* er karakteristisk at *-t* som bøjningsendelse i pronominer er faldet væk. Dette er også tilfældet i adjektiver fx *alvorle* (alvorlig). Dermed adskiller skrivemåden sig ikke fra flertalsformen: *alminle* (almindelige).

Der er tillige i skriften gengivet et bortfald af *-r* i udlyd i *få* (*for*), *fø* (*før*) og *nå* (*når*). Dette kan signalere dansk talesprogs udbredte svækkelse af *-r* i udlyd. Når *-r* falder væk i endelsen *-er* i udlyd i svagtryksstilling i substantivernes flertal: *landsbye*, *landdistrikte*, *bolige*, *arbespladse*, *strukture* og *fremtidsperspektive* kan det have en lignende årsag, men muligvis signalerer *-e* også at sønderjysk har en mere lukket lyd [ə] end den åbne rigsdanske. Ordet *laan* (*ue å æ laan* (*ude på landet*)) er skrevet med dobbelt-a og gengiver sandsynligvis "det dybe sønderjyske *a* som ligger ret fjernt fra konservativt rigsmåls *a*-lyd" (Nyberg 1990:168). Det dybe *a* er imidlertid ikke gengivet i stavemåden i andre ord.

Denne analyse viser at særtrækkene langt fra indgår i nogen fast kombination, og at det kun er nogle af de sønderjyske særtræk som bliver gengivet i skriftsproget. Indlæggene er således skrevet på et moderne sønderjysk, en moderne regional dialekt. Dog er der flere dialektale særtræk afspejlet i det sidste indlæg end i det første, så *Vi må it glem æ landsbye og landdistrikte!* ligger nærmere traditionel sønderjysk. Denne forskel kan være udtryk for skribentens bidialektale sprogbrug, for han er kendt for sin traditionelle dialekt i forbindelse med sit tidligere engagement i Æ Synnejysk Forening der arbejder for bevarelsen af sønderjysk, og for sit moderne sønderjysk i erhvervslivet. Men det kan også skyldes at der ikke har været lige meget tid til at gøre retskrivningen konsekvent i de to tekster. Det er således problematisk og tidskrævende at omsætte tale til et ikke-standardiseret skriftsprog.

Valgrap på sønderjysk

Valgkampen med sønderjysk sprog og kultur spillede på alle tangenter og henvendte sig ikke blot til tyske og danske sønderjyder, men også til alle generationer. Med to nye rap på sønderjysk som Slesvigsk Parti og dets ungdomsorganisation Junge SPitzen lancerede i 2009, nåede partiet uden tvivl ud til vælgerne i de yngre generationer. Slesvigsk Partis valgsang SP Rap 2.0 "Det' Vos" har tekst af Lars Isø Jæger og Simon Toft, der

hedder Simon Stoy i kunstnermiljøet, og rap af Lars Isø Jæger. Den blev spillet utallige gange i lokalradioen RadioMojn som dækker det meste af Sønderjylland, og i forbindelse med valgmøder. “Det’ Vos” ligger både i skriftlig form og som lydfil på partiets hjemmeside www.stemsønderjysk.dk. Dette giver mulighed for sammenligning af tale og skrift og en analyse af nogle af særtrækkene:

Det’ Vos (SP valgsang)

Omkvæd:

Ja det’ vos (hvem?) – vos de kolle få e bynne
 olle vos (vos) fra Synnebårr te Tynne
 S for synnejylland, S for samarbejd
 så stem å SP det’ affentittengeil!
 det’ vos (hvem?) – vos de kolle få e bynne
 olle vos (vos) fra Synnebårr te Tynne
 S for synnejylland, S for samarbejd
 så stem å SP det’ affentittengeil!

Vers 1

Tysk mekanik å så dansk design
 start e bobbel å e campingsvuhn å kom te e egn
 Slesvigsk parti – det’ vos fra Synnejylland
 så grif e kuun start e vuun ja, se å kumm i gang
 Vi ka’ få en lille jen, eller to, te e ma
 det affentittengeil så se å kumm te e fa
 no høi hva’ æ fåtælle få vi rykke venn det gælde
 synnejysk kaffebou, speechpøls å frikkedelle
 Det’ SPitzenklasse det æ tumbe glant
 do ka’ knaue te do laue klumpe som en elefant
 SP ste for Slesvigsk Parti,
 solt å pfeffe, det’ et gott krydderi

Omkvæd

Vers 2

Venn vi dyrke sport kumme manne te kort
 (SønderjyskE!) – de anne æ nau lårt
 men SG Handewitt de æ fandme kool

venn Lars Christiansen jongleie me e bull
 Vosses mentalitet garanteie kvalitet
 dæ æ fleie dæ ka' meie det' en specialitet
 æ minnetal, to sproch og to kulturæ
 grænseaueskriende, vi hæ ingen muræ
 Hvis det æ nau do ka' li stem o vosses parti
 e tema det æ sammenhold å demokrati
 e skema det æ fylt mæ olt det vi kan
 så tai parti få Synnejylland!

Omkvæd

Rappen fader ud med gentagelse af SP tre gange. Derefter kommer i min ortografi: "Ge ind å tre gange dobbelt w punktum stemsønderjysk punktum dk og læs nau mei om vos. Mojn" Denne afsluttende opfordring er således også på sønderjysk.

I den første strofe som bliver betragtet som et omkvæd, tematiserer rappen at den sønderjyske dialekt kan give forståelsesproblemer ved at en andenstemme på rigsdansk spørger til ordet *vos* med et *hvem?* og gentager *vos* lidt senere. Dette er markeret med parentes i udskriften hvilket *SønderjyskeE* ligeledes er. Her er der tale om et kor der hepper på SønderjyskeE som er Sønderjysk Elitesport der bl.a. har et herrehåndboldhold i Sønderjylland, men rapperen finder at den tyske klub SG Flensburg-Handewitt har et bedre herrehåndboldhold med bl.a. den danske spiller Lars Christiansen. Dette er et eksempel på at mindretallet bevæger sig på tværs af statsgrænsen, det er *grænseaueskriende* og har ingen mure, *vi hæ ingen muræ*, og det har to sprog og to kulturer som det lyder i rappen. Endvidere er der tale om *e bobbet å e campingsvuhn*, dvs. en boblefolkevogn og en campingvogn som indirekte refererer til Slesvigsk Partis køretøjer i valgkampen (se illustration), og *SP ste for Slesvigsk Parti, solt å pfeffe, det' et gott krydderi*, dvs. salt og peber det er et godt krydderi, som hentyder til en tidligere valgkamp, hvor en salt- og en peberbøsse med bogstaverne S og P blev brugt til at reklamere for partiet og understrege at det havde et program der adskilte sig fra de andre partiers (se illustration). I denne rap står S for Sønderjylland og for Samarbejde, og endvidere omfatter valgprogrammet sammenhold, demokrati og kvalitet som er eksemplificeret med tysk mekanik og dansk design. Af andre værdier fremhæver rappen egnsretterne sønderjysk kaffe, spegepølse og frikadeller.

Slesvigsk Partis køretøjer under valgkampen: *e bobbel å e campingvuhn*.
Foto: Slesvigsk Parti.

Ved det tyske mindretals årlige festdag *Deutscher Tag* i 2009 havde måtten ved indgangen til den tyske idrætshal *Sporthalle* et valgslogan på dansk. Inde i hallen var valgplakaterne på tysk. Foto: Ruth Clausen.

Hvad der er partiets program og dets fortræffeligheder, står således klart, og rappen hører til blandt rapgenrens praletekster. Hvem som står bag partiet, bliver også defineret som *vos de kolle få e bynne / olle vos (vos) fra Synnebårr te tynne*, dvs. os de kalder for bønderne / alle os fra Sønderborg til Tønder. Dermed bliver der trukket en skillelinje mellem os og dem. 'Os' er alle i Sønderjylland, næppe kun mindretallet, mens 'dem' står for den gruppe som kalder 'os' for bønder, dvs. at 'dem' omfatter de folk som ikke taler sønderjysk, og som mener at dialekttalende er nogle bønder. Og det er underforstået at de tager fejl i deres betragtning.

Med reference til *Det' Vos* tager Slesvigsk Partis ungdomsorganisation Junge SPitzen i sin valgrap afstand fra at alle i Sønderjylland er bønder: *i synnejylland æ vi it kuns bynne*. Junge SPitzen kalder naturligt nok deres valgsang for *SPitzenklasse Rap*. Den er skrevet og rapet af Brygs fra gruppen 4Fod. Slesvigsk Partis hjemmeside giver ham følgende karakteristik:

"Brygs er opvokset i Sønderborg, hvor han startede med at rappe sammen med bla. MC Clemens og L: Ron: Harald. Senere dannede han gruppen 4Fod med sin gode ven og med-rapper, Kami-Kasper. Efter en EP-udgivelse under navnet "Køb den, stjæl den" og medvirken på et hav af kompilationer (Tabu Recs, Gadeplan etc.) fik gruppen følgeskab af hip hop dj'en Simon Stoy fra Aabenraa, som efterhånden blev gruppens 3. medlem. Musikken er produceret af Hr. Nielson fra Odense, som har gået på det tyske gymnasium i Aabenraa sammen med Simon Stoy og derfra også kunne relatere til det sønderjyske" (www.BDN.dk/SEEMS/4840.asp 15-06-2010).

Denne præsentation af de tre ophavsmænd til *SPitzenklasse Rap* viser at de alle er opvokset i Sønderjylland, og at i hvert fald to af dem har gået på det tyske mindretals gymnasium i Aabenraa, Deutsches Gymnasium für Nordschleswig. Dette signalerer et tilhørsforhold til det tyske mindretal under opvæksten, og det er dermed fremhævet at rappen både er skabt og fremført af nogen med tilknytning til mindretallet. Mulighederne for identifikation er således store for mindretallets medlemmer. Da musikerne nu ikke længere bor i Sønderjylland, men gør karriere i det københavnske musikmiljø og er kendte ud over hele landet, er deres rap også med til at vise at Slesvigsk Parti ikke kun er for mindretallet. Det er et regionalt parti i Sønderjylland.

SPitzenklasse Rap

Mojn dooo, sæt kryds ve SP/
vos ka' do stol å, som do nok ve'/
ingen fickumdick, æ do bindegaal/
vi ska' ha' et vindevalg, te æ mindretal/

sæt kryds ve SP
vos ka' do stol å, som do nok ve'/
ingen fickumdick, æ do bindegaal/
vi ska' ha' et vindevalg, te æ mindretal/
Hø wenn æ starte, å lyt wenn æ begynde/
o æ sproch for æ hele landsdel ge' å æ nynne/
i synnejylland æ vi it kuns bynne/
vi æ SPitzenklasse, fra synnebor til tynne/
for synnejylland, det godt min man/
tænk å olt hva' vi hæ, å olt hva' vi kan/
æ grænse-egn, æ natur den æ flot/
døffel-mølle å synnebor slot/
å arbe, dæ æ vi naun fannens karl/
æ ka' pral, for vi hæ' deciplin å moral/
æ synnejye, dem må man respekteæ/
det finde vi u' a' flejæ o flejæææ/
vi feste, slæ vos løs, så'n affentittengeil/
vi drikke vos en pils å hejse æ sejl/
fuld fart frem no æ det ve' å ve' o ti'/
te' do ska' sæt dit kryds, ved slesvigsk parti/

SÅDAN!

Mojn dooo, sæt kryds ve SP/
vos ka' do stol å, som do nok ve'/
ingen fickumdick, æ do bindegaal/
vi ska' ha' et vindevalg, te æ mindretal/

sæt kryds ve SP
vos ka' do stol å, som do nok ve'/
ingen fickumdick, æ do bindegaal/
vi ska' ha' et vindevalg, te æ mindretal/

SPitzenklasse Rap omtaler sønderjyder (synnejye). Dette er ikke tilfældet i *SP Rap: Det' Vos*, hvor der kun indgår Sønderjylland (synnejylland). Grunden til at kun de unge i partiet taler om sønderjyder, kan være at de siden 1990'erne ofte har betragtet sig som tyske sønderjyder, en identitet der fremhæver både et nationalt og et regionalt tilhørsforhold. Mange midaldrende og ældre i partiet og mindretallet forbinder som sagt betegnelsen 'sønderjyde' udelukkende med det at være dansksindet. Det kan være grunden til at betegnelsen 'sønderjyde' ikke er med i *SP Rap Det' Vos*.

De to rap adskiller sig også fra hinanden med hensyn til de værdier der bliver trukket frem. *SPitzenklasse Rap* nævner naturen og bygningsværkerne Dybbøl Mølle og Sønderborg Slot og fremhæver disciplin og moral, men også evnen til at feste og slå sig løs. Og den understreger at man kan stole på partiet: *vos ka' do stol å*. Derved rører rappen ved flere af de stereotype forestillinger om tyskere eller det tyske mindretal som har hersket tidligere. De unge tilbageviser dem bl.a. ved at vise at det danske nationalsymbol Dybbøl Mølle også hører med til deres kulturarv, selv om det var tyskerne, eller rettere prøjserne, som skød Dybbøl Mølle i grus i 1864. Senere sluttede store dele af mindretallet sig til nazisternes disciplin og blev efterfølgende beskyldt for ingen moral at have og ikke være til at stole på. Sådanne forestillinger hentyder *Det' Vos* ikke til, men de unge ønsker dem frem i lyset for at kunne tilbagevise dem. Junge *SPitzen* giver således mere en rosende karakteristik af det tyske mindretal end et egentligt valgprogram, og denne rap hører også helt klart til blandt de praletekster som er karakteristiske for rapgenren.

En salt- og en peberbøsse med bogstaverne S og P blev brugt til at reklamere for partiet og understrege at det havde et program der adskilte sig fra de andre partiers: *SP ste for Slesvigsk Parti, solt å pfeffe, det' et gott krydderi*.

Foto: Slesvigsk Parti.

Rap på traditionel eller moderne sønderjysk?

En sammenligning af sproget i de skrevne rap viser at det personlige pronomen *æ* (jeg) er gennemgående i begge rap ligesom nægtelsen *it* (ikke). Dette svarer til udtalen i sangene. Af øvrige fælles særtræk er gengivelse af udtalen *ch* for *g* i fx *speechpøls*, *sproch* og *f* for *b* i fx *peffer*, *Døffel-Mølle*. Fælles er også at *-d* (gammeldansk *th*) falder bort i udlyd: *ma*, *fa*, *synnejye*. Også ved disse særtræk er der overensstemmelse med udtalen i rappen.

Begge rap veksler mellem skrivemåde *å* og *o* for præpositionen *på* og for konjunktionen *og* som *SPitzenklasse Rap* også skriver efter dansk retskrivning, men udtalen forandrer sig ikke i sangene. Den ligger nærmere *å* i alle tilfælde. Inden for verbalformerne i præsens er der en række sønderjyske særformer i begge rap som *ste* (*står*), *slæ* (*slår*) og *tai* (*tager*), men ikke altid konsekvent i *SPitzenklasse Rap* der har både *hæ* i verset og *ha'* i omkvædet. Denne forskel er tydelig i fremførelsen af rappen.

Der er imidlertid to markante forskelle i de skrevne tekster. Det er en udbredt forekomst af diftongering af det lange *e*, *o* og *ø* i *Det' Vos* fx *garantei*, *kaffebou* og *høi*, mens der er fravær af diftongering i *SPitzenklasse Rap* fx *hele*, *stol*, *hø*. Og for det andet bliver den foranstillede bestemte artikel skrevet *e* i *Det' Vos*, mens den anden rap har *æ*. Når de to rap bliver sunget, er der klart forskel i udtalen af det lange *e*, *o* og *ø*. Men den bestemte artikel bliver udtalt med en æ-agtig lyd i begge rap. Ligeledes er det dybe sønderjyske *a* gennemgående, men ikke gengivet i ortografien.

I Slesvigsk Partis to rap er der blandt de sønderjyske særord et låneord fra tysk som bliver brugt i dem begge: *affentittengeil*. Dette slangord der kan oversættes med *abepattesjov*, betyder *super* eller *helt vild fedt* og er et af de utallige plattyske og tyske låneord som sprogkontakt og tysk styre har givet de sønderjyske dialekter gennem tiderne (Nyberg 1988). Dette låneord er imidlertid af nyere dato og mest udbredt blandt folk med tilknytning til det tyske mindretal. Inden for denne gruppe er den sproglige påvirkning fra moderne tysk størst efter at den danske flertalsbefolkning i Sønderjylland stort set er holdt op med at se tysk tv. To andre ord som en del sønderjyder betragter som sønderjyske særord, er i dag optaget i *Den Danske Ordbog*. Det er *fickum dick* og *mojn*, og spørgsmålet er om de så længere kan karakteriseres som dialektale særord? Yderligere dialektale særord er *tumbe glant* dvs. *utrolig skønt*.

Fælles for begge rap er endvidere kort *y* hvor rigsdansk har kort *ø* i proprierne *Synnejylland*, *Synnebor* og *Synnebårr*, hvor dobbelt *-rr* signalerer rullende *r*, samt *Tynne* der er *Tønder*.

For en vurdering af den sproglige varietet er den mundtlige rap afgørende, og analyserne viser at *Det' Vos* ligger meget nær traditionel sønderjysk i det sydøstlige Sønderjylland med sin brug af særtræk og den faste kombination af dem. *SPitzenklasse Rap* er derimod rappet på moderne sønderjysk hvor kun enkelte dialektale særtræk indgår og ikke altid i nogen fast kombination. Denne forskel afspejler sig også i skrivemåden som giver et godt billede af varieteternes karakteristika, dog ikke i forbindelse med den foranstillede bestemte artikel hvor der ikke er overensstemmelse mellem udtale og skrift.

***e* eller *æ* og standardiseret skriftsprog**

Når *e* er valgt som skrivemåde i *Det' Vos* selv om udtalen er æ-agtig, kan det hænge sammen med at den kendte rapper L:Ron:Harald skriver *e* i sine tekster fx *E Genfårening*, *Kom Te E Ø* og *E Tyske*. Han kan have været forbillede for skrivemåden i rappen *Det' Vos*. Men i hans tilfælde er der overensstemmelse mellem udtale og skrift, for han har en e-agtig udtale af artiklen. Dialektologen Magda Nyberg giver en begrundelse for forskellen i skrivemåden af den foranstillede bestemte artikel i Sønderjysk Månedsskrift i 1993. Heri skriver hun at *æ* svarer til den æ-agtige udtale af kendeordet *vest* for den gamle Hovedvej 10, mens den mere e-agtige udtale øst for har resulteret i *e*. Denne forklaring stemmer overens med L:Ron:Haralds udtale. Han er fra Sønderborg og skriver i overensstemmelse hermed. Rapperen med den æ-agtige udtale må være vokset op på den anden side af A 10, eller også er udtalen karakteristisk for et moderne regionalt sønderjysk.

Blandt de nationale danske digtere fra slutningen af det 19. og starten af det 20. århundrede som skrev på sønderjysk, var der på lignende måde forbillede for skrivemåden. Flere af de mest kendte digtere som fx Martin N. Hansen var opvokset og bosat i det østlige Sønderjylland. De skrev den bestemte foranstillede artikel *e* i overensstemmelse med deres udtale. Dette dannede skole og blev den accepterede skrivemåde også blandt digtere fra Midt- og Vestsønderjylland som må have haft en mere æ-agtig udtale fx Thade Petersen fra Rømø.

Senere er der givet bud på en standardiseret sønderjysk retskrivning. Æ Synnejysk Forening udgav i år 2000 en oversættelse til sønderjysk af Heather Amerys *The First Thousand Words* der kom til at hedde: *Min føøst tusin' oe å synnejysk*. Ifølge forordet er den "et forsøg på at skabe en nogenlunde konsekvent sønderjysk retskrivning". Her bruges æ i æ huus (Amery 2002: 49) som i foreningens navn Æ Synnejysk Forening, men forordet giver valgmulighed mellem *e* og æ. Alsingergildet der har som vigtigste formål at udgive en alsisk ordbog og bevare det alsiske sprog, har efterfølgende publiceret en standardiseret retskrivning for de alsiske dialekter hvor artiklen er skrevet *e*. Dette skete fordi Alsingergildet ønskede at understrege at det ikke var tilfreds med at de alsiske særtræk var fraværende i Æ Synnejysk Forenings forslag til standardisering (Alsingergildet 2004).

Valgplakater og valgprogram

Slesvigsk Partis valgprogram og valgplakater var ikke på sønderjysk. De var på dansk eller tysk, men de appellerede til Sønderjylland og sønderjysk for det første ved at bruge valgbogstavet **S** og ikke partinavnets akronym som er **SP**. Sloganerne på valgplakaterne "**S** for Sønderjylland", "**S** Ta' parti for Sønderjylland" med underteksten "slesvigsk-parti.dk" og "**S** for mangfoldighed!" med underteksten "stemsønderjysk.dk" stillede vælgerne frit med hensyn til at tolke om *sønderjysk* signalerede sprog eller kultur eller begge dele. I øvrigt gjorde kombinationen af hoved- og undertekst på valgplakaterne det muligt altid at få den sønderjyske reference med på dem alle, og den blev understøttet af farverne blå og gul der som sagt er de slesvigske og sønderjyske farver.

Partiet markerede sig dermed stærkt som et regionalt parti for alle i Sønderjylland og ikke kun som et politisk parti for det tyske mindretal. De danske valgplakater blev primært sat op i de fire kommunebyer Tønder, Haderslev, Aabenraa og Sønderborg, men også i de mindre byer hvor der boede nogle af partiets kandidater. De tysksprogede plakater med "**S** für Nordschleswig" med underteksten "schleswigsche-partei.dk" hang på vejene med tyske institutioner som tyske børnehaver og skoler fx i Tinglev og ved *Haus Nordschleswig* i Aabenraa hvor mindretallets paraplyorganisation *Bund Deutscher Nordschleswiger* har sit Generalsekretariatet, og hvor Slesvigsk Parti har sit hovedsæde sammen med andre tyske foreninger og det tyske hovedbibliotek.

Det var uden tvivl den stærke satsning på regionaliteten med Sønderjylland og sønderjysk sprog og kultur der gav pote. Slesvigsk Parti fik et kanonvalg, som dens formand udlagde valgresultatet. Slesvigsk Parti fik med sin regionalpolitik og sin regionale selvforståelse en betydelig fremgang i de fire nye sønderjyske kommuner ved kommunalvalget i 2009, hvor det fik en politiker ind i Haderslev og i Sønderborg og to i Aabenraa og Tønder. Hidtil havde det ikke et valgt medlem i Haderslev kommunalbestyrelse, men en repræsentant for mindretallet uden stemmeret.

Sproglig mangfoldighed

Den valgkamp som Slesvigsk Parti førte på traditionel og moderne sønderjysk, på rigsdansk og tysk i både skrift og tale, er helt i overensstemmelse med dets sprogpolitik. Den omfatter de klassiske sprog, dvs. dansk og tysk, og dialekter i Sønderjylland, men også de udenlandske tilflytteres fremmedsprog. En af sprogpolitikens målsætninger er således at indvandrernes og flygtningenes flersprogethed og interkulturelle forståelse er kompetencer som bør udnyttes til fordel for hele regionen. Den sproglige mangfoldighed står stærkt i det tyske mindretals selvforståelse, men om dets medlemmer kan blive ved med at bevare de traditionelle lokale sønderjyske dialekter, vil jeg sætte spørgsmålstegn ved i dag. Meget tyder på at de er ved at blive afløst af en moderne regional sønderjysk dialekt.

Litteratur

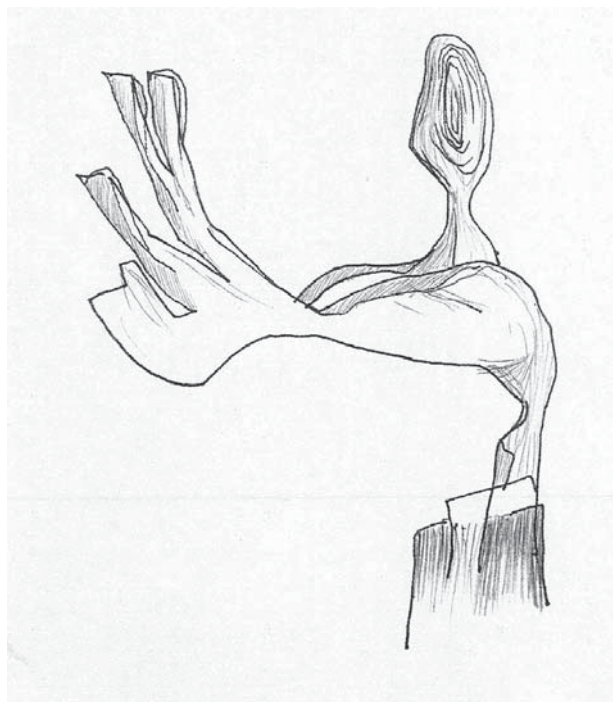
- Adriansen, Inge & Pedersen, Karen Margrethe (2007) Introduktion i Adriansen, Inge & Pedersen, Karen Margrethe (red.) (2007) *Sønderjyllandsbilleder eller selvportrætter?* Sønderjyske Museer 2005-7, Sønderborg: Museum Sønderjylland:9-19.
- Alsingergildet (2004) *Alsisk skriftsprog Vejledning i skrivemåde*. Augustenborg: Alsingergildet.
- Amery, Heather (2002) *Min føøst tusin' oe å synnejysk*. Oversat fra *The first thousand words* til sønderjysk af Elin Fredsted. Aabenraa: Æ Synnejysk Forening.

- Den Danske Ordbog* (2003-5) København: Det danske Sprog og Litteraturselskab.
- Deutscher Schul- und Sprachverein für Nordschleswig (2004) *Sprachförderung in den Institutionen des Deutschen Schul- und Sprachvereins für Nordschleswig*. Aabenraa: Deutscher Schul- und Sprachverein.
- Ejskjær, Inger (1964-65) Regionalsprog og lokalt vestjysk regionaldansk. *Dialektstudier* 1, København: J.H. Schultz:7-50.
- Handelsbanken (uden år) *Sønderjyske specialiteter* (www.carinas.dk/opskrifter/sønderjysk/8-sønderjyske-specialiteter).
- Hansen, Hans Schultz et al (2008-9) *Sønderjyllands Historie* 1 og 2. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Jørgensen, Jens Normann & Kristensen, Kjeld (1994) *Moderne sjællandsk. En undersøgelse af unge sjællænderes talesprog*. Institut for Dansk Dialektforsknings publikationer, serie A, nr. 32, København: A.C. Reitzels Forlag.
- Nyberg, Magda (1988) *Tyske låneord i sønderjysk*. Dialektstudier 5. København: Institut for Dansk Dialektforskning.
- (1990) Unge sønderjyders rigsmålstilegnelse *Danske Folkemål* 33:159-169.
- (1993) Skal det foransatte bestemte kendeord i sønderjysk skrives med e eller æ? *Sønderjysk Månedsskrift*:117-118.
- Ottsen, Mathias B. (1961) *Hostrup-Dansk. Lydlære*. (Udg. Ella Jensen). Udvalg for Folkemaals Publikationer. Serie A nr. 20. København: Institut for Dansk Dialektforskning.
- (1963-1969) *Hostrup-Dansk. II Ordbog* 1-5. (Udg. Ella Jensen og Magda Nyberg). Udvalg for Folkemaals Publikationer. Serie A nr. 21.1-21.5. København: Institut for Dansk Dialektforskning.
- Pedersen, Karen Margrethe (1986) *Mødet mellem sprogene i den dansk-tyske grænseregion. En-, to- og flersprogede børn i Sønderjylland*. Aabenraa: Institut for Grænseregionsforskning.
- (1992) Det levende sprog. Har du snakket sønderjysk med dit barn i dag? *Sønderjysk Månedsskrift*:131-135.
- (2005) Realiteter og rettigheder inden for sprog og identitet i det danske og det tyske mindretal før og efter København-Bonn Erklæringerne i 1955 i Kühl, Jørgen (red.) *København-Bonn Erklæringerne 1955-2005. De danske mindretalserklæringers baggrund, tilblivelse og virkning*. Aabenraa: Institut for Grænseregionsforskning:339-399.
- (2007) Sønderjyske Frikadellen – Sproglig mangfoldighed, i “Sønderjyllands billeder” og “Mein Nordschleswigbild” i: *Sønderjyllandsbilleder eller selvportrætter?* Adriansen, Inge & Pedersen, Karen Margrethe (red.). Sønderjyske Museer 2005-7, Sønderborg: Museum Sønderjylland:51-77.

Slesvigsk Parti (2009) *Sønderjyske egnsretter*. www.stemsønderjysk.dk
Sprogpagten. Den Europæiske Pagt om Regionale Sprog eller Mindretalssprog
(2001) Europarådet, 1992. København: Indenrigsministeriet.

Toft, Gösta (1982) *Die bäuerliche Struktur des deutschen Volksgruppe in Nord
schleswig*. Flensburg: Deutsche Grenzverein.

Karen Margrethe Pedersen
dr.phil., lektor
Institut for Grænseregionsforskning
Syddansk Universitet
kam@sam.sdu.dk

Tore Kristiansen, Marie Maegaard og Nicolai Pharao

Det er intonationen vi hører det på: Perceptionsstudier i genkendelse af moderne dansk med henholdsvis jysk og københavnsk aksang

1. Idé

De sidste generationer af danskere har ændret sproget – og sprogsamfundet – radikalt. Hos unge danskere anno 2010 risikerer man at skulle lytte længe for at høre lokale (læs: ikke-københavnske) sprogtræk af leksikalsk eller grammatisk, ja endog af segmentalfonetisk, art. Alligevel kan vi med det samme høre hvor i landet folk som flest kommer fra, også de unge, så længe vi siger at landet består af et fåtal store regioner. “Man kan da høre på en jyde at han er fra Jylland”. Det vi med det samme kan høre det på, er de prosodiske træk – nok i første række *intonationen* når det drejer sig om jyder (på Sjælland er formentlig *stødet* vel så vigtigt). I engelsksproglig, international sociolingvistik er det almindeligt at referere til sådanne forskelle i sprogbrug som forskelle i ‘accent’. Ingen af de to betydninger som skriftformen *accent* normalt har i dansk (udtalt hhv. [αg'sæn'd] og [αg'saŋ]), svarer til denne betydning. Den betydning vi har brug for at kunne udtrykke, gælder forskelle i sprogbrug der i det væsentlige er af udtalemæssig art, og hvor distinktionen ‘hjemlig vs. fremmed’ er uvedkommende. Når vi skriver, kalder vi den for aksang (som i overskriften), og vi udtaler den [αg'saŋ].

Sprogforandringscentret (DGCSS), hvor vi arbejder til daglig, proklamerer på sin hjemmeside at “*Du forandrer sproget. Vi siger det højt*” (www.dgcss.dk). Noget af det vi har sagt meget højt i lang tid, er at det i dagens Danmark først og fremmest er det prosodiske der gør en forskel og har social betydning. Det er næppe nogen særlig kontroversiel påstand, men vi har længe selv følt et behov for at underbygge den med eksperimentel evidens. Det er hvad vi forsøger i den studie der præsenteres i det følgende.

2. Tidligere forskning

Resultater fra eksperimentelle studier i andre sprogsamfund tyder på at intonationens betydning for genkendelsen af sproglige varieteter varierer kraftigt fra samfund til samfund. Intonationen er ikke alle vegne fremtrædende på samme måde som identifikationskriterium. I princippet skulle det kunne forklares på en af to måder: Der kan være forskel på antal og art af intonationsforskelle i forskellige sprogsamfund rent *lingvistisk set*, og der kan være forskel fra samfund til samfund på den rolle intonation, i sammenligning med andre lingvistiske træk, er tillagt *socialt set*.

Men dertil spiller det sikkert ind at der – ganske uafhængigt af den relative betydning af hhv. lingvistisk forskel og social betydning – kan være betydelige forskelle fra sprogsamfund til sprogsamfund mht. *det almene kendskab* til den sproglige variation og dens sociale betydninger. For eksempel inddrager Clopper og Pisoni (2004) lytternes (manglende) forhåndskendskab til hvordan folk taler i de forskellige dele af USA som forklaring på at relativt få af lytterne i deres identifikationseksperiment var i stand til at fordele sprogprøver korrekt på seks dialektregioner på grundlag af fonetisk variation (intonationsmønstre indgår ikke i karakteristikken af sprogprøverne og er ikke genstand for diskussion i undersøgelsen).

I et dialektidentifikationseksperiment udført i Norge tog Gooskens (2005) udgangspunkt i at nordmænd er kendt for at have et godt kendskab til landets mange dialekter og sammenlignede med resultater fra et tilsvarende eksperiment i det formodet mindre dialektbevidste Holland (beskrevet i Van Bezooijen and Gooskens 1999). I begge lande var der stor forskel på evnen til at genkende hhv. egen dialekt og de andre dialekter. Evnen var lige god når det gjaldt genkendelse af egen dialekt, men overraskende nok gjorde nordmændene det dårligere end nederlænderne når det gjaldt at placere andre dialekter korrekt i et svarformat der i begge lande indeholdt 19 svarmuligheder. Gooskens undersøgte intonationens rolle eksperimentelt ved at bruge monotoniserede sprogprøver i tillæg til de originale, dvs. sprogprøver hvor grundtonen er konstant hele vejen gennem sprogprøven. I begge lande viste de monotoniserede sprogprøver sig sværere at identificere end de originale, men forskellen var betydelig større, og intonationen følger af større betydning, i Norge end i Holland. På den anden side viste en dialektometrisk analyse af det samme norske materiale at det prosodiske niveau spiller en langt mindre rolle for den oplevede afstand mellem dialekter end andre sprogniveauer, især det segmentalfonetiske (Gooskens and Heeringa 2006).

Man kan manipulere med sprogprøver ved at fjerne dynamikken i intonationen (monotonisere) eller ved at fjerne den segmentalfonetiske

information sådan at kun prosodiske træk er tilbage (lavpasfiltrere). I en studie i Østrig brugte Feizollahi og Soukup (2009) lavpasfiltrerede stemmeprøver. Det viste sig at informanterne, der ikke havde problemer med at placere stemmeprøverne som hhv. østrigsk standard og midtbayersk østrigsk dialekt i deres naturlige (segmentalfonetisk informative) versioner, ikke var i stand til at placere dem i deres lavpasfiltrerede versioner. Konklusionen var derfor at den perceptuelle differentiering af østrigsk standardsprog og midtbayersk østrigsk dialekt i det væsentlige er baseret på forskelle af segmentalfonetisk, morfosyntaktisk og leksikalsk art, ikke på intonation.

van Leyden (2004) brugte lavpasfiltrerede stemmeprøver til at undersøge evnen til at skelne mellem dialekterne på Orkney og Shetland. Hun fandt at talere af begge varieteter var relativt gode til at skelne mellem deres egen dialekt og dialekten på nabøen alene på grundlag af intonation, omend lytterne havde nemmere ved at skelne mellem de to varieteter når der kun var segmentalfonetisk information i stemmeprøverne, dvs. ved brug af monotoniserede stemmeprøver, hvor grundtonen er konstant hele vejen igennem.

Desuden undersøgte van Leyden (2004) om man kunne "narre" informanterne til at tro at en ytring der oprindeligt var blevet sagt med shetlandsk aksang var blevet sagt af en Orkney-bo og omvendt. Det gjorde hun ved at overføre intonationskonturen fra en orkney'sk udgave af en ytring til en segmentalt identisk ytring sagt med shetlandsk aksang. For lyttere fra Orkney viste det sig at ytringer med orkney'sk intonation oftest blev klassificeret som værende produceret af en orkney-bo, også selvom den oprindelige optagelse var blevet produceret af en shetlænder, mens resultatet for lyttere fra Shetland er mere komplekst, idet intonation alene ikke er nok til at en stemmeprøve opfattes som kommende fra en shetlænder (se van Leyden 2004:54-59 for detaljer og diskussion). Da vores undersøgelse baserer sig på spontant producerede stemmeprøver, har vi ikke mulighed for at benytte os af transponering af intonationskonturen, sådan som van Leyden (2004), men grundproblematikken er den samme: Hvad sker der når man bevarer segmenterne men skifter intonationen ud i en stemmeprøve?

3. Eksperimentet

Det drejer sig om et eksperiment hvor vi manipulerer med grundtoneforløbet (intonationen) hos indspillede sprogbrugere fra hhv. Århus og København: en stemme fra Århus og to stemmer fra København der adskiller sig ved nogle få karakteristiske segmentalfonetiske træk. Hvis denne manipulation

på systematisk vis påvirker informanternes placering af stemmerne i hhv. Århus og København, har vi etableret empirisk evidens for at den geografiske kategorisering af moderne danske aksanger bygger mere på intonation end på segmentalfonetik.

3.1 Stimulusstemmerne

De vurderingsmønstre der fremkommer i Sprogforandringscentrets undersøgelser af de sociale betydninger der knyttes til ung sprogbrug, viser at de unge på socialt makro-niveau skelner mellem tre måder at tale/lyde på. Vi kalder dem for KONSERVATIV, MODERNE og LOKAL. Vurderingsmønstrene fremkommer når store forsamlinger af unge lytter til sprogsprøver og vurderer dem mht. personlighedstræk, geografisk tilhørighed, og rigsdanskhed (se Kristiansen 2009a, 2009b).

Mod baggrund af den rolle de pågældende sprogsprøver spiller i Sprogforandringscentrets undersøgelser af de ideologiske strukturer der indgår i (genskaber og nyskaber) den sproglige variation, er det en væsentlig opgave for os at kunne sige så meget som muligt om disse sprogsprøver (se Pharao 2009). Derfor er det tre af stemmerne fra det 'testbatteri' som Sprogforandringscentret arbejder med, der er valgt til det eksperiment vi rapporterer om her. Da eksperimentet blev gennemført i Århus og København, er de tre udvalgte stemmer ment at skulle repræsentere KONSERVATIV, MODERNE og ÅRHUSIANSK.

Vi har fra hver stemme klippet to dele ud; én som blev benyttet som den var (ikke-modificeret), og én som blev modificeret (jf. senere om metoden). Klippene er ca. 8 sekunder lange. Vi opererer altså med relativt korte sprogsprøver, hvilket gjorde modifikationsprocessen mere overskuelig. Vi ved fra tidligere undersøgelser at lyttere sædvanligvis ikke har nogen problemer med at tage stilling til endog meget korte sprogsprøver (Maegaard 2007), så det burde ikke være et problem for vores eksperiment. Her følger udskrifter af sprogsprøverne, både i almindelig ortografi og i Danias lydskrift.

KONSERVATIVT københavnsk, ikke-modificeret

det skal være en lærer som der ikke er det skal være en lærer der først og fremmest har styr på sit stof det må være må være altafgørende

*de sga vɑ: en 'lɑ: sm dɑ 'eg ɑ: d   dɑ sga vɑ: en 'lɑ: dɑ 'f  sd  
'fræm'  sd h  'sdy: på sid 'sd f 'de må på: må på: 'al'd wɡ  n *

KONSERVATIVT københavnsk, modificeret til århusiansk

læreren behøver ikke at gøre det interessant det er ikke lærerens job at motivere eleven men hvis læreren er i stand til det så er det jo klart en fordel

'lɑːɔn be'høw'ɔ eg ɔ ɔ gɔɔ de entɔ'san'd de 'eg 'lɑːɔns 'dʒɔb ɔ ɔ'motiv'e'ɔ e'lew'ɔn mæn ves 'lɑːɔn ɑ i 'sɔn' te dɑ sɔ de'jo 'klɑ'd ɔ 'fɑːde'l

MODERNE københavnsk, ikke-modificeret

en god lærer skal være forberedt til hver time og det skal ikke bare være det traditionelle hver gang med at skrive ned og læs og fortælle om det bagefter

en 'go' 'lɑː sɡɑ vɑ 'fɑbɑrɑ'd te 'vɑː 'tiːm ɔ de sɡɑ 'eg 'bɑː 'vɑː de trɑː dɑʃɔ'næl'l 'vɑː 'gɑn 'mæ' ɔ sɡriw 'neð' ɔ 'læ's ɔ fɔ'tæll ɔm de 'bɑːæfɔ

MODERNE københavnsk, modificeret til århusiansk

der skal være nogle kreative indtryk eller indskud hvor at man selv skal finde på nogle ting eller man får nogle opgaver så man ligesom får udvidet det

dɑ sɡɑ vɑː nɔːn 'krɑɑtiw'ɔ 'enɔrɔg ælɔ 'enɔɡuð 'vɑ ad ad man 'sæl' sɡɑ fenn pɑ nɔn 'ten' ælɔ man 'fɑ' nɔːn 'ɔbɡɑwɔ 'sɔ man 'lisəm fɑ 'uðv'ð'ð de

ÅRHUSIANSK, ikke-modificeret

jeg sy- jeg synes det er vigtigt at øhm at læreren ligesom øhm jamen tager tager hånd om det og øh og også bestemmer en hel del af det som der skal ske

jas ja 'syns de 'vegdiɔ 'ad öm a ad 'lɑːɔn 'lisɔm öm jamn tɑɔ tɑɔ 'hɔn' ɔm de ɔ ö 'ɔs be'sdæm'ɔ en 'he'l 'de'l a de sɔm dɑ sɡɑ 'sge'

ÅRHUSIANSK, modificeret til københavnsk

en god lærer skal selvfølgelig være en en øh en veluddannet lærer en lærer som øh som ved en masse og og kan svare på spørgsmål

en 'go' 'lɑː sɡɑ se'föll'i vɑɔ en. en ö en 'væludɔdan'ə 'lɑː en lɑː sɔm ö sɔm 'beð' en 'masə ɔ ɔ ka 'svɑɑ pɑ 'sböɔsmɑ'l

De segmentalfonetiske forskelle er få i disse prøver. Sådan er situationen i ungt dansk talesprog i amindelighed, og det er netop baggrunden for at vi er interesserede i at undersøge intonationens rolle for opfattelsen af forskellige måder at tale på. Ud over intonationen, er der ikke meget at komme efter. Stødene er kraftigere manifesteret hos københavnnerstemmerne (ikke vist i lydskriften). Derudover reducerer den MODERNE taler vokaler før [ð], som endvidere er meget 'mørkt' (velariseret [ð]). Den ÅRHUSIANSKE modificerede prøve har en enkelt *-et*-endelse udtalt som schwa, dvs. uden [əð] som ville være den almindelige københavnske udtale.

De tre stemmeprøver blev modificeret ved hjælp af resyntese af grundtoneforløbet. Resyntesen blev udført med programmet PRAAT (version 5.1.35, Boersma and Weenik 2009). Fra Thorsen og Jul Nielsen (1981) ved vi at trykgruppemønsteret, det vil sige det grundtoneforløb der knytter sig til betonedede stavelser og efterfølgende ubetonede stavelser, er forskelligt i oplæst tale i københavnsk og århusiansk: I københavnsk har den betonedede stavelse en lav (evt. faldende) tone med en efterfølgende stigning til høj tone i den første ubetonede stavelse (og herefter endnu et fald hvis der følger mere end én ubetonet stavelse efter den betonedede). I århusiansk er mønsteret omvendt: Tonen er høj (evt. stigende) i den betonedede stavelse og efterfølges af et fald ned gennem den første ubetonede stavelse (og faldet fortsætter gennem eventuelle yderligere ubetonede stavelser) (Thorsen og Jul Nielsen 1981:9). Modifikationen af stemmeprøverne bestod således i at ændre trykgruppemønsteret sådan at de betonedede stavelser i de oprindeligt københavnske stemmeprøver, både den KONSERVATIVE og den MODERNE, fik en relativt høj tone med et fald ned til den første efterfølgende ubetonede stavelse. I den ÅRHUSIANSKE stemmeprøve blev trykgruppemønsteret ændret sådan at de betonedede stavelser blev sagt på en relativt lav tone med et spring op til den første efterfølgende ubetonede stavelse.

Stemmeprøverne er som nævnt hentet fra spontan tale og består således af forskellige ytringer. Derfor var det ikke muligt at overføre mønsteret fra en københavnsk stemmeprøve til den århusianske og omvendt. I stedet blev modifikationerne udført manuelt under hensyntagen til at det modificerede trykgruppemønster ikke måtte ligge uden for det spænd i grundtonen som fandtes i den oprindelige optagelse. For en enkelt af stemmeprøverne, den KONSERVATIVE, var det ikke muligt at få hele ytringen til at lyde århusiansk på trods af at alle trykgrupper blev modificeret i overensstemmelse med mønsteret beskrevet hos Thorsen og Jul Nielsen (1981). Måske kunne modifikationen være blevet bedre hvis

vi havde forsøgt at inddrage de træk ved den århusianske trykgruppe der er beskrevet i Kyst (2008). Problemet opstår, så vidt vi kan høre, i stemmeprøvens sidste prosodiske frase, dvs. sekvensen “så er det jo klart en fordel”, hvor den betonedede stavelse i “klart” i følge Kyst skulle ende på samme tonehøjde som den efterfølgende ubetonede stavelse (det to-tonede mønster for stavelser med stød som beskrives i Kyst : 2008, s. 48 ff.). At den efterfølgende ubetonede stavelse (i ordet “en”) ligger lavere end slutningen af stavelsen i “klart”, vil muligvis gøre at stemmeprøven ikke accepteres som århusiansk. Det forklarer dog ikke hvorfor den stadig lyder som københavnsk, på trods af at den betonedede stavelse ligger højere end den første ubetonede. Modifikation af grundtonen kan desuden få stemmeprøver til at lyde kunstige, da det ikke er alle optagelser der klarer resyntesen lige godt, og de derved kan få en kunstig klang. Derfor bad vi også deltagerne i eksperimentet om at vurdere hver stemmeprøves naturlighed efter at de havde angivet om de mente at stemmeprøven lød som om den kom fra en dreng der kom fra København eller Århus.

3.2 Informanter, svarskemaer og procedure

Informanterne var 104 danskstuderende ved universiteterne i Århus (N=37) og København (N=67). Af læsetekniske grunde vil vi omtale de to informantudvalg som ÅU og KU (som modsætning til svaralternativerne ‘Århus’ og ‘København’), uden at vi dermed mener at sige at udvalgene skal ses som repræsentative (kun) for universitetsstuderende i de to byer. Spørgsmålet om udvalgenes repræsentativitet er ikke af afgørende betydning for undersøgelsen idet dens hovedformål ikke er at sammenligne aksang-genkendelsesevnen i to definerede populationer, men at undersøge intonationens rolle for aksang-genkendelse.

Følgende information og instruktion blev givet mundtligt og samtidigt vist som powerpoint-dias: *Du skal nu høre 6 stemmer. De er alle sammen drengestemmer. Lyt først til dem alle sammen en gang i træk.* Dernæst, efter første aflytning: *Du skal nu høre de 6 stemmer en gang til. Denne gang skal du for hver stemme angive på skemaet om drengen lyder som om han kommer fra København eller Århus.* Måleinstrumentet vi brugte, var et simpelt afkrydsningsskema hvor de 6 stemmer (3 ikke-modificerede og 3 modificerede) var listet op med ‘Århus’ og ‘København’ som afkrydsningsmuligheder for hver stemme.

Efter at denne første omgang var gennemført, blev informanterne bedt om at vende svarskemaet og fik nu følgende information og instruktion: *De 6 stemmer du lige har hørt, stammer fra nogle forsøg med at*

fremstille kunstig tale til mobiltelefonselskaber. Nogle af stemmerne var kunstige og nogle af dem var naturlige. Lyt til stemmerne igen og angiv for hver enkelt af dem om du synes stemmen lyder naturlig eller kunstig. 'Naturlig' eller 'kunstig' var så afkrydsningsmulighederne for hver stemme på svarskemaets bagside. Dataindsamlingen blev foretaget i november/december 2009.

4. Resultater

I fremstillingen holder vi konsekvent resultaterne fra hhv. ÅU og KU adskilt idet en sammenligning på tværs af de to byer har interesse. Vi begynder med resultaterne af den geografiske kategorisering ('Århus' eller 'København') og ser først på hvordan de ikke-modificerede stemmer blev placeret, dernæst på hvordan de modificerede stemmer blev placeret. I anden omgang ser vi så på om stemmerne blev opfattet som 'naturlige' eller 'kunstige'.

4.1 Placeringen af de ikke-modificerede stemmer i 'Århus' eller 'København'

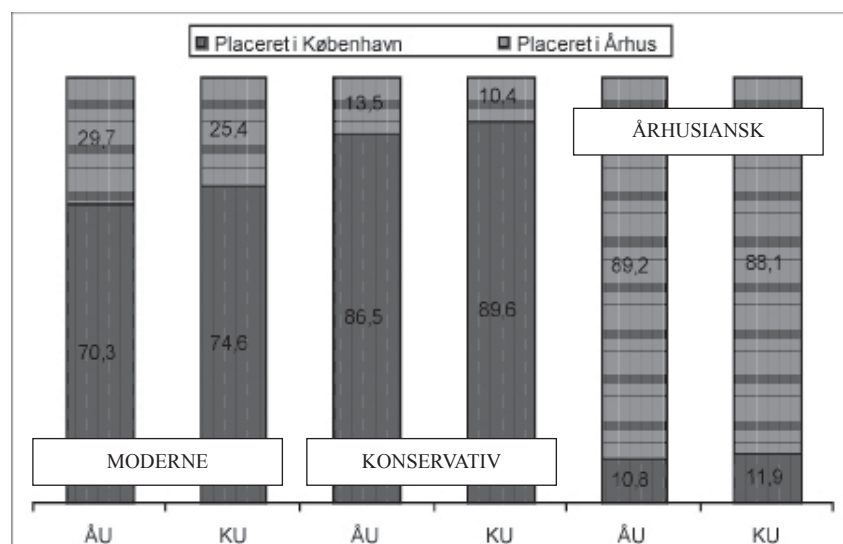
Det store flertal har fordelt de tre ikke-modificerede stemmer på København og Århus 'korrekt' – dvs. i overensstemmelse med stemmernes reelle geografiske baggrund (Figur 1). Hele 9 ud af 10 placerer KONSERVATIV i København og ÅRHUSIANSK i Århus. Placeringen af MODERNE er der noget større uenighed om idet kun 3 ud af 4 placerer stemmen i København. Forskellen de to informantgrupper ÅU og KU imellem er statistisk ikke-signifikant for alle tre aksangers vedkommende og må ses som tilfældig.

Resultatet er bemærkelsesværdigt i den forstand at KONSERVATIV her er behandlet ganske anderledes end i Sprogforandringscentrets undersøgelse blandt elever i folkeskolens 9.-klasse (ca. 15 år gamle). Centrets undersøgelse blev gennemført bl.a. i Odder kommune syd for Århus og omfattede en genkendelsestest med fire stemmer for hver af aksangerne MODERNE, KONSERVATIV og ÅRHUSIANSK, heriblandt de tre stemmer som indgår i vores undersøgelse her. Disse tre stemmer blev fordelt på København / Århus som følger: MODERNE 65,5 / 34,5 KONSERVATIV 40,2 / 59,8 og ÅRHUSIANSK 8,6 / 91,4 (se stemmerne Mb11, Cb1 og Lb9 i Tabel 3 i Kristiansen 2009a).

Odders totalresultat for hver af aksangerne var at 18 procent placerede ÅRHUSIANSK i Århus, og 71,3 procent placerede MODERNE i København, mens KONSERVATIV blev fordelt ligeligt på København og Århus – i god overensstemmelse med de øvrige undersøgelsessteder (se Tabel 4 i Kristiansen 2009a).

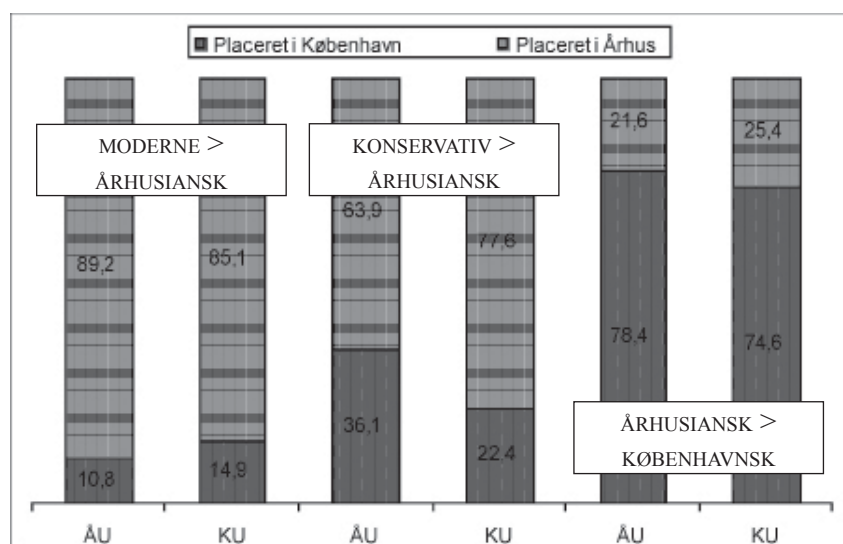
Hvordan skal vi så ræsonnere omkring den kendsgerning at KONSERVATIV her bliver placeret i København af 9 ud af 10? Vi kunne se det som et indicium for at Sprogforandringscentrets generelle 50–50-resultat skal ses som et artefakt, altså et ‘fund’ der ikke findes i virkeligheden, men produceres af metoden (se fodnote 2 i Kristiansen 2009b): Når en forsamling af individer (som de ca. 170 Odder-informanter) overvejende har placeret 4 stemmer i København (MODERNE) og 4 stemmer i Århus (ÅRHUSIANSK) – og overordnet antagelig bærer på en ide om at fordelingen på byer skal være ligelig – så kommer de 4 ‘tilbageblevne’ stemmer (KONSERVATIV) ud med en tilnærmet ligelig fordeling på de to byer. Den mulighed foreligger ikke når der kun er 1 stemme at placere.

Ræsonnementet er alligevel ikke særlig tilfredsstillende. For det første skal det siges at de 4 KONSERVATIVE stemmer naturligvis ikke lå samlet til sidst på båndet; de 12 stemmer blev afspillet i 4 gange 3 ‘blokke’, hvor hver ‘blok’ havde rækkefølgen KONSERVATIV–MODERNE–ÅRHUSIANSK (men en god del af informanterne har rettet i deres afkrydsninger for hhv. Århus og København, så et nærstudium af de foretagne rettelser kunne måske belyse problematikken). Mere problematisk for artefakt-ræsonnementet er det

Figur 1: Procentuel fordeling af de ikke-modificerede stemmer MODERNE, KONSERVATIV og ÅRHUSIANSK på hhv. København og Århus – udført af danskstuderende ved ÅU (N=37) og KU (N=67).

imidlertid at det tager udgangspunkt i at det er de MODERNE stemmer der opleves som de oplagt københavnske. Vores resultat her tyder imidlertid på at de studerende fra både ÅU og KU oplever KONSERVATIV som mere oplagt københavnsk end MODERNE. Hvis det var tilfældet i 9.-klasserne, og de fulgte artefakt-logikken ovenfor, skulle MODERNE have været de 'tilbageblevne' – og dermed ligeligt fordelte – stemmer. Det synes derfor ikke urimeligt at sige at sammenligningen af de to resultatmønstre tyder på at der *er* en forskel på hvordan MODERNE og KONSERVATIV konnoterer 'København' blandt hhv. 9.klasse-elever og danskstuderende.

Figur 2: Procentuel fordeling af de modificerede stemmer [MODERNE > ÅRHUSIANSK], [KONSERVATIV > ÅRHUSIANSK] og [ÅRHUSIANSK > KØBENHAVNSK] på hhv. København og Århus – udført af danskstuderende ved ÅU (N=37) og KU (N=67).

4.2 Placeringen af de modificerede stemmer i 'Århus' eller 'København'

Det store flertal har fordelt de tre modificerede stemmer på København og Århus 'forkert' i forhold til deres reelle geografiske baggrund, men 'korrekt' i forhold til den tilsigtede effekt af vores modifikation af grundtoneforløbet (Figur 2). Modificeret MODERNE placeres i højere grad i Århus end modificeret KONSERVATIV. Forskellen er større for ÅU end for KU. Forskellen de to informantgrupper ÅU og KU imellem er statistisk ikke-signifikant for alle tre aksangers vedkommende og må ses som tilfældig.

4.3 Vurderingen af de ikke-modificerede stemmer som 'naturlige' eller 'kunstige'

De ikke-modificerede stemmer blev overvejende kategoriseret som 'naturlige', men af en eller anden grund er der generel enighed om at de københavnske stemmer (MODERNE og KONSERVATIV) er mindre 'naturlige' end den ÅRHUSIANSKE stemme (Figur 3). Mærkeligt nok er KU mindre tilbøjelig end ÅU til at acceptere de københavnske stemmer som 'naturlige' (signifikant mht. MODERNE: Pearson Chi-square=3,918, df=1, p=0,048).

4.4 Vurderingen af de modificerede stemmer som 'naturlige' eller 'kunstige'

Der er stor enighed hos både ÅU og KU om at den modificerede ÅRHUSIANSKE stemme lyder 'naturlig' (Figur 4). De to københavnske stemmer vurderes generelt til at lyde mere 'kunstigt'. Det gælder især den KONSERVATIVE stemme. Det er værd at bemærke at den modificerede KONSERVATIVE stemme også i vores ører lyder som om den skifter fra århusiansk til københavnsk intonation hen mod slutningen (se ovenfor). Denne oplevede københavnske intonation er svær at forklare, da trykgruppemønsteret også her blev ændret i den modificerede version. Ikke desto mindre kan det tænkes at det netop er grunden til at flere af deltagerne har opfattet denne stemme som 'kunstig': Den skifter intonation i løbet af ytringen. Det kan også give en forklaring på den fordeling der kan ses i Figur 2, hvor man kan se at den modificerede KONSERVATIVE stemme sjældnere placeres i Århus end den modificerede MODERNE stemme. Når slutningen af den modificerede KONSERVATIVE stemme lyder københavnsk på trods af grundtoneforløbet i de finale trykgrupper, giver det mulighed for at placere stemmeproven i København hvis placeringen er foretaget på baggrund af det sidst hørte. Forskellen de to informantgrupper imellem (ÅU og KU) er statistisk ikke-signifikant for alle tre aksangers vedkommende og må ses som tilfældig.

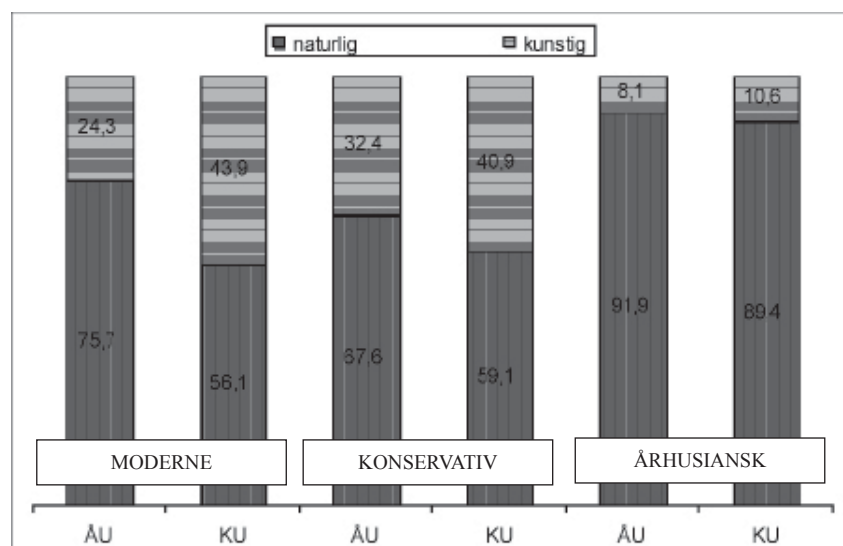
5. Notat om indflydelse fra andre faktorer

Før vi diskuterer og konkluderer, vil vi sige et par ord om en eventuel indvirkning på resultaterne af den anvendte dataindsamlingsmetode, samt sige noget om andre baggrundsfaktorer end dataindsamlingssted (ÅU vs. KU).

5.1 Mulige artefakter

Ved ÅU blev dataindsamlingen foretaget i en og samme forsamling. Ved KU blev den foretaget på to forskellige hold (N=33 og 34), så

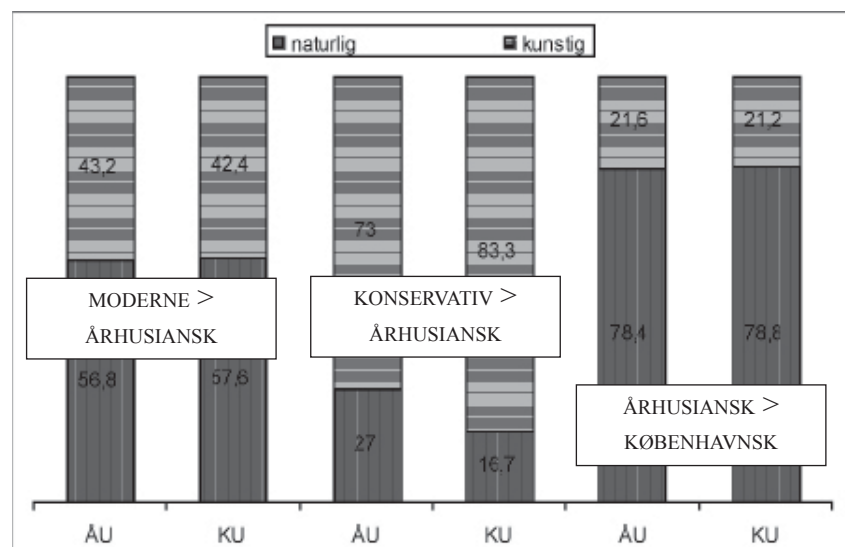
selve dataindsamlingssituationen var altså ikke den samme. Dog var situationerne 'de samme' i den forstand at begge hold bestod af første års danskstuderende, og at det var den samme forsøgsleder der gennemførte eksperimentet efter samme oplæg i begge situationer. Så vi kan forvente at de to hold reagerer ensartet, og at det derfor er uproblematisk at slå dem sammen til et samlet KU-udvalg. Statistisk signifikanstestning af forskellene de to hold imellem viser da også at de overvejende kan ses som tilfældige. Det gælder i 11 af de i alt 12 tilfælde (6 stemmer vurderet i to omgange). Dog er der signifikant forskel på hvor tilbøjelige de to hold har været til at placere den modificerede ÅRHUSIANSKE stemme [$\text{ÅRHUSIANSK} > \text{KØBENHAVNSK}$] i København (Pearson Chi-square 6,751, $df=1$, $p=0,009$). Lad os kalde de to hold for hold (a) og hold (b) og konstatere at der på hold (b) er 88,2 procent der har placeret [$\text{ÅRHUSIANSK} > \text{KØBENHAVNSK}$] i København, mod 60,6 procent på hold (a) (jf. totalt 74,6 i Figur 2).

Figur 3: Procentuel fordeling af de ikke-modificerede stemmer MODERNE, KONSERVATIV og ÅRHUSIANSK på 'naturlig' og 'kunstig' – udført af danskstud. ved ÅU (N=37) og KU (N=66)

Vi kan sige noget mere om denne ene forskel. For at modvirke (balancere) en eventuel effekt fra den rækkefølge som svaralternativerne Århus og København blev præsenteret i i svarskemaerne, fik den ene halvdel af informanterne skemaer med rækkefølgen (A) Århus–København, mens den

anden halvdel fik skemaer med den omvendte rækkefølge (B) København–Århus. Faktisk er der totalt 52 informanter i hver af de to grupper. Når deres svar sammenlignes, viser det sig igen at der ikke findes signifikante forskelle – rækkefølgen (A) vs. (B) har ikke haft indvirkning – med den ene undtagelse at den modificerede ÅRHUSIANSKE stemme placeres i København af langt færre i gruppe (A) end i gruppe (B) (procentuelt 61,5 vs. 90,4; Chi-square=11,848, df=1, p=001).

Figur 4: Procentuel fordeling af de modificerede stemmer [MODERNE > ÅRHUSIANSK], [KONSERVATIV > ÅRHUSIANSK] og [ÅRHUSIANSK > KØBENHAVNSK] på hhv. 'naturlig' og 'kunstig' – udført af danskstuderende ved ÅU (N=37) og KU (N=66).

I København skete den ligelige fordeling af de to svarrækkefølger ved at det ene hold (a) fik skemaer med rækkefølge (A), og det andet hold (b) fik skemaer med rækkefølge (B). Så når der på hold (a) var 60,6 procent mod 88,2 procent på hold (b) der placerede [ÅRHUSIANSK > KØBENHAVNSK] i København, ser der ud til at forskellen kan føres tilbage til den rækkefølge skemaerne havde svaralternativerne Århus og København i.

At der er en effekt af denne art, bestyrkes af at den samme skævfordeling også fremkommer i ÅU-materialet. Af de ÅU-informanter der havde rækkefølge (A), var det 63,2 procent der placerede [ÅRHUSIANSK > KØBENHAVNSK] i København, mens der blandt de der havde rækkefølge (B), var 94,4 procent der placerede [ÅRHUSIANSK > KØBENHAVNSK] i København.

Svaralternativernes rækkefølge, (A) Århus–København vs. (B) København–Århus, har altså indvirkning i det ene tilfælde hvor det er den modificerede ÅRHUSIANSKE stemme [ÅRHUSIANSK > KØBENHAVNSK] der skal by-placeres. Vi har ingen bud på hvorfor det er sådan – men det illustrerer vigtigheden af at balancere for potentielle rækkefølgeeffekter.

Det skal også nævnes at vi uforvarende fik sammensat stemmerækkefølgen på de to CD'er der blev benyttet ved hhv. ÅU og KU, forskelligt.

Århus-CD'en havde rækkefølgen

1.[MODERNE > ÅRHUSIANSK] – 2.[ÅRHUSIANSK > KØBENHAVNSK] – 3.[KONSERVATIV > ÅRHUSIANSK] – 4.MODERNE – 5.ÅRHUSIANSK – 6.KONSERVATIV.

København-CD'en havde rækkefølgen

1.[KONSERVATIV > ÅRHUSIANSK] – 2.[ÅRHUSIANSK > KØBENHAVNSK] – 3.[MODERNE > ÅRHUSIANSK] – 4.KONSERVATIV – 5.ÅRHUSIANSK – 6.MODERNE.

Fordelingen af MODERNE og KONSERVATIV (i såvel modificeret som ikke-modificeret version) på hver side af ÅRHUSIANSK var modsat i de to byer. Ud fra tidligere erfaring (se Thøgersen og Kristiansen 2005) ville vi snarere forvente en indvirkning fra denne forskel i afspilningsrækkefølge end fra svarrækkefølgeforskellen (A) vs. (B), men afspilningsrækkefølgen har tilsyneladende ikke haft indvirkning idet resultatet i de to byer er det samme (Figurerne 1–4). Det vil sige, det kan jo tænkes at resultatet for de to byer ville have været forskelligt hvis de havde haft samme afspilningsrækkefølge, men det forekommer ikke særlig sandsynligt.

5.2 Andre baggrundsfaktorer

Da evnen til at placere og vurdere stemmerne kunne tænkes at være påvirket dels af hvor informanterne var opvokset, dels af hvor mange år de havde boet i hhv. Århus og København, blev de bedt om at give oplysninger om dette på bagsiden af det andet svarschema.

Mht. opvækststed har vi fordelt de mange forskellige angivelser på 5 kategorier: 14 er opvokset i Århus (10/4 i de to udvalg fra hhv. ÅU og KU), 36 i Jylland (25/11), 24 i København (0/24), 19 på Sjælland (1/18), 10 et andet sted (1/9). Når vi undersøger hvordan disse fem opvækststeds-kategorier har placeret ('Århus' vs. 'København') og vurderet ('naturlig' vs. 'kunstig') stemmeprøverne i hhv. modificeret og ikke-modificeret version, viser alle forskelle sig at være statistisk set tilfældige. Også når vi lægger sammen og signifikantester Århus+Jylland vs. København+Sjælland forbliver sammenhængen mellem opvækststed og testsvar statistisk set tilfældig.

Mht. bo-tid i den by de studerer i (hhv. Århus og København) er der på grundlag af informanternes oplysninger muligt at fordele 94 af dem på to nogenlunde lige store grupper: én med dem der har boet 3 år og mindre i den by de studerer i (N=49), og én med dem der har boet der i mere end tre år (N=45). Der er ingen forskel i testresultaterne for disse to gruppers vedkommende.

Informanterne oplyste også om de boede eller havde boet i hhv. Århus og København. I alt 95 af dem lader sig fordele med 34 (35,8 %) i Århus, 50 (52,6 %) i København, og 11 (11,6 %) der har boet i begge byer. Heller ikke denne baggrundsvariabel viser signifikant indvirkning på resultaterne.

Bo-variablens omgruppering af informanterne er ikke særlig stor i forhold til den oprindelige todeling i et ÅU-udvalg og et KU-udvalg, så der skal naturligvis heller ikke ske de store ting på variabelen. Det kan dog være værd at nævne at hele 50 procent af de København-boende finder den ikke-modificerede MODERNE stemme 'kunstig' (mod 26,5 procent af de Århus-boende og 27,3 procent af dem der har boet begge steder) (Pearson Chi-Square 5,425, df=2, p=0,066). Ved at kikke tilbage i Figur 3 ser vi at dette er flere end i KU-udvalget (hvor det var 43,7 procent der fandt stemmen 'kunstig'). Det ser altså ud til at jo mere 'København-baseret' man er, jo mere 'kunstig' oplever man den ikke-modificerede MODERNE stemme. Det er i sandhed et besynderligt resultat.

6. Diskussion og konklusion

Undersøgelsen udgør et første skridt på vejen i forståelsen af intonationens rolle i genkendelse af danske regiolekter. Der er nogle metodiske problemer som det vil være interessant at undersøge konsekvensen af i videre studier.

For det første skal det nævnes at vi tog udgangspunkt i spontant producerede ytringer, hvilket betød at modifikationen af trykgruppemønstrene måtte gøres i hånden og dermed mere impressionistisk end hvis vi havde haft segmentalt helt identiske ytringer. Dette *kan* have givet anledning til de modificerede stemmeprøvers kunstige præg – omend det her er værd at bemærke at også de ikke-modificerede stemmeprøver opfattedes som 'kunstige' af en del lyttere. Det er svært at vide hvad der ligger bag denne klassifikation af optagelser af spontan tale. Det er muligt det bare afspejler forskelle i optagelsernes kvalitet, men det kan også tænkes at spørgsmålet om naturlighed for nogle af lytterne ikke er blevet set i forhold til rammefortællingen om at de skulle vurdere kvaliteten af

eksempler på syntetisk tale, men måske i stedet har gået på opbygningen af stemmeprøvens indhold.

Mere alvorligt er det måske at den impressionistiske modifikation kan være skyld i at nogle lyttere placerede disse stemmeprøver der hvor den oprindelige optagelse kom fra, og altså ikke lod sig overbevise af den modificerede intonation. Det ville være interessant at undersøge om mere kontrollerede modifikationer virker mere overbevisende på lytterne, og vi har derfor indledt et samarbejde med John Tøndering fra Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab på KU for at fortsætte undersøgelserne.

Det er også værd at huske på at lytterne ikke havde frit valg mht. hvor i landet de kunne placere stemmeprøverne. Enhver stemmeprøve skulle placeres i enten Århus eller København, men det er tænkeligt, måske især for de modificerede stemmeprøver, at deltagerne ville have valgt andre steder i Danmark hvis de havde fået frit valg. Det er altså muligt at intonationen er vigtig til at skelne mellem regiolekt, men ikke nødvendigvis fører til sikker genkendelse af en bestemt regiolekt.

Til sidst må vi fremhæve to resultater der giver anledning til at reflektere videre over hvordan vi bedst inddrager (og kontrollerer for) forskelle i bevidsthed og normer i sådanne eksperimenter.

Når næsten halvdelen af informanterne i KU-udvalget (43,9 procent) opfatter den ikke-modificerede MODERNE stemme som 'kunstig' (mod 42,4 procent for den modificerede stemmes vedkommende, se Figurerne 3 og 4), er det ikke utænkelig at karakteristikken 'kunstig' (som det eneste negative svaralternativ) egentlig mest skal ses om en form for (bevidst) afstandtagen fra MODERNE københavnsk.

Vi pegede endvidere på forskellen i geografisk placering af den KONSERVATIVE stemmeprøve i denne undersøgelse og en tidligere identifikationsundersøgelse forskellige steder i Danmark (Kristiansen 2009a). Hvor niendeklasseelever er meget uenige om hvor i landet netop denne KONSERVATIVE stemmeprøve kommer fra, så er 9 ud af 10 af deltagerne i vores undersøgelse helt enige om at den kommer fra en københavner. Det er muligt at dette skyldes en større bevidsthed om den talesproglige standardnorm hos danskstuderende ved universitetet. Mens KONSERVATIV – som det dominerende 'seriøse' sprog i den nationale offentlighed – vil opleves som svært at lokalisere af mange befolkningsgrupper, er de danskstuderende mere bevidste om normens rod i den københavnske middelklasse.

Der er utvivlsomt nødvendige forbehold at tage og kritiske overvejelser at gøre sig, men overordnet vil vi mene at undersøgelsen klart viser

at størstedelen af lytterne klassificerer en talers geografiske tilhørsforhold på baggrund af intonationen. Modifikation af trykgruppemønstrene i stemmepøverne var tilstrækkeligt til at få den samme stemme placeret forskellige steder i landet: Københavnske stemmer der fik århusiansk intonation, blev af flertallet opfattet som kommende fra Århus, mens den århusianske stemme blev opfattet som kommende fra København når trykgruppemønstrene var blevet modificeret i overensstemmelse med det vi kender fra oplæst tale (Grønnum 1992). Intonationen må på den baggrund siges at være en relativt stærk markør for de danske regiolekt, og altså også en markør der er relevant for sprogbrugerne selv.

Litteratur

- Boersma, Paul and David Weenik (2009) Praat: doing phonetics by computer [Computer program]. Version 5.1.35, hentet fra www.praat.org
- Clopper, Cynthia G. and David B. Pisoni (2004) Some acoustic cues for the perceptual categorization of American English regional dialects. *Journal of Phonetics* 32:111–140.
- Feizollahi, Zhaleh and Barbara Soukup (2010): Intonation as a factor in Austrian listeners' perceptions of standard-dialect shifting: Experimental approach and socio-phonetic analysis, i: *Language Variation – European Perspectives III*. Gregersen, Frans, Jefferey Parrott and Pia Quist (eds.). Amsterdam/Philadelphia:31-42.
- Gooskens, Charlotte (2005): Gooskens, C. (2005) How well can Norwegians identify their dialects? *Nordic Journal of Linguistics* 28 (1):37-60.
- Gooskens, Charlotte and Wilbert Heeringa (2006) The Relative Contribution of Pronunciational, Lexical, and Prosodic Differences to the Perceived Distances between Norwegian Dialects. *Literary and Linguistic Computing Advance Access*. Published by Oxford University Press on behalf of ALLC and ACH.
- Grønnum, Nina (1992) *The Groundworks of Danish Intonation*. København: Museum Tusculanum.
- Kristiansen, Tore (2009a) The macro-social meanings of late-modern Danish accents. *Acta Linguistica Hafniensia* 41:167-192.
- Kristiansen, Tore (2009b): Rigsdansk, i: *I mund og bog. 25 artikler om sprog tilegnet Inge Lise Pedersen på 70-årsdagen d.5. juni 2009*. Hovmark, Henrik, Iben Stampe Sletten og Asgerd Gudiksen (red.). København: Københavns Universitet:179-191.
- Kyst, Bodil (2008) Trykgruppens toner i århusiansk regiolekt. *Danske Talesprog* 9:1-64.
- van Leyden, Klaske (2004) *Prosodic Characteristics of Orkney and Shetland Dialects – An Experimental Approach*. LOT, Universiteit Leiden.

- Maegaard, Marie (2005) Language attitudes, norm and gender. A presentation of the method and results from a language attitude study, i: *Acta Linguistica Hafniensia* 37:55-80.
- Maegaard, Marie (2007) Udtalevariation og -forandring i københavnsk. En etnografisk undersøgelse af sprogbrug, sociale kategorier og social praksis blandt unge på en københavnsk folkeskole, i: *Danske Talesprog* 8.
- Pharao, Nicolai (2009) The Devil in the detail: Examining some phonetic details in the guises of Speaker Evaluation Experiments in Næstved, i: *Language attitudes, standardization and language change – perspectives on themes raised by Tore Kristiansen on the occasion of his 60th birthday*. Maegaard, Marie, Frans Gregersen, Pia Quist and J. Normann Jørgensen (eds.). Oslo: Novus:163-180.
- Thorsen, Nina and Bent Jul Nielsen (1981) Fundamental frequency patterning and sentence intonation in two Jutlandic dialects – a first approach. *ARIPUC* 15:1-12.
- Thøgersen, Jacob og Tore Kristiansen (2005) Masketestens teori og metode, i: *Nordiske sprogholdninger. En masketest*. Kristiansen, Tore (red.). Oslo: Novus:7-32.
- Van Bezooijen, Renée and Charlotte Gooskens (1999) Identification of Language Varieties. The Contribution of Different Linguistic Levels. *Journal of Language and Social Psychology* 18 (1):31-48.

Tore Kristiansen, professor
 Nordisk Forskningsinstitut, Afdeling for Dialektforskning
 og Sprogforandringscentret (DGCSS)
 Københavns Universitet.
 tk@hum.ku.dk

Marie Maegaard, lektor
 Nordisk Forskningsinstitut, Afdeling for Dialektforskning
 og Sprogforandringscentret (DGCSS)
 Københavns Universitet.
 mamae@hum.ku.dk

Nicolai Pharao, post doc
 Sprogforandringscentret (DGCSS)
 og Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab
 Københavns Universitet.
 nicolaip@hum.ku.dk

Henrik Jørgensen

Ludoterminologi som sociolingvistisk variabel?

1. Baggrunden for undersøgelsen

I denne undersøgelse vil jeg diskutere muligheden for at bruge bestemte semantiske og metaforiske aspekter af sprogbrugen i situationer hvor børn spiller ludo, som sociolingvistiske markører. Selve undersøgelsen består i en gennemgang af nogle lyd- og billedoptagelser med skolebørn fra Århus, men før vi kommer dertil, er der en række forudsætninger der skal gøres rede for.

Igennem et par år har jeg i samarbejde med Børn- og Unge-magistraten i Århus kommune lavet optagelser med børn på forskellige skoler i byen inden for rammerne af et projekt der skal evaluere hvilke skoleformer der er specielt egnede til at fremme tosprogede børns danskkompetencer. Optagelserne består af to komponenter: dels bliver børnene interviewet ud fra et sæt billeder med det særlige formål at undersøge deres glosekundskaber, dels bliver de optaget i nogle legesituationer, hvor fokus er på deres evner til at kommunikere indbyrdes. Interviewene optages på digitale lydfiler, mens legesituationerne optages digitalt såvel mht. lyd som mht. video, det sidste for at kunne kontrollere hvem der taler i en given situation. Arbejdet med optagelserne har stået på siden årsskiftet 2008-9, hvor børnene var midt i første klasse. De har nu afsluttet anden klasse, og der er lavet fire sæt optagelser. Arbejdet med udskrift og evaluering kommer i gang i løbet af efteråret 2010. Indtil nu er arbejdet med optagelserne udført af mig selv med assistance af en gruppe studentermedhjælpere. Cand.mag. Richard Madsen har bidraget med forskelligt i begyndelsen af projektet, og cand. mag. Karen Th. Hagedorn bliver ansat til at løse analytiske og praktiske opgaver i projektet fra efteråret 2010. Dele af materialet er skrevet ud af to BA-studerende i forbindelse med deres bachelorprojekter (Sørensen

2010, Wolff 2010); den nedenstående diskussion om prægnante træk ved multietnolekten i postdistrikterne 8210/20 fortsætter på forskellige punkter nogle overvejelser som de to opgaver har rejst.

Børn- og Unge-magistraten i Århus er meget engageret i hvordan børn fra indvandrer miljøerne¹ tilegner sig et dansk der kan bruges i alle former for kommunikation, inkl. videregående uddannelser.² Jeg skal ikke her prøve at gøre rede for de mange komplicerede forhold der gør sig gældende for denne gruppe i samfundet, hvis marginalisering både beror på at mange grupper i majoritetssamfundet har et stærkt negativt syn på denne gruppe, og på at dominerende del af gruppen selv i mange henseender har oparbejdet normer der i høj grad hæmmer de enkelte medlemmers mulighed for at danne relationer til andre medlemmer af samfundet.³ Selvsagt spiller evnen til at beherske majoritetssproget også ind her.

Kommunen har siden 2006 fulgt den praksis at lave en sprogscreening for alle tosprogede børn. Screeningen gennemføres i henhold til Folkeskolelovens §5 stk. 8⁴, der gør det muligt at suspendere det frie skolevalg for børn der har et "ikke uvæsentligt behov for sprogstøtte". Yderligere informationer findes på <http://www.aarhuskommune.dk/omkommunen/organisation/Boern-og-Unge/Paedagogiske-omraader/De-fire-videncentre/Videncenter-for-Integration/Sprogscreening.aspx> (hentet 15.9.2010). Gennem disse screeninger tages der bestik af hvor børn med behov for sprogstøtte er bedst tjent med at gå i skole. Som hovedregel bliver børn der diagnosticeres som havende behov for sprogstøtte, spredt over kommunens skoler. Der kan dog tages individuelle hensyn, f.eks. hvis

¹ Jeg foretrækker at bruge denne betegnelse frem for den udvandede betegnelse 'tosproget'. Hvor jeg citerer eller parafraserer officielle formuleringer, bliver ordet tosproget dog anvendt i den betydning ordet har fået i offentligheden. Modsætningen betegnes som 'stampopulationen', hvormed jeg egentlig blot betegner skolebørn fra den ikke-stigmatiserede gruppe. Som bekendt er det ikke noget psykologisk handicap at beherske to sprog, tværtimod. Derimod kan det sagtens give vanskeligheder at tilhøre en udsat socialgruppe, navnlig hvis dens stigmata er genstand for stor interesse fra offentlighedens side. Reelt gælder interessen fra skolesystemets side de børn der har et bestemt socialt stigma, nærmere bestemt det at tilhøre de socialt udsatte dele af de muslimske miljøer.

² Se hjemmesiden for Videnscenter for Integration www.aarhuskommune.dk/omkommunen/organisation/Boern-og-Unge/Paedagogiske-omraader/De-fire-videncentre/Videncenter-for-Integration.aspx (hentet 15.9.2010).

³ Jeg henviser her til de mange beretninger der karakteriserer de indvandrer-tætte kvarterer i Danmark som steder i de arabiske lande som de var for fyrré år siden.

⁴ Tilføjelse fra 2005 (ofte omtalt som "Lov 594") til Folkeskoleloven af 1994, sml. kap. 12 i loven; se <https://www.retsinformation.dk/Forms/R0710.aspx?id=133039#K12> (hentet 15.9.2010.)

børnene er bedst tjent med at gå på den skole hvor deres ældre søskende går.

Vore optagelser finder sted på fem forskellige skoler. Skolerne er udvalgt sådan at de repræsenterer de tre hovedformer som kommunen opererer med:

- På *heldagsskolerne* er børnene på skolen fra kl. 8.15 til 15.45. Undervisningen veksler med frirumsaktiviteter, og der er gjort hvad der er muligt for at etablere et 100% dansksproget skolemiljø. På heldagsskolerne optages alle børn der ønsker det, uanset deres behov for sprogstøtte. Vi optager på én af heldagsskolerne.
- På *magnetskolerne* er skoletiden normal, ca. 4-5 timer i de små klasser. Det særlige ved disse skoler er at der er afsat ekstra lærerkapacitet, og at klasserne holdes på et ret lavt antal elever. På disse skoler kommer børnene kun ind hvis de ikke har et behov for sprogstøtte; har de det, henvises de til andre skoler. Også her optager vi på én af skolerne.
- Endelig er der en del elever med behov for sprogstøtte der går på *almindelige folkeskoler*, enten fordi de bor i distriktet, eller fordi de er henvist gennem spredningstiltag. Vores projekt følger tre skoler af denne type: dels en ‘almindelig’ skole hvor der er en forholdsvis høj kvotient af tosprogede børn (ca. 33%)⁵ i skoledistriktet, dels to skoler hvortil der henvises børn med klare behov for sprogstøtte. På de to sidste skoler arbejder vi kun med de henviste børn, mens vi på de andre skoler følger en hel klasse. I den forstand dækker undersøgelsen af de normale skoler to typer tiltag: lærer man bedst dansk ved at gå på ‘sin egen’ folkeskole, eller lærer man det ved at gå på en skole langt fra ens egen bydel, en skole som man kun kan komme til med busser.

Det er en ret blandet gruppe af børn der følges. På den ‘normale’ folkeskole er en væsentlig del af børnene vokset op med dansk som eneste sprog, eller i det mindste som et stærkt dominerende sprog, idet en del har én forælder der ikke er vokset op med dansk som modersmål. På magnetskolen og heldagsskolen har de fleste af børnene derimod ikke

⁵ Skolen anvender selv betegnelsen “tosprogede” om børnene, ét sted dog formuleringen “tosprogede/tokulturelle børn”, cf. linket “statusbeskrivelse” på <http://www.tilst-skole.dk/Infoweb/Designskabelon8/Rammeside.asp?Action=&Side=&Klasse=&Id=&Startside=&ForumID=> (hentet 15.9.2010).

dansk som hjemmesprog⁶, i hvert fald ikke som eneste hjemmesprog. Det samme gælder de børn der går på skoler uden for deres eget skoledistrikt. På den måde er klasserne som helhed ikke direkte sammenlignelige; den sproglige progression der kan konstateres hos børnene, skal altid ses i forhold til deres standpunkt ved skoletidens begyndelse. Det skal i øvrigt understreges at vi endnu ikke systematisk har indsamlet oplysninger om hjemmesprog og om forældrenes sprog. Hvad der meddeles her, bygger alene på hvad børnene har sagt i interviews, og hvad vi har kunnet iagttage på besøgene på skolerne.⁷

Det vil næppe være rigtigt på forhånd at opstille teser om hvilke af disse forskellige skoleformer der virker. Der kan tænkes mange slags faktorer der spiller ind på hvordan børnenes dansk udvikler sig. Sandsynligvis spiller hjemmemiljøerne en væsentlig rolle, sådan at forældrenes og generelt omgivelsernes indstilling til 'det at være mere eller mindre dansk' i høj grad påvirker hvor stærkt børnene vil engagere sig i skolearbejdet. Personligt engagement er også en faktor; hos flere af børnene kan vi spore stærke initiativer over for skolens sociale liv, og hvis det kan fastholdes, er vejen givetvis banet for at deres sprogbeherskelse når langt.

I legesituationerne benyttede vi først playstation-spil, men det ser ud til at resultaterne ikke ganske står mål med hvad der kommer ud af at sætte børnene til at spille mere konventionelle brætspil. Vi indså dette efter et tilfælde hvor vi stod på heldagsskolen. Alle aftaler var på plads, men playstation-anlægget virkede ikke. Skolesekretæren reddede os ved at hente et ludospil i SFO'en, og så fik vi at høre! I de to sidste optagerunder har vi derfor ladet børnene spille ludo, eventuelt med mulighed for at spille et andet brætspil (hvad de nu ikke udnyttede). De følgende linjer

⁶ Det ser ud til at dansk er temmelig nærværende for alle de børn vi undersøger, også uden for skolen – måske ikke altid som aktivt sprog, men under alle omstændigheder som et sprog man kan forstå fuldt ud. I en interviewrunde om fjernsynskigning (forsommer 2010) viste det sig at næsten alle børn på alle skoler refererede til danske kanalers fjernsynsudsendelser, og at udenlandsk fjernsyn ikke spillede nogen meget stor rolle. Børnene i vores undersøgelse ser – så vidt vi kan skønne – normalt heller ikke fjernsyn sammen med de voksne. Disse resultater harmonerer meget dårligt med en del cirkulerende fordomme om indvandrerne, men det er næppe tænkeligt at børnene kollektivt har prøvet at stikke interviewerens blå i øjnene.

⁷ I interviewene har vi hørt børn fortælle at deres forældre nok taler f.eks. arabisk til dem, men at de konsekvent svarer dem på dansk. Som det vil være bekendt, er det slet ikke sjældent at børn af indvandrere rundt om i verden ikke vil vide af forældrenes fælles minoritetssprog og prøver at presse dem til at bruge majoritetssproget. Mange danske forældre der bosætter sig i udlandet, kan fortælle varianter af hvordan dette foregår.

er en meget foreløbig rapport over nogle bemærkelsesværdige facetter af visse af optagelserne. Det drejer sig om hvilken terminologi man bruger i ludospil; der er tale om nogle variationer over spillets grundlæggende metaforik, og spørgsmålet er om nogle af disse variationer kan siges at udgøre prægnante træk ved sprogbrugen blandt indvandrerbørn. Med andre ord: kan bestemte semantiske og/eller metaforiske træk fungere som sociolingvistiske variabler?

2. Multietnolekt

Gennem den seneste række år har der etableret sig et særligt idiom i Århus Vest, et idiom som oftest betegnes med Pia Quists term 'multietnolekt' (Quist 2000:188f). Tilsvarende idiomer kan findes i andre bydele der er stærkt domineret af indvandrere og deres efterkommere (Quist 2000:178 & 186; Christensen 2003). Somme ynder at omtale sprogformen med den politisk svært ukorrekte betegnelse 'perkerdansk', der faktisk også lejlighedsvis kan høres brugt om dette særlige sproglige register af brugerne selv (Jørgensen og Kristiansen 1998). Grundlæggende tales denne sprogform kun af indbyggere i postdistrikterne 8210 og 8220 (selv om mange ud over hele byen kan imitere den og enkelte uden for bydelene i vest sågar tale den). I kraft heraf kunne sprogformen betegnes som 'dialekt' på grund af den stærke regionale bundethed. Nu er det ikke nogen hemmelighed at den langt overvejende del af brugerne har baggrund i indvandrerkræde, og at sprogformen i høj grad er en stilisering af et mere eller mindre mangelfuldt lærerdansk blandet op med træk af den gamle lokale sociale lavstatusvariant (Christensen 2009); derfor ville betegnelsen 'sociolekt' være mere velanbragt, eftersom der er tydelige sociale konnotationer ved varianten. Grundlæggende holder Pia Quists argumentation for begrebet 'multietnolekt' i forbindelse med denne type sprogformer, og jeg holder derfor fast ved dette begreb i denne sammenhæng.

I optagelserne hører vi fra tid til anden klare lydlige spor af den århusianske multietnolekt; interessant nok er det en vietnamesisk pige der har demonstreret flest træk af den. Hos en del af børnene hører man ikke andet end et vaklende, usikkert dansk, og det tæller ikke som multietnolekt, sml. Quist 2000:159. Multietnolekt kan man strengt taget kun tale om hos de børn der kan skifte mellem sprogformerne. Om de børn vi arbejder med, så faktisk *kan* lave de komplekse kodeskift som Pia Quist analyserer frem, må stå åbent. Visse af optagelserne antyder det.

Nu handler denne undersøgelse ikke om udtalen, som normalt er en ret manifest størrelse i sociolingvistiske undersøgelser, men om semanti-

ske og metaforiske træk, træk som ellers sjældent er sat i forbindelse med begrebet 'multietnolekt'. Som påvist af Karen Margrethe Pedersen (1998) kan metaforik sagtens fungere som sociolingvistisk markør. Hendes eksempel er brugen af skibsfarts- og fiskermetaforik i Bagenkop, og her er metaforikken så klart bundet til en speciel social gruppes erfaringsverden at metaforikken uden vanskeligheder kan fungere som shibboleth. I lyset heraf kan man også tænke sig at en specifik gruppe i samfundet i kraft af sin tosprogethed tillægger sig nogle bestemte drejninger af semantik og metaforik i sproget, f.eks. ved at bruge oversættelseslån fra andetsproget eller ved at lave komplekse ordspil (sml. Quist 2000:156-8). Den diskussion jeg her prøver at tage op, angår det problem om nogle af observationerne fra projektet kan forstås i et sådant lys.

3. Brætspil som socialpsykologisk og metafordannende fænomen

3.1. Playstation vs. ludo

Playstationspil som gruppespil har nogle fordele. Der er megen prestige omkring disse spil, og børnene opfatter det generelt som en social godbid at få lov til at bruge en skoletime på spil. Til gengæld er der også nogle faldgruber: De børn der kender konsollerne, eventuelt sågar selve spillet, har store fordele frem for dem der ikke har disse kundskaber, og de kommer derfor til at dominere den sociale interaktion mere end godt er. Det giver selvsagt også en forvridning af billedet af sproget i situationerne. Desuden tvinger playstationspillene ikke i nogen særlig grad børnene til at konfrontere sig indbyrdes. Læg hertil at de rent tekniske muligheder for at sætte fire børn til at spille foran en konsol med en ordentlig skærm er meget begrænsede på flere af skolerne.

Det kan virke som et tilbageskridt at sætte børnene til at spille ludo, men dette spil har nogle interessante træk der er nyttige i projektsammenhængen. Et af de vigtigste er at selve spillet tvinger børnene til at forholde sig rent sprogligt til hinanden. I ludo er det som bekendt en af udfordringerne at undgå at blive 'slået hjem', som det hedder i det standardiserede regelsæt. At blive slået hjem er selvsagt en svækkelse af ens position i spillet, mens omvendt det at kunne slå en anden hjem skaber fordele for en spiller. Disse forhold i spillet griber ofte ind i de allerede etablerede sociale relationer i en gruppe. Hvis to børn der normalt er på god fod med hinanden, tvinges ind i en situation hvor den ene må slå den anden hjem, udløses der en konflikt hvor den tidligere solidaritet strider mod spillerens egen fordel. Omvendt kan det at lade en anden spiller slippe af kroen etablere en slags kontraktualisering af relationen, hvilket så i en senere situation kan føre

til brud. Der udløses en del affekter i disse situationer. Og affekter er om noget et register i sproget som vores projekt har sat sig for at undersøge, tæt forbundet med sprogliggørelsen af interpersonelle relationer som det er.

3.2. Ludo, socialpsykologi og metaforbrug

Ludospillet i sig selv er en interessant generator af sociale småkonflikter, konflikter der samtidig kan afsløre eksisterende forbindelser mellem børnene. Men spillet har en socialpsykologisk faktor til, nemlig metaforiseringen af spillets forskellige handlinger og af spillerne selv. Lad os se lidt nærmere på disse metaforer.

Grundlæggende ligner et brætspil et direkte oplæg til Lakoff og Johnsons ide om metaforen som redskab til at danne ny betydning (Lakoff & Johnson 1980:151). Grundlæggende er der ingen terminologi omkring en aktivitet af den art som brætspillet udgør. Allerede i metaforiseringer af typen '*slå en brik*', '*slå hjem*' og '*komme i havn*' ligger der en slags død metaforik, hvor det i realiteten er dannelsesromanens livscyklus der ligger bag. Bevægelsen hen over brættet er en bevægelse '*hjemme-ude-hjem*', hvor det interessante er at brættet i sig selv kan have 'hjem' to steder: en slags negativt valoriseret 'hjem' i baserne i hjørnerne, som det gælder om at forlade hvis man vil vinde, og et positivt valoriseret 'hjem' i midten, som det gælder om at nå frem til i 'kampens' forløb. Vi kan vise dette med en figur over spillerens muligheder illustreret som grundlæggende kognitive metaforer:

– HJEM	→	KAMP	→	+ HJEM
--------	---	------	---	--------

Metaforen er – måske lidt bagvendt – fortolkelig ud fra formelen SPILLET ER ET LIV. Denne metaforik beror i sig selv på en interpretation ud fra et velkendt mønster, nemlig LIVET ER EN REJSE.

I anden række viser det sig at der er flere muligheder for at forholde sig til denne grundlæggende metaforik gennem forskellige typer af udbygning. Her kan man sige at metaforen ikke længere er rent kognitiv. Her udbygges dimensionerne LIV og KAMP med forskellige dimensioner, der tjener til at perspektivere de interpersonelle relationer.

En sådan dimension er det 'at blive slået hjem'. I overensstemmelse med livsmetaforikken bliver afslutningen af livsforløbet lig 'død'. Hvis man lægger kampmetaforen oveni, bliver der tale om et 'drab', rent metaforisk. Vi hørte denne metafor mange gange i mange variationer, især

blandt indvandrerbørnene, og blev hver gang lige overrasket over hvor drastisk metaforen var gestaltet. Når man er vant til 'at slå hjem', springer de alternative varianter en del i øjnene.

En anden dimension er opfattelsen af forholdet mellem spilleren og brikkerne. Det tilsyneladende mest udbredte forhold er at brikkerne 'er' spilleren (sml. Søndergaard 1993:124ff). Sådan fungerer det f.eks. når en brik slås hjem med ordene "*Farvel med dig, Mie*⁸". Brikken der slås hjem, 'er' i konteksten spilleren Mie, og situationen kan generere yderligere metaforer, f.eks. hvis Mie responderer på sin symbolske død. Det interessante er at ludospilleren 'er' op til fire brikker ad gangen, en kendsgerning der oftest ikke forstyrrer metaforen i at cirkulere. Det er imidlertid ikke nogen ufravigelig regel at brikken 'er' spilleren. Vi har hørt flere eksempler på at brikkerne repræsenterer andre aspekter af spilleren, f.eks. når en dreng fra stampopulationen udnævner en af sine brikker til at være "*min bedste jægersoldat*". I dette tilfælde kan man formulere det sådan at SPILLEREN ER EN ORGANISATION, og at BRIKKERNE ER DELE AF ELLER MEDLEMMER AF ORGANISATIONEN. Endelig – måske en dag hvor metaforerne var særlig yngledygtige – har vi hørt ludospillet forvandle sig til en 'landskamp mellem Tyrkiet og Kurdistan'.⁹ Denne metaforisering er speciel på flere ledder: for det første fordi den suspenderer spillets normale modsætningsforhold mellem alle spillere indbyrdes til fordel for en to-mod-to-struktur, og for det andet fordi spillerne pludselig repræsenterer noget andet end sig selv. Det er ikke uset at tre af deltagerne i spillets forløb rotter sig sammen (i hvert fald verbalt) mod en fjerdemand m/k, hvis denne er mere heldig end sandsynligheden tillader. Derimod er ideen om at grupper af spillere repræsenterer en nation, i grunden på tværs i forhold til grundlæggende træk ved spillets indbyggede metaforicitet. At man kan gå på tværs af disse metaforer, viser vel dybest set kun i hvor høj grad de grundlæggende kognitive dimensioner kan glemmes hvis der er mere presserende behov for metaforisering i situationen.

3.3. Interpersonelle relationer i ludospillet

En sidste dimension af spillet er selve de interpersonelle relationer. 'At slå nogen hjem' er en potentielt voldsomt facekrænkende handling, så

⁸ Alle personnavne i teksten er ændret, og skolerne nævnes ikke ved navn. I det omfang det er muligt, er børnene ikke henført til de skoler de går på, da bestemte karakteristika i visse situationer måske kunne gøre det muligt at komme bag om anonymiseringen.

⁹ Optagelsen foregik under verdensmesterskaberne i fodbold i forsommeren 2010, så emnet 'fodbold', der også ellers er et livligt kildedomæne i dansk, var nok lige en tand mere præsent end ellers.

ud over den rene brug af den etablerede kognitive metaforik (så at sige som *denotatum* og dermed neutral sprogbrug) er der muligheder for både op- og nedtoning. Når en pige i en af optagelserne slår en anden hjem med ordene "*Farvel med dig, Fie*", er det for så vidt en relativt neutral måde at eksekvere spillets logik på. Men hvis det siges (som tilfældet var) i et lidt finket tonefald og med tilføjelsen "*...hav et godt liv!*", bliver effekten nærmest en optoning af den facekrænkelse der allerede i spillet var uundgåelig. Her er spørgsmålet om hvorvidt spilleren 'er' brikken eller ej, interessant. Facekrænkelsen bliver mindre hvis den der 'slår hjem', gennem sin verbalisering af situationen betoner at brikken ikke er spilleren (og dermed suspenderer metaforen), mens omvendt (som i tilfældet med Fie) optoningen gør krænkelsen endnu mere brutal.

Blandt de interpersonelle relationer er et privilegeret område børnenes indbyrdes tillid. En almindeligt forekommende handling er 'uregelmæssig spilleradfærd', på godt dansk 'snyd'. Kun fantasien sætter grænser for hvordan snyd kan eksekveres i ludo, og min ærede læser ved sikkert rigeligt af egen erfaring. Vore observationer har hidtil vist to modsatrettede tendenser. Især i de optagelser hvor børnene var yngst, var snyd ikke noget stort gruppessocialt problem.¹⁰ Anklagerne om snyd feg gennem luften i de fleste af optagelserne, men de førte aldrig til virkelige konflikter i gruppen. Det var som om en vis portion snyd var fuldt ud acceptabel. Allerede efter et år er det imidlertid klart at der er indtrådt en betydelig forandring. Anklagerne er færre, og når de rejses, behandles de med langt større alvor.

Uregelmæssig spilleradfærd verbaliseres i flere af optagelserne på helt andre måder. I de drengegrupper hvor stampopulationen dominerer, forekommer anklager om 'snyd' stort set ikke. Screeningen omfatter én gruppe med en arabisk dreng og to danske, og her forekommer begrebet 'snyd' ikke. Hvis én af drengene udfører et diskutabelt træk, er de andres signal ufravigeligt en variation over "*Det kan du ikke*". Denne formulering skal tydeligvis markere at den talende ikke tillægger medspilleren intentioner om bedrag; uenighederne fastholdes som vanskeligheder ved fortolkning af reglerne. På den måde udviser gruppen en imponerende gensidig respekt for *face*. I andre grupper hvor stampopulationen dominerer (hhv. drenge- og pige grupper), hører man heller ingen anklager om 'snyd', men her er der ikke nogen entydige måder at verbalisere den uregelmæssige

¹⁰ Det er værd at bemærke at videooptagelserne ikke kan afsløre hvor meget eller lidt der virkelig blev snydt i spillene; afstanden til og vinklen på brættet gør at optagelserne normalt er for uskarpe.

adfærd med. Det kan først undersøges ved hjælp af udskrifterne hvordan disse forhold håndteres. (Det er mere end en teoretisk mulighed at børnene faktisk *ikke* prøver at opføre sig uregelmæssigt undervejs, men det er vanskeligt at fastslå.)

Interessant nok er der i flere af optagelserne to varianter. Det man i standarddansk ville betegne 'snyd', hedder i børnenes sprog både *at snyde* og *at lyve*. De er tilsyneladende synonyme, men der er en stærk forkærlighed for brugen af *at lyve* blandt i hvert fald nogle af indvandrerbørnene. Den der snyder, kan både høres betegnet "*din løgner*" og (stødløst) "*din lyver*".

Endelig vil jeg gøre opmærksom på et sprogligt felt som kun indgår helt perifert i undersøgelsen, nemlig de anledninger som spillet giver til kontrafaktiske overvejelser (af typen 'Hvis X havde gjort handlingen 'a', var begivenheden 'b' indtrådt for X/Y'). I sig selv er mulighederne for at se kontrafaktisk sprogbrug i cirkulation blandt så små børn interessante, og verbaliseringerne heraf indeholder også nogle muligheder for variation der er potentielt interessante som sociolingvistiske markører. Ved de foreløbige sonderinger af materialet er det dog ikke lykkedes mig at finde nogle interessante træk. Tværtimod synes alle børnene generelt at beherske kontrafaktiske udtryk både aktivt og passivt med stor sikkerhed.

4. Sociolingvistiske variabler?

Spørgsmålet er nu om nogle af disse metaforiske træk er fordelt sådan at man kan bruge dem som sociolingvistiske variable. Umiddelbart melder der sig to træk som den relativt uhildede observatør kunne opfatte som bundet til henholdsvis indvandrergruppen og stampopulationen. Det ene træk er brugen af drabsmetaforen omkring det spillereglerne kalder 'slå hjem'; det andet er brugen af verbet *lyve* i betydningen 'bryde reglerne'. En sådan fordeling ville harmonere med veletablerede forudantagelser om udtryksmåden blandt hhv. indvandrere og stampopulation – men heldigvis er der nuancer i materialet.

Med det forbehold at empirien beror på en screening af optagelserne fra foråret 2009 og vinteren 2010¹¹ uden udskrifter til støtte, ser det ud til at begge disse semantiske forbehold kan ses som sociolingvistiske variable, men at de ikke fordeler sig entydigt i forhold til skellet mellem indvandrere og stampopulation. De nærmere forhold kræver en omhyggeligere gennemgang af optagelserne, men de foreløbige resultater er klare nok.

¹¹ Ikke alle optagelser er screenet, og optagelserne fra foråret 2010 er heller ikke indtaget.

4.1. Metaforikken omkring 'slå hjem'

Fordelingen i dette tilfælde er at de drastiske drabs- og dødsmetaforer ikke kun anvendes af børnene i indvandrergruppen, men også anvendes af stampopulationens drenge i varianter der er mindst lige så flagrante som indvandrergruppens. I optagelserne med drenge fra stampopulationen har jeg noteret saglige udsagn som f.eks. dette; her bruges drabsterminologien til at referere spillereglerne, hvor denne sprogbrug garanteret ikke forekommer:

- (1) Vi har ludo derhjemme, og der står der at man ikke kan dræbe en der står på en stjerne og en globus.

Under kategorien 'saglig sprogbrug' hører også den høflige henvisning til spillets kendsgerninger:

- (2) Jeg har lige dræbt dig.
- (3) [Efter at en brik er landet i en uheldig stilling:] Nu kan alle dræbe dig.

Sprogbrugen forekommer også i kontrafaktiske udtryk:

- (4) Skynd dig, ellers dræber han dig.
- (5) Hallo, du kunne have dræbt Arthur.

Endelig forekommer udtrykket også i stærkt emotionel sprogbrug:

- (6) Aj, min mand er død.
- (7) Så dør du selv.

– og der forekommer komplekse konstellationer:

- (8) Ham der, han skal så meget af sted, ellers får han bank, så kommer jeg og klipper ham over.

I screeningen er det ikke muligt at gøre andet end at fastslå at metaforikken findes og ikke er jævnt fordelt, og det vil kræve en mere omhyggelig gennemgang at slå fast præcis hvordan forskellige forhold fordeler sig. Her tænker jeg først og fremmest på fordelingen af hvordan drabsofferet omtales sprogligt, enten direkte som 2. person ('Jeg dræber dig') eller som 3. person ('Jeg dræber ham der', hvor *ham der* er brikken). Screeningens viser at både indvandrerpigerne og drengene fra stampopulationen anvender

begge konstruktioner, men der kan ligge noget vigtigt i fordelingen. Det skal dog bemærkes, at selv om drengene fra stampopulationen i høj grad anvender tredjepersonale udtryk om brikkerne, hindrer det ikke at en af drengene hensynker i en nærmest katatonisk tilstand da hans anden brik bliver slået hjem. Uanset verbaliseringen er identifikationen med brikkerne stærk.

Tilsvarende drabsmetaforik forekommer ikke i de optagelser med stampopulationens pige grupper som jeg har screenet. Der kan som anført høres antydninger når brikkerne slås hjem med udtryk af typen "Farvel [spillernavn]", men det er – så vidt det kan skønnes – højden.

Konklusionen er altså at denne sociolingvistiske variable fordeler sig over to sociale modsætninger, 'pige | dreng' og 'indvandrer | stampopulation' på denne måde:

	Indvandrer	Stampopulation
Piger	ja	nej
Drenge	ja	ja

4.2. Uregelmæssig spilleradfærd

De to hyppigt brugte gloser for uregelmæssig spilleradfærd, *snyde* og *lyve*, fordeler sig til gengæld noget anderledes. Igen er resultatet indhentet fra en screening, og der kan gemme sig detaljer i materialet som først viser sig i udskrifterne.

Først og fremmest er der som sagt mange optagelser hvor udtrykkene slet ikke forekommer, enten fordi børnene spiller mere eller mindre efter reglerne, eller fordi de vælger andre måder at forholde sig indbyrdes på. Det er muligt at det beror på en tilfældighed i screeningen, men drenge af begge sociale grupper synes at foretrække andre verbaliseringer af den uregelmæssige adfærd end *snyde/lyve*-komplekset. Der er dog en af optagelserne fra heldagsskolen hvor en drengegruppe anvender *snyde/lyve*-verbaliseringen. Det viser sig oven i købet ved screeningen af den optagelse (med fire indvandrer piger) hvor ordene *snyde* og *lyve* faldt særlig tæt, at der egentlig kun er én af pigerne i optagelsen der konsekvent anvender *lyve* med de forskellige tilhørende former. Med hensyn til en af de andre piger har jeg ingenting noteret i screeningen, og i hvert fald to af pigerne anvender i realiteten *at snyde* (svarende til hvad man ville forvente ved stampopulationen) oftere end *at lyve*. Den tilsvarende drengeoptagelse viser en fordeling i screeningen hvor to af drengene mest anvender *at lyve*

og en tredje dreng (hvis sproglige styrke er ret enorm) mest anvender *at snyde*. I screeningen har jeg fundet et enkelt sted hvor en gruppe piger fra stampopulationen bruger udtrykket “*Øv det er snyd*”. Også her kan først en nærmere gennemgang vise om der er tale om et enkeltstående fænomen.

Dette træk kan således også anvendes som sociolingvistisk markør, men det er fordelt anderledes. Brugen af *at lyve* i denne situation kan henføres til indvandrerbørnene, og det anvendes tilsyneladende ikke af stampopulationen. Oven i købet er der medlemmer af indvandrergruppen der ikke bruger udtrykket. Vi kan opstille en figur der sammenfatter vore forhåndsantagelser, således:

	Indvandrer	Stampopulation
Piger	<i>snyde og lyve</i>	<i>snyde</i> (?)
Drenge	<i>snyde og lyve</i> [plus andre verbaliseringer]	[andre verbaliseringer]

5. Konklusion

Begge disse semantiske træk må således antages at være relevante sociolingvistiske markører, og det er oplagt at lade optællinger af deres forekomst indgå i evalueringen af materialet. Forhåbentlig bliver der på sigt mulighed for at komme frem en til nærmere analyse af alle disse sproglige forhold og deres verbaliseringer inden for den sociolingvistiske undersøgelse som projektet lægger op til. Materialet indbyder i hvert fald til undersøgelser af mange forskellige typer af sproglige forhold, og det er mit håb at det kan lade sig gøre at udnytte disse muligheder i de kommende år. Lykkes det, kan undersøgelsen forhåbentlig gavne såvel videnskaben som indvandrerbørnene.

Litteratur

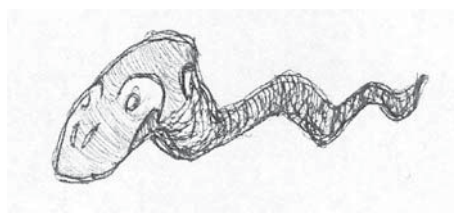
- Christensen, Mette Vedsgaard (2003) Etrolekt i Århus Vest: Morfologiske, syntaktiske og pragmatiske træk, i: *9. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Århus: Institut for Nordisk Sprog og Litteratur:141-151.
- Christensen, Mette Vedsgaard (2009) Talerde århusianski Gellerup?, i: *Århus historier*. Borchmann m.fl. (red.). Århus: Aarhus Universitetsforlag:133-140.
- Jørgensen, Jens Normann & Tore Kristiansen (1998) Pæredansk og perkerdansk., i: *Information* 4.2.1998, 1. sektion:10.

- Lakoff, George & Mark Johnson (1980) *Metaphors we live by*. Chicago & London: Chicago University Press.
- Pedersen, Karen Margrethe (1998) Metaforer som identitetsmarkører. *Danske folkemål* 40:79-104.
- Quist, Pia (2000) Ny københavnsk 'multietnolekt'. Om sprogbrug blandt unge i sprogligt og kulturelt heterogene miljøer, i: *Danske Talesprog* 1. Institut for Dansk Dialektforskning. København: C.A. Reitzels Forlag:143-212.
- Søndergaard, Morten (1993) Nu er jeg en malerspand, i: *Almen semiotik* 6:121-132.
- Sørensen, Tilde K. (2010) En undersøgelse af sammenhæng mellem andetsprogs-tilegnelse og samtaledominans. Utrykt BA-opgave, Nordisk Institut, AU.
- Wolff, Mia (2010) "Wallah, hun dræber mig bare" – En empirisk undersøgelse af sammenhængen mellem multietnolekt, en anderledes Ludo-terminologi, involveringen i interaktioner, samt Erving Goffmans ansigtstrusler. Utrykt B.A.-opgave, Nordisk Institut, Aarhus Universitet.

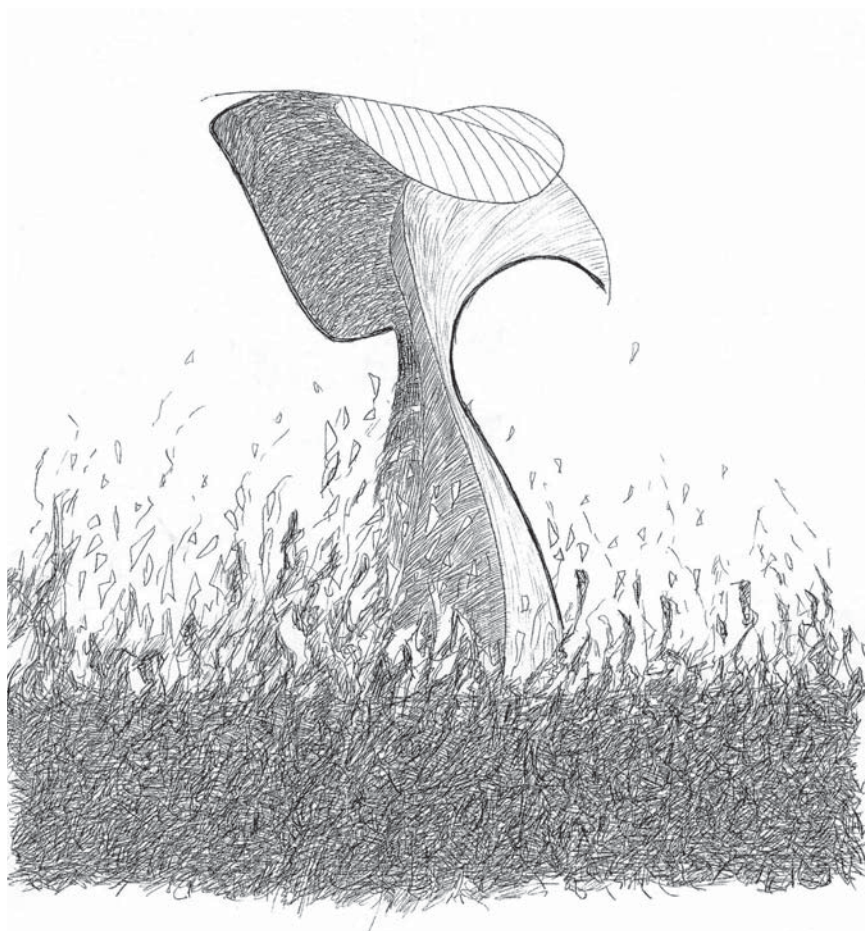
Websider:

- Nordisk forskningsinstitut: <http://dialekt.ku.dk/multietnolekt/> (set 31.8.2010)
- Århus Kommune, Videnscenter for Integration: www.aarhuskommune.dk/omkommunen/organisation/Boern-og-Unge/Paedagogiske-omraader/De-fire-videncentre/Videncentre-for-Integration.aspx (hentet 15.9.2010)
- Folkeskoleloven: <https://www.retsinformation.dk/Forms/R0710.aspx?id=133039#K12> (hentet 15.9.2010.)
- Tilst Skole: <http://www.tilst-skole.dk/Infoweb/Designskabelon8/Rammeside.asp?Action=&Side=&Klasse=&Id=&Startside=&ForumID=> (hentet 15.9.2010).

Henrik Jørgensen
lektor
Nordisk Institut
Aarhus Universitet
norhj@hum.au.dk

Om ordbøger og leksikografi

Lena Wienecke Andersen

Sagen(s) kærne **Studier i ord og sag-forskning**

Ord & Sag er titlen på det årsskrift som Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning har udgivet siden 1981; et skrift som indeholder årsberetninger, dialekttekster, dialektologiske afhandlinger m.m. I skriftet afspejles dansk dialektologi især som den tager form på Aarhus Universitet, men også på Afdeling for Dialektforskning på Københavns Universitet.

I forordet til det første årsskrift står: "Navnet ORD & SAG afspejler en ikke ny erkendelse af en sammenhæng mellem sprog og kultur" (Skautrup & Rasmussen 1981:3). Således antydes en forståelse af ords betydning som omfattende mere end "ordene selv". En forståelse der kan spores tilbage til en af dansk dialektforsknings rødder, den godt 100 år gamle ord og sag-tankegang. En tankegang som årsskriftets titel i øvrigt også, helt bogstaveligt, henviser til.

I denne artikel belyses netop ord og sag-traditionen, fra de tidligste tendenser og op til mit ph.d.-projekt om *Ømålsordbogens* emne "mælk". Igennem en historisk udredning og med ordet og sagen *kærne* som eksempel skitseres nogle grundlæggende problemstillinger i arbejdet med ordforrådet og ords betydning – nogle af de problemstillinger jeg beskæftiger mig med i mit ph.d.-projekt.

Terminologi

I artiklen bruges betegnelsen *ord og sag* om tankegangen, metoden og forskningstraditionen i bred forstand, mens betegnelsen *Wörter und Sachen* kun bruges om tidsskriftet af det navn. Betegnelsen *sag* dækker over de fænomener, i form af både konkrete genstande og abstrakte begreber, som ordene refererer til. En samling af *sager* der i en eller anden sammenhæng kan beskrives samlet, betegnes i denne artikel et *emne*. Samlebetegnelsen *folkelivsforskning* dækker i artiklen over såvel studier i den åndelige folkekultur (folkemindevidenskaben) som studier i den materielle (etnologien).

Tidlig ord- og kulturforskning

Man har til alle tider arbejdet med ords betydning, bl.a. i filosofien og i arbejdet med ordbøger. Sprogets kontekst, hvordan og i hvilken grad ord og virkelighed hænger sammen, har ligeledes været genstand for mange overvejelser i tidens løb (jf. fx Geeraerts 2010).

I løbet af 1800-tallet tog to forskningstraditioner af grundlæggende betydning for ord og sag-forskningen form: den historiske sprogvidenskab og folkelivsforskningen. I den ene retning etableredes bl.a. systematiske studier i ords etymologi og lydudviklinger, i den anden udvikledes metoder til at få dokumenteret den folkelige kultur, i første omgang især den åndelige kultur.

I 1848 foregreb Jacob Grimm, en af foregangsmændene på begge områder, ord og sag-forskningstraditionen: “Sprachforschung, der ich anhängen und von der ich ausgehe, hat mich doch nie in der Weise befriedigen können, daß ich nicht immer gern von den Wörtern zu den Sachen gelangt wäre” (Grimm 1848:XIII). Dette citat kom til at pryde titelbladet i tidsskriftet ved navn *Wörter und Sachen*, fra det første nummer i 1909 og frem.

Ord og sag-forskningens rødder og udvikling

Interessen for kultursammenhænge, åndelige såvel som materielle, bredte sig i tiden. Inden for folkelivsforskningen blev interessen for det materielle fx stadig større i takt med industrialiseringen: “Die Beschreibung des Gegenstandes war in diesem Zusammenhang ein wichtiger Bestandteil der Forschung, weit wichtiger war aber die Systematisierung, die Einteilung der materiellen Welt” (Roth 1992:46). Denne tilgang til og fokus på sag- og kulturhistorie blev omtrent samtidig introduceret i sprogvidenskabens etymologiske arbejde, som reaktion på junggrammatikernes fokus på lydudviklinger (Meringer m.fl. 1909, Settekorn 2001).

Foregangsmænd på det sprogvidenskabelige område var to professorer ved Karl-Franzens-Universität Graz i Østrig, indogermanisten Rudolf Meringer og romanisten Hugo Schuchardt. Begge var sproghistorikere, med interesse for sammenhængen mellem ord og kultur, ord og sag; men der hørte enigheden også op mellem de to. De vægtede forholdet mellem *ord* og *sag* forskelligt, og det udviklede sig til en skriftlig strid mellem dem. Uenighederne til trods kan man dog tale om én tankegang: én tilgang til studiet af ord, betydning og etymologi.

I 1909 grundlagde Meringer med flere¹ tidsskriftet *Wörter und*

¹ Romanisten Wilhelm Meyer-Lübke, slavisten Jooseppi Julius Mikkola, germanisten Rudolf Much og slavisten Matthias Murko.

*Sachen*², og dermed blev der sat navn på tankegangen. I forordet til første nummer af *Wörter und Sachen* skrev udgiverne:

Nach einer Periode heilsamer Beschränkung der sprachlichen Studien auf die Erforschung der lautlichen Veränderungen scheint die Zeit gekommen zu sein, den Wortbedeutungen, den **“Sachen”**, wieder mehr Aufmerksamkeit zu schenken. Unter Sachen verstehen wir nicht nur die räumlichen Gegenstände, sondern ebensowohl Gedanken, Vorstellungen und Institutionen, die in irgendeinem Worte ihren sprachlichen Ausdruck finden (..) Mit vielen Anderen sind wir überzeugt, daß **Sprachwissenschaft nur ein Teil der Kulturwissenschaft ist**, daß die Sprachgeschichte zur Worterklärung der Sachgeschichte bedarf, sowie die Sachgeschichte, wenigstens für die ältesten Zeiten, der Sprachgeschichte nicht entraten kann. Wir glauben, daß **in der Vereinigung von Sprachwissenschaft und Sachwissenschaft die Zukunft der Kulturgeschichte liegt** (Meringer m.fl. 1909:1, deres fremhævelser).

Med andre ord: Sprogets saglige og kulturelle forankring var omdrejningspunktet. Saghistorien blev betraget som indgangen til ordenes historie, herunder betydningsudvikling, og sprog- og sagvidenskaberne blev betraget som uadskillelig hovedbestanddel i den kulturhistoriske videnskab. Således forblev de ord og sag-orienterede sprogforskere inden for den historiske sprogvidenskab – men med en ny metodisk tilgang til studieobjektet. Vigtigst var det at ord og sag blev studeret samlet. Fremgangsmåden var onomasiologisk³: Sager – i form af konkrete genstande såvel som abstrakte fænomener – dannede udgangspunkt for at spørge efter betegnelser. Opgøret med junggrammatikernes dominans op til omkring 1900 var kort sagt temmelig ateoretisk og praktisk orienteret.

² *Wörter und Sachen. Kulturhistorische Zeitschrift für Sprach- und Sachforschung* 1-18 (1909-37), udg. af Rudolf Meringer m.fl.; derefter: *Wörter und Sachen. Zeitschrift für indogermanische Sprachwissenschaft, Volksformen und Kulturgeschichte* 1-5 (1938-43/44), udg. af Hermann Güntert m.fl. (if. Settekorn 2001).

³ Overordnet set skelnes mellem to leksikografiske tilgange til ordforrådet: den semasiologiske og den onomasiologiske. I den semasiologiske tilgang starter man med ordet – og heraf udledes emner og sager. I den onomasiologiske starter man med sagerne – og udleder ord heraf. Det semasiologiske princip resulterer i “almindelige”, alfabetisk ordnede ordbøger; det onomasiologiske typisk i begrebsordbøger (tesaurusser), synonymordbøger osv. *Ømålsordbogen* er en undtagelse der bekræfter reglen, idet det dialektale kildemateriale er onomasiologisk ordnet, mens ordbogen er semasiologisk ordnet; jf. senere i artiklen.

Hvordan der skulle balanceres mellem ord og sag, var Meringer og Schuchardt som nævnt ikke enige om; resultatet blev flere skoler. Meringers syn udvikledes til “die Grazer Schule der Sachsvolkskunde” og i øvrigt i den sagbetonede folkelivsforskning; Schuchardts vinkel vandt især frem i mellemkrigstiden i form af “die Hamburger Schules” sagorienterede romanistik (Beitl 1992, von Hüttenbach 1992, Settekorn 2001). I dag findes og diskuteres ord og sag-tilgangen stadig, især i østrigsk-tysk-fransk sammenhæng, men også i nogen grad i de nordiske lande: Inden for den filologiske gren af sprogvidenskaben hvor vægten er på ordene (dialektologi, leksikografi, ordgeografi) (Andersen 1965, Møller 1965, Beitl 1992, Schmidt-Wiegand 1992, 1999, Rönkä 1993, Settekorn 2001), og inden for folkelivsforskningen hvor vægten er på verden og altså sagerne (etnologi) (Beitl 1992, Højrup 2009). Tilgangen appellerer således fortsat især til praktisk-metodiske forskningsgrene. I visse sprogvidenskabelige kredse gøres dog ansatser til en teoretisering, herunder en indarbejdelse af det strukturalistiske sprogtegn (Schmidt-Wiegand 1992, 1999).

Ord og sag-forskningen kommer til Danmark

I Danmark var det også især folkelivsforskningen og dialektologien der, mere eller mindre eksplicit, tog ord og sag-tankegangen til sig (Andersen 1965, Koudal 2004, Gudiksen & Hovmark 2009, Højrup 2009). Og også her blev der tale om et kontinuum fra at lægge mest vægt på det saglige til at lægge mest vægt på det sproglige.

Med Svend Grundtvig blev dansk folkemindeforskning etableret i 1800-tallet. I 1904 blev denne forskning institutionaliseret i form af Dansk Folkemindesamling, med Axel Olrik som drivkraft; i 1909 fulgt op med Foreningen Danmarks Folkeminder. Forbindelsen til ord og sag-forskningen nævnes så vidt vides ikke eksplicit nogen steder, men flere af de skrifter som Foreningen Danmarks Folkeminder stod bag, tyder om ikke andet så på en sammenfaldende tankegang; jf. fx Frederik Lange Grundtvigs skildring af gammeldags fælstersk bondeliv i *Livet i Klokkergaarden* (1908-09). Først da studiet af den materielle folkekultur tog form, blev forholdet til ord og sag-traditionen ekspliciteret. I 1940 oprettedes Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser⁴ der vha. saglige spørgelister⁵ skulle kortlægge

⁴ Dialektologen Svend Jespersen bidrog fra starten med sine ord og sag-erfaringer og var fra 1941 ansat som museumsinspektør ved Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (Jespersen 1943-44, Gudiksen & Hovmark 2009, Højrup 2009).

⁵ Inspireret af Skautrup 1927-79, *Landsmålsarkivets Frågelistor* og dialektforskningen i København (Jespersen 1943-44).

genstande og derigennem dokumentere den danske folkekultur. I 1960 fik faget Materiel folkekultur en plads på Københavns Universitet, i 1970 blev det omdøbt til Europæisk etnologi – og *ord og sag* er, som en del af fundamentet, stadig en del af dansk etnologi.

I 1920'erne blev ord og sag-tankerne taget op i dansk sprogforskning i og med en prisopgavebesvarelse af Peter Skautrup; siden omarbejdet til *Et Hardsysselmål* (1927-79). Skautrup omtaler ikke ord og sag-traditionen direkte, men beskriver sin afhandling som “en saglig ordnet fremstilling af det konkrete ordforråd i dialekten” (Skautrup 1927-79, I:14). I forordet står:

Givet et vist ordforråd, hvorledes fremstilles dette? (..) Den almindeligst benyttede fremstilling er den lexikografiske [dvs. semasiologiske] (..) En anden men i nyere tid lidet påagtet metode er den ideologiske [dvs. onomasiologiske]. Ved den almindelige lexikalske ordning er problemet: givet et ord, find dets betydning. Men ved den ideologiske opstilling er problemet det stik modsatte: givet et begreb, find det eller de ord, der udtrykker dette begreb, bærer det (Skautrup 1927-79, I:12-13).

Således introduceres den onomasiologiske ord og sag-tilgang i dansk dialektforskning. Som Gudiksen & Hovmark skriver (2009:39), mener Skautrup “at man ikke skal interessere sig ensidigt for sprogets form på bekostning af indholdet”, og han konkluderer at: “Tanken og livet, der ligger bagved ordene, er ulige vigtigere” (Skautrup 1927-79, I:15).

Skautrup henviser i øvrigt til Vilhelm Grundtvigs oversigtsbog *Begreberne i Sproget* (1925) og har derfor efter al sandsynlighed kendt til *Wörter und Sachen*. Og trods manglende henvisninger har Skautrup også kendt til F.L. Grundtvigs *Livet i Klokkergaarden* (1908-09); flere af Skautrups illustrationer stammer nemlig derfra. Men først i en artikel om spørgelister i første nummer af tidsskriftet *Sprog og Kultur* ekspliciterer Skautrup kendskabet til *Livet i Klokkergaarden* og, som det fremgår af nedenstående, også til ord og sag-tankegangen:

Listerne [dvs. de svenske spørgelister *Landsmålsarkivets Frågelistor*] udgør en sammenhængende, af mange billeder ledsaget text med en række spørgsmål, hvorigennem såvel det sproglige (ordene) som det rent saglige (tingen), det tekniske, søges oplyst. Her er vi altså ude over det snævert sproglige, det er ordet OG tingene, almuekulturen i det hele taget, man vil vide besked om – *Wörter und Sachen*, for at anvende et kendt udtryk (Skautrup 1932:46)

Hvilken betydning ord og sag-traditionen har haft videre for dansk dialektforskning, uddybes i de følgende afsnit.

Dialektforskningen i København

Tidligere omtalte Foreningen Danmarks Folkeminder oprettede i 1909 Udvalg for Folkemål⁶ i København. Formålet var fra starten at få etableret *Ømålsordbogen*, en ordbog der skulle omfatte dialekterne på Fyn, Sjælland og omliggende øer, primært dækkende perioden 1850-1920. Ordbogsarbejdet bestod i første omgang af indsamling af materiale, omkring 1950 påbegyndtes det redaktionelle arbejde, og i 1992 udkom første bind af ordbogen. Foreløbig er der kommet et bind hvert andet år; således kom bind 10 (*klog-kursmed*) i slutningen af 2010.

Arbejdet var som udgangspunkt inspireret af Feilbergs store jyske ordbog (1886-1914), men siden, hvad angår ordforrådet, i højere grad af Skautrup (1927-79), *Landsmålsarkivets Frågelistor*, *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch* og *Mecklenburgisches Wörterbuch* – og herigennem også af ord og sag-traditionen (Andersen 1938-39, 1965).

Ideen om at sprog og kultur hænger sammen, var med fra starten: “For opfattelsen af et folks åndsliv og hele kultur er kendskabet til sproget af den allerstørste, man kan sige grundlæggende betydning” (Kristensen 1909:62). Men i første omgang var fokus alligevel på sprogets fonetiske og morfologiske side. Først i 1920’erne stod det klart at hvis ordbogen skulle omfatte hele det almindelige ordforråd i dialekterne, skulle strategien ændres (Andersen 1931-32) – fra at udspørge om udtaler og bøjningsformer til også at spørge om brugen, i et forsøg på udtømmende at få optegnet dialekternes ordforråd.

Arbejdet paa Ømaalsordbogen er vokset ud af den ældre Generations lyd- og formhistoriske Filologi og den klassiske Fonetik (..) omvendt har netop det leksikalske Arbejde ganske naturligt tvunget Filologerne mere og mere over i Retning af den deskriptive Etnologi (..) ‘Kulturmindene’, ‘Sachen’, etnologisk og folkloristisk Baggrund for Ordene medtages i saa vid en Udstærkning [sic] som det er muligt at fremskaffe Materiale dertil. Forbindelsen mellem Wörter und Sachen er dog i Ømaalsordbogen knyttet fastere end hos Feilberg, for saa vidt som Tilstedeværelsen af en Forbindelse mellem en saglig Foreteelse og en Betegnelse selvfølgelig her er

⁶ Siden 1960 under Københavns Universitet som Institut for Dansk Dialektforskning; siden 2003 Afdeling for Dialektforskning, Nordisk Forskningsinstitut, Københavns Universitet.

tilstrækkelig Begrundelse for, at denne Betegnelse, om den end formelt er en aldrig saa ligegyldig Sammensætning, naturligvis medtages⁷ (Andersen 1938-39:24).

Bemærk i den sammenhæng også første del af ordbogens undertitel: *En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer*.

I omlægningen af strategien kom Skautrups afhandling til at spille en stor rolle. Afhandlingen havde fokus på ordforrådet i en dialekt, tilrettelagt efter emne- og sagområder, og kom meget bogstaveligt til at danne udgangspunkt for det første målrettede redskab til indsamling af ord og betydninger til *Ømålsordbogen*: Udvalgets store spørgeliste (*Uff's spørgeliste* 1926, Andersen 1931-32, Gudixen & Hovmark 2009). Den kultur, den verden der skulle undersøges, blev inddelt i emner som fx "Rummene og deres Inventar", "Mælk og Mælkning" og "Høst", i alt 144 saglige emner, fordelt på godt 100 sider i kvartformat. Inden for hvert af disse emner opremses en række sager som dialekttalende meddelere skulle sætte ord på; ord der helst skulle indgå i en sammenhængende beskrivelse af sagen. Ved at udsende listen til dialekttalende eller anvende den ved dialektologisk feltarbejde blev ordforrådet systematisk gennemgået. Siden fulgte et billedhæfte med 26 illustrationer samt mere detaljerede, saglige spørgelister (*Uff's billedhæfte*, *Uff's spørgehæfter*); sidstnævnte var i høj grad inspireret af de detaljerede svenske spørgelister som var begyndt at udkomme i 1926 (*Landsmålsarkivets Frågelistor*).

Resultatet af listen og hæfterne blev et stort antal skriftlige besvarelser i mere eller mindre sammenhængende prosa, forfattet af enten de dialekttalende selv eller, på basis af mundtlige besvarelser, af en dialektforsker. Besvarelserne blev gennemgået, ord understreget og skrevet ud på sedler; ordbogssedler der med tiden indgik i en emneinddelt seddelsamling og efter den alfabetiske redaktion til *Ømålsordbogen* samle-(de)s i en alfabetisk samling. Det alfabetiske princip er praktisk, men hverken dette eller den saglige tilgang til ordforrådet er uproblematisk. Poul Andersen skriver:

I Ømaalsordbogen vil man ikke afvige fra den strængt alfabetiske Opstilling af Ordstoffet, selv om det skal indrømmes, at det er et meget uegnet Opstillingsprincip for et Stof, hvis Enkeltheder man tilstræber at belyse i deres saglige Sammenhæng.

⁷ Dette har været et diskuteret punkt på flere af *Ømålsordbogens* redaktionsmøder i tidens løb, jf. utrykte referater fra *Ømålsordbogens* redaktionsmøder.

Den ideelle, men ogsaa utopiske Tilstand vilde være den at hele Ord- og Sagmaterialet forinden Ømaalsordbogens Redaktion var systematisk gennemarbejdet i saglige Emnegrupper eller behandlet semasiologisk i Grupper af betydningsbeslægtede eller geografisk synonyme Ord, saaledes at Ømaalsordbogen blev den alfabetiske Registrant over Resultaterne i disse systematiske Behandlinger.

Man maa naturligvis gaa en Mellemvej, der sikrer saavel Redaktøren under Redaktionsarbejdet som senere Brugeren af Værket den bedst mulige Oversigt over Stoffet indenfor den af den alfabetiske Opstilling afstukne Ramme.

For Redaktøren er Maalet at kunne opnaa at redigere de betydningsammenhængende Ord samtidig i Stedet for at skulle redigere Ordene i den strængt alfabetiske Følge, hvori de bliver placeret i Ordbogen. Det er klart, at sproglig Gennemarbejdelse af det størst mulige Antal saglige Emnegrupper eller etnologisk Behandling af Emnerne her er af største Betydning, men ogsaa Registre over Ordstoffet i dets semasiologiske Sammenhæng vilde være et værdifuldt Hjælpemiddel til den nødvendige Oversigt for Redaktøren (Andersen 1938-39:25-26).

Disse tilgange til ordforrådet skal diskuteres i mit ph.d.-projekt; og med nyere sprogteknologiske redskaber vil nogle af problemerne sandsynligvis kunne løses helt anderledes enklere end tidligere. Det man gjorde på *Ømålsordbogen*, var at hver ordbogsredaktør specialiserede sig i flere af de omtalte emner, og i det indledende redaktionsarbejde blev så mange som muligt af emnerne gennemgået systematisk af den tilknyttede redaktør. Ved en systematisk gennemgang forstås at alle ord inden for et emne bliver gennemgået samlet med henblik på et overblik over de semantiske relationer, som minimum i form af en synonymkreds, men også delhelheds-relation, over-under-begreber og andre semantiske relationer kan registreres. I selve ordbogsredaktionen har dette resulteret i en fast henvisningspraksis (*Ømålsordbogens tillægsbind*, Pedersen 1994, *Ømålsordbogens præsentationshæfte*); en praksis som dog ikke altid kan være konsekvent idet ikke alle emner er blevet gennemgået systematisk.

I nogle tilfælde blev disse systematiske gennemgange viderebearbejdet til såkaldte sagredaktioner; uddybende sammenhængende tekster der mere eller mindre direkte kunne indgå i ordbogens artikler. Inspireret af især *Mecklenburgisches Wörterbuch* har man nemlig indført såkaldte

sagredaktioner eller leksikonafsnit i *Ømålsordbogens* artikelstruktur (Andersen 1965, Pedersen 1994).⁸ En mulighed som kollegerne på *Jysk Ordbog* ikke har i deres ordbogsarbejde, men til gengæld har i skriftet *Ord & Sag*.

Dialektforskningen i Århus

I 1932 blev Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning etableret under institutionen Universitetsundervisning i Jylland.⁹ Såvel institutnavnet som navnet på instituttets mangeårige tidsskrift, *Sprog og Kultur* (1932-78), afspejlede initiativtager Skautrups synspunkter hvad angår sprogforskning. I forordet til første nummer af *Sprog og Kultur* blev *ord og sag* godt nok ikke omtalt, og en direkte forbindelse mellem sproget og kulturhistorien blev heller ikke nævnt (Hansen & Skautrup 1932); men sammenholder man skriftets titel, planen om at tidsskriftet skulle rumme afhandlinger inden for begge fagområder, og Skautrups øvrige arbejder (bl.a. Skautrup 1927-79 og 1932), er der ikke tvivl om at Skautrup mente at sprog og kultur hang sammen, at sprog skulle ses i en kontekst. Sammenhængen blev ekspliciteret i forordet i første nummer af det efterfølgende institutskrift *Ord & Sag*, jf. denne artikels indledning; men bemærkelsesværdigt nok blev hverken ord og sag-traditionen eller forgængeren, tidsskriftet *Sprog og Kultur*, nævnt.

Ligesom i København var et af formålene med at oprette et dialektinstitut i Århus at få indsamlet materiale til og redigeret en ordbog, i dette tilfælde *Jysk Ordbog*. Arbejdet hermed beskrives bedst af ordbogens egne medarbejdere (jf. fx *Jysk Ordbogs præsentationshæfte*, Rasmussen 2002, www.jyskordbog.dk); her skal derfor blot nævnes at ordbogens materiale og redigeringsprincipper adskiller sig fra *Ømålsordbogens*. Materialet er ikke emneinddelt, og artikelstrukturen omfatter ikke de førnævnte leksikonafsnit. Det giver nogle begrænsninger i forhold til saglige analyser i ordbogen – og det var da også et af incitamenterne for det ‘supplerende’ skrift *Ord & Sag*:

Indholdet [i *Ord & Sag*] bærer i vid udstrækning præg af vort redaktionsarbejde på Jysk Ordbog, idet mange ord indbyder til en lidt bredere behandling end den, der kan rummes i en ordbogsartikel, hvor sagen, den kulturhistoriske baggrund etc. ofte må behandles ganske kortfattet (Skautrup & Rasmussen 1981:3)

⁸ Jf. fx artiklerne *bage* I v, *gærde* I.1 s, *humle* I s og *krogeline* s i *Ømålsordbogen*.

⁹ Undervisningsinstitutionen blev i 1933 til Aarhus Universitet. Institutet skiftede i 2004 navn til Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning.

En ikke ubetydelig leksikografisk problemstilling, en problemstilling som er et af omdrejningspunkterne i mit ph.d.-projekt.

**Fra virkelighedens verden til ordbogens
– et ph.d.-projekt om datastrukturering**

I marts 2010 begyndte jeg på et ph.d.-projekt på *Ømålsordbogen*. Arbejdstitlen er “Fra virkelighedens verden til ordbogens. Et studie i datastrukturering med henblik på betydningsdefinitioner i ordbøger”. Projektet har både en praktisk side, den leksikografiske, og en teoretisk side, inden for leksikalsk semantik. Kort sagt er jeg interesseret i hvordan ords betydning kan udledes og afgrænses, og hvilke konsekvenser det har for formuleringen af en betydningsdefinition i en ordbog.

I den sammenhæng er *Ømålsordbogens* materiale en interessant resurse fordi det er emneinddelt og dermed struktureret på en måde som med den sprogteknologiske udvikling igen er kommet til at spille en rolle inden for leksikografi. Men ord og sag-traditionen var mere praktisk end teoretisk orienteret; således er arbejdet med betydning i *Ømålsordbogens* regi indtil videre sket uden en eksplicit teoretisk ramme.

For at systematisere arbejdet med betydninger i *Ømålsordbogen* vil jeg i mit projekt inddrage teorier om leksikalsk-semantiske relationer og organiseringen heraf, bl.a. semantiske felter og ordnetværk. Udgangspunktet for feltteori er Jost Triers strukturalistiske værk fra 1931 om tysk (if. Geeraerts 2010); i denne tradition ses på ordet og den “lingvistiske sammenhæng” det indgår i – ordets synonyme, dets antonymer, overbegreber osv. Med ordnetværk menes psykolingvistiske og kognitiv-semantiske forklaringsmodeller som wordnet og framenet (jf. Geeraerts 2010); meget kort sagt udledes ords betydning i denne tradition dels ud fra deres lingvistiske kontekst, dels ud fra deres encyklopædiske kontekst, ud fra omverdensviden.

Jeg vil prøve at strukturere et af emnerne i *Ømålsordbogens* emnesamling vha. tankesættet bag det danske digitaliserede begrebsnetværk wordnet, *DanNet*. Således vil jeg undersøge om denne analysemetode udviklet til moderne standarddansk kan anvendes på ældre danske dialekter. Én af problemstillingerne hvad det angår, er at de semantiske analyser af dialektord som regel ikke kan baseres på intuition om og egen brug af ordene.

Jeg vil desuden gå et skridt videre end *DanNet* og udnytte at ordene i *Ømålsordbogens* materiale er emneinddelt. Herudfra vil jeg undersøge om der findes en mængde af træk, en kombination af træk, der netop gælder

for et sådant emne, og som kan beskrives formelt og dermed anvendes til (semi)automatiseret inddeling i semantiske emner.

Disse analyser skal lede frem til en diskussion af hvad en betydningsdefinition i en ordbog kan og skal indeholde: lingvistisk og/eller encyklopædisk information?

Emnet “mælk”

Af forskellige grunde skal jeg beskæftige mig med det saglige emne “mælk”. Den væsentligste grund er at emnet ikke er blevet gennemgået systematisk; dvs. der foreligger ingen oversigt over de semantiske relationer i emnet.

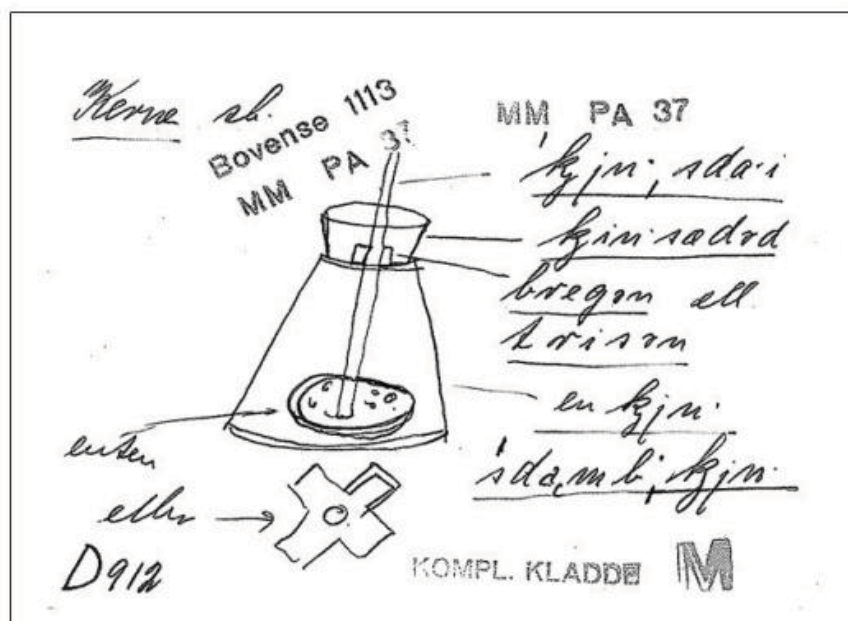
Emnet indeholder ord for alle de redskaber, processer og produkter der har med mælk i landbosamfundet at gøre. Da jeg påbegyndte projektet, var der redigeret frem til kæ-. Mit materiale består således af ordene fra kæ- og frem, fra kædegang til åre; disse ord fordeler sig på ca. 850 forskellige opslagsord, fordelt på ca. 9.500 sedler. At begynde med omtrent halvdelen af et emne kan diskuteres; jeg mener dog også det kan forsvares, i hvert fald i tilfældet “mælk”. De centrale ord der refererer til emnets mest omfattende sager, er placeret sidst i alfabetet: *kærne*, *mælk*, *ost*, *smør*; først i alfabetet kan vist kun nævnes *fløde*. Når det er sagt, skal det også siges at jeg regner med at få opregnet alle de ord der som udgangspunkt udgjorde emnet “mælk”, altså også de ord der allerede er redigeret og er med i den trykte udgave af ordbogen.

Fra sag til ord til ordbog – eksemplet *kærne*

Hvordan får man hul på et sådant emne og alle de ord der gemmer sig bag? Hvordan når man fra sag til ordbog? I det følgende giver jeg vha. substantivet *kærne* et eksempel på hvordan en *Ømålsordbogs*-redaktør kunne gribe sagen an.

Først skal der systematisk laves en oversigt over alle mælkeordene: *kædegang*, *kælder*, *kærlighed*, *kærne* osv. Det gøres ved om ikke fysisk at lægge alle ordsedler ud på et bord i forhold til hinanden så ved at notere ordene og skitsere de umiddelbare relationer. Når der er et vist overblik, skal fokus indsnævres, fx på substantivet *kærne*. Og sådan vil arbejdet gå frem og tilbage mellem det store perspektiv og de mindre. Ud fra oversigten vil det bl.a. fremgå at der findes forskellige slags *kærner* der dels består af forskellige dele, dels er konstrueret og derfor bruges forskelligt.

I seddelsamlingen er der 229 sedler der har substantivet *kærne* som opslagsord; én af dem ses i figur 1.

Figur 1. Belæg fra Ømålsordbogens seddelsamling.

Alle sedlerne skal gennemgås med henblik på at få indsamlet de oplysningstyper som ordbogsartiklerne i *Ømålsordbogen* indeholder; opslagsordets stavemåde skal fastsættes, oplysninger om ordklasse, genus, geografisk udbredelse, udtaler, bøjningsoplysninger, faste udtryk og ord-sprog skal sammenfattes, og endelig skal betydningen defineres, evt. suppleret af citater og af et leksikonafsnit (*Ømålsordbogens tillægsbind*).

Ud over i selve seddelmaterialet søger redaktøren som oftest også råd og inspiration andre steder, dels sagligt, dels sprogligt. Et sted at starte er i det materiale der har været med til at tilvejebringe sedlerne: Skautrups saglige emneoversigt (1927-79, II:241), *Uff's spørgeliste* (1926), *Landsmålsarkivets Frågelistor* (1926-47) og *Uff's spørgehæfter* (1932-57), i dette tilfælde især mælkespørgelisten (Møller 1938). Hvordan konstrueres emnet og sagen her? En anden type kilde er Afdeling for Dialektforsknings sagregister og de kilder det giver adgang til – en registrant over al saglig litteratur og saglige optegnelser der findes i afdelingens samlinger. Det er også en mulighed at opsøge de konkrete sager i den virkelige verden, fx på

Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup, og på Frilandsmuseet. Som omtalt har redaktøren langt fra en intuition om og et førstehåndskendskab til de ord der er i materialet; det kan man i nogen grad få ved at se og røre tingene. Og endelig, når man er nået til at skrive ordbogsartiklen, konsulteres andre ordbøger; på nogle punkter udnyttes Feilbergs jyske ordbog (1886-1914) og *Ordbog over det danske Sprog*, på andre *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch* og *Mecklenburgisches Wörterbuch*.

Sideløbende med disse forskelligartede undersøgelser vil jeg i mit ph.d.-projekt også inddrage *DanNets* begrebsnetværk. Planen er at lave en database hvor mælkeordene og de semantiske relationer kobles som i *DanNet*; om nødvendigt og muligt inddrages også andre leksikalsk-semantiske analysemodellers relationer. Målet er først og fremmest at få overblik over emnet "mælk", men også at bidrage til leksikografi, leksikalsk semantik og sprogteknologi på et mere overordnet plan.

Ord og kontekst – før, nu og i fremtiden

Dansk dialektforskning har rødder i bl.a. ord og sag-traditionen. På baggrund af denne tilgang er der blevet indsamlet store mængder af dialektalt materiale; materiale som dels udnyttes i ordbogsarbejdet, dels i den øvrige dialektforskning. Ordforråd såvel som ordbetydninger er blevet indsamlet, analyseret (emneinddelt og systematisk gennemgået) og defineret med *ord* og *sag* i tankerne; dels i *Ømålsordbogen*, dels i *Ord & Sag*.

I mit ph.d.-projekt har jeg adgang til dette unikke *ord* og *sag*-base-rede materiale. Ved hjælp af det og nyere leksikalsk-semantiske forklaringsmodeller og ny sprogteknologi er målet med mit projekt at få nye indsigter inden for det komplekse krydsfelt mellem leksikografi og leksikalsk semantik. Sprog og kontekst er (igen) vigtigt i dagens sprogvidenskab, og digitale værktøjer gør det (igen) attraktivt at gå sagligt til ordforrådet, bl.a. for leksikografer og semantikere. Forskningstraditionen *ord* og *sag* er således et yderst aktuelt udgangspunkt.

Litteratur

- Andersen, Poul (1931-32) Beretning om Udvalg for Folkemaals Virksomhed 1909-32, i: *Fortid og Nutid. Tidsskrift for Kulturhistorie og Lokalhistorie* 9:161-210.
- Andersen, Poul (1938-39) Udvalg for Folkemaals Virksomhed 1933-38 (med Udkast til Plan for den kommende "Ordbog over de danske Ømaal"), i: *Danske Folkemaal* 12:17-64.

- Andersen, Poul (1965) Dialektforskningen, i: *Det danske sprogs udforskning i det 20. århundrede*. Udg. af Selskab for Nordisk Filologi. København: Gyldendal:85-126.
- Beitl, Klaus (1992) Vorwort, i: Beitl & Chiva (udg.) (1992):7-11.
- Beitl, Klaus & Isac Chiva (udg.) (1992) *Wörter und Sachen. Österreichische und deutsche Beiträge zur Ethnographie und Dialektologie Frankreichs. Ein französisch-deutsch-österreichisches Projekt. Referate des 3. Internationalen Symposiums des Instituts für Gegenwartsvolkskunde der Österreichischen Akademie der Wissenschaften vom 18. bis 21. September 1988 in Eisenstadt (Burgenland)*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- DanNet, digitaliseret begrebsnetværk udviklet af Center for Sprogteknologi og Det Danske Sprog- og Litteraturselskab; DanNet er open source og kan hentes på www.wordnet.dk (set september 2010).
- Feilberg, H.F. (1886-1914) *Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmål* 1-4. København: Universitets-Jubilæets Danske Samfund og H.H. Thieles Bogtrykkeri.
- Geeraerts, Dirk (2010) *Theories of Lexical Semantics*. Oxford: Oxford University Press.
- Grimm, Jacob (1848) *Geschichte der deutschen Sprache* 1. Leipzig.
- Grundtvig, Frederik Lange (1908-09) *Livet i Klokkergaarden. Gammeldags falstersk Bondeliv efter Lars Rasmussens Skildring* 1. og 2. halvbind. Jørgen Olrik (udg.). København: Schuboeske Forlag; Det Schønbergske Forlag.
- Grundtvig, Vilhelm (1925) *Begreberne i Sproget. Orientering i systematisk Ordforskning*. København: G.E.C. Gad.
- Gudiksen, Asgerd & Henrik Hovmark (2009) Måske husker De noget alle andre har glemt, i: *Dialektforskning i 100 år*. Asgerd Gudiksen m.fl. (red.). København: Afdeling for Dialektforskning, Københavns Universitet:13-64.
- Hansen, H.P. & Peter Skautrup (1932) Promemoria, i: *Sprog og Kultur* 1:1-2.
- Højrup, Thomas (2009) *Etnologiens dialektik*. 1. udkast, 26.3.2009. 100 sider.
- Jespersen, Svend (1943-44) Nationalmuseets etnologiske undersøgelser, i: *Fortid og Nutid. Tidsskrift for Kulturhistorie og Lokalhistorie* 15:9-20.
- Jysk Ordbog, www.jyskordbog.dk. Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet (set september 2010).
- Jysk Ordbogs præsentationshæfte (1992). Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning, Aarhus Universitet.
- Koudal, Jens Henrik (2004) *Folkeminder og dagliglivets kultur. Indføring i Dansk Folkemindesamlings arkiv*. København: C.A. Reitzels Forlag.
- Kristensen, Marius (1909) Om folkemålsoptegnelse, i: *Fra Dansk Folkemindesamling* (Danmarks Folkeminder 4) II. København: Det Schønbergske Forlag:63-71.
- Landsmålsarkivets Frågelistor 1-38,1 (1926-47). Uppsala m.fl.

- Mecklenburgische Wörterbuch* 1-7 (1942-92). Af Wossidlo & Teuchert. Neumünster: Karl Wachholtz; Berlin: Akademie-Verlag.
- Meringer, Rudolf m.fl. (1909, genoptrykt 1999) Vorwort, i: *Wörter und Sachen* 1:1-2. – genoptrykt i: *Germanistisches Linguistik* 145-146: "Wörter und Sachen" als methodisches Prinzip und Forschungsrichtung I. Udg. af Ruth Schmidt-Wiegand:37-38.
- Møller, Kristen (1938) *Mælken og dens Produkter*. Udvalg for Folkemaals Publikationer Serie C. Spørgehæfter af sprogligt og sagligt Indhold. Nr. 5.
- Møller, Kristen (1965) Ordforskningen, i: *Det danske sprogs udforskning i det 20. århundrede*. Udg. af Selskab for Nordisk Filologi. København: Gyldendal:127-141.
- Ordbog over det danske Sprog* 1-28 (1918-56). Udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. København: Gyldendalske Boghandel.
- Ord & Sag* 1- (1981-). Udg. af det nuværende Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet.
- Pedersen, Karen Margrethe (1994) Ordbog og encyklopædi, i: *Nordiske studier i leksikografi II. Rapport fra Konference om Leksikografi i Norden 11. – 14. maj 1993*. Anna Garde & Pia Jarvad (red.):248-256.
- Rasmussen, Ove (2002) Jysk Ordbog – en 70-årig med fremtid i, i: *Ord & Sag* 22:4-15.
- Roth, Martin (1992) Volkskunde der 1920er und 1930er Jahre. Ideologiegeschichtliche Implikationen, i: Beitzl & Chiva (udg.) (1992):45-57.
- Rönkä, Maj-Len (1993) *Termer för slätter- och skörderedskap. Finlandssvensk ordgeografi i nordiskt perspektiv*. Åbo: Åbo Akademis Förlag.
- Schleswig-Holsteinische Wörterbuch* 1-5 (1927-35). Otto Mensing (red.). Neumünster: Karl Wachholtz.
- Schmidt-Wiegand, Ruth (1992) "Wörter und Sachen". Forschungsrichtung – Forschungsinteresse – Forschungsaufgabe, i: Beitzl & Chiva (udg.) (1992):21-44.
- Schmidt-Wiegand, Ruth (1999) Einleitung, i: *Germanistisches Linguistik* 145-146: "Wörter und Sachen" als methodisches Prinzip und Forschungsrichtung I. Ruth Schmidt-Wiegand (red.):7-36.
- Settekorn, Wolfgang (2001) Die Forschungsrichtung "Wörter und Sachen", i: *HSK. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft: Geschichte der Sprachwissenschaften* 18.2. Berlin/New York: Walter de Gruyter:1628-1650.
- Skautrup, Peter (1927-79) *Et Hardsysselmål* I-II. København: Th. Linds Efterfølger Lauritz Schmiegelow/Udg. af Universitets-Jubilæets Danske Samfund.
- Skautrup, Peter (1932) Spørgelister, i: *Sprog og Kultur* 1:43-49.
- Skautrup, Peter & Ove Rasmussen (1981) Forord, i: *Ord & Sag* 1:3-4.
- Sprog og Kultur* 1-28 (1932-78). Udg. af Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning, Aarhus Universitet.
- Uff's billedhæfte*. Afdeling for Dialektforskning, Københavns Universitet.
- Uff's spørgehæfter* (1932-57). Afdeling for Dialektforskning, Københavns Universitet.

- Uff's spørgeliste* = *Spørge-listen for Udvalg for Folkemaal* (1926) udarbejdet paa Grundlag af cand. mag. P. SKAUTRUPS prisbelønnede Arbejde: "Undersøgelse af Ordforraadet i Hardsyssel" ved POUL ANDERSEN, sekretær. Duplikeret eksemplar, ca. 100 sider i kvartformat. Afdeling for Dialektforskning, Københavns Universitet.
- von Hüttenbach, Fritz Lochner (1992) *Die Grazer Schule – Meringer und Schuchardt*, i: Beitzl & Chiva (udg.) (1992):61-84.
- Wörter und Sachen. Kulturhistorische Zeitschrift für Sprach- und Sachforschung* 1-18 (1909-37), udg. af Rudolf Meringer m.fl.
- Ømålsordbogen. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer* 1- (1992-) Red. af den nuværende Afdeling for Dialektforskning, Københavns Universitet. Udg. af Universitets-Jubilæets Danske Samfund. København: C.A. Reitzels Forlag, Videnskabernes Selskabs Forlag; Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Ømålsordbogens præsentationshæfte* (2004) Afdeling for Dialektforskning, Københavns Universitet.
- Ømålsordbogens redaktionsmøders referater*, utrykte. Afdeling for Dialektforskning, Københavns Universitet.
- Ømålsordbogens tillægsbind* (1992) Udg. af Institut for Dansk Dialektforskning, Københavns Universitet. København: C.A. Reitzels Forlag.

Lena Wienecke Andersen
ph.d.-stipendiat
Afdeling for Dialektforskning
Nordisk Forskningsinstitut
Københavns Universitet
wienecke@hum.ku.dk

Torben Arboe

Jysk fraseologi og idiomatik – faste ordforbindelser, talemåder mv. i Jysk Ordbog

I artiklen redegøres først for behandlingen af faste forbindelser, talemåder mv. i den gamle og den nye redaktion af Jysk Ordbog. Dernæst opstilles og forklares fra afsnit 4 en oversigt over disse og andre fraseologiske enheder (fraseologismer), og der argumenteres for fortsatte undersøgelser fraseologiske enheder ud fra faglitteraturen. Med baggrund i dette bør der formuleres et afsnit til Jysk Ordbogs hjemmeside om behandlingen af det fraseologiske stof, der udgør en væsentlig del af ordbogen.

1. Redaktionen 1970ff.

I Jysk Ordbogs redaktion har det lige fra begyndelsen i 1960'erne været en regel, at man i den enkelte artikel skulle give en grundig behandling af det pågældende ords udtaleformer og betydninger, herunder fastlægge disses respektive udbredelsesområder; men desuden skulle man under hver enkelt betydning også behandle de eventuelle faste forbindelser, ordsprog og talemåder, hvori ordet indgik. Der var ikke opstillet nærmere regler for, hvor meget af dette fraseologiske ordstof der skulle medtages; praksis var den nærliggende, at redaktøren i den enkelte ordbogsartikel skulle bringe, hvad man ud fra materialet i ordbogskartoteket på det pågældende ord mere eller mindre intuitivt mente faldt ind under disse begreber. Det blev i 1970-forordet til Jysk Ordbog nævnt, at der ligger en "stor skat af visdom i ordsprog og sentenser" (s. XXII), men at der dog ikke var plads til alt i en given artikel:

Hvad fraseologisk stof angår, medtages så vidt muligt de faste forbindelser, talemåder, ordsprog osv., men fuldstændighed må ikke påregnes (forordet s. XXVI, min understregning).

Altså hviler medtagelse hhv. udeladelse for dette stofs vedkommende på et redaktionelt skøn. Dette siges også i Redaktionsreglerne (1969), der nævner lignende fraseologiske størrelser, idet talemåder og faste forbindelser ofte indeholder metaforisk stof mv.:

... det er klart, at vi kun kan bringe en brøkdel af det metaforiske stof, billedlig tale osv. Her må skønnet råde, da det næppe i hvert tilfælde kan afgøres, om udtrykket er individuelt eller tilfældigt, eller det er almindeligt kendt (§ 126, s. 90f., min understregning).

Om ordsprogs placering siges, at de bør "søges anbragt under det betydningsfuldeste ord (det centrale, bærende ord, der selvfølgelig ofte kan være svært at udpege)". Der skal så gives henvisning dertil fra andre vigtige ord i ordsproget (s. XXIII f.).¹

Med hensyn til placeringen af ordsprog og andet fraseologisk stof internt i den enkelte artikel nævnes kun, at det kan placeres lige efter en redaktionel *planke*: ||, og at det skal placeres efter første planke, hvis der anvendes flere planker i opdelingen af den redaktionelle tekst.

Hvor der i en (under)betydning optræder flere særlige grupper, der anføres efter planker, søges overholdt en bestemt rækkefølge, således at der først anføres (1) faste forbindelser, talemåder og ordsprog, derefter (2) eventuelle oplysninger af folkloristisk karakter, og sidst (3) fraseologiske henvisninger og (4) eventuelle synonym- og litteraturhenvisninger (1970-forordet s. XXXII; min punktopdeling).

I praksis optræder dog næppe en sådan fuldt udbygget brug af redaktionelle planker til angivelse af bl.a. de fraseologiske enheder i tilknytning til en betydning eller en underbetydning i en artikel; ofte bruges blot *tankestreger* til adskillelse af forskellige afsnit i den redaktionelle tekst. Et eksempel på samspil mellem planker og tankestreger i angivelser af fraseologisk stof ses i artiklen *V. al* pron. (el. adj.), betydning 4.1, hvor der for pluralis anføres (spalte 248; lydformer og de fleste citater udeladt her):

|| i faste forb. *alle* (æ) *folk* = alle [+ 2 citater mv.]. – *alle mennesker* ... = d.s. [det samme] ... – *alle mand* = alle fast tilknyttede personer [+ citat]. – *alle dage* (dvs. altid), *ender*; *kanter*; *lande* (dvs. retninger),

¹ Tilsvarende om rim og remser, der dog ikke direkte anføres som fraseologisk stof, men snarere ses som folkloristisk stof: "Rim og remser ... viser sproglig frihed og skaberglæde i legen med ord, ordspil ... bundet rytmisk i rim og remser – i modsætning til dagliglivets og -arbejdets knappe og konkrete sprogbrug (s. XXII) ... De søges – for så vidt de medtages – placeret under det betydningsfuldeste ord" (s. XXIII f.). Der gives dog ingen præcis regel for medtagelse/udeladelse; igen beror det især på skøn.

leder, måder, sider se dag, ende, kant, land, led, måde, side. – elliptisk: *en gang for alle ...* || i ordspr og talem. *Alle kneb gælder, somme (= nogle) to gange (...)* *Der er brodne kar i alle lande (...)* *Tiden lægger alle sår (...)* *Alle katte er grå i mørke (...)* *I Lygum siger alle Kæltringer "I"* (som smigrende tiltale, modsat ærlige menneskers "du").

Faste forbindelser er adskilt fra ordsprog og talemåder med planke; de enkelte faste forbindelser er adskilt med tankestreger. Det ses, at kun 3 faste forbindelser med substantiv (*folk, mennesker, mand*) er nærmere behandlet her, mens de fleste henvises til behandling i de respektive substantiv-artikler, dog 2 med angivelse af særbetydninger allerede i henvisningen (*dage, lande*). Det ses, at også nogle ordsprog og talemåder, der er velkendte fra rigsmål, anføres; det sker naturligvis med citater af jysk udtale (her udeladt), og i ét tilfælde med anderledes ordstilling, jf. den citerede variant af den velkendte talemåde *I mørke er alle katte grå* med subjektet *alle katte* placeret i front i stedet for sluttillet.

Denne medtagelse af fraseologisk stof fælles med rigsmålet rejser et principielt problem: skal man i en dialektordbog medtage sådanne forbindelser, og i givet fald: hvilke af dem – eller skal man blot lade det være underforstået, at de også foreligger i dialekten? Formuleringerne i redaktionsreglerne 1969 og forordet 1970 udelukker i hvert fald ikke medtagelse af fraseologiske størrelser, der er fælles med rigsmålet; det overlades dermed til den enkelte redaktør (eller hele redaktionens) skøn.

Dette kan sammenlignes med fremstillingen i mindre artikler i den gamle JO-redaktion. Med brug af kun planker anføres fx talemåder i artiklen *almanak* subst.:

|| i talem: *trykke almanakker* el. *en almanak* = lyve. || talem: *fuld som en gammel almanak* = stærkt beruset.

Under *II. agle* verb., betydning 1 (= bevæge sig uroligt) anvendes derimod kun tankestreger, jf.:

oftest i parallelforb. som *sidde og agle* [+ citater] – også: *trippe* [citater] – også om bord, stol olgn. [citater] – også: *ligge uroligt* [citater].

I enkelte artikler med mange faste forbindelser, fx *aften* subst., har man foruden ovennævnte muligheder opdelt ved brug af fed skrift. I betydning 1.2 opdeles de faste præpositionsforbindelser således via planker og fed skrift, dels i de enkelte forbindelser: "*|| i aften ... || om aften(en)* el om

aftener(ne)”, dels i underinddelingen af disse. Men normalt er det kun artiklernes opslagsformer, der anføres med fed skrift. I artiklens resterende, mindre omfattende betydningsangivelser bruges ordbogens normale typografi, bl.a. i betydning 1.4, der samler adskillige af de “talrige talemåder og ordsprog”, ordet optræder i, fx *aften(en) kommer selvbuden* og *morgen rød giver aften blød* (dvs. giver regn). Brug af fed skrift til opdeling ses også i enkelte andre, større artikler, fx i den ovenfor nævnte artikel *V. al*, bl.a. under betydning 15 vedrørende præpositionsforbindelser med “kasusrelikt (spor af ældre dativ-morfem)”: || for alle = frem for alt ... || med alle = fuldstændig ... || over alle = overalt.

Adskilligt af Jysk Ordbogs praksis på dette og andre punkter i redaktionen er uden tvivl hentet fra (eller i hvert fald stærkt inspireret af) praksis i *Ordbog over det Danske Sprog* (ODS), idet forfatteren af redaktionsreglerne og størsteparten af 1970-forordet var Jysk Ordbogs grundlægger, professor Peter Skautrup, der tilbage i 1920'erne havde været en af redaktørerne på ODS.² Heller ikke i ODS-forordet bd. 1 (1918-19) bruges mange ord på, hvordan fraseologien skal behandles. Begrebet som sådan nævnes ikke; men talemåder og ordsprog får et lille afsnit s. XLI, hvorimod faste forbindelser ikke omtales direkte. For et givet ord skal i ODS de vigtigste af de talemåder og ordsprog, i hvilke ordet findes, anføres sidst i artiklen. De to begreber tages vist blot som (intuitivt eller common sense) velkendte størrelser, der ikke behøver nærmere definition. Det fremgår indirekte, at de og andre “udtryk” (faste forbindelser) i den redaktionelle tekst kan anføres med spatieret skrift eller med fed skrift. Redaktionel “planke” bruges i ODS ofte til opdeling ved talemåder og faste forbindelser³, stedvis efterfulgt af udtryk fremhævet dels med spatieret skrift. Spatieret skrift bruges ikke i Jysk Ordbog, fed skrift sjældent inde i artiklen, men “planke” bruges ofte.

Til sidst et par ord om JO's behandling af “billedlig tale”, “metaforisk stof”, som blev strejft i et citat fra redaktionsreglerne 1969 i indledningen. “Her må skønnet råde” hed det dér vedrørende udvælgelsen af sådant stof til

² Flere afsnit i bd. 6-11, 1924-29, jf. oversigten i ODS bd. 28 (1956) s. 110.

³ I listen over redaktionelle tegn i bd. 28 har dette betegnelsen “to streger”; det anvendes som et “større, redaktionelt adskillelsetegn” (s. 93). – Faste forbindelser omtales som nævnt ikke i et særskilt afsnit i ODS-forordet; det sker først i forordet til ODS-supplementet bd. 1 (1992) s. XLIV. Her går man dog ikke nærmere ind på kriterier for udvælgelse, men oplyser om indplacering i supplementet i forhold til det givne ODS-hierarki af betydninger og såkaldte “plankegrupper” af underbetydninger.

behandling i ordbogen ud fra, at man kun kunne medtage “en brøkdel” af dette materiale. Af eksemplerne ovenfor fremgår, at der ved talemåder ikke nævnes noget om, at de repræsenterer en sådan overført betydning: det kunne fx være på sin plads ved *Der er brodne kar i alle lande* hhv. *trykke almanakker* (= lyve) ovenfor; men JO betegner dem blot som talemåder. Dvs. der må være underforstået, at talemåder *kan* indeholde et billedligt eller metaforisk element, men ikke altid gør det (jf. fx *Alle kneb gælder, somme* (= nogle) *to gange*, der (blot) giver en kendt talemåde en uventet drejning og vel snarest må kaldes en aforisme). Redaktionen dengang ville ikke forpligte JO til at påpege enhver overført brug af et ord eller udtryk, formentlig fordi det i praksis i mange tilfælde kan være vanskeligt at afgøre, om et ord eller udtryk egentlig bruges i overført betydning eller ej. Men i enkelte artikler anføres det, fx i artiklen *anholde* verb. betydning 1) (= tage i forvaring, pågribe); her anføres: “... || overf, i videre anv i ordspr⁴: *de rige og de revne* (dvs. lasede) *bliver altid anholdt*”, et ordsprog, der går tilbage til Peder Syv, men ikke forklares nærmere i den redaktionelle tekst.

2. Ændrede redaktionsprincipper i 1980'erne; web-ordbog fra 2000

Omkring 1980 stod det klart, at Jysk Ordbog ikke ville kunne fortsætte efter de hidtidige planer. Dels var de økonomiske bevillinger fra Statens Humanistiske Forskningsråd blevet indstillet, uden at der var fundet andre permanente finansieringsmuligheder; dels havde publiceringen af de første 4 hæfter af ordbogen været dyr og stærkt tidkrævende pga. kompliceret sats og nødvendigheden af flere korrekturlæsninger. Endvidere kunne man ud fra omfanget af den publicerede redaktion (*I. a – III. ankel*: 4 hæfter, i alt 432 spalter) skønne, at ordbogen med denne redaktionspraksis ville blive meget omfangsrig: op mod 2/3 af ODS's 27 tekstbind, anslået 16-18 bind af “ODS-størrelse”. De universitetspolitiske vinde blæste heller ikke lige i retning af, at man kunne se frem til en så stor satsning på filologi og dialektologi, at der kunne ansættes redaktører til i det hele taget at udføre denne store opgave over en årrække. Konklusionen blev, at man – for i det hele taget at holde ordbogen på sporet – måtte prøve at skære ned på artiklernes omfang og de filologiske ambitioner om nøjagtig og grundig beskrivelse af alle de sproglige forhold, der viste sig i materialet. Det resulterede i nye redaktionsregler i 1981-82, som vi afprøvede i de følgende år, også på de i 1987 introducerede edb-maskiner, der kunne klare tekstbehandling af ordbogsfiler med lydskrift.⁵ Disse redaktionsreg-

⁴ Dvs.: overført, i videre anvendelse i ordsprog.

⁵ Jysk Ordbogs lydskrift blev nykonstrueret hertil af Viggo Sørensen.

ler blev fremlagt som de officielle i 1991; de blev i 1992 kort sammenfattet og medtaget i publikationen *Jysk Ordbog – en præsentation* ved siden af eksempelartikler fra den gamle og den nye redaktion (s. 16ff.).⁶

De nye redaktionsregler går bl.a. ud på forenklinger af lydform- og betydningsredegørelser samt indskrænkning af citatmængden, men også “afkortet redegørelse for stof, som de jyske dialekter har fælles med rigsmålet” (pkt. 2, s. 18). Det rammer behandlingen af det fraseologiske stof, der i den gamle redaktion også kunne indeholde jyske tillempninger af talemåder kendt fra rigsmålet, jf. omtalen af *V. al* ovenfor. Nu gælder reglen: “Rigsmålsnære anvendelser (herunder faste forbindelser og talemåder) lades normalt helt uomtalte, men kan fremgå af evt. citater” (pkt. 2 fortsat). Mens man i den gamle redaktion ofte støder på forkortelserne “i forb” og “i talem” også ved rigsmålslignende udtryk, vil man i den nye redaktion principielt helst undgå disse udtryk og i hvert fald ikke fremhæve dem: de indgår på linje med anden dokumentation i de enkelte citater, se nærmere sammenligning i afsnit 3.

Disse redaktionsregler anvender vi fortsat, også efter at *Jysk Ordbog* fra 2000 publiceres på internettet. De er nu i en anden opsætning indarbejdet i den redegørelse, man får links til på ordbogens hjemmeside www.jyskordbog.dk. Man vil også her lede forgæves efter særskilt omtale af “faste forbindelser”, “talemåder”, “ordsprog”. Dog optræder betegnelsen “faste forbindelser” to steder, men kun indirekte nævnt, nemlig vedrørende behandlingen af 1) ældre kasusformer hhv. 2) betydningsglidning.

ad 1) Via linkene *Artiklernes hoved – Bøjning – Substantiver – Kasus* henvises man til artiklen ¹*bund* betydning 8-9, hvor forbindelserne *i bund(e)* hhv. *til bund(e)* og *til bunds* behandles. Men på hjemmesiden nævnes ikke, at en fast forbindelse faktisk kan tildeles et betydningsnummer for sig selv: forbindelsen med præpositionen *i* optager her betydning 8, forbindelserne med *til* betydning 9. Forbindelserne er kun nævnt som illustration af et andet forhold (undtagelsesvis angivelse af kasus).

ad 2) Via linkene *Artiklernes krop – Betydning* henvises til *begravelse* 2, hvor de faste forbindelser *sidde* (hhv.) *sætte i åben begravelse* nævnes som overførte betydninger efter planke. Heller ikke denne praksis formuleres direkte på hjemmesiden; den fremgår kun som eksemplifikation af et andet forhold (betydningsglidning).⁷

⁶ Med samme titel, men i lidt anderledes form, også publiceret i Sørensen (1992) ud fra foredrag på første nordiske leksikografikonference 1991.

⁷ Helt uomtalt i hjemmesidens redegørelse er brugen af den i slutningen af afsnit 1 omtalte betegnelse, “overført”: den nævnes kun her og kun i forbifarten. De gamle redaktionsreglers “metaforisk stof” og “billedlig brug” nævnes ikke her.

Denne meget indirekte, nærmest usynlige omtale af behandlingen af faste forbindelser må vi rette op på snarest muligt. Behandlingen af faste forbindelser og talemåder (samt “overført betydning”) bør have selvstændig omtale på Jysk Ordbogs hjemmeside – på linje med praksis i andre, nyere ordbøger som fx *Den Danske Ordbog*.

3. Kort sammenligning af praksis tidligere (GIRed) og nu (NyRed)

Vi vil nu se lidt på praksis mht. behandling af fraseologiske forbindelser i den nye redaktion (betegnet NyRed) sammenlignet med den gamle redaktion (GIRed), ud fra især de større artikler, der nævntes i afsnit 1, substantivet *aften* og pronomenet *al*.

aften, subst. Betydningsdelen i GIRed fylder her 6 spalter, i NyRed 4½, altså kun en lille reduktion i sammenligning med den foregående. Som delvis omtalt i afsnit 1 anfører GIRed forbindelserne *i aften*, *om aften(en)* m.fl. i et betydningsafsnit 1.2 og forbindelserne *i aftes*, *i går aftes* m.fl. i et betydningsafsnit 1.3 og markerer dem med fed skrift i disse afsnit; desuden nævnes forbindelserne *i går aften*, *i morgen aften* m.fl. efter planker i betydningsafsnit 1.1. NyRed opdeler betydningerne på en lidt anden måde, idet *i aften*, *i går aften* m.fl. sættes i afsnit 4, *i aftes* m.fl. i afsnit 5 og *om aften* m.fl. i afsnit 6. Hver enkelt forbindelse tildeles eget nummer inden for det pågældende afsnit, fx behandles *om aften* som betydning 6.3. – I den gamle redaktion gengives i betydning 1.4 et udvalg af de “talrige talemåder og ordsprog”, som ordet indgår i, fx *aften(en) kommer selvbudet* (dvs. uden at man kan hindre det). De fleste af disse er også medtaget i den nye redaktion, men placeret under betydning 1, dvs. den almindeligste betydning, fælles med rigsmål. En af talemåderne betegnes som “vejrregel”, nemlig *Aften rød gør Morgen sød* (dvs. “giver fint vejr”); de øvrige kaldes talemåder. Betegnelsen “talemåde” omfatter i NyRed også ordsprog, da det i praksis ofte er vanskeligt at afgøre, om en given talemåde er tilstrækkeligt fast etableret til at kunne kaldes et ordsprog.⁸ I NyRed er der givet plads til yderligere et par talemåder, bl.a.: “*Havde det endda været om Morgen, sagde den dovne Dreng, da det var Aften*, ... for så vilde han have bestilt noget” (en såkaldt “wellerisme”, jf. afsnit 4.3).

al, pron. Her er der til gengæld virkelig stor forskel på de to redaktioner af betydningsdelen: i GIRed *V. al* fylder den 15½ spalte, i NyRed

⁸ Jf. Skautrups betegnelser “ordsproglige talemåder” (slutningen af *aften* 1.1, sp. 132) og “af ordsprogsagtig karakter” (II. *anden* 1.4 efter ||, spalte 370 nederst). Tilsvarende kendes fra tysk betegnelsen “sprichwörterliche Redensarten”, fx forsiden af *Duden* 11 (jf. note 11).

⁴*al* kun 3½. Det nævnte pkt. 2 i de nye redaktionsregler vedr. “afkortet redegørelse for stof, som de jyske dialekter har fælles med rigsmålet” er altså i høj grad efterlevet. Dette gælder også for de fleste faste forbindelser og talemåder: de, der nævnes i afsnit 1 vedrørende forbindelser med pluralisformen *alle* i GIRed, er helt udgået; ved nærmere eftersyn ovenfor vil man se, at de fleste (nok) er fælles med rigsmål. Men to af de nævnte faste (præpositions)-forbindelser med kasusrelikt, *for alle* og *med alle*, har overlevet nedskæringen og har endda fået tildelt en redaktionel underbetydning hver (nr. 8 og nr. 10), jf. den i slutningen af forrige kapitel omtalte praksis i NyRed.

I de to mindre artikler fra GIRed, der nævnes i afsnit 1: *II. agle 1 og almanak*, skete der også ændringer. I NyRed nævnes forbindelsen *sidde og agle* ikke særskilt i artiklen ¹*agle 2*, men ses i begge eksempelsætninger. I *almanak* betegnes forbindelsen *trykke almanakker* (= lyve) ikke længere som talemåde, men som fast forbindelse, og der tilføjes en ensbetydende forbindelse, *trykke røde almanakker*. Omvendt betegnes sentensen: *det er ikke efter vor fader hans almanak* (dvs. ikke efter hans vilje), nu som talemåde, mens den i GIRed blot nævnes som eksempelsætning. Skellet mellem de to kategorier “fast forbindelse” og “talemåde” er således ikke altid let at fastlægge, men (kan) bruges forskelligt fra den ene redaktør (filolog) til den anden (se nærmere i afsnit 5).

Det bør til sidst nævnes, at der i GIRed ofte bruges lingvistisk prægede betegnelser; fx betegnes (som nævnt dér) *sidde og agle* som “parallelforbindelse”, og i artiklen *alverden* betegnes forbindelsen *ikke alverden* (= ikke ret meget) som litotisk. Sådanne sprogvidenskabelige termer er undgået i NyRed, i overensstemmelse med de nye reglers pkt. 7 om “opblødning af terminologi (etc.)”. Vi skriver i den redaktionelle tekst kun “i forb.”, “faste forb.” og lign., oftest uden brug af lingvistiske etiketter.

4. Begyndende klassifikation af faste forbindelser og talemåder

Skønt JO som antydnet tilstræber at begrænse brugen af sprogvidenskabelige betegnelser til et minimum i den redaktionelle tekst, og skønt omtalen af behandlingen af faste forbindelser og talemåder fortsat er næsten ikke-eksisterende (som påpeget foran), har der i redaktionen ind i mellem været udtrykt behov for præcisering og afgrænsning af, hvad der falder ind under disse kategorier, der generelt kan betegnes som FRASEOLOGISKE ENHEDER. Et blik ned over især de store artikler på visse verber, substantiver,

præpositioner og pronomener viser, at JO anfører virkeligt mange faste forbindelser og talemåder, enten de nu er markeret blot med understregning, eller de er samlet i grupper efter planke eller tankestreg, eller de har fået tildelt en hel række betydningsnumre i artiklen. Man burde egentlig udarbejde en oversigt over, hvilke typer fraseologiske enheder der faktisk er medtaget hhv. skal medtages i Jysk Ordbog – den ide er opstået i redaktionen for længe siden, og jeg har nogen tid arbejdet lidt med den (jf. Arboe 2008, 2010).

Også andre i ind- og udland har interesseret sig for fraseologiske spørgsmål af denne art, først fra lingvistisk synspunkt, i de senere år også under leksikografisk synsvinkel.⁹ Interessen for de fraseologiske enheder, der også kan kaldes FRASEOLOGISMER (eller FRASEMER), har været stigende gennem de sidste 30-40 år; der har faktisk udviklet sig en hel FRASEOLOGI-forskning, især inden for den tysksprogede sprogforskning.¹⁰ Den engelsksprogede forskningsretning har beskæftiget sig med mange af de samme problemområder, men med de undersøgte enheder betegnet som *idioms* og *collocations*, hvad vi på dansk direkte omsætter til IDIOMER og KOLLOKATIONER; det kan tilsammen betegnes som forskning i et (eller flere) sprogs IDIOMATIK.¹¹ De to forskningsretninger inspirerer gensidigt hinanden, og begge låner nogle af modpartens lingvistiske begreber og termer. Dette har bevirket adskillige terminologiske problemer, idet de anvendte termer langt fra altid defineres på samme måde af de pågældende lingvister og leksikografer. I de følgende kapitler vil jeg med brug af nogle af disse termer (især fra den tysksprogede forskningsretning) skitsere en model, der kan bruges til beskrivelse af inventaret af faste forbindelser og talemåder i Jysk Ordbog.

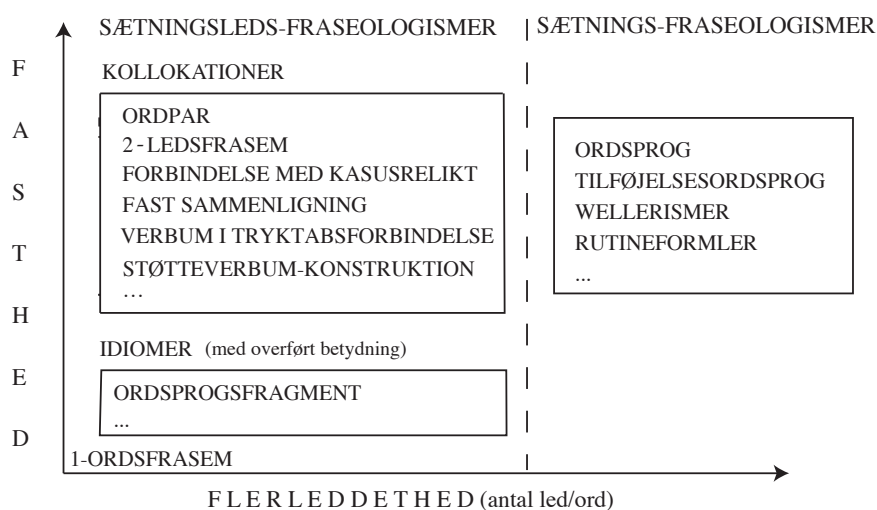
⁹ De seneste og for Jysk Ordbog mest relevante er Vikør (2008), Farø og Lorentzen (2009) samt Grønvik (2010); synspunkter herfra inddrages i afsnit 6.

¹⁰ En kort fremstilling af forskningens udvikling gives hos Burger (2005); tilsvarende for de første årtier hos Cowie (1998) s. 1-20. Burger har desuden sammen med andre udgivet dels: *Handbuch der Phraseologie* (1982), dels den hidtil mest omfattende forskningsantologi om emnet: *Phraseologie / Phraseology*. 1-2 (2007), i serien *HSK = Handbücher zur Sprache- und Kommunikationswissenschaft* 28.1-2.

¹¹ Også tysk sprogforskning anvender denne betegnelse, jf. titler på fraseologiske ordbøger som: *Deutsche Idiomatik* (1966) og Duden 11: *Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik*. 2. Aufl. (2002). Fra engelsk side har man i stedet for *phraseology* anvendt termen *phrasal lexeme* (fx Moon (1998)); Kuiper and Langlotz (under udg.) argumenterer for anvendelse af denne term generelt, idet en fælles standardterminologi ses som stærkt påkrævet.

4.1. Oversigtsskema

Ud fra oversigter og skemaer hos Lüger (1999) er jeg via et par mellemstadier (Arboe 2008, 2010) foreløbig nået frem til følgende model, der grundlæggende skelner mellem ordforbindelser på *sætnings-niveau* (især TALEMÅDER og ORDSPROG) henholdsvis *sætningsleds-niveau* (især KOLLOKATIONER og IDIOMER).

De vigtigste fraseologismetyper i JO-sammenhæng er her indtegnet i et skema, der i grundtrækkene er et koordinatsystem, men har fået væsentlige modifikationer. Ud ad x-aksen afsættes antal led eller ord i en given fraseologisme; sætningsleds-forbindelserne har ofte færre led / ord end sætningerne og må derfor placeres tættest inde mod y-aksen. Ud ad y-aksen kan forsøges afsat et mål for den pågældende ordforbindelses "fasthed"; en umiddelbar antagelse vil være, at fastheden aftager med et stigende antal led i ordforbindelsen: få led, stor fasthed; jo flere led, jo løsere forbindelse. Hvis man vil anskueliggøre det via en kurve i diagrammet, skal den altså begynde et stykke oppe ad y-aksen og gå nedad mod x-aksen, jo flere led en forbindelse indeholder (Arboe 2010:88). Men et problem er naturligvis at definere "fasthed" præcist, så det kan sammenlignes for forskellige typer ordforbindelser; dette og andre problemer ved skemaet vender jeg tilbage til. Først lidt om de indgående typer af ordforbindelser.

4.2. Sætningsledsfraseologismer (eller -frasemer)

Her skelnes først mellem KOLLOKATIONER og IDIOMER. En KOLLOKATION er en fast forbindelse af to eller flere ord¹², hvor betydningen fremgår af de enkelte ords betydninger, fx *koldt omslag* (til smertelindring mv.). I stedet for formuleringen “fremgår af” skrives i *Nordisk leksikografisk ordbog* (NLO) “har en klar sammenhæng med” (s. 154), altså en lidt mere forsigtig definition. Et IDIOM er ligeledes en fast ordforbindelse, men med en *overført* betydning, fx *få en kold skulder* (= blive afvist). Det defineres ofte som en ordforbindelse med en betydning, der er noget andet (evt. mere) end summen af de indgående ords betydninger (jf. NLO s.140, *Den Danske Ordbog* (DDO) bd. 1 s. 45). Idiommer kaldes ofte også IDIOMATISKE VENDINGER.

Den første type KOLLOKATION i oversigten er ORDPAR som *fiks og færdig*, *skik og brug*, *hyle og skrige*. Ordparrene kan videreopdeles, fx kan de nævnte betegnes REDUPLIKATIVER, idet forbindelsens sidste ord egentlig blot gentager det første (Farø og Lorentzen 2009:78). Disse kan sættes over for PARFORMLER (der også kaldes TVILLINGFORMLER) som fx *tidligt og sent*, hvor de to ord er hinandens modætninger. Som en tredje type ses ordpar som *fryd og gammen*, hvor sidste ord næsten udelukkende bruges i den pågældende forbindelse; denne type kan betegnes som et FRASEM MED UNIKAL KOMPONENT (smst. s. 79). I Jysk Ordbog opdeler vi ikke i disse typer, men anfører et givet udtryk, fx *handel og vandel*, med understregning.

Næste type kollokation er 2-LEDSFRASEM, hvortil jeg regner forbindelser af adjektiv + substantiv som *blå drenge* (et plantenavn), *gale hunde* (navn på et kortspil). De anføres ligeledes med understregning i Jysk Ordbog, enkelte dog alternativt som en sammensætning, fx *blå-mand* (et plantenavn).

Derefter følger FORBINDELSE MED KASUSRELIKT, dvs. ældre kasusformer, der kun findes i bestemte (præpositions)forbindelser, fx de i afsnit 2 nævnte *til bunds*, *i bunde*. Den pågældende kasusform nævnes også i artiklens hoved som en særskilt lydform.

Videre følger FASTE SAMMENLIGNINGER, fx *hård som flint*, *lang som et ondt år*, *værre end døden*; de kan også kaldes KOMPARATIVE FRASEMER (Farø & Lorentzen 2009:79).

¹² Egentlig “på samme sted”, jf. col-location, hvor col- < con- (= med). Det vigtigste ord kaldes BASE, det tilknyttede benævnes KOLLOKATOR. Inden for den såkaldte korpuslingvistik (sproglige undersøgelser af tekstsamlinger på flere millioner ord) kan KOLLOKATION defineres ud fra frekvensen af samforekomster af to ord (dvs. hvor tit de optræder sammen), der afspejler ordforbindelsens ‘fasthed’.

De sidste kollokationstyper er verbalforbindelser. Først TRYKTABS-FORBINDELSER, fx *binde* ¹*op* (= tage mejede kornstrå op fra jorden og binde dem sammen til neg); de kaldes også PARTIKELVERBER (idet adverbiet kan betragtes som en partikel). Det kan også være forbindelser af verbum + objekt, fx *banke arme/hænder/næver* (for at holde varmen, jf. JO ³*banke* 5; rigsmålets *slå kuskesslag*). Dernæst nævnes STØTTEVERBUMKONSTRUKTIONER, dvs. faste forbindelser af (verbal)substantiv og hjælpeverber og lign., fx *komme/være til gangs* (= begynde at gå eller være begyndt at gå). Disse består ofte af flere ord end tryktabsforbindelserne og er derfor placeret længere til højre i skemaet.

Et IDIOM eller en IDIOMATISK FORBINDELSE har som nævnt en overført betydning; de fleste ovennævnte kollokationstyper kan have idiom-karakter. Fx kan idiomet *kold skulder* ses som et 2-ledsfrasem; verbalforbindelsen *trykke almanakker* (= lyve, jf. afsnit 1.) er et idiom, og substantiv-ordparret *dag eller dør* indgår i idiomet "hverken kunne se *dag eller dør*" (= ikke kunne se noget som helst), jf. JO ¹*dag* 4. Som IDIOMATISKE VERBALFORBINDELSER kan videre nævnes *bruge kæppen* (= prygle) og *bruge havet* (= drive fiskeri som erhverv), jf. JO ²*bruge* 1.2.2 og 2.1. I skemaet nævnes desuden ORDSPROGSFRAGMENT som en type af idiomer; det gælder fx udtrykket *grave en grav for andre*, da det for de fleste vil associere ordsproget: *den, der graver en grav for andre, falder selv deri*. Her er grænsen flydende til den anden hovedkategori, sætnings-fraseologismerne.

Som en særlig type sætningsledsfraseologisme skal til sidst nævnes 1-ORDSFRASEMER, som jeg har anbragt nederst til venstre i skemaet, tæt på x-aksens nulpunkt. Det gælder UDVIDEDE KONJUNKTIONER som *dersom-ens-tid*, *hvis-om-ens-tid* (= hvis, jf. Arboe 2010:94f.), i JO-forordet 1970 betegnet som *mangeleddede konjunktioner* (s. XXVI). Tilsvarende findes der UDVIDEDE PRONOMENER, fx *hver-en* (= alle som en), *hver-jer*, samt UDVIDEDE SUBSTANTIVER, fx navne på lege: *abraham-¹bebus*, *agern-i-hænde*, også substantiver i form af sammenknyttet ordpar: *fed-og-mager*, ligeledes navn på en leg. Der kan også indgå verbalforbindelser, fx *binde-¹op-ærme* (= høstærme), *binde-¹på-øl* (hvor *øl* udtales med stød på vokalen og har betydningen "rem").

4.3. Sætningsfraseologismer (eller -frasemer)

Udtrykkene her er først og fremmest TALEMÅDER på sætningsniveau; hertil regner JO som nævnt også ORDSPROG som en vigtig gruppe. Vi medtager de specielt jyske talemåder og ordsprog, men er restriktive over for

rigsmålstalemåder mv.: ved visse ord står redaktøren over for “en hærs-kare af talemåder”, som Ove Rasmussen har formuleret det sidst i 1980’erne i en tilføjelse til JO’s redaktionsregler. Der må vi udelade alle eller de fleste af dem, jysk har fælles med rigsmålet, og som (oftest) kan findes i ODS. Når vi som tidligere nævnt ikke direkte anfører ordsprog som en særlig gruppe blandt teksteksemplerne i en artikel, men blot som talemåder, skyldes det også, at Jysk Ordbogs kilder ikke altid skelner mellem de to kategorier, jf. fx en titel som *Danske Ordsprog og Talemaader fra Sønderjylland* (1870). Fra dette værk har vi mange eksempler som: “*han agter hverken (om) hagl eller skud*” (= er ikke bange for noget som helst, jf. JO ¹*hagl* 2), hvor det er hurtigst for redaktøren blot at rubricere sætningen som en talemåde.

En særlig type er de såkaldte TILFØJELSESDSPROG, hvor man til et ordsprog eller et fragment heraf tilføjer en uventet kommentar, fx det i afsnit 1 nævnte: “*Alle kneb gælder, nogle to gange*”, (formentlig) med udgangspunkt i ordsproget: “*I krig og kærlighed gælder alle kneb*”.

Den næste type, de såkaldte WELLERISMER¹³, består af 3-4 sætninger med inkvittet *sagde NN* som den midterste, fx: “Gud ske lov for den gode varme, sagde kællingen, da brændte huset” (JO ⁴*brænde* 1; jf. også eksemplet i afsnit 3 med *sagde den dovne dreng* som inkvit).

Næstsidste type blandt sætningsfraserne er RUTINEFORMLER, der omfatter hilsener, ønsker mv., som er bundet til bestemte situationer. Det kan fx være *god dag*, *glædelig jul* m.fl.; desuden ældre udtryk som *gud i vold* (sagt ved påbegyndelse af rejse) og *til lykke med arbejdet* (sagt, når man kom hen til arbejdende mennesker, jf. JO ¹*arbejde* 1).

Som sidste type må også blandt sætningsfraseologierne nævnes 1-ORDSFRASEMER, idet også hele sætninger kan knyttes sammen til ét ord. Det gælder fx plantenavnet *for¹glem-mig-ej*, der i rigsdansk sammenskrives til ét ord, men i JO anføres som en juxtaposition med bindestreger mellem de indgående ord for at lette identifikationen af dem, fx ved et andet plantenavn: *a-elsker-dig* (= hvid okseøj). De betegnes i JO-forordet 1970 som *komplekse sammensætninger* (s. XXVI).

5. Kommentarer til skemaet og terminologien

Oversigtsskemaet i afsnit. 4.1 viser vigtige kategorier i en “fraseologisk model”; men som det er fremgået af forklaringerne foran, er der dels lidt

¹³ Betegnelsen er dannet ud fra en fiktiv person, den folkelige Samuel Weller i Charles Dickens: *The Pickwick Papers* (1836-37), som ofte brugte talemåder af denne type. Jf. Kjær og Holbek 1969:18, danske eksempler s. 249ff.

usikkerhed mht. skemaets dimensioner (x- og y-akse), dels et vist “overlap” i termer som IDIOM og TALEMÅDE, der kan bruges om størrelser både på sætningsleds- og på sætningsniveau.

5.1. Dimensioner

Placeringen af de faste ordforbindelser ORDPAR, 2-LEDSFRASEMER etc. tilstræber ikke at vise disse forbindelsers “fasthed” sammenlignet med andre i gruppen: det er blot en praktisk måde at indtegne dem samlet i skemaet. Man kan næppe fastlægge en præcis enhed til måling af “fasthed” ud ad y-aksen: forbindelserne er mere eller mindre faste, men på forskellige måder, afhængig bl.a. af de grammatiske relationer mellem leddene i den enkelte forbindelse.¹⁴ Det vil fx være vanskeligt at afgøre, om et ordpar som *tidligt og sent* er en “mere fast” forbindelse end en tryktabsforbindelse som *binde 'op* (med eksempler fra afsnit 4.1).

“Flerleddethed” ud ad x-aksen er lettere at måle og afsætte, fx ved her blot at angive antal ord (eller grammatiske led) i ordforbindelserne. Det blev nævnt, at en intuitiv formodning kunne være, at en ordforbindelse vil være fastere, jo færre led den består af; men igen er det svært at måle fastheden. Er et ORDPAR som *hyle og skrige* en fastere forbindelse end en 9-ords-forbindelse som “gudskelov for den gode varme, sagde kællingen, da brændte huset”, hvor sidste ord er nødvendigt for i det hele taget at gøre de 3 sætninger til et fast udtryk, en fast forbindelse? Næppe, og det er heller ikke nødvendigvis en fastere forbindelse end 5-ords-sætningen “det står i et blammer” (om voldsomt tordenvejr med lyn, jf. JO *'blammer*) eller en 2-ords-sætning som “det dimler” (om flimrende luft, jf. JO *dimle 6*). De sidste sætninger, der kan betegnes EKSPLETIVKONSTRUKTIONER (jf. Farø & Lorentzen 2009:79), viser desuden et andet forhold, skemaet ikke kan repræsentere fyldestgørende: at *sætningsfraseologismer* kan være lige så korte som *sætningsledsfraseologismer* og dermed numerisk set også burde have plads i venstre del af skemaet (jf. Arboe 2010:96).

Man kan videre hævde, at ordsprog mv. med mere end én sætning burde have en egen afdeling til højre for sætningsfraseologismerne og i stedet kaldes FRASEOLOGISMERELATEREDE ENHEDER; men jeg finder det rimeligst blot at indregne dem som sætningsfraseologismer. At i det hele taget sætninger er taget med som fraseologismer her, har krævet, at jeg anvender FRASEOLOGISME i den videre betydning af begrebet; den snævrere

¹⁴ En problematik, der kan belyses fra mange vinkler (sprogteoretisk, korpuslingvistisk, semantisk, leksikalsk mv.), og som bl.a. har været behandlet på et større forskningsseminar, hvis foredrag er samlet i Steyer (2004).

betydning ville kun medregne størrelser under sætningsniveau, hvilket jeg finder *for* snævert.¹⁵

5.2. Idiommer og talemåder

Som nævnt i afsnit 4.1 har idiommer (fx *få en kold skulder*) en overført betydning; men udtryk som dette kaldes også ofte en talemåde.¹⁶ Betegnelsen talemåde bruges desuden om en sproglig kliche, fx har *Nudansk Ordbog* (1992) eksemplet: “det er bare en talemåde, dvs. man lægger ikke nogen dybere mening i det”, og der tilføjes forbindelsen *tomme talemåder*. I Jysk Ordbog bruger vi derimod betegnelsen om et udtryk, der har – eller i hvert fald har haft – en vis vægt eller relevans, og indbefatter som nævnt ordsprog under betegnelsen talemåde. I en fraseologisk, eller mere præcist: idiomatisk ordbog som Røder (1998) nævnes blandt talemåderne også ordsprog, der er tillempt en brugssituation: “Nu må du smede, mens jernet er varmt” betragtes som en talemåde, der er afledt af ordsproget “Man må smede, mens jernet er varmt” (forordet s. 8). Senere anføres udtrykket dog som de øvrige talemåder i en generaliseret infinitiv på alfabetisk plads: *At smede mens jernet er varmt* (s. 254f.). I min fraseologiske model ovenfor skal det placeres som et ordsprogsfragment eller et idiom, idet det ligesom det tilsvarende ordsprog har en overført betydning. En anden fraseologisme- eller idiomordbog, Toftgaard Andersen (2001), nævner, at der i nogle tilfælde er en tilknytning mellem talemåde og ordsprog (s. 12), men påpeger det ikke ved de enkelte talemåder. Det skyldes måske, at bogen generelt ikke medtager ordsprog og såkaldte “bonderegler”, dvs. vejrregler som: “Når solen går ned i en sæk, står den op i en bæk”, idet idiommer defineres som værende “i deres grundform mindre end sætninger” (s. 12). Her anvendes altså den snævre definition af fraseologismer ovenfor. Dermed kan bogen heller ikke optage talemåder som den i afsnit 3 nævnte *Aften rød gør Morgen sød*, der ellers har klart idiomatisk karakter. Men sådanne ordsprog (vejrregler) har naturligvis deres plads i Jysk Ordbog (jf. *1aften 1*).¹⁷

¹⁵ Diskussion af definitionen af *fraseologisme* har jeg kort omtalt i Arboe 2008:2f. Et skema med særskilt plads til “fraseologismerelaterede enheder” er skitseret i Arboe 2010:96.

¹⁶ I *Den Danske Ordbog* har man taget konsekvensen og markerer simpelt hen idiommer blandt de faste forbindelser med forkortelsen *ofø* = overført (jf. bd. 1 s. 45).

¹⁷ Det bør nævnes, at IDIOMER og TALEMÅDER kan ses i en videre europæisk kontekst. I projektet *Widespread Idioms in Europe and Beyond* er man nået langt i undersøgelserne af udbredelsen af 300 idiomatiske udtryk, der er fælles for to eller flere europæiske sprog (jf. Piirainen (under udg.)). Mange af disse forbindelser er udbredt via skriftsproget (fx

6. Videre systematisering af terminologien

Hidtil har vi i JO's redaktion mht. faste forbindelser været (nogenlunde) tilfredse med "blot" at anføre dem som grupperede enheder, evt. understregede i betydningsdelen i de relevante artikler, evt. tilføjet en kommentar eller forklaring, hvor særlige forhold gjorde sig gældende (fx ved en dobbeltgenitiv som i forbindelsen *bysens børn*, jf. JO ¹*by 1*). Alene dette kan være en omfattende opgave, især ved verber med mange tryktabsforbindelser, fx 10 stk. ved ⁴*brænde* betydning 8.1-10, ligeledes 10 ved ⁴*have*, betydning 25-34, og ikke mindre end 34 ved *gå*, betydning 18-51. Men når man under redaktionen med mellemrum træffer de samme eller lignende typer faste forbindelser, kan man nok ønske at kortlægge dem så langt som muligt; dette er jeg med ovenstående begyndt på for Jysk Ordbogs vedkommende. Redaktører på andre større ordbøger har udvist samme interesse, hvilket kort skal omtales.

Først Vikør (2008:471ff.), hvor forbindelserne i *Norsk Ordbok 2014* overordnet opdeles i 4 grupper: HYPOTAKTISKE UDTRYK, PARATAKTISKE UDTRYK, SÆTNINGER og LÅNTE UDTRYK. De HYPOTAKTISKE udtryk videreinddeles i nominal-, adjektiv-, præpositions-, verbal- og adverbialfraser, hvor vi møder adskillige af de i afsnit 4.2 omtalte typer (fx kasusrelikter og tryktabsforbindelser). Under PARATAKTISKE udtryk går analysen nærmere ind på typer af ORDPAR; fraser med "UNIKAL KOMPONENT" (som *med nød og næppe*) omtales, og der gives eksempler på sammenligningsudtryk (fx *som fod i hose*), ovenfor også benævnt "KOMPARATIVE FRASER". Under SÆTNINGER omtales ordsprog og det, jeg i afsnit 4.3 kaldte ekspletivkonstruktioner (med upersonligt subjekt *det*); desuden ORDTAK, der her svarer til wellerismer i afsnit 4.3. Sidste gruppe, de LÅNTE UDTRYK, omfatter forbindelser af eller med fremmedord, fx *prima vista* (disse kaldes XENOFRASEMER hos Farø & Lorentzen (2009:80). Vikør diskuterer også, hvordan alle disse typer af faste forbindelser bedst placeres i *Norsk Ordbok 2014*, nogle som UNDEROPSLAGSORD (med fed skrift), andre blot som redaktionelle eksempler.

Dernæst gælder det Farø & Lorentzen (2009), der begge har været redaktører på DDO. Artiklen opstiller 17 centrale typer af faste forbindelser (bl.a. kollokationer, idiomer, ordsprog), og giver nogle af dem betegnelser,

være i den syvende himmel); men man undersøger også, om de er kendt i dialekterne (fx er *være grøn af misundelse* anført i JO, jf. ¹*grøn*). Ligeledes får man klarlagt, hvilke sprog der bruger et bestemt af to eller flere parallelle idiomer, således følger dansk (og jysk) mht. udtrykket *købe katten i sækken* den tyske talemåde *die Katze im Sack kaufen*, hvor engelsk har *to buy a pig in a poke* (= købe en gris i en pose/sæk).

som jeg har anvendt ovenfor (bl.a. EKSPLETIVKONSTRUKTION og FRASEM MED UNIKAL KOMPONENT). Et system, der er anvendeligt og kan udbygges.

Endelig beskriver Grønvik (2010) bl.a. et antal sjældnere typer “leksikaliserede ordforbindelser”. Her påpeges direkte, at man i de 4 første bind af *Norsk Ordbok* frem til 2003 “mangla (= manglede) eit fast system for handtering av fraseologi innanfor ordartikkelen” (s. 124), herunder placering som underopslagsord eller redaktionelle eksempler. Men via det derpå indførte digitale redigeringsformat og de underliggende databaser har man nu ikke blot overblik over de almindeligste faste ordforbindelser, men også fået nogle sjældnere typer frem til *Norsk Ordbok 2014*. Der nævnes parataktiske udtryk / ordpar (som hos Vikør), desuden bl.a. personificeringer, fx *Per inkjevetta* (“Per Tot” el.lign.), syntagmer/småsætninger som *enkje vil ha make* (= legen to mand frem for enke) og sammenligninger med *som* (jf. s. 127); fælles for dem og andre er, at det er vanskeligt at fastslå deres “funktionelle ordklasse” (s. 126). Grønvik foretager derpå “litt semantisk grovinndeling” af forbindelserne og anfører blandt de 10 typer (s. 128) adskillige af de foran nævnte, fx KOLLOKATIONER (især 2-LEDSFRASEMER), TRYKTABSFORBINDELSER, IDIOMER og RUTINEFORMLER, men også FUNKTIONSDORD-forbindelser (fx *all den tid, i og med*) og TERMER (fx *læsket kalk*). De næstsidst nævnte betegnes hos Farø og Lorentzen (2009) FUNKTIONSDORD, mens de sidstnævnte kaldes SEMITERMER, da de (fx *gul feber, global opvarmning*) ikke er egentlige faglige termer, men har en “specifik, ofte faglig betydning” (s. 79).

Afslutning

Der foreligger med ovenstående et godt grundlag for at fortsætte systematiseringen af de faste forbindelser, vi allerede har registreret i redaktionen af Jysk Ordbog – og de, der stadig venter i ordbogskartoteket. Et mål vil være at opstille en systematik, der omfatter *alle* eller i hvert fald de vigtigste faste forbindelser i jysk, som de foreligger i Jysk Ordbogs samlinger. Man vil også kunne inddrage det i en systematisk opmærkning af de faste forbindelser; en opmærkning, som senere bør foretages til brug i den nye it-plattform, der p.t. er under udarbejdelse til Jysk Ordbog. Dermed vil man videre kunne formulere et længe savnet afsnit til ordbogens hjemmeside om behandlingen af fraseologien, især de faste forbindelser, der – som det er fremgået – udgør en meget vigtig del også af det jyske sprog.

Litteratur

- Arboe, Torben (2008) Fraseologiske enheders indplacering i Jysk Ordbog, i: *Nordiske Studier i Leksikografi*. 9. Ásta Svavarsdóttir et al. (red.). Reykjavik:1-18.
- Arboe, Torben (2010) Faste forbindelser, med og uden tryktab, i: *Nordiska studier i lexikografi* 10. Harry Lönnroth och Kristina Nikula (red.). Tammerfors:86-102.
- Burger, Harald (2005) 30 Jahre germanistischer Phraseologieforschung, i: *Hermes, Journal of Linguistics* 35. Henning Bergenholtz & Jan Engberg (red.). Århus:17-43.
- Cowie, A. P. (ed.) (1998) *Phraseology*. Oxford University Press.
- Farø, Ken & Henrik Lorentzen (2009) De oversete og mishandlede ordforbindelser – hvilke, hvor og hvorfor?, i: *LexicoNordica* 16. Henning Bergenholtz og Sven-Göran Malmgren (red.). Oslo:75-101.
- Grønvik, Oddrun: Leksikaliserte ordsamband i norsk, i: *Nordiska studier i lexikografi*. 10. Harry Lönnroth och Kristina Nikula (red.). Tammerfors:118-129.
- Jysk Ordbog – en præsentation*. u.å. [1992]. Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning. Århus.
- Jysk Ordbog. Redaktionsregler* (1969). Peter Skautrup (red.). Århus. [upubliceret]
- Kjær, Iver og Bengt Holbek (1969) *Ordsprog i Danmark*. København: Jørgen Paludans Forlag.
- Kuiper, Koenraad and Andreas Langlotz (under udg.) *Phraseology under pressure: the need for a standard terminology*. [Foredrag på EUROPHRAS-konference, Granada 2010]
- Lüger, Heinz-Helmuth (1999) *Satzwertige Phraseologismen. Eine pragma-linguistische Untersuchung*. Wien: Edition Praesens.
- Moon, Rosamund (1998) Frequencies and Forms of Phrasal Lexemes in English, i: Cowie, A. P. (ed.): *Phraseology*:79-100.
- Piirainen, Elisabeth (under udg.) *Widespread Idioms in Europe and Beyond*. 1: *Intertextuality*. [USA: Peter Lang]
- Røder, Allan (1998) *Danske talemåder*. København: Gads Forlag.
- Steyer, Kathrin (Hrsg.) (2004): *Wortverbindungen – mehr oder weniger fest*. Berlin / New York: Walter de Gruyter.
- Sørensen, Viggo (1992) Jysk Ordbog – en præsentation, i: *Nordiske Studier i Leksikografi*. Ruth Vatvedt Fjeld (red.). Oslo:324-338.
- Toftgaard Andersen, Stig (2001) *Talemåder. Ordbog over idiommer*. 2.udg. København: Gyldendal.
- Vikør, Lars S. (2008) Behandling av fraseologi i Norsk Ordbok, i: *Nordiske Studier i Leksikografi*. 9. Ásta Svavarsdóttir et al. (red.). Reykjavik:465-476.

Ordbøger

DDO = *Den Danske Ordbog* (2003-2005) 1-6. København: Gyldendal.

Jysk Ordbog (1970-1979) Hæfte 1-4. Århus: Universitetsforlaget.

JO = Jysk Ordbog: www.jyskordbog.dk. Århus: Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning.

NLO = *Nordisk leksikografisk ordbok*. (1997). Henning Bergenholtz, Ilse Cantell, Ruth Vatvedt Fjeld et al. (red.). Oslo: Universitetsforlaget.

Norsk Ordbok 2014. (1966ff.) 1-7 (p.t.). Oslo: Det norske Samlaget.

ODS = *Ordbog over det danske Sprog*. (1918-1956) 1-28. København: Gyldendal.

ODS-S = *Ordbog over det danske Sprog. Supplement* 1-5. (1992-2005). København: Gyldendal.

Torben Arboe

videnskabelig medarbejder, redaktør på Jysk Ordbog

Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning

Nordisk Institut

Aarhus Universitet

jysta@hum.au.dk

Torben Christiansen

Smilets by – om stedsbetegnelser i en ordbog over uformel sprogbrug

Smilets by, Århus Turistforenings slogan fra 1938, er en af de stedsbetegnelser, som du vil støde på i denne artikel. I samme pr-skuffe finder vi også *solskinsøen* og *Østersøens perle*, dvs. Bornholm.

Artiklen handler om uformelle betegnelser for steder i Danmark i form af et- eller flerordsbetegnelser (fx *Københavnstrup*, *solskinsøen* og *Østersøens perle*). Materialet stammer fra en ordbog over uformel sprogbrug i dansk, som jeg arbejder på. I den indledende del af artiklen knytter jeg nogle generelle kommentarer til en del af betegnelserne, og jeg kommer ind på sammensætninger (fx *amagernummerplade*). I artiklens anden del gør jeg rede for nogle aspekter af ordbogsprojektet. Endelig består artiklens sidste del af ordbogsartikler med omkring hundrede geografiske betegnelser.

Udeladt af denne artikel er andre betegnelser inden for emneområdet geografi af følgende slags: steder uden for Danmark (fx *Madamgræskar*), adverbiale forbindelser (fx *over there*), indbyggerbetegnelser (fx *sildeperker* = bornholmer) og gennemsnitsborgere (fx *Ivan*).

Læserne er yderst velkomne til at sende mig supplerende bidrag til emnet for denne artikel.

1. Danmark rundt

Fædrelandet

»Woolla, har lige overstået engelsk skriftlig eksamen .. Fuuck den var easy, skrev om nummer 3, som var man skulle skrive et brev til en udenlandsk person der kom til DK og man skulle fortælle lidt om hverdagslivet i DK og sådan« (www.hol.dk 2003). *DK* kaldes Danmark i citatet med en tidstypisk forkortelse. Andre uformelle synonymmer er *Dannevang*, *dronningeriget*, *kongeriget*, *Mor Danmark*. Ordklasse-mæssigt er det en broget samling,

der er illustrativ for spændvidden i uformelt dansk. Læg også mærke til, at nogle af ordenes stilværdi afhænger af konteksten; *kongeriget* er ikke i sig selv uformelt, men kan bruges i en uformel sammenhæng.

Landsdele

Vi danskere er mest kreative, når vi rakker ned, rosen har trangere kår. »Alle rakkede hinanden ned / (rakke *op* var der ikke no'et der hed)«, citat Benny Andersen: »Da jeg mødte dig«. Galden befordrer den sproglige opfindsomhed, og ikke mindst på nettet er lunt uhyre kort.

De danske landsdele driller hinanden i al godmodighed. Set fra *hovedlandet, det mørke Jylland*, er Sjælland *Djævleøen*, eller bare *Øen* for ikke at tale om *Svensk Congo*. Fyn er usynlig i denne duel.

Nogle nyere betegnelser, der bruges om geografisk-økonomiske forskelle, er de malende udtryk *den rådne banan* over for *den fede pølse*.

København og omegn

Hovedstaden får et bondsk skær over sig i form af *Kjøvenhavnstrup* (med stave/udtalevarianter: *Kjøbenhavnstrup*, *Kjøvenhavnstrup*, *Københavnstrup*). Så er det mere storbysmart at forkorte den *KBH* eller på engelsk *CPH*, vi har vel været ude at flyve ☺

Amager har – ligesom Sjælland – betegnelsen *Djævleøen* og i tilgift det absolut afstandtagende *Lorteøen* – med historisk baggrund. Øen er i dette univers ikke kendt for noget positivt: *amagernummerplade* (aflang lændetatoivering), *amagerkys* (skalle, stød med panden) m.fl. Syd for København er Amagers sproglige pendant Ishøj, der indgår i *ishøjpalme* eller *ishøjspringvand* (hestehale oven på hovedet) med synonymet *brøndbypalme*.

Storbyen New York (*Nevørk*, *Det store æble*) er referencerammen for bydele og hele byer i Danmark, der nu ikke skal ende på *-bro* eller *-borg*, næh nej, det giver mere street cred med *Nørre-*, *Øster-* og *Vesterbronx*, og *Sønderbronx* og *Skanderbronx* er mere cool end *Sønderborg* og *Skanderborg*. Gadekampe mellem demonstranter og politi er den historiske baggrund for *Nørrebrosten* og *Ground 69*, med hentydning til New Yorks *Ground Zero*. Og Nordvestkvarteret i København konnoterer som *Nordlædervest* og *Nordværst* til motorcykler og sociale problemer – det er ikke her, men i mere velstillede bydele man ser folk iført egnsdragt i form af pels.

På Christianshavn – kort og indforstået kaldet *Havnen* – finder vi *Benenden* omkring gaderne Prinsessegade, Burmeistergade og Bro-

bergsgade. Krydser vi Prinsessegade, er vi i fristaden Christiania, der også kaldes *Staden* eller blot *CA*. Her figurerede *Pusher Street* i en årrække på Kraks kort. Et par ejendomsmæglerstenkast – og vi er på *Bryggen*, kort for Islands Brygge, eller vi kan snuppe Knippelsbro over til *Mayonnaisekvarteret* nær Kongens Nytorv med gaderne Laksegade og de nu forsvundne Hummergade og Størestræde. Et smut herfra ligger *Minefeltet*, kvarteret omkring Kongens Nytorv og Nikolaj Plads, der er velforsynet med vandingssteder. *Pisserenden* eller blot *Renden* er det ligefremme navn på kvarteret i den modsatte ende af indre by, omkring Sankt Peders Stræde, Teglgårdsstræde og Larslejsstræde.

Andre københavnske gadenavne er *Faldpåk næ Allé* (Falkoner Allé, råber på at blive omdannet!), *Hammerslags Allé* (Bredgade) og *Strassen* (et af de få tyskinspirerede) eller *Gaden* (Istedgade) – og så det fra trafikmeldingerne kendte *Chokoladekrydset* ved Toms Fabrikker.

Ved Haveforeningen Musikbyen i Københavns sydvestkvarter kaldes et beboet område ved nogle kanaler for *Lorteren* – så lyder det alligevel mere indbydende på den nærliggende *Guldkysten*. Områdets selvbyggerhuse minder om Christiania.

Endelsen *-er* er produktiv i dannelsen af uformelle ord, der også indebærer en afkortning; det er typen *fritter* = fritidshjem. I København finder vi *Dammeren* (Damhussøen), *Genneren* (Genforeningspladsen) og *Rådderen* (Rådhuspladsen).

Provinsen

Da jeg læste artiklen »Navngivning med slangstednavne« af Vibeke Dalberg m.fl. (1976), fik jeg et par gedigne overraskelser. Den første var, at Skanderborg er blevet kaldt *Skanderleipzig*; det hentyder enten til Skanderborg som handelsby eller til, at det tyske Luftwaffe i 1944 indrettede sit administrative hovedkvarter for Danmark i Skanderborg. Synonymt hermed hører man nu *Skanderbronx*, og i Sønderjylland har vi *Sønderbronx* (Sønderborg).

Nye for mig var også *Nagasaki*, der bruges sporadisk om Nakskov, og de charmerende *Lemhul* (Lemvig) og *Vordinghul* (Vordingborg).

Den nye, smalle Frederikshavn Kommune kaldes *Gazastriben*, og Limfjorden benævnes *Klisterkanalen*, udsprunget af norsk-vittigheder ligesom fx eksplosionsmajs (popcorn).

Nede ad kysten ud til *Vestervovvov* (Vesterhavet) ligger surferområdet *Cold Hawaii*, og på den jyske østkyst findes som allerede nævnt *Smilets by* (Århus).

Mine favoritter

Navne med ordspil, pointer og billeddannelse taler til min personlige form for humor, men der er jo frit valg for alle. Her finder vi *G-strengen* (Vejlefjordbroen, mellem Bredballe og Trekantområdet), *byens dumme hjørne* (Fiolstræde/Store Kannikestræde), *Det Røde Hav* (en sø på Vestre Kirkegård i København med gravsteder for prominente socialdemokrater) og *Livets vej* (Tagensvej) med en fødeklinik og et kapel i hver sin ende.

2. Kort præsentation af en ordbog over uformelt dansk**‘Slang’**

Materialet til denne artikel stammer som nævnt fra en ordbog over uformel sprogbrug i dansk, som jeg arbejder på. Uformel sprogbrug omtales ofte under ét som ‘slang’, men strengt taget udgør slang kun en mindre delmængde af uformel sprogbrug. At definere ‘slang’ er næsten lige så svært som at karakterisere nattergalens sang – og dog er man ikke i tvivl, når man hører dens sonore toner. Der findes ikke en alment accepteret definition af ‘slang’, men mange vil være enige i det følgende (med inspiration fra Bom 1955:81):

- Slang er et lavt stiltræk med bevidst afvigelse fra neutral stil.
- Slang er uhøjtideligt, ofte humoristisk og ofte billedligt.
- Slang findes ofte i dagligdags talesprog.
- Slang kan markere tilhør til en gruppe.

Hvad indeholder ordbogen?

Da det er umuligt at trække en skarp og operationel grænse for ‘slang’, og da ikke to mennesker vil have samme opfattelse af alle ords stilværdi, har jeg valgt at medtage ord og udtryk fra hele det interessante brede felt, som man under ét kalder ‘uformel sprogbrug’. Det dækker over slang, jargon (gruppesprog), fagjargon (fx om sport), argot (fagudtryk), dagligsprog, talesprog, uformelt, folkeligt, spøgende, nedsættende, vulgært, tabu, anstødeligt, børnesprog, eder, skældsord, kortformer (fx *demo* = *demonstration*), forvanskninger (fx *Toulouse* = *Tølløse*), navne på steder og personer, narreærinder m.v. I det følgende bruger jeg *slang* i betydningen ‘uformel sprogbrug’.

Hvad angår strategien for udvælgelse af ord og udtryk kan jeg fuldt ud tilslutte mig *The Concise New Partridge Dictionary of Slang and Unconventional English* (2008:ix):

Rather than focus too intently on a precise definition of slang or on whether a given entry is slang, jargon or colloquial English, we take full advantage of the wide net cast by Partridge when he chose to record 'slang and unconventional English' instead of just slang, which is, after all, without any settled test of purity. We have considered for inclusion all unconventional English that has been used with the purpose or effect of either lowering the formality of communication and reducing solemnity and/or identifying status or group and putting oneself in tune with one's company. A term recorded here might be slang, slangy jargon, a colloquialism, an acronym, an initialism, a vulgarism or a catchphrase. In all instances, an entry imparts a message beyond the text and literal meaning.

I min bog beskrives ikke blot unges sprog, men i princippet alle aldersklassers sprog; det er en ordbog over uformel sprogbrug, ikke en ordbog over unges sprog.

Bogen indeholder både ord, der er i brug, og ord der kendes og forstås, men måske ikke bruges (ret meget) mere. Synsvinklen er altså synkron, og sigtet er en status over slang i nutidigt dansk. Da det er en pointe at vise, at nogle af ordene har mange år på bagen, indeholder bogen belæg fra de sidste cirka 100 år, jf. dette citat fra den norske forsker Ingrid Kristine Hasund: »Det at mange gamle slangord stadig henger med i ungdomsspråket, er faktisk det som står igjen som den største oppdagelsen for meg, etter å ha arbeidet i nærmere ti år med slang.« (Hasund 2006:4).

De optagne ord skal have en vis udbredelse i fx tid, frekvens, genrer, kilder eller miljøer. Ord, der ganske vist er blevet brugt, men ikke har fået nogen udbredelse, er derfor ikke medtaget, selv om de kan være både kreative og sjove, eksempel: *familieakvarium* 'rummelig familiebil med store ruder'. Derimod har jeg optaget det synonyme, men mindre billeddannende ord *familiecontainer*, da det vitterlig har en vis udbredelse.

Hvad bruges slang til?

Et slangord bruges ofte i stedet for et mere neutralt ord (fx *stiv* i stedet for *beruset*), men eder er svære at erstatte: Der er altså ikke samme virkning af "Det gjorde sandelig ondt" og "Av for satan!". Slang pepper sproget op og får tilhøreren til at spidse ører. Med slang kan man udtrykke sig humoristisk, afslappet eller stærkt, man kan fornøje, overraske eller forarge sin tilhører. Slangord fremhæver sig selv som blå kornblomster, røde valmuer, hvide margueritter og violette tidsler i en kornmark. »Efter en udbredt

talemåde er sproget tankens v æ r k t ø j. ... Man må ikke overse at sproget osse er tankens l e g e t ø j.« (Bom 1955:89).

Når man bruger slang, gør man sig umage for ikke blot at give udtryk for et indhold, men også at gøre det på en særlig måde; slang har en udtryksmæssig, ekspressiv funktion. »Det er ikke bare det, man siger, det er måden, altså, at man gør det på.«

Slang bruges ikke mindst inden for livets og samfundets basale områder: kroppen, opretholdelse af livet ved at spise, drikke og bruge penge, forplantning, sex, familien, steder hvor man bor, samfundets love og regler, humør, underholdning, sport, musik, stoffer. Fra navnematerialet kan nævnes *Lorteøen*, *Pisserenden*, *den rådne banan*, *Toulouse*.

Slangord har ikke samme stilværdi

Mange slangord har synonymmer, der er mere formelle, og de er således uformelle *i forhold til* et eller flere synonymmer. Derfor er slangordene ikke på samme stilistiske niveau hvad angår formalitet; de er blot uformelle *i forhold til* deres synonymmer. Eksempel: Svarende til 'meget beruset' har man fx *døddrukken* og – med lavere stilværdi – *skidefuld*. Fra navnematerialet kan nævnes *Sundet*, der er medtaget, fordi det er mere uformelt end *Øresund*. Ingrid Kristine Hasund anfører som eksempel, at det norske *damene* ('damerne') kan være slang, sat over for det neutrale *jentene* på den ene side og klare slangord som *chicksa* og *beibsene* på den anden side. »Det viser oss simpelthen noe av det mest vesentlige ved slangen, nemlig at slang er et *relativt* fenomen. Et slangord representerer alltid et avvik *i forhold til* et annet ord som oppfattes som mer nøytralt og »normalt« ...« (Hasund 2006:8).

Nogle ord kan bruges med forskellige stilværdier, fx gammeldags eller spøgende. Eksempel: *monstro*. Stilværdien vil da afhænge af den sammenhæng, som ordet bruges i.

Kilder og citater

Slangord findes i både talt og skrevet sprog. For at finde typiske talesprogsord har jeg læst tegneserier, skønlitteratur og sangtekster med meget talesprog, fx replikker. Desuden har jeg naturligvis brugt mine ører.

Til hver eneste betydning skal der være et citat, der dels dokumenterer anvendelsen, og dels forhåbentlig kan tilføje ekstra information om ord og sag, vække til eftertanke, more eller stille tingene på hovedet; se fx citatet vedrørende *den rådne banan*. Som følge heraf er nogle citater længere, end den rene dokumentationsfunktion kræver. Citaterne stammer næsten udelukkende fra skriftlige kilder, også når det gælder sangtekster

o.l. Knap to tredjedele af citaterne stammer fra internettet, som er en god og meget bekvem kilde til almindelige danskeres sprogbrug. Nogle trykte aviser er også gode daglige kilder. Københavnske stednavne er særdeles godt belagt, bl.a. i Bent Jørgensens *Storbyens stednavne* og i Topografisk københavnslang på www.kobenhavnshistorie.dk/bog/slang/index.html, og jeg har trukket på oplysninger fra dem begge.

Oplysninger på stedet eller henvisninger?

Den enkelte artikel gøres så vidt muligt udtømmende i den forstand, at man ikke behøver slå op i andre artikler for at finde de centrale oplysninger; kun ved supplerende oplysninger henvises der med "sml.". Af dette princip følger: Stavevarianter af opslagsord er optaget med hver sin fulde artikel, eksempelvis *Kjøbenhavnstrup* og *Københavnstrup*. Synonymer er nævnt i alle artikler, der tilhører den samme synonymgruppe. Ord med fælles etymologisk baggrund har hver en forklaring af etymologien, eksempelvis *Nørrebro* og *Sønderbro*.

Etymologi

Ved nogle ord, der er uigennemskuelige eller har en interessant etymologi, har jeg indsat oplysninger om denne. Intentionen er at give svar på brugerens umiddelbare undren: Hvad er baggrunden for ordet eller udtrykket? Oplysningerne kan fx vedrøre ord fra dialekt, ældre dansk, fremmede sprog, ord dannet ved kombination af flere ord, realia eller eufemistisk brug.

Litteratur

- Bogan, Evan: *Københavns gadenavne ... fra Kokkedal til Ishøj og Dragør til Værløse*. Lyngby: Bogans Forlag, 1. udg., 1993. 2. udg. 2003 med afsnit om øgenavne.
- Bom, Kaj (1951-1952) Dansk folkevid i stednavne, i: Salmonsens: *Leksikon-Tidsskrift* 11-12. København: J.H. Schultz. Sp. 886-894.
- Bom, Kaj (1955) Slang, i: *Dansk i dag*. København: E. Wangels Forlag:79-98.
- Dalberg, Vibeke, Bente Holmberg, Bent Jørgensen & Inge Wohlert (1976) Navngivning med slangstednavne, i: *Ortnamn och samhälle: aspekter, begrepp, metoder: rapport från NORNA:s fjärde symposium i Hanaholmens kulturcentrum 25-27 april 1975*. NORNA-rapporter 10. Dalberg, Vibeke m.fl. (red.). Uppsala : Nordiska samarbetskommittén för Namnforskning:107-120.
- Dalzell, Tom & Terry Victor (red.) (2008) *The Concise New Partridge Dictionary of Slang and Unconventional English*. New York, NY: Routledge.
- Hasund, Ingrid Kristine (2006) *Slang*. Oslo: Kunnskapsforlaget.

3. Artikler med stedsbetegnelser i ordbogen

Forklaring til artiklerne

Ordbogsartiklerne er justeret og forkortet, så de kun indeholder det, som er relevant i nærværende artikel. Dog er henvisninger og synonymer bevaret.

Emneangivelser som *fodb.* og *geogr.* står dels for fagsprog inden for et emne (fx *bur* (fodb.) = mål), dels for emneområde alene (fx *Nørrebrosten* (*geogr.*) = Nørrebro).

- udtryk
- ▲ citat. Citater er rettet til korrekt ortografi. Udeladelser i citat er markeret med .. Indskud er markeret med []. Linjebud er markeret med /
- etymologi eller encyklopædisk oplysning

Anatomigade proprium

(*geogr.*) Niels Hemmingsens Gade, ved Helligåndskirken i Københavns centrum

▲ Foretparårsiden blev det foreslået, at gaden [Niels Hemmingsens Gade] skulle døbes om på ny, denne gang til Anatomigade. Motiveringen var den, at man her ser »Kvindernes Bygning«! (*Historiske meddelelser om København – Årbog 1951*, www.absalon.nu 2009);

□ Niels Hemmingsens Gade hed indtil 1881 Lille Helliggejststræde; Kvindernes Bygning blev taget i brug i 1937.

apotek sb.

● **det store apotek** (*geogr.*, *narko.*) salgssted for piller og metadon bag Hovedbanegården i København

▲ En lille fangst i det, som politiet i København kalder for 'det store apotek' bag Hovedbanegården, hvor man kan købe piller i alle afskygninger, endte med at blive til

en noget større affære. (*Politiken* 3.3.2006);

sml. det skarpe hjørne.

banan sb.

● **den rådne banan**

(*geogr.*, *økon.*) de økonomisk relativt tilbagestående dele af Danmark: Nordjylland, Vestjylland, de sydlige dele af Jylland og Øerne samt Bornholm

▲ Mand og mand imellem siger vi med et grumt smil, at København ligger i Svensk Congo, og når vi tager hjem fra hovedstadens larm og os til den friske gylleluft i vores del af den rådne banan, synes vi, at det godt nok er synd for københavnernes, at de må blive tilbage. (www.jp.dk 2009);

sml. den fede pølse.

□ *den rådne banan*: De nævnte dele af Danmark har form som en banan.

Benbrækkerbakken proprium bf.

(*geogr.*) bruges om en stejl bakke, bl.a. ved Rågeleje og Vejby Strand i

Nordsjælland samt i skønlitteratur

▲ Jeg koblede mig forholdsvis hurtigt til en gruppe og vi arbejdede os op igennem Nordsjælland til Rågeleje. Her mødte vi første forhindring: Benbrækkerbakken. Det gik faktisk udmærket halvvejs op, da jeg så begik den fejl at lægge for meget vægt på forhjulet. Baghjulet skred ud og jeg måtte stå af og trække op. (www.carstenovergaard.dk 2006).

Benenden *proprium bf.*

(*geogr.*) en del af Christianshavn i København omkring gaderne Prinsessegade, Burmeistergade og Brobergsgade, opfattet som et udkantsområde af Christianshavn

▲ I flere år har Christianshavn i miljøtrafikugen haft fokus på kreativ og alternativ brug af gaderne uden de mange biler og på kanalernes liv eller mangel på samme. Nu er det på tide at afprøve nogle gennemdiskuterede trafikforsøg i Benenden.. (*Christianshavneren* september 2005, www.christianshavnslokalraad.dk 2005).

bibelbælte *sb.*

(*geogr., relig.*) områder i Jylland med mange aktive kristne

▲ Han valgte at blive i det omrejsende cirkus, hvor han også optrådte som økseaster og offer i et angreb på en diligence: »Jeg blev skudt af hesten to gange om dagen – undtagen søndag, for vi var i bibelbæltet«. (www.amtsavisen.dk 2008).

Bistandbul *proprium*

(*geogr.*) bruges om et kvarter med mange indvandrere

▲ Disse blev hurtigt fyldt med indvandrere, fra Odense Kommune ...

Af samme grund er dette byggeri i dag kendt som Bagdad, og blandt enkelte mennesker Bistandbul ... Ja det sidste siger vel sig selv ... (www.parlamentet.dk 2004);

synonym: Lille Bagdad;

□ dannet af *bistand* + *Istanbul* i Tyrkiet.

Bryggen *proprium bf.*

(*geogr.*) Islands Brygge, et kvarter ved Københavns havn, nær ved Langebro

▲ I januar 1943 fik Bryggen rigtigt at mærke, at der var krig. Englænderne bombede B&W på Christianshavn, men ved en fejl blev der smidt bomber på Bryggen i Gunløgsgade og i Njalsgade. (www.lavdet.dk 2009);

□ navnet *Islands Brygge* skyldes, at både til Island lagde til i nærheden.

by *sb.*

● **byens dumme hjørne**

(*geogr.*) hjørnet af Store Kannikestræde og Fiolstræde (»fjolsstræde«) i København

▲ Glimrende koncept: Naboløs [gade i København]. Så slipper man da for konstant at skulle banke på væggen for at få dem til at skrue ned derinde! [svar:] Min egen favorit er hjørnet af Store KanIkkestræde og Fjolsstræde, byens dumme hjørne. (www.emme.dk 2004).

CA *proprium*

(*geogr.*) fristaden Christiania på Christianshavn i København

▲ Ellevilde elektrikere søges til Christianias Byggekantor .. Du behøves ikke være CANit, men du skal have kendskab til CA, og du skal kunne arbejde hverdage mellem kl. 10-14. (*Ugespejlet Christiania* 44/2006);

synonym: Staden;

□ navnet *Christiania* spiller både på *Christianshavn* og det gamle navn på Oslo, *Christiania* (brugt 1624-1925, efter 1877 skrevet *Kristiania*).

Chokoladekrydset *proprium bf.*

(*geogr.*) krydset Ballerup Byvej (Frederikssundsvej) – Ring 4 i Ballerup

▲ »Kan ministeren bekræfte, at det under alle omstændigheder, uanset beslutningen om Frederikssundmotorvej, snart bliver nødvendigt at bygge en niveaufri skæring i det store kryds i Ballerup (»Chokoladekrydset«).« (www.folketinget.dk 2002);

□ dette kryds ligger tæt på Toms Gruppen (Toms Fabrikker), der bl.a. fremstiller chokolade.

Cold Hawaii *proprium*

(*geogr., sport*) Thys vestkyst, der er velegnet til surfing

▲ Surfere kalder kysten ved Thy for Cold Hawaii. Vindretningen og bølgerne skaber de perfekte betingelser for både windsurfere, brætsurfere og kitesurfere. Det er som Hawaii – bare koldere. (www.skovognatur.dk 2009).

CPH *proprium*

(*geogr.*) København

▲ Ryanair planlægger flyvninger til CPH inden for 6-12 måneder. (www.forum.scanair.no 2008);

synonym: KBH, Kjøbenhavnstrup, Kjøbenhavnstrup, Kjøbenhavnstrup, Københavnstrup;

□ stammer formentlig fra *CPH* (Copenhagen) som betegnelse for Københavns Lufthavn Kastrup.

Dammeren *proprium bf.*

(*geogr.*) Damhussøen mellem Rød-

ovre og Vanløse i København

▲ Man kan tage i Damhus Tivoliet og en tur rundt om Dammeren er jo også noget man kan gøre i Rødovre. (www.mingler.dk 2007).

Dannevang *proprium*

(*geogr.*) Danmark

▲ Men under alle omstændigheder var det en musikrevolution i Dannevang, da den dansksprogede 'Gasolin' 1' kom på gaden i 1971 og året efter blev overtrumpet af 'Gasolin' 2'. (*Politiken* 10.3.2006);

synonym: DK, dronningeriget, kongeriget, Mor Danmark.

Den sorte firkant *proprium*

(*geogr.*) et område på indre Nørrebro i København, omkranset af Åboulevarden, Griffenfeldsgade, Nørrebrogade og Peblingesøen; området har været præget af spekulationsbyggeri fra slutningen af 1800-tallet med ejendomme, der havde op til flere baghuse

▲ Mange gamle ejendomme i Sorte Firkant var rene brandfælder. Uden bagtrapper, med stribevis af korridorlejligheder og en hovedtrappe, som ikke blot var smal, men hvor trappetrinnene også var frønnede og måske endda knækkede eller manglede sine steder. (Tine Eiby: *Til tjeneste*, 103);

□ efter en saneringsplan fra 1971, hvor området var markeret med sort-brun farve.

Det Røde Hav *proprium*

(*geogr.*) sø, der ligger på Vestre Kirkegård i København, omgivet af grave med prominente socialdemokratiske politikere og fagforeningsfolk, fx statsminister

Thorvald Stauning og Michael Lyngsie, medstifter af Dansk Arbejdsmandsforbund

▲ Fra Stauning og frem (efter 1910) ligger partilederne på Vestre Kirkegård omkring søen (»Det Røde Hav«). (*Arbejderhistorie* 1/2006).

Djævløen *proprium* *bf.*

1 (*geogr.*) Amager

▲ Hvem skal tilmeldes Amager Classic? [svar:] Det er sgu lang tid siden jeg har været på Amager, så jeg er også med på en tur til Djævløen. (www.mcv.dk 2005);

synonym: Lortøen;

2 (*geogr.*) Sjælland

▲ For godt et par år siden blev jeg »tvunget« til Djævløen for at begynde på dyrlægestudiet, hvilket jeg dog ikke har fortrudt, da jeg er faldet godt til på »Jydeoasen«. Det eneste problem er dog tiden som gør at jeg ikke altid får afløb for at komme på jagt da jeg ikke har noget jagt på Sjælland ... (www.riffeljagt.com 2005);

synonym: Svensk Congo, Øen;

□ efter *Djævløen* (*Île du Diable*), en lille ø ud for Fransk Guyana i Sydamerika; øen var fransk strafekoloni 1851-1942; den franske officer Alfred Dreyfus sad her 1895-99; klimaet er usundt og flugt umulig, deraf navnet.

DK *proprium*

(*geogr.*) Danmark

▲ Wooola, har lige overstået engelsk skriftlig eksamen .. Fuuck den var easy, skrev om nummer 3, som var man skulle skrive et brev til en udenlandsk person der kom til DK og man skulle fortælle lidt

om hverdagslivet i DK og sådan ... (www.hol.dk 2003);

synonym: Dannevang, dronningerriget, kongeriget, Mor Danmark.

dronningerriget *sb. bf.*

(*geogr.*) Danmark

▲ Det er sådan på grund af jordens rotation om sin egen akse, at solen ved Årsdale dukker en halv time tidligere frem af horisonten end ved Blåvand i Vestjylland. Så tag bare fra og nyd oplevelserne i dette hjørne af Danmark, der ikke kender sin mage andre steder i dronningerriget. (www.naturbornholm.dk 2007);

synonym: Dannevang, DK, kongeriget, Mor Danmark.

Faldpåkne Allé *proprium*

(*geogr.*) forvanskning af *Falkoner Allé* på Frederiksberg i København

▲ Så kører det møgkort – det bliver alligevel arkiveret lodret næste gang jeg kommer i nærheden af Faldpåkne Alle – det ballade gider jeg ikke mere. (www.eksperten.dk 2000).

Fluepapiret *proprium* *bf.*

1 (*geogr.*) badestrand ved Charlottenlund nord for København

▲ De marcherede stille videre. Skovvejen slog en bue hen langs Charlottenlund Slots hvide stalde og drejede så lige ned mod Strandvejen. Med ét kunne de se helt ud af skoven, ud over den lille, kunstige sandbred »Fluepapiret« og det blå sund med Middelgrundsfortet. (Tom Kristensen: *Hærværk*, 118);

2 (*geogr.*) badestrand ved Bellevue i Klampenborg nord for København med faciliteter tegnet af arkitekten Arne Jacobsen; ibrugtaget kl. 7 om

morgenen den 19. juni 1932 (det var hundekoldt)

▲ Bellevue, også kaldet »Fluepapiret«, er stedet der vrimler med dejlige solbade-babes og friske bade-fyre på de varme sommerdage. (www.redningsvej45.dk 2008);

□ et *fluepapir* er klæbrigt papir, der bruges til at fange fluer og evt. dræbe dem.

Gaden proprium bf.

1 (geogr.) Jomfru Ane Gade, der ligger i den gamle del af Ålborg og huser mange værtshuse og restauranter

▲ Et skilt ved værtshuset Promenaden, Kastetvej, Aalborg: Hvorfor tage ecstasy i »Gaden« når man kan få øl til en 10'er på Promenaden. (www.berlingske.dk 2003);

2 (geogr.) Istedgade på Vesterbro i København

▲ En opmuntrende hilsen fra virkeligheden som Hus Forbi-sælger: .. Jeg bevæger mig fortrøstningsfuldt op ad »gaden« (Istedgade). Her bor så mange dejlige og søde mennesker. (*Hus forbi* 58, 2007);

synonym: Strassen.

Gazastriben proprium sb.

(geogr.) Frederikshavn Kommune

▲ Beklager meget kære byråd – jeg mangler en meget mere markant optræden i denne sag – omkring Akutberedskab Nordøstvendssyssel – »Gazastriben« Frederikshavn Kommune samt om sikkerhed via transport med Falck eller et nødberedskab med en døgnlægeambulance i Frederikshavn. (*Nordjyske Stiftstidende* 27.4.2007);

□ efter kommunens lange og smalle form.

Genneren proprium bf.

(geogr.) Genforeningspladsen i Nordvestkvarteret i København

▲ Vandalisme – hærværk på Genneren! .. En forbipasserende ældre dame, Edel Larsen bemærkede d. 07-07 kl. 22.24, at der blev forøvet hærværk mod bagsiden af statuen på Genforeningspladsen i København. Edel Larsen .. udtaler, at hærværket er så groft, og at det er ren vandalisme over for et af Genforeningspladsens betydeligste nationale klenodier, som turister fra hele Bellahøj Campingplads kommer for at bese. (www.genneren.dk 2006);

□ Genforeningspladsen har fået sit navn til minde om genforeningen med Sønderjylland i 1920.

Ground 69 proprium

(geogr.) den tomme grund efter rydningen af Ungdomshuset på Jagtvej 69 i København, 2007

▲ Godt 200 feststemte mennesker havde ved 22.30-tiden fredag aften forsamlet sig på den tomme byggegrund på Jagtvej 69, der tidligere husede Ungdomshuset – et område der af de unge allerede er blevet døbt 'Ground 69' med henvisning til New York Citys 'Ground Zero' hvor Twin Towers stræbte mod himlen indtil terrorangrebet den 11. september 2001. (www.ekstrabladet.dk 2007);

sml. Ungerer.

G-strengen proprium bf.

(geogr.) Vejle fjordbroen

▲ @ Regitse .. stammer fra, og bor fortsat i Trekantområdet – du ved der hvor G-strengen forbinder til Bredballe. (www.slagtenhelligko.dk 2005);

□ navnet skyldes, at Vejle fjordbroen

forbinder Bredballe (i Vejles østlige del) med Trekantområdet.

Guldbajers Plads *proprium*

(*geogr.*) Guldbergs Plads på Nørrebro i København

▲ Som overborgmester er der al mulig grund til at skride ind over for en eventuel flytning af Ungdomshuset til Stevnsgade Skole .. Se lidt på området, snak med beboerne, find ud af om folk i forvejen er begejstrede for Guldbergs Plads (i folkemunde kaldet Guldbajers Plads eller Hundetoiletet) og om de er stemte for endnu en politisk falliterklæring i deres lokalmiljø .. (www.paagaden.dk 2007);

□ Guldbergs Plads og Guldbergsgade er navngivet efter forfatteren, professor *Frederik Høegh-Guldberg* (1771-1852), der i begyndelsen af 1800-tallet opførte en villa i området.

Guldkysten *proprium bf.*

(*geogr.*) beboet del af Sydhavnen i København

▲ Guldkysten har fået sit fine navn, fordi der er havudsigt og pænere huse end i Lorterenden bagved. (www.bt.dk 2001);

sml. Lorterenden.

Hammerslags Allé *proprium*

(*geogr.*) Bredgade i København

▲ Bruun Rasmussen har solgt sine ejendomme i Bredgade – også kendt som Hammerslags Allé – og lejer sig nu ind i lokalerne, hvor der fortsat skal afholdes traditionelle auktioner. (*Politiken* 13.1.2009);

□ navnet henviser til auktionshuse i Bredgade og skyldes nok også navne-ligheden med den nærliggende *Dag Hammarskjölds Allé* (Dag

Hammarskjöld (1905-1961), svensk diplomat og generalsekretær for FN).

Havnen *proprium bf.*

(*geogr.*) bydelen Christianshavn i København

▲ Yo, jeg' fra / Havnen – vi snakker Danmarks svar på Amsterdam .. (Jokeren (Jesper Dahl): »Havnen«, Jokeren: *Alpha han*, 2003);

□ *Christianshavn* er opkaldt efter Christian den 4. (1577-1648), der stod bag anlæggelsen af bydelen.

hjørne *sb.*

● **det skarpe hjørne** (*geogr., narko.*) hjørnet af Istedgade og Colbjørnsensgade bag Københavns Hovedbanegård, et mødested for stofmisbrugere

▲ 'Det skarpe hjørne' på hjørnet af Colbjørnsensgade og Istedgade nær Københavns Hovedbanegård var altid blokeret af omkring 10-15 narkomaner. (*Politiken* 26.12.1999);

sml. det store apotek.

hovedlandet *sb. bf.*

(*geogr.*) Jylland

▲ Christiania skal tage godt imod gæster og turister, også selvom de er fra hovedlandet. Det er simpelthen for eremitagtigt sært, hvis man ikke kan tåle, at københavnere, damer med blå hår, skolebørn og jyder bruger Christiania. (*Ugespejlet Christiania* 44/2006);

sml. det mørke Jylland;

□ *hovedlandet* er kendt fra H.C. Andersens »Jylland mellem tvende have« (1859): »Jylland, du er hovedlandet / højland med skovensomhed!«.

Jylland *proprium*

● **det mørke Jylland**

(geogr.) Jylland, evt. betragtet som en uoplyst, tilbagestående landsdel

▲ Mange spørger mig hvordan det er at være i det mørke Jylland og det er lidt sjovt når mit postnummer er 8544 Mørke! (www.sethjensen.blogspot.com 2006);

sml. hovedlandet.

Jyllands kirkegård *proprium*

(geogr.) Horsens

▲ I 2005 blev Byplanprisen tildelt Horsens Kommune .. I motivationen for prisuddelingen lægges der vægt på at kommunen på overbevisende måde har vendt billedet af byen fra »Jyllands kirkegård« og »Fængselsbyen« til en by, der fremstår dynamisk, oplevelsesrig og kvalitetsbevidst – også på det fysiske område. (www.byplanlab.dk 2010).

KBH *proprium*

(geogr.) København

▲ ÅrhusParkour til KBH .. Fredag d. 18. maj er der igen i år DSB-døgn .. Det betyder at for kun 100 kr. kan man rejse så meget med tog som man vil i et helt døgn! Derfor synes jeg at vi skal udnytte det og tage til KBH for at træne/jamme med folkene derovre! (www.aarhusparkour.dk 2007);

synonym: CPH, Kjøbenhavnstrup, Kjøbenhavnstrup, Kjøbenhavnstrup, Københavnstrup.

Kjøbenhavnstrup *proprium*

(geogr.) København

▲ En ny kvalitets- og skattereform blev i dag præsenteret hos de fine herrer i Kjøbenhavnstrup, og hvilken reform det blev ... De rige bliver rigere .. (www.daszimmer.blogbar.dk 2007);

synonym: CPH, KBH, Kjøbenhavnstrup, Kjøbenhavnstrup, Københavnstrup.

Kjøbenhavnstrup *proprium*

(geogr.) København

▲ Pind træder tilbage i Kjøbenhavnstrup. Venstres resultat i Rittograd øh Kjøbenhavnstrup, var jo alt andet end fremragende. Som konsekvens har Venstres kandidat til overborgmester-posten Søren Pind valgt at træde tilbage. (www.zurueckgeschossen.blogspot.com 2005);

synonym: CPH, KBH, Kjøbenhavnstrup, Kjøbenhavnstrup, Københavnstrup;

□ *Rittograd* hentyder til Ritt Bjerregaard, overborgmester i København 2006-2009.

Kjøbenhavnstrup *proprium*

(geogr.) København

▲ Livets vej i Kjøbenhavnstrup .. Ja det er Tagensvej vi snakker om og hvorfor bliver den så kaldt »livets vej«??? Det gør den såmænd fordi den starter ved fødeklinikken ved Riget og slutter ved kapellet på Bispebjerg Kirkegård. (www.blogdyn.tv2.dk 2008);

synonym: CPH, KBH, Kjøbenhavnstrup, Kjøbenhavnstrup, Københavnstrup.

klippeøen sb. bf.

(geogr.) Bornholm

▲ Vognmænd sure over, at Bornholmsfærgen går i land .. Bornholmstrafikken skal til at drive vognmandsforretning på klippeøen – og det bekymrer de andre vognmænd. (*Politiken* 12.8.2006);

synonym: solskinsøen, Østersøens

perle.

Klisterkanalen *proprium* *bf.*

(*geogr.*) Limfjorden

▲ Enhverderkendertildegodegamle Norge-vitser vil vide at Limfjorden hedder Klisterkanalen på norsk, at filmen Jaws hedder Kjæmpetorsken og at et højhus hedder hytte-på-hytte-på-hytte. Disse vittigheder er opstået fordi man i Norge har haft en langt større tradition for at danne nye norske ord i stedet for at tilegne sig fremmedord. (www.hjernevasken.iblogger.org 2008).

kongeriget *sb. bf.*

(*geogr.*) Danmark

▲ ‘Adams Æbler’ [film] blev støttet med 27 kroner per billet fra kongerigets fælleskasse. (*Politiken* 5.3.2006);

synonym: Dannevang, DK, dronningeriget, Mor Danmark.

Kravlegården *proprium* *bf.*

(*geogr., sø., hist., under 1. og 2. verdenskrig*) Isefjorden

▲ I de følgende år [efter 1940] var Niels Juel udrustet til uddannelsesskib med en reduceret besætning på ca. 200 mand. Skibets togter gik for det meste til Isefjorden efter mere eller mindre aftale med den tyske besættelsesmagt .. Isefjorden blev derfor i disse år af flåden betegnet som Kravlegården. (www.vragguiden.dk 2010).

Københavnstrup *proprium*

(*geogr.*) København

▲ Lad være med at kalde København for Københavnstrup! Kom nuuu, inviter jeres venner! :D (www.facebook.com 2010);

synonym: CPH, KBH, Kjøbenhavnstrup, Kjøbenhavnstrup, Kjøwen-

havnstrup.

Lemhul *proprium*

(*geogr.*) Lemvig

▲ Køn pige alder 17 men bliver 18 den 22. august drikker men kun lidt festryger kun bor i en lille by ved navn Lemvig (Lemhul) men ellers er jeg en meget frisk pige .. som er meget frisk på en lille chat oss selv om den er lidt fræk .. (www.komogvind.dk 2010);

sml. Vordinghul.

Lille Bagdad *proprium*

(*geogr.*) bruges om et kvarter med mange indvandrere

▲ Det er mange år siden, ideen om Little Istanbul blev lanceret, lynhurtigt tog det dog den drejning, at folk sagde ‘Bistandbul’. Og så er tyrkerne ikke længere synonym med flertallet af borgere i Vollsmose, mange vil med rette spørge: Hvorfor ikke ‘Lille Bagdad’ eller ‘Lille Beirut’ eller ‘Lille Mogadishu’? (www.24timerextra.dk 2007);

synonym: Bistandbul.

Lille Århus *proprium*

(*geogr.*) området omkring Sankt Hans Torv på Nørrebro i København

▲ Guide: Lille Århus er midt på Nørrebro. Området omkring Sankt Hans Torv bliver invaderet af tilflyttende jyder. iBYEN.dk viser vejen til den københavnske miniversion af Smilets By. (www.ibyen.dk 2007).

Livets vej *proprium*

(*geogr.*) Tagensvej på Nørrebro og i Nordvestkvarteret i København

▲ “Livets vej” kalder min farmor Bodil Tagensvej for, fordi folk fødes på Rigshospitalet i den ene ende af vejen og bliver begravet på Bispebjerg Kirkegård i den anden

ende. (Dy Plambeck: *Texas' rose*, 156);

□ *Tagensvej* er opkaldt efter Tagenshus, der fik navn efter opsynsmanden Tage Nielsen (død 1710).

Lorteren *proprium bf.*

(*geogr.*) beboet område langs kanaler ved Haveforeningen Musikbyen i Københavns Sydhavn

▲ Vest for Tippen ligger haveforeningen Musikbyen – og langs vandet findes en række interimistiske boliger, som faktisk bruges til helårsbeboelse – populært kaldes stedet Lorteren eller Guldkysten. (*Kongens Enghave Tippen* (pjece)); *sml.* Guldkysten.

Lorteøen *proprium bf.*

(*geogr.*) Amager

▲ Jeg er morsingbo aka [also known as] Jyde med meget stort J, men er på mystisk vis havnet på Djævløen og så endda på Lorteøen derovre aka Amager. (www.gaming.dk 2007); *synonym:* Djævløen;

□ Amager modtog tidligere natrenovation, dvs. latrin, fra København.

Mayonnaisekvarteret *proprium bf.*

(*geogr.*) kvarter nær Kongens Nytorv i København med gaderne Laksegade og de nu forsvundne Hummergade og Størestræde

▲ .. de indlogerede sønnen i denne berygtede gamle bydel omkring Hummer- og Laxegade, dette Sodoma, der af byens unge og gamle levemænd med en hentydning til disse gadenavne havde fået kæle-navnet »Mayonnaisekvarteret«. (Henrik Pontoppidan: *Hamskifte*, www.henrikpontoppidan.dk 2008).

Minefeltet *proprium bf.*

(*geogr., spir.*) kvarteret omkring

Kongens Nytorv og Nikolaj Plads i København, hvor der ligger mange værtshuse

▲ Som alle andre redaktioner fik også vi jævnligt besøg af døgnets poeter .. der for en kort stund fjernede sig fra Minefeltets inspirationskilder for at tilbyde os bevingede ord mod kontant afregning. (Palle Koch: *Mens tid var : brudstykker af en mediedegns dagbog*, 11).

Mor Danmark *proprium*

(*geogr.*) Danmark

▲ Med ekstrapost fra land til land var de forfløjne nået til den lange rejses udgangspunkt .. Man var igen i Mor Danmarks trygge favn. (Palle Koch: *Mens tid var : brudstykker af en mediedegns dagbog*, 136); *synonym:* Dannevang, DK, dronningeriget, kongeriget.

Nagasaki *proprium*

(*geogr.*) Nakskov

▲ 22/2 2006, 15:33, Skrev: SEK, fra: Nakskov. Ja Kopifestival 2006 er fastsat til d. 19/8, der foreligger endnu ikke noget program. [svar:] Volbeat i Nagasaki igen!!!! Det er fandeme en fucking god nyhed. Det holder for hårdt. See you. (www.hm88.dk 2006).

Nairobi *proprium*

(*geogr.*) Nr. Aaby (*på Fyn*)

▲ Søndag var kun Team Beine mødt op i det dejlige vejr – direkte til Fyn og kurs mod Nairobi (Nr. Aaby) i modvind = gejlet. Steil ist geil men nu ved vi at Gegenwind ist auch geil!!! (www.teambeine.de 2008).

Nordlædervest *proprium*

(*geogr.*) Nordvestkvarteret i København, opfattet som et kvarter præget af sociale problemer

▲ Selv Nordlædervest er pæn i sne. Har været ude med snot og mobiltelefon og ta' lidt billeder. (www.copenhagendaily.blogspot.com 2005);

synonym: Nordværst.

Nordværst proprium

(*geogr.*) Nordvestkvarteret i København, opfattet som et kvarter præget af sociale problemer

▲ Postnummeret hedder 2200 Nørrebrox – men det er nok så meget på kanten af Nordværst som man kan komme og uh hvor jeg glæder mig! (www.schjelde.wordpress.com 2007);

synonym: Nordlædervest.

Nørrebrox proprium

(*geogr.*) bydelen Nørrebro i København

▲ Fuck EU, Bekæmp politistaten og ulæselige arabiske statements. Nørrebrox by night. (Peter Grønlund: *Sub-land*, 48);

synonym: Nørrebrosten;

sml. Sønderbronx, Vesterbronx, Østerbronx;

□ med endelse efter bydelen *Bronx* i New York; Bronx er opkaldt efter danskeren Jonas Bronk, der på hollændernes vegne købte dele af området i 1641.

Nørrebrosten proprium

(*geogr.*) bydelen Nørrebro i København

▲ Tusind tak for invitationen, som vi lige har fået ind ad døren. Vi kommer naturligvis gerne og vil gerne booke os ind på Hotel Lyby, hvis vi kan – vi har desværre hverken camper eller telt!! K.h. os fra Nørrebrosten. (www.lyby.smartlog.dk 2007);

synonym: Nørrebrox;

sml. Sønderbronx, Vesterbronx, Østerbronx.

Pestegnen proprium bf.

(*geogr.*) forvanskning af *Vestegnen*, vest for København, hvor bl.a. Brøndbyerne ligger (*bruges ofte i forbindelse med Brøndby IF og klubbens fans*)

▲ Hvor er jeg efterhånden træt af folk der kalder Brøndby for Bundby, Vestegnen for Pestegnen osv. .. Jeg synes de fleste FCK-fans bruger hver eneste chance de kan for at svine BIF til. Man ser da ikke BIF-fans kalde FCK for FuCK konstant, vel? (www.bold.dk 2008);

sml. pomfritbæltet.

Pipfuglekvarteret proprium bf.

(*geogr.*) bruges om et kvarter, hvor gaderne er opkaldt efter fugle, fx i København og Århus

▲ De barakker, du boede i, var fra begyndelsen af 1920'erne .. Du skriver, at I boede i barakkerne fra 1939-45. I 1945 var de fleste flyttet ned i "Sangergården" i "Pipfuglekvarteret" i Nordvestkvarteret, i karreen Tornsangervej og Rørsangervej op mod Grøndalsvængets Skole. Og der blev din familie boende. (*Nyt fra lokalhistorien* 79, 2010);

synonym: Pipkvarteret.

Pipkvarteret proprium bf.

(*geogr.*) bruges om et kvarter, hvor gaderne er opkaldt efter fugle; findes i flere danske byer, fx i Århus og Viborg samt i Nordvestkvarteret og på Frederiksberg i København

▲ Kærsangervej. Vej i den nye del af »Fuglekvarteret« – eller »Pipkvarteret« – syd for Holstebrovej. (www.viborghistorie.dk 2008);

synonym: Pipfuglekvarteret;

sml. pipkvarter.

Pisserenden *proprium* *bf.*

(*geogr.*) kvarteret i det indre København omkring Sankt Peders Stræde, Teglårdsstræde og Larslejsstræde

▲ Og så havde han [George Streton] den første Superlove nede i Læderstræde, og så flyttede han hen i Pisserenden. Der begyndte han så at opfordre forskellige folk, som hørte til i det miljø, til at skrive. (Bente Hansen m.fl.: *Dengang i 60'erne*, 128);

synonym: Renden;

□ efter stank af affald fra en åben rendesten, før der blev kloakeret.

Plagelse *proprium*

(*geogr.*) forvanskning af *Slagelse*

▲ Hele Slagelse bør udnævnes til øjenbæ nummer 1. Det flyder med affald. Grønne områder er få og mange er upassede .. Som forholdsvis nyttilflyttet er jeg stadig målløs og har endda oprettet en gruppe på Facebook »Gør Plagelse til Slagelse«. (www.tv2east.dk 2009);

□ allerede H.C. Andersen (1805-1875) kaldte Slagelse, hvor han gik i den strenge latinskole, for Plagelse.

Pløresund *proprium*

(*geogr.*) forvanskning af *Øresund*

▲ Har kun haft fødderne i Pløresund i år. Egentlig noget kyllingeri, jeg har både svømmet og badet i kolde, norske fjorde, 16 grader burde føles varmt og tillokkende. (www.ellengarne.dk 2006);

synonym: Sundet.

pomfritbæltet *sb. bf.*

(*geogr.*) områder vest for København

▲ Glostrups borgmester Søren Enemark (S) stiller op til sin tredje

periode i spidsen for kommunen på den københavnske vestegn (aka [also known as] »pomfritbæltet«). (www.dansk-politik.dk 2009);

sml. Pestegnen, whiskybæltet.

Pusher Street *proprium*

(*geogr., narko.*) gade med hashudsalg i fristaden Christiania i København

▲ Pusher Street. Hashboden fra Christiania er blandt de ting, som har Enestående National Betydning, ifølge museumsfolkene .. (*Politiken* 20.4.2006).

Pærekøbing *proprium*

(*geogr.*) bruges om en lille søvning provinsby

▲ Når noget er typisk dansk, taler vi om pæredansk, og man kan ikke forestille sig noget mere provinsielt i nedsættende betydning end Pærekøbing. (www.idenyt.dk 2000);

synonym: flække, Snolderød.

pølse *sb.*

● **den fede pølse** (*geogr., økon.*) det velstående bælte af byer langs den østjyske motorvej

▲ Hedensted Kirke ligger som en lille juvel midt i den fede pølse. Den fede pølse kaldes det bælte af byer og bylignende bebyggelser der vokser op omkring den jyske motorvej fra grænsen og til Ålborg. Store fabriksbygninger, kæmpemæssige kølehuse og transportcentraler med tusindvis af lastbiler og prangende glaspalæer for tidens nye guder: luksusbilerne i guld og sølv. (www.stopogse.dk 2008);

sml. den rådne banan.

Renden *proprium* *bf.*

(*geogr.*) kortform af *Pisserenden*, kvarteret i det indre København omkring Sankt Peders Stræde, Tegl-

gårdsstræde og Larslejsstræde

▲ .. jeg skulle være fin mand med taglejlighed i Pisserenden .. Efter et opbyggegligt møde slentrede vi op i Renden for at kontrollere, at lejligheden var de tinglyste 32 kvadratmeter. (*Politiken* 21.1.2009); *synonym*: Pisserenden.

Ruten proprium bf.

(*geogr.*) betegnelse for Strøget i København, anvendt i 1800-tallet

▲ Strækningen fra Kongens Nytorv til Rådhuspladsen blev kaldt Strøget fra omkring 1890. Tidligere havde man brugt betegnelsen Ruten om denne strækning. I november 1962 blev den omdannet til gågade .. (www.kulturarv.dk 2010).

Rådderen proprium bf.

(*geogr.*) Rådhuspladsen i København

▲ Vi glæder os til igen at tromme solen frem på turen fra Nørrebrohallen til Rådderen. (www.hyllebergdesign.dk 2007).

side sb.

● **den frække side**

(*geogr.*) den nordlige side af Nyhavn i København med mange værtshuse

▲ Historisk er Nyhavn kendt for, at den ene side af havnen var den frække side, hvor sømænd gik på land og opsøgte de prostituerede kvinder. Den anden side af Nyhavn var den fine, kulturelle side; her hvor Charlottenborg Udstillingsbygning ligger. (www.kunstdk.dk 2008).

Silkesognet proprium bf.

(*geogr.*) Brenderup sogn på Fyn

▲ En lækende kombination af humle og frugtavl skabte sammen med tobaksafgrøder en velstand,

der gav Brenderup tilnavnet »Silkesognet«. – Det navn fik sognet, fordi bondekonerne gik klædt lige så godt som de fine damer, fortæller Søren Skov. (www.fyens.dk 2008).

Skanderbronx proprium

(*geogr.*) Skanderborg

▲ Bosted: lille lorteby som hedder Ry! men bruger næsten al min tid i Skanderbronx. (www.maestro.vip.hot.dk 2008);

synonym: Skanderleipzig;

sml. Nørrebrox, Sønderbronx, Vesterbronx, Østerbronx;

□ med endelse efter bydelen Bronx i New York; Bronx er opkaldt efter danskeren Jonas Bronk, der på hollændernes vegne købte dele af området i 1641.

Skanderleipzig proprium

(*geogr., hist., under 2. verdenskrig*) Skanderborg

▲ Det varede dog ikke længe, før cyklen blev en nyttig ven, når man skulle rundt i byen. Når mor tog os med til »Skanderleipzig«, var det også pr. cykel .. Målene for cykelturene kunne som nævnt være Skanderborg, for der var Kino. Ellers var det Gram, hvor vores mormor og morfar boede, eller en dagsekspedition til Odder og måske videre til stranden i Saksild. (www.stillinglokalhistorie.dk 2007);

synonym: Skanderbronx;

□ *Skanderleipzig* hentyder enten til Skanderborg som handelsby eller til, at det tyske Luftwaffe pr. 1.5.1944 indrettede sit administrative hovedkvarter for Danmark i Skanderborg.

Smilets by proprium

(*geogr.*) Århus

▲ Med en beskæftigelsesprocent på hele 96 i 2003 er kunsthistorie på KU [Københavns Universitet] en klar vinder blandt humanistfagene. Men i Århus ser det anderledes ud. Den tilsvarende beskæftigelsesprocent i smilets by er rekordlav med kun 31 procent beskæftigede kandidater. (*Magisterbladet* 9/2006);

□ sloganet fremkom efter et bestyrelsesmøde i Aarhus Turistforening den 17. marts 1938.

Snolderød *proprium*

(*geogr.*) bruges om en lille søvning provinsby

▲ Der var engang en lille by, der hed Snolderød. I byen var der tre cykelhandlere. De konkurrerede på livet løs .. Nu havde den ene af dem – cykelhandler Fælg – imidlertid skærpet konkurrencen. Han var begyndt at reparere cykler ganske gratis. (www.langsted.dk 2008);

synonym: flække, Pærekøbing.

solskinsøen *sb. bf.*

(*geogr.*) Bornholm

▲ Fra april til september er der gennemsnitligt flere solskinstimer på Bornholm end i resten af landet. Grunden er, at der bliver dannet færre skyer over Bornholm, fordi den lille ø er omgivet af et stort hav. Det er således ikke for ingenting, at Bornholm bliver kaldt for solskinsøen. (www.bornholm.info 2009);

synonym: klippeøen, Østersøens Perle.

Staden *proprium bf.*

(*geogr.*) fristaden Christiania på Christianshavn i København, etableret i 1971 i den tidligere Bådsmandsstrædes Kaserne

▲ »Ja, altså ... øhm, jeg var til en fest ude på ... øhm ... Staden ..« (Peter Grønlund: *Sub-land*, 149);

synonym: CA.

Stork Island *proprium*

(*geogr.*) Fanø

▲ Men Ærø's skibe blev kaldt »Gråspurve«, fordi de var små og sejlede i de indre, danske farvande. Fanø's skibe derimod var store, de var stolte, og de sejlede på de syv verdenshave – og netop derfor bliver Fanø stadig den dag i dag kaldt »Stork Island«. (www.forlaget-freja.dk 2006).

Strassen *proprium bf.*

(*geogr.*) Istedgade på Vesterbro i København

▲ Nu er sushi-kæden Sticks'n'Sushi rykket ind og for at sige det ligeud, så er det efterhånden ikke til at kende forskel på klientellet her i Strassen og så i Sticks' afdeling på Strandvejen i Hellerup. (www.erhvervsbladet.dk 2004);

synonym: Gaden.

Sundet *proprium bf.*

(*geogr.*) Øresund

▲ Det var tidlig morgen uden for vinduet. Langt nede ad vejen kom en knallert summende som en hveps .. Ude på Sundet dunkede en kutter. (Leif Panduro: *Rend mig i traditionerne*, 16);

synonym: Pløresund.

Svensk Congo *proprium*

(*geogr.*) Sjælland

▲ Nyt ord. Tysklands Odde: Jylland .. »Tysklands Odde« er da en gammel traver. Men det er måske først nu, det er nået til Svensk Congo? :) (www.planteskaeg.smartlog.dk 2007);

synonym: Djævleøen, Øen.

Sydhavsøerne *proprium* *bf. pl.*

(*geogr.*) Lolland og Falster med tiliggende øer

▲ Lolland-Falster er færdig med at være taberregion. Opsvinget er nået til 'Sydhavsøerne'. (*Politiken* 20.11.2006).

Sønderbronx *proprium*

(*geogr.*) Sønderborg

▲ .. hvis folk spiller smart / så er Sønderbronx parat / til at give jer alle en på hovede', /det bliver værre end selv Gud troede, / så don't fuck med 6400. / 6400 Sønderborg. (www.4fun.dk 2007);

sml. Nørrebrox, Skanderbronx, Vesterbronx, Østerbronx;

□ med endelse efter bydelen *Bronx* i New York; Bronx er opkaldt efter danskeren Jonas Bronk, der på hollændernes vegne købte dele af området i 1641.

Toulouse *proprium*

(*geogr.*) forvanskning af *Tølløse*

▲ Jeg har faktisk sunget koncert i Tølløse Kirke dengang jeg gik på Sejrgaardens efterskole. [svar:] Nå, så du har gået på efterskole i Toulouse – så er du jo ligefrem lokalkendt:)! (www.bryllupsklar.dk 2007).

Vesterbronx *proprium*

(*geogr.*) bydelen Vesterbro i København

▲ Det værste ved Vesterbro er .. nytilflyttere, der kalder bydelen for Vesterbronx, fordi det får dem til at føle, at de er sorgløse turister på gennemrejse i en fremmed storby. (Maise Njor og Camilla Stockmann: *Michael Laudrups tænder*, 220);

sml. Nørrebrox, Skanderbronx, Sønderbronx, Østerbronx;

□ med endelse efter bydelen *Bronx* i New York; Bronx er opkaldt efter danskeren Jonas Bronk, der på hollændernes vegne købte dele af området i 1641.

Vestervovvov *proprium*

(*geogr.*) Vesterhavet

▲ Nu ere vi oppe i Jylland, helt ovenfor Vildmosen; vi kunne høre »Vestervovvov«, høre, hvor det ruller, det er ganske nærved .. (H.C. Andersen: »Bispen paa Børglum og hans Frænde«, 79);

□ spøgende omdannelse af *Vesterhavet* med fremhævelse af larmen fra bølgerne.

Vorbasse krigshavn *proprium*

(*geogr.*) gadekæret i landsbyen Vorbasse syd for Billund; det var gøgleren »Professor« Labri (1863-1935, egentlig: Johannes Marius Dines Petersen), der fandt på navnet; i dag huser gadekæret en ældre ubåd; Vorbasse er en meget gammel by, hvis historie kan følges tilbage fra Kristi fødsel

▲ Da den store gøgler Labri, vistnok i 1913, opfandt navnet »Vorbasse Krigshavn« gav han Vorbasse et kæmpe forspring. Det er et af de første og bedste eksempler på branding af en by. (www.billundkommune.dk 2009).

Vordinghul *proprium*

(*geogr.*) Vordingborg

▲ Han mener om han ska' i mili i Vordinghul = Vordingborg aka [also known as] Vordingbronx – nederen by haha. (www.tweak.dk 2004);

sml. Lemvig.

whiskybæltet *sb. bf.*

(*geogr., spir.*) områder nord for København med dyre villaer og

mange velhavende beboere

▲ Jeg behøvede ikke Louis Vuitton og Gucci for at skabe mig et image i det glitterfyldte pubertetsmiljø i whiskybæltet. (www.lauraweber.dk 2007);

sml. pomfritbæltet.

Ødestaden proprium bf.

(geogr.) Ørestaden på Amager

▲ Jeg var selv til audizion i Ødestaden, og jeg zynz zimpelthen ikke, at de gav mig en zhanze for at vize mit talent. Det var bare zå nederen! (Politiken (ATS) 28.1.2008).

Øen proprium bf.

(geogr.) Sjælland

▲ Jeg bor og lever i København, det er altså ovre på Øen, hvis man kommer fra fastlandet af. Sådan en flådebisse som dig kommer vel ovre fra fastlandet eller hva'. (www.travelmarket.se 2007);

synonym: Djævlaøen, Svensk Congo.

Østerbronx proprium

(geogr.) bydelen Østerbro i København

▲ Bopæl: Helsingør (men drømmer om Østerbronx). (www.fodboldforum.dk 2006);

sml. Nørrebrox, Skanderbronx, Sønderbronx, Vesterbronx;

□ med endelse efter bydelen Bronx i New York; Bronx er opkaldt efter danskeren Jonas Bronk, der på hollændernes vegne købte dele af området i 1641.

Østersøens perle proprium

(geogr.) Bornholm

▲ Du må hellere få set på den berømte ø, Østersøens Perle, eller hvad det er de kalder den, sagde jeg til mig selv. (Bent Vinn Nielsen: *En bedre verden*, 60);

synonym: klippeøen, solskinsøen.

Torben Christiansen

Redaktør, cand.mag.

Freelance, tilknyttet Det Danske Sprog- og

Litteraturselskab som seniorredaktør

tc@post.tele.dk

Inger Schoonderbeek Hansen

Livslange indsatser – om arbejdet hen imod Jysk Ordbog

Når to sprogforskere allerede på nuværende tidspunkt har dedikeret lidt over 54 henholdsvis 49 år af deres arbejdsliv til Jysk Ordbog¹, kan det ikke andet end anspore en til at kaste et blik på dette enestående projekts fortid. Bidraget her indeholder udpluk af dette leksikografiske, filologiske værks tidligste historie. Det berører Peter Skautrups incitament til at oprette Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning (fra 2004 Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning); det store indsamlingsarbejde af dialekterne i Jylland, samt den omfattende excerpering af dette og øvrigt jysk dialektmateriale; og ikke mindst planerne om udarbejdelsen af Jysk Ordbog. Et arbejde også de ovennævnte to forskere har leveret livslange indsatser til, men hvis beskrivelse her af gode grunde må få karakter af et overblik. Nærværende beskrivelse er hovedsageligt baseret på centrets righoldige, utrykte arkivmateriale bestående af bl.a. årsberetninger frem til 1959², hvor selve redaktionen af ordbogen går i gang, samt dagbøger og ansøgninger fra de første godt 30 år af instituttets levetid.³ Omdrejningspunktet er det stærke ønske om at dokumentere den af undergang truede jyske dialekt.

¹ Ove Rasmussen blev ansat 1. december 1956, og Viggo Sørensen 19. februar 1962, begge i første omgang som studentermedhjælp og beskæftiget med bl.a. udskrivning af trykte kilder og punktundersøgelserne (fx udskrev Ove i sit første år 7000 sedler fra Kr. Ringgaards punktundersøgelse fra Ål sogn (vest for Varde)), samt indstregning af dialektlitteratur. Instituttets studenter deltog også i dialektekskursioner rundt omkring i Jylland (fx deltog Viggo 4.-9. oktober 1962 i en dialektekskursion til Endelave (sammen med bl.a. Ringgaard); her viste det sig "at dialekten der var næsten helt forsvundet. Kun én mand på øen talte endnu genuin dialekt", Årsberetning for 1962, Skautrup 1962:127).

² Fra 1960 kan årsberetninger for instituttet læses i *Sprog og Kultur* (bd. XXII ff.); og fra 1981 i *Ord & Sag*.

³ Gengivelse af arkivmaterialet i denne artikel sker så vidt muligt ord- og bogstavret, bortset fra åbenlyse og meningsforstyrrende småfejl. Det skal her fx bemærkes at Skautrup også før 1948 altid skriver substantiver med minuskel og bruger det nordiske *å* frem for *aa* (lige bortset fra stednavnet *Aarhus*); præteritumsformer af modalverberne *kunne*, *skulle* og *ville* skriver han derimod med -d- (jf. Galberg Jacobsens bidrag til denne bog).

Professor Peter Skautrup (1896-1982)
– Jysk Ordbogs grundlægger

1. ‘Redde hvad reddes kan’

På et stiftermøde afholdt på Hotel Royal i Århus den 19. december 1932 oprettede docent, fra 1934 professor Peter Skautrup Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning, blot 4 år efter Aarhus Universitets oprettelse. Formålet med oprettelsen af instituttet var “at centralisere Indsamlingen af sprogligt og kulturhistorisk Stof i Jylland” (§ 2 i “Love for Institut for jysk Sprog- og Kulturforskning”).

Allerede tidligere på året mødtes Skautrup med en række af de senere medstiftere for at drøfte formålet med i det hele taget at have et sådant institut. I sine noter til dette møde skriver Skautrup som første, vigtigste grund:

Hvis ikke vi tar dette arbejde op nu, vil det om en halv snes år være forgæves at forsøge, for så vil de værdifuldeste meddelere være døde. Der er jo ikke sådan, at dialekterne vil være forsvundne eller folk helt ha tabt hukommelsen, men De forstår: kontinuiteten vil være umulig – forbindelsen m. og forståelsen af det gamle kulturstandpunkt i by og på land, som har adskillige 100 år på bagen, vil være umuliggjort. Og hvis vi ikke i tide har sørget for at få det kulturstandpunkt tilstrækkelig klarlagt, så vil vi – hvis jeg må bruge en grov sammenligning – egl. ikke være bedre stillet der end hvis det er sten- eller bronzealderkulturen vi skulde arbejde med (notens 1. side).

Denne ‘redde hvad reddes kan’-attitude hos Skautrup er på daværende tidspunkt ikke ny og banebrydende, men stemmer overens med datidens tilgang til studiet af de danske dialekter. Tidligere tiders negative og nedladende syn på folkemål er ebbet ud, og selv i den første egentlige dialektbeskrivelse af sin art, *Nogle grammaticalske Bemærkninger om*

den vesterjydske Dialect (1837), er det 'forbehold' den "jydske Philolog" J. Victor Bloch tager med hensyn til det valgte analyseobjekt, dialekten, noget der vedrører tredjeparts uvidenhed:

Hvad vil den jydske Philolog med sin jydske Grammatik – som om nogen vilde læse den – saaledes hører jeg allerede mange hilse denne lille Bog [...]; thi de stakkels Jyder, især de paa Vestkanten og paa Heden, maae nu engang finde sig i at blive ansete for halve Barbarer, der beboe et fjernt goldt og nøgent Land med evig Storm og Slud, og tale et saa raat og uformet Sprog, at ingen Dannet kan holde ud at høre, end sige lære det.

(Bloch 1837:I).

Det kommer endnu tydeligere frem i hans forklaring omkring sproglægt-skab: "Jydsk [...] er en Dialect af det danske Sprog, en Green – om end nok saa vantreven efter nogles Mening – af den danske Sprogstamme" (Bloch 1837:1).

Tonen er anderledes objektiv og nøgtern når K.J. Lyngby senere i samme århundrede beskriver sproget i Braderup Sogn (syd for Tønder) i *Bidrag til en sønderjysk Sproglære* (1858). Lyngby fremsætter bl.a. at dialekt skal betragtes som selvstændigt sprog og dermed som fuldt ud legitim analyseenhed: "Man må [...] forestille sig dialekten som helhed" (Lyngby 1858:V). Dialekt må derfor ikke opdeles i "1) det, der er lig skriftsprog, og 2) det, der er særegent, og så betragte det sidste som den egentlige dialekt" (Lyngby 1858:V).⁴

Dialektologien i Danmark er med Lyngby grundlagt, og der er et stigende antal initiativer til at optegne dialekt. Alle steder argumenteres der for nødvendigheden af at nedfælde folkemålene før det er for sent, mest kendt er nok ordene i H.F. Feilbergs indledning til sit imponerende enmandsværk, *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål* (1886-1914):

Under det i andre lande optagne arbejde [med] at indsamle og bearbejde folkemålene, har vi her i Danmark stået langt tilbage både for Norge og Sverige. Skal der gøres noget, er det ganske vist på tide, da den uniformerende kulturstrømning, der efterhånden trænger ind i de inderste og ensomste kroge, arbejder på, til fordel for rigssproget, mere og mere at udslette sprogarternes ejendommeligheder; [...]

⁴ Lyngby refererer her til Jacob Grimm: "überhaupt (müssen) die mundarten um ihrer selbst willen untersucht, nicht als ergänzungsmittel der gebildeten sprache betrachtet werden" (*Deutsche grammatik* bd. 1, 2. udgave (1822), citeret efter Lyngby 1858:V).

Det er derfor på tide, skal der göres noget, og det vilde være såre ønskeligt, om andre mænd kunde optage ømålene til behandling, inden altfor meget af det gamle præg sporløst forsvinder (Feilberg 1886-93:III).⁵

Endelig spiller det en rolle for instituttets oprettelse at Udvalg for Folkemaal, som særligt arbejdsudvalg under Foreningen Danmarks Folkeminder, oprettes i København i 1909, bl.a. med Marius Kristensen som initiativtager. Et af formålene ved oprettelsen af Udvalget er (som formuleret i en ansøgning til Carlsbergfondet om økonomisk støtte): “undersøgelse af de endnu levende folkemaal” (citater efter Gudiksen & Hovmark 2009:16), og eksisterende optegnelser skal sikres inden dialekten ‘går til’. I sine noter til medstifterne nævner Skautrup initiativet i København som grund nr. 2 for oprettelsen; han tilføjer dog kommentaren “mindre ideel” over linjen:

Hvis ikke vi her i Aarhus tager denne opgave op nu, så vil København gøre det, så snart de blot ser udvej dertil. [Dette videreføres i et tredje, sidste punkt:] En institution kan på mange steder udrette mere end enkeltmand. Det er ikke sådan – og det vil jeg dog gerne understrege – at det er den rene forfængelighed, der har drevet os. Det er fx. ikke således, at jeg er blevet eller, det tror jeg[,] jeg tør sige, vil blive tilsidesat i noget arbejde på disse områder, og derfor skulde ha haft en privat grund til at ønske et institut, men jeg ser sådan på det, at det vil være unaturligt, om den mand, der her i Aarhus fx. skal lede undervisningen i dansk, skulde savne det rimelige arbejdsgrundlag eller i bedste fald være en filialbestyrer underlagt en central i København.

Men hvad gik initiativet i Århus egentlig ud på?

2. Indsamling og excerpering af dialektmateriale i Århus

Dette afsnit skal navnlig handle om indsamling af jysk dialektmateriale og excerperingen af det til *seddelkartoteket*. Kartoteket indeholder i dag godt 3 millioner papirsedler med oplysninger fra trykte og utrykte

⁵ Som det fremgår af Finn Køsters bidrag til denne bog er sprogforskeren Anker Jensen også bekymret for sprogets udvikling og dialekternes forsvinden når Jensen i sin beskrivelse af Åbymål omtaler at byernes sprog er ved at udrydde de omgivende dialekter. Jensen ønsker ligefrem at sætte Statistisk Bureau på sagen om at “foretage en statistisk optælling” af den stadig dialekttalende del af befolkningen (fra Jensens manuskript “Lidt om forholdet mellem rigsmålet og folkemålene”, s. 5; jf. grundig omtale af dette utrykte manuskript hos Køster 2011).

skrift- og talesprogsilder om og (ofte) på dialekt; sedlerne er alfabetisk og topografisk ordnede. Centrets *båndsamling* og *spørgelistemateriale* vil kun sporadisk blive inddraget. Båndsamlingen består af optagelser med jysk dialekt hovedsageligt foretaget i 1960'erne og 1970'erne, og den dækker talesprogsoptegnelser fra ca. hvert andet sogn i hele Jylland. Samlingen er kun i meget begrænset omfang blevet udnyttet til Jysk Ordbog, bl.a. på grund af manglende bevillinger af de nødvendige ressourcer der kræves til ordentligt at kunne excerpere det righoldige materiale. Spørgelistematerialet indeholder besvarelser på 180 forskellige spørgelister med 5-57 spørgsmål som gennem tiderne har involveret ca. 4000 meddelere.⁶ Først fra computerens fremmarch på instituttet i slutningen af 1980'erne er materialet for alvor blevet fuldt ud og systematisk behandlet og exciperet til redaktion af ordbogen. Således er indtil videre 3324 spørgsmål indtastet i vores databaseprogram; herfra er der med inddragelse af bl.a. materiale fra seddelkartoteket udarbejdet 587 helsides- og 2462 spaltekort.⁷ I seddelkartoteket indgår imidlertid utallige sedler fra såvel spørgelistematerialet som båndsamlingen.

Selve indsamlingen af jysk dialektmateriale er, groft sagt, foretaget af to typer optegnere. Den ene gruppe består af frivillige, ikke nødvendigvis sprogvidenskabeligt uddannede optegnere der både før instituttets oprettelse og sidenhen har optegnet dialekt rundt omkring i Jylland. Den anden gruppe omfatter sprogforskere, dialektologer, der, for det meste, har optegnet enkeltdialekter. Deres feltarbejde blev oprindelig planlagt over en 5-årig periode der skulle sætte skub i den "afsluttende indsamling af materiale til en ordbog over de jyske dialekter" (titel på ansøgningen til Statens almindelige Videnskabsfond 13.12.1952).⁸

⁶ Instituttets første spørgeliste er møllespørgelisten, der blev trykt i det første hæfte af *Sprog og Kultur* i 1932 (s. 50-58 efterfulgt af seks unummererede sider med tegninger og billeder; møllespørgelisten fortsætter i de efterfølgende to bind, jf. Skautrups argumentation for de af instituttet udformede spørgelister i *Sprog og Kultur* I:43-49 samt centrets hjemmeside under publikationer). I 1940 blev Niels Åge Nielsens spørgeliste om husdyrnavne trykt som instituttets spørgeliste nr. 2 (jf. Nielsen 1949 og Nielsen 1982). Fra 1949 er spørgelisterne mere systematisk blevet udsendt, først trykt i aviser, senere direkte sendt til meddelere; i dag får små 100 flittige meddelere tilsendt én spørgeliste om året, omkring jul.

⁷ Tak til Kirsten Lyshøj for oplysningerne.

⁸ Inddelingen her er ikke ensbetydende med optegnelsens kvalitet; i begge grupper findes både meget gode, yderst pålidelige dialektbeskrivelser og mindre gode dialektbeskrivelser der, set i den rette sproglige sammenhæng, skal tolkes lidt mere for at give fuldt udbytte i forbindelse med redaktionen af ordbogen.

2.1 De frivillige optegnere af jysk dialekt – især i perioden 1932-1952

Allerede inden oprettelsen af instituttet er Skautrup i forbindelse med flere interesserede “medarbejdere, som har indsamlet, er i færd med at indsamle eller har givet løfte om at indsamle dialektmateriale” (Årsberetning for 1932, dateret 19/12 1932:1).⁹ Deres arbejde var hovedsagelig koncentreret omkring dialektens ordforråd, hvor anvendelse af en egentlig lydskrift ikke var en afgørende betingelse. Enkelte af dem tilhører Jysk Ordbogs vigtigste kilder (i ordbogen er de markeret med °), fx magister og senere kendt navneforsker professor Kristian Hald med optegnelser foretaget 1923 ff. fra Todbjerg sogn, nordøst for Århus, og lærer A.C. Skyum med optegnelser fra Mors, senere udgivet som *Morsingmålets Ordforråd*. I-II (1948-1954). Også Skautrups egne samlinger fra Tvis sogn, udgivet som *Et Hardsysselmaal* (1927-1930), indgik i samlingerne som central kilde (se nedenfor).¹⁰

Trods de gode forbindelser og løfter om indsamling må indsamlingsarbejdet ifølge Skautrup fra oprettelsens start “fremskyndes, og indsamlerne tal må betydelig forøges” (Skautrups noter til det præliminære stiftermøde 18.05.1932). Således overtager Skautrup en række jyske meddelere fra Udvalg for Folkemaal, og flere frivillige synes at stå i kø til også at optegne: “[vi har] adresser på og forbindelse med en række folk (mellem 30 og 40), som ikke selv kan optegne, men som gerne stiller sig til rådighed, hvis vi kan udsende en mand til at examinere dem” (Årsberetning for 1932, s. 1).

Skautrups “examination” må bl.a. have været afhængig af den frivilliges kvaliteter som optegner. Således fik A.C. Skyum et eksemplar af Skautrups eget værk tilsendt, hvorefter det tjente som forbillede for (at systematisere) Skyums egen dialektbeskrivelse fra Mors. Forretningsfører R.P. Randløv fik tilsendt et eksemplar af Feilbergs ordbog til sin beskrivelse af dialekten i Tåning sogn (lidt uden for Skanderborg). Andre igen blev personligt instrueret af Skautrup, enten i Århus: “7. marts, eftermiddag gennemgået dialektord med provst Møller, Grundfør, på kontoret” (jf. dagbogen fra 1935). Eller hos optegneren selv: “I Skive for at drøfte ortografien med overdyrlæge Klastup” (jf. dagbogen 30.08.1935¹¹). Eller ved hjælp af instruktionsforedrag:

⁹ Nogle af disse tidlige optegnelser – inkl. Skautrups eget værk – omtaler August F. Schmidt i første hæfte af *Sprog og Kultur*, s. 38f.: “Litteratur om Jylland 1931”.

¹⁰ Dialektbeskrivelsen vandt guldmedalje i 1926 for besvarelse af Københavns Universitets prisopgave om ordforrådet i en dansk dialekt (jf. Bjerrum 1983:75).

¹¹ Kristen Klastup udgav 1935 *På Træ-skoffjo'l – Rim og Ramser på Vendelbomål*; Skautrup skriver et forord til bogen, hvori han bl.a. detaljeret beskriver den (ikke helt konsekvent gennemførte) skriftlige gengivelse af dialekten. Bogen er 1. bind i serien Jyske Folkemål, udgivet af Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning.

Indsamlingen og instruktionen er blevet fortsat og øget. Således er der i Salling og Fjends herreder påbegyndt en mere systematisk indsamling gennem lærere, for hvem jeg har holdt instruktionsforedrag.

(Årsberetning for 1938)¹²

Især når de frivillige optegnere ønsker at udgive deres dialektbeskrivelser (evt. i instituttets regi), kunne Skautrups instruktioner være meget detaljerede (se fx Klastrup-eksemplet ovenfor). Et møde i Viborg Skautrup afholder med bl.a. Svend Aakjær, Gudmund Schütte og forfatter in spe lærer Torolf Kristensen, er startskuddet for en drøftelse af "en almindelig form for et dialektskriftsprog" Kristensen kan anvende i forbindelse med udgivelsen af sin bog *Fræ mi bet'te Ti' å ong' Daw* (1939). De vedtager bl.a. prosodiske tegn for længde (hævet punktum · efter lang vokal eller konsonant, hos Kristensen fx *fo·tæ·l* fortælle, *Kwend·* kvinde, s. 3) og stød (apostrof ' efter stødt vokal eller konsonant, hos Kristensen fx *Mu'er* mor, *almend'lig* almindelig, s. 3). Derimod er de uenige om hvordan vestjysk stød bør noteres; Kristensen markerer det ved at sætte en apostrof *efter* klusilen, fx *bet'te* bitte, *et'* ikke, mens fx Skautrup sætter den *foran* klusilen: *'fa'də₁go'r* fattiggård, *e't* ikke (Skautrup 1927:17). Princippet bag notationen hos Kristensen – og mange andre der anvender en form for dialektskriftsprog – bliver efter "nøjest mulig Overensstemmelse mellem »talt og skrevet«, dog at Skriftbilledet ikke fjærnes længere fra Rigssprogets end nødvendigt for at faa Folkemaalsudtalen tydeligt frem" (Kristensen 1939:III).¹³

Skautrup understreger ofte disse tidlige medarbejderes frivillige indsats: "Denne igangsatte indsamling og det dermed forbundne arbejde er gjort uden en øres udgift", vel vidende at "hvis vi havde midler dertil, skulde der jo have været en mere systematisk indsamling i gang – som i Kbh." (Årsberetning for 1932, s. 1f.). Som regel var det derfor udgifter ved optegnelserne der blev finansieret; oplysninger om det ses fx i de (kopier af) regnskaber Skautrup indsendte til Carlsbergfondet, hvorfra instituttet fra

¹² Det skal her nævnes at Skautrup (ifølge indberetninger i dagbøgerne) et antal gange i forlængelse af sine instruktionsforedrag og andre foredrag omkring i Jylland drøfter "muligheden af at indføre dialektlæsning i skolen en time ugentlig" (mange foredrag munder nemlig ud i aftener med oplæsning fra dialektlitteratur; dagbog for 1937, 18.02, i anledning af foredraget "Vort mål og dets betydning for os" i Ringkøbing amts skoleforening). Og 30.06.37 berettes der om muligheden for udsendelsen af "en jysk læsebog".

¹³ Translitteration af de mange forskellige måder at gengive dialekt på – både af lægmænd og sprogforskere – i forbindelse med redaktionen af Jysk Ordbog er et kapitel for sig, som der her ikke bliver plads til (se Viggo Sørensens artikel Når forfatterne skriver jysk i *Ord & Sag* 27:44-61).

1934 modtog en bevilling på 800 kroner.¹⁴ Fx er der udgifter til Skautrups "excursioner 1934 ved indsamling af dialektmateriale og instruktion af medarbejdere: [...] 15 ture på ialt 2848 km a 8 øre - 227,84" (Regnskab for 1934 til fonden). Andre udgifter gik til bl.a. kartotekssedler som nogle af optegnerne fik tilsendt; fx ønskede M.P. Ejerslev kompensation for sit indsamlingsarbejde på Mors i 1937 (if. dagbogsoptegnelsen 07.08.37: 2-300 kroner for 10.000 sedler) og fik tilsendt sedler for 50 kroner (jf. regnskab for 1937 til fonden).

Endelig beretter dagbøgerne om et stort antal manuskripter om og på jysk dialekt Skautrup gennem årene fik til gennemsyn; langt hovedparten af dem påtog han sig ansvaret for, og disse forsynede han flittigt og pligtopfyldende med kommentarer. Endelig var Skautrup i de første årtier eneansvarlig for "[k]orrespondancen, der har omfattet ca. 1000 udgåede breve" som han "selv har besørget som forhen" (fx Årsberetning for 1938); også her leverer dagbogsnotaterne vidnesbyrd om Skautrups omhu, flid og som regel hurtige respons – i en tid uden elektroniske hjælpemidler.

2.2 De filologiske optegnelser – femårsplanen 1953-1958

Efter 20 års indsamling af jysk dialektmateriale ansøgte Skautrup (i tæt samarbejde med Niels Åge Nielsen) Statens almindelige Videnskabsfond (herefter SaVF) om at bevillige midler til at gennemføre en afrunding af indsamlingen. Planen gik ud på:

at gennemføre i løbet af 5 år en afsluttende komplettering af det allerede foreliggende ordbogsstof, omfattende dels en excerpering af utrykte og trykte kilder, dels en række punktundersøgelser i marken, det vil sige en så vidt mulig fuldstændig optegnelse af ordforrådet inden for et begrænset område ved benyttelse af emnemæssigt ordnede spørgelister, eventuelt suppleret med plade- og båndoptagelser samt muligvis fotografering af redskaber, brugsgenstande m.m. (Bilag til SaVF-ansøgningen, indsendt 13.12.1952, s. 4f.)

¹⁴ Skautrup opfylder dermed fondets krav: "Regnskab forventes indsendt". Skautrup sender dem pligtopfyldende ind, til tider lettere forsinket, men nøjagtigt ned til to decimaler og, bortset fra én enkelt gang, *altid* til en sum på nogle kroner mere end det bevilgede beløb. Fra 1946 søger Skautrup derfor også om flere midler, men først fra 1949 sættes bevillingen op til 1000 kroner (til sammenligning fik Udvalg for Folkemål fra 1929 bevilliget 20.000 kroner fra Carlsbergfondet). Bevillingen ydes frem til 1952, hvor den overtages af Statens almindelige Videnskabsfond (det senere Statens Humanistiske Forskningsråd), der oprindeligt indvilliger i at finansiere indsamlingsarbejdet i en 5-årig periode (1953-1958, hvor der søges om 179.572,00 kroner), men ender med at støtte projektet frem til 1981 (med i alt over 2 millioner kroner). En mere detaljeret beskrivelse af centrets økonomiske historie kan læses i Rasmussen 2002.

Indsamlingen manglede nemlig, trods den gode indsats frivillige optegnere leverede, optegnelser udført af “fagligt uddannet arbejdskraft” der kunne foretage *fuldstændige* beskrivelser af enkeltdialekter i Jylland. Det var i mellemtiden lykkedes Skautrup at tiltrække en række “yngre, videnskabeligt uddannede kandidater”, heriblandt de senere kendte professorer Niels Åge Nielsen og Kristian Ringgaard samt lektor Arne Espegaard. Disse forskere, og en række andre, foretog i de planlagte 5 (og efterfølgende) år mange såkaldte punktundersøgelser.¹⁵ Studierne optræder mange år frem som fast punkt under “Arbejde i marken” i indberetninger til de forskellige fonde (Bilag til SaVF-ansøgningen, indsendt 13.12.1952, s. 3 og 4).

Efter planen skulle punktundersøgelserne udføres over hele Jylland, dog mest i det nørrejyske område, og ofte med afsæt i allerede igangværende undersøgelser.¹⁶ Oprindeligt blev der planlagt 11 undersøgelser, bl.a. i Vendsyssel og på Læsø (Espgaard havde allerede i en årrække arbejdet med dialekten der), i Thy (et arbejde Nielsen allerede havde påbegyndt i 1947), og i Vrads herred (der var sprogligt udgangspunkt for Ringgaards specialeopgave om vestjysk). De fleste af undersøgelserne udgør nogle af ordbogens vigtigste kilder (markeret med ° i ordbogen), de færreste er dog efterfølgende blevet udgivet, bortset fra Espgaard, der anvendte sine studier til bl.a. *Vendsysselsk Ordbog* I-V (1972-2000) og *Liv og sprog på svundne tiders Læsø* I-II (1978-1980).

Men bevillingsperiodens udgang nærmer sig, og det store indsamlingsarbejde ser imidlertid ikke ud til at kunne blive afsluttet af instituttets flittigt arbejdende, men relativt få medarbejdere. Skautrup ansøger derfor ikke kun Statens almindelige Forskningsfond, men nu også Aarhus Universitets Forskningsfond (AUFF) om yderligere økonomisk støtte. Som begrundelse skriver Skautrup: Den oprindelige femårsplans mål har “i store træk kunnet holde og ført de afgørende punktundersøgelser så vidt, at vi finder det forsvarligt – med enkelte suppleringer – at tage fat på materialets endelige tilrettelæggelse til redaktion [af Jysk Ordbog]” (Bilag til AUFF-ansøgningen, s. 4f.). Nogle af argumenterne Skautrup omhyggeligt fremfører i AUFF-ansøgningen, er bl.a. diskussionen om

¹⁵ Lignende punktundersøgelser, dvs. en mere organiseret indsamling af dialekt af filologer og bl.a. ved hjælp af lydskrift, foretog man i København fra 1929 (jf. Gudiksen & Hovmark:57).

¹⁶ I 5-årsplanen indgår kun én sønderjysk punktundersøgelse, nemlig Peter Jeppesens videregående optegnelser fra Løgumkloster sogn (ved Tønder); 1938 offentliggjorde han bogen *En sønderjysk dialekts udvikling i de sidste generationer*. Om undersøgelser af sønderjysk i øvrigt, se nedenfor.

hvornår en indsamling af dialektmateriale med en ordbog for øje skal standse op. [...] Det fuldkomne er uopnåeligt [, så derfor] “må man skønne, om det foreliggende materiale byder nogenlunde sikkerhed for, at man har fået alt væsentlig med, og – når det drejer sig om et så stort område – om nettet af meddelere og de dybdegående punktundersøgelser er så tæt, at man tør regne med, at der ikke findes lokaliteter, hvor nyt eller ukendt sprogstof skulle kunne findes (Bilag til AUFF-ansøgningen, s. 5).

I indsamlingen i Århus indgår naturligvis mange flere filologiske optegnelser ud over ovennævnte punktundersøgelser. Optegnelser fra før 1932 der indgår i samlingerne, er bl.a. Lyngbys sønderjyske lydbeskrivelse (jf. ovenfor) og Marius Kristensens grammatik af Elstedmålet (nord for Århus; posthumt udgivet 1942 som *Udsagnsordenes bøjning i egnen nord for Århus*¹⁷). Efter oprettelsen men inden 1960 var der store indsatser ikke kun fra de ‘århusianske’ forskere, men også fra kollegerne fra København, som der hen over årene var etableret et godt samarbejde med. Fx var der bl.a. Ella Jensen og Inger Ejkskjær, der begge optegnede fra forskellige provenienser; således fx Jensens lydbeskrivelse og grammatik fra hjemegnen, publiceret i *Houlbjergmålets Bøjningslære* (1956), eller Jensens studier fra Samsø, *Nordsamsisk* (1959), og Bjerre herred (sammen med Bent Jul Nielsen),

Et billede fra ét af de mange initiativer: Skautrup under dialektekskursion i 1940. “I dagene 16.-30. juni foretog jeg sammen med 8 danskstuderende en undersøgelse af grænseområdet mellem øst- og vestjysk. Fra 72 sogne på strækningen fra Horsens fjord til Lildtangen fik vi fra ca. 160 punkter lige så mange optegnelser med besvarelse af forud tilrettelagte spørgelister” (Årsberetning for 1940).

Fotoet tilhører Universitetshistorisk Udvalg, som fik det foræret af Gørsemi Skautrup i 2005; se mange flere billeder og anekdoter om bl.a. befolkningens modtagelse af ‘professoren fra Århus’ på <http://www.au.dk/uhu/showroom/galleri/personer/peterskastrup18961982/>

¹⁷ Kristensen foretog studierne i 1888-1890, og med dette første forsøg i dialektologien vandt han det philologisk-historiske Samfunds højeste pris for den prisopgave der var blevet udsat i 1889: “Udsagnsordenes Bøjning i en selvvalgt dansk Sprogart” (Andersen 1942:5, jf. Kristensen 1942:9).

som resulterede i en større, utrykt ordsamling; Ejsskjærs optegnelser fra bl.a. hjemegnen, publiceret i *Brøndum-Målet* (1954), og fra Samsø (sammen med Poul Andersen), publiceret i *Sydsamsisk I-II* (1984-1987).¹⁸

Som nævnt omfatter indsamlingen først og fremmest det nørrejyske materiale; sønderjysk var på daværende tidspunkt allerede temmelig velbeskrevet af kolleger fra København. Deres første optegnelsesrejse gik til Als, og studierne af sønderjysk blev intensiverede i 1920'erne og 1930'erne; de er bl.a. udnyttet i lang række trykte og utrykte ordsamlinger, lydbeskrivelser, grammatikker mv., fx Anders Bjerrums strukturalistiske beskrivelse af den allerede dengang uddøde dialekt i det sydligste dansk-talende sogn, *Fjoldemålets lydsystem* (1944). Det var imidlertid Skautrups ønske at samle hele det jyske materiale i Århus, inklusive det sønderjyske materiale der efter hans mening burde overflyttes til Århus, enten ved "venskabelig forhandling" eller ved "inden den tid [at] have et materiale, der er så overvældende, at vi simpelthen kan forlange de mindre bidrag i Kbh. overflyttet" (Årsberetning for 1932, s. 3). Det er først senere bl.a. de sønderjyske optegnelser fra København bliver kopieret og overdraget¹⁹; i dag forefindes store dele af det unikke jyske dialektmateriale (især den ældre del af det) både i Århus og i København.

2.3 Excerpering af det indsamlede materiale

Udover indsamling af dialektoptegnelser 'i marken' skal der ved oprettelsen af instituttet også "gerne være råd til at foretage en excerpering af det foreliggende trykte stof. Der foreligger jo overordentlig meget jysk dialektlitteratur" (Skautrups noter til det præliminære møde 18.05. 1932, s. 2). At der allerede fra begyndelsen skal excerperes andet end dialektlitteratur fremgår kun indirekte af bevillingsbrevene fra Carlsberg-fondet, der for 1934 bevilliger til "Dækning af Udgifter ved Indsamling og Systematisering af Dialektmateriale" (05.12.1933). Fokus i disse første år er imidlertid klart indsamling af dialektmateriale, altså optegnelse af de endnu levende folkemål (jf. ovenfor): "Understøttelse til Indsamling, Udskrivning og foreløbig Ordning af Dialektmateriale fra Nørrejylland"

¹⁸ Det første materiale til bogen blev indsamlet i 1950, og resten af indsamlingen fulgte (hovedsageligt) i løbet af samme årti (jf. Ejsskjær 1984:13).

¹⁹ Det er først i årsberetningen for 1959 "fotokopiering af seddelmateriale, som findes i andre samlinger" nævnes; teknikken er forholdsvis ny: "Fra Uff i København har vi lånt det udskrevne seddelmateriale fra N.P. Bjerregaard: Sæd og Skik i Ommersyssel og fotokopieret samlingen (3.391 sedler) med fortrinligt resultat" (Årsberetning for 1959, s. 3).

(Bevillingsbrev fra Carlsbergfondet 28.11.1934).²⁰ Lignende formuleringer optræder også i årsberetningerne fra især krigsårene, som her blot omtales under betegnelsen “de ekstraordinære forhold” (Årsberetningerne for 1939 og 1945); i denne periode må rejse- og dermed optegnelsesmulighederne (med enkelte undtagelser) have været noget indskrænkede, og der blev tid til bearbejdning af det omfangsrige materiale instituttet indtil videre havde indsamlet.

En egentlig fortegnelse over det trykte stof Skautrup ønsker excerpteret i forbindelse med redaktionen af Jysk Ordbog, fremgår første gang af bilaget til ansøgningerne til finansiering af femårsplanen. Planen omfatter dels punktundersøgelser (se ovenfor), og dels “excerptering af utrykte og trykte kilder”, fordelt over 9 kildetyper (s. 5 ff.):

- 1) Ældre utrykte samlinger (bl.a. forarbejder til Moths ordbog, dvs. indberetninger ved Terpager, Tøxen, Gerner m.fl., der i dag udgør nogle af Jysk Ordbogs ældste kilder).
- 2) Nyere utrykte samlinger (bl.a. indkomne besvarelser af instituttets udsendte spørgelister (se ovenfor), udskrifter af punktundersøgelserne).
- 3) Dialektbeskrivelser (bl.a. Ella Jensens *Houlbjergmålet*, Jens Lunds *Morsingmålets lyd- og formlære* (1932-38, udgivet af instituttet)).
- 4) Topografiske beskrivelser.
- 5) Lokalhistoriske årbøger.
- 6) Anden faglig tidsskriftlitteratur (fx *Sprog og Kultur*, *Danske folkemaal*).
- 7) Faglitteratur (bl.a. folkloristisk litteratur, værker af H.P. Hansen).
- 8) Skønlitteratur på jysk dialekt (bl.a. St.St. Blicher, Jeppe Aakjær).
- 9) Skønlitteratur af jyske forfattere (bl.a. Johan Skjoldborg, Johs. V. Jensen).²¹

²⁰ Så vidt vides er ingen kopier af Skautrups ansøgningsbreve til fondet opbevaret på centret.

²¹ Arbejdsbyrden har ligget relativt tungt på indsamling af dialektmateriale, punktundersøgelser, udarbejdelse og udsendelse af spørgelister mv., og da listen med kildetyper er så differentieret som den er, er det umiddelbart ikke sandsynligt at ordbogen kun skulle dække de jyske dialektforfattere (sådan som det fx er skrevet på ordbogens hjemmeside).

Skautrup påtænker fra begyndelsen at anvende kvalificerede studerende til at excerpere materialet²², men også de senere tilknyttede sprogforskere (inkl. Skautrup selv) foretager imidlertid excerpere og indskrivning af det utrykte og trykte dialektmateriale, instruktion og kontrol af de studerende mv. I budgettet fra femårsplanens ansøgning figurerer deres indsats i hvert fald både for excerpere ("Arbejdet på instituttet") og for "Punktundersøgelser" (Bilag til SaVF-ansøgningen 13.12.1952, s. 9f.).²³

Den efterfølgende AUFF-ansøgning for årene 1958-59-60 har et bilag på hele 33 sider²⁴, der bl.a. indeholder en detaljeret oversigt over det indtil videre (oktober 1957) indsamlede dialektmateriale, der består af 747 trykte og utrykte værker (samt 378 lydoptagelser). Heraf er 242 exciperede, til dels foretaget af Udvalg for Folkemaal; seddelsamlingen omfatter på daværende tidspunkt 650.000 sedler (Bilag til AUFF-ansøgningen, s. 28). Også i treårsperioden står arbejdet ambitiøst på fortsat arbejde med excerpere af det indsamlede materiale (bl.a. ikke-exciperede punktundersøgelser, aflæsning af en række plade- og båndoptagelser, spørgelister til udarbejdelse af kort), færdiggørelse af enkelte uafsluttede punktundersøgelser (bl.a. supplerende optegnelser fra Thy ved Torsten Balle og Niels Åge Nielsen) og udsendelse af flere spørgelister. Ved periodens afslutning er seddelsamlingen vokset med godt 450.000 exciperter: "Dette gode resultat skyldes, at instituttet nu råder over en god og trænet medarbejderstab", skriver Skautrup tilfreds i sin første publicerede årsberetning (Skautrup

²² Skautrup skriver i sine noter til det præliminære møde med (til dels lokale) erhvervsfolk ret så kontant om de studerende: "De trænger dels til at lære at arbejde – det har de desværre gennemgående ikke begreb om – og dels trænger de til at tjene en skilling. Og med sådant indskrivningsarbejde kan de være tjent med 1,25 – 1,50 i timen" (s. 2).

²³ I begyndelsen forholder fondens medarbejdere sig (måske uvidende) noget kritisk, bl.a. med hensyn til de fasttilknyttede sprogforskere arbejdsfordeling: "[man har] hæftet sig ved, at langt den største post angår arbejde på instituttet, og at kun 6.000 kr. er afsat til punktundersøgelser i marken" (der åbenbart må have 'fyldt mest' i ansøgningen og budgettet for 1954/55; brev fra fonden 20.02.1954). Skautrups opklarende og veldisponerede svar argumenterer bl.a. for at punktundersøgelser ikke udelukkende foregår i marken, men dernæst skal bearbejdes, hvilket er en tidskrævende affære (fra Skautrups svar til fonden 28.02.1954, s. 2; fonden bevilliger efterfølgende det ønskede beløb). Fra 1958 lykkedes det også Skautrup at efterkomme et andet krav fra fonden, nemlig medfinansiering: Aarhus Universitets Forskningsfond vælger at bevillige halvdelen af de søgte midler.

²⁴ SaVF-ansøgningen er ikke overleveret i sin helhed i centrets arkiver, men på grund af overordentlig mange andre lighedspunkter mellem begge og senere ansøgninger til begge fonde formoder jeg at ordlyden i den er nogenlunde den samme som i AUFF-ansøgningen.

1960:115). Og i 1970 har man opgjort seddelsamlingen Jysk Ordbog skulle baseres på, til at være på ca. 2 millioner sedler (jf. Skautrup et al. 1970).

3. Jysk Ordbog

I indledningen af Jysk Ordbogs første prøvehæfte fra 1970 skriver Skautrup (og redaktionen) følgende om instituttets formål ved oprettelsen, og grundtanken bag ordbogen:

[Instituttet] var tænkt som et arbejdende og publicerende institut ved universitetsundervisningen og blev til i nøje samarbejde med det nystiftede »Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur«, for hvis sproglig-litterære afdeling der var planlagt udgivelse af dialektundersøgelser og dialektmonografier, udgaver af ældre jysk dialektlitteratur samt forberedelse til udgivelse af en jysk dialektordbog (s. V).²⁵

Derfor kan det undre at planerne om en ordbog over jyske dialekter i arkivmaterialet (inklusive bevillingsbrevene fra Carlsbergfondet) fra de tidligste år *ikke* nævnes. Det er indsamlingen af dialektmateriale, og udgivelsen af Sprog og Kultur, der står i centrum.

Først i SaVF-ansøgningen til femårsplanen skriver Skautrup direkte i overskriften hvad formålet med indsamlingen af dialektmateriale er: “[a]f sluttende indsamling af materiale til en ordbog over de jyske dialekter”. Begrundelsen ligger i Feilbergs *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål*, “et for sin tid fortræffeligt arbejde, der dog ikke blot søgte at give en leksikalsk fremstilling af dialektstoffet, men også bragte et rigt folkloristisk stof med talrige litteraturhenvisninger” (s. 1). Men manglerne i den “er overordentlig store”, noget Feilberg selv var klar over da han “savnede den filologiske skoledannelse [...], den fonetiske indsigt og nærmere kendskab til hele det faglige apparat, ligesom han var klar over, at hans ordbog kun var et “Bidrag”, der ikke tilnærmelsesvis udtømte materialet” (s. 1, jf. Feilberg 1886-1893:VII & XIII).

Den væsentligste mangel er nok Feilbergs ujævne behandling af de jyske dialekter, hvor store områder uden for hjemsoagnet Darum og

²⁵ Der henvises her til en artikel skrevet af Vagn Dybdahl i *For jysk og for dansk historie* (1966) om Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur hundrede års jubilæum (1866-1966; selskabet fik dette navn ved stiftelsen 08.03.1932, og Skautrup blev bestyrelsesformand) og et internt forslag for selskabets arbejdsplan til den sproglig-litterære afdeling, der skal varetage ovennævnte 3 opgaver (s. 105 ff.). En del af opgaverne blev efterfølgende varetaget af Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning under Skautrups direkte ledelse.

enkelte andre steder (optegnet ved gode meddelere som fx J.M. Jensen fra Stenum sogn, Vendsyssel) ikke er repræsenteret. Dernæst er det Feilbergs uvidenhed med hensyn til saglig-etnologiske baggrund uden for Darum, hvorfor "hans fremstilling af fx. redskabskulturen og arbejdsprocesserne ofte [er] misvisende eller ufyldestgørende" (Bilag til SaVF-ansøgningen, s. 2). Hvis disse mangler skal suppleres, er det ifølge Skautrup på høje tide da det "om en 20-30 år ikke vil kunne afhjemles i den mundtlige tradition" (s. 3, jf. afsnit 1 ovenfor).

Instituttet er ikke fra første færd gået i gang med dets vægtigste arbejdsformål da der både manglede ressourcer og fagligt uddannet arbejdskraft – dog er der indtil videre samlet "et ikke ubetydeligt materiale, der skal indgå som grundstammen i det planlagte arbejde", samlet ind af "den frivillige og gratis medhjælp fra mange sider" (Bilag til SaVF-ansøgningen, s. 3). I ansøgningerne til SaVF og AUFF for perioden 1958-59-60 er det stadigvæk midler til en supplerende indsamling og excerpering af hele det indsamlede materiale "[f]ør redaktionen af den jyske ordbog kan påbegyndes" (Bilag til AUFF-ansøgningen 31.10.1957, s. 29).

Først i 1958 berettes der i arkivmaterialet om redaktionsmøder²⁶; et afholdes 30.-31.05, det andet 25.10, og deltagere er udover Skautrup, Niels Åge Nielsen, Kristian Ringgaard, Hans Veirup, Ove Rasmussen²⁷, også Arne Espegaard, der stod for ordbogens vendsysselske materiale, og Ella Jensen, der "efter henstilling fra Udvalg for Folkemaal" foretog optegnelser fra bl.a. Bjerre herred (Årsberetning for 1958). På disse møder blev relevante emner diskuteret som status for medarbejderstaben, punktundersøgelserne og excerperingen af det indsamlede materiale, men også udarbejdelsen af et kort over hovedinddelingen af jyske dialekter, så man "[p]å grundlag af et sådant kort kunne henvise til dialektområderne ved et simpelt sæt forkortelser under ordbogens enkelte artikler" (s. 2). Desuden drøftede man ikke kun stoffets afgrænsning med hensyn til fx tid ("i hovedprincip til 1700", s. 5), lokalitet (bl.a. bysprog "for så vidt kendskab haves" (s. 5)

²⁶ 27.09.1952 skriver Niels Åge Nielsen imidlertid et 7 sider langt forslag til SaVF-ansøgningen for 1953, hvor han bl.a. nævner enkelte redaktionelle overvejelser som ordbogens afgrænsning med hensyn til område (han ser vanskeligheder ved at medtage de af Udvalg for Folkemaal foretagne dybdegående sønderjyske undersøgelser da der foreligger allerede eksisterende, andre principper) og opbygning af de enkelte ordbogsartikler (bl.a. med 1. Angivelse af "de vigtigste variationer i ordets udtale. 2) Ordets geografiske udbredelse. 3. Ordets brugsværdi [...]. 4. Ordets betydning [...]. 5. Ordets etymologi"; Nielsen 1952:7).

²⁷ Ove Rasmussens deltog først i redaktionsmødet 25.10 da han tidligere på året var på studieophold i Oslo; også Arne Espegaard deltog først 25.10 (jf. Årsberetning for 1958).

og øernes dialektale tilhørsforhold) og ordstof (inddragelse af sanglege, personnavnestof, ordgrupper mv.), men også hvilke emner medarbejderne skulle være ansvarlige for under redaktionen (fx tog Ella Jensen emnerne eller begrebsområderne farver, hør og uld mv., mens Niels Åge Nielsen tog bevægelse, dyr, fiskere mv.); listen med saglige emner blev udarbejdet efter forbillede fra Ømålsordbogen, sidenhen er man dog gået bort fra den praksis (jf. Lena Wienecke Andersens bidrag i denne bog).

Fra det tidspunkt indeholder arkivmaterialet ikke kun beretninger om indsamling og excerpering af materiale, men også redaktionsrelateret arbejde. Fx arbejder Hans Veirup med "de principielle overvejelser vedrørende ordbogens opslagsformer", mens Kristian Ringgaard og Ove Rasmussen udarbejder en række kort (Årsberetningen for 1959). Det skulle imidlertid vise sig at det største og egentlige arbejde knap nok var påbegyndt: selve redaktionen af Jysk Ordbog. Dette var Skautrup selv måske ikke helt klar over: "Vi er dog klar over, at det [sic!] kommende år vil blive ikke mindre krævende, når vi skal i gang med redaktionsarbejdet" (Skautrup 1960:116). Fra den periode stammer hæftet *Jysk Ordbog. Kilder og forkortelser m.m.* (1965), og de daværende redaktionsregler blev færdige i maskinskrevet tilstand i 1969 (Skautrup et al. 1970:V). Første prøvehæfte med Skautrups redaktion af afsnittene "I.a - III ael" lå færdigtrykt i 1970. Meget skulle ske endnu, men grundlaget for redaktion af ordbogen over jyske dialekter forelå. – Tænk hvis Skautrup kunne slå op i Jysk Ordbog på nettet!

4. Afslutning

Ovennævnte beskrivelse bringer kun udpluk af instituttets, centrets, og Jysk Ordbogs lange forhistorie. Den *bør* beskrives, gerne inden centret fejrer sit 100 års jubilæum, og gerne med de to sprogforskeres mangeårige erfaring og omfangsrige baggrundskendskab.

Litteratur

- Andersen, Poul (1942) Prolog, i: *Udsagnsordenes bøjning i egnen nord for Århus*. (Udvalg for Folkemaals Publikationer, Serie A, Nr. 3.) Universitets-Jubilæets danske Samfund (udg.). København: J.H. Schultz Forlag.
- Bjerrum, Marie (1983) Peter Skautrup 21/1 1896-5/8 1982, i: *Danske folkemål* 25:75-80.
- Bloch, J. Victor (1837) *Nogle grammaticalske Bemærkninger om den vesterjydske Dialect*. Horsens (trykt hos A.L. Fogh).

- Ejskjær, Inger og Poul Andersen (1984-1987) *Sydsamsisk*. Beskrivelse af udtrykssystemet. I-II. (Udvalg for Folkemaals Publikationer, serie A, nr. 28,1 og 28,2.) København: Akademisk Forlag.
- Feilberg, H.F. (1886-1893) *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål*. Bind I. København: Universitets-Jubilæets Danske Samfund & Thieles Bogtrykkeri:III-XV.
- Gudiksen, Asgerd og Henrik Hovmark (2009) Måske husker De noget alle andre har glemt, i: *Dialektforskning i 100 år*. Asgerd Gudiksen, Henrik Hovmark, Pia Quist, Jann Scheuer og Iben Stampe Sletten (red.). København: Afdeling for Dialektforskning, Nordisk Forskningsinstitut, Københavns Universitet:13-64.
- Jensen, Anker (formentlig 1898) "Lidt om forholdet mellem rigsmålet og folkemålene". Afdeling for Dialektforskningens manuskriptsamling 105,2 (utrykt manuskript).
- Kristensen, Marius (1942) *Udsagnsordenes bøjning i egnen nord for Århus*. (Udvalg for Folkemaals Publikationer, Serie A, Nr. 3.) Universitets-Jubilæets danske Samfund (udg.). København: J.H. Schultz Forlag.
- Kristensen, Torolf (1939) *Fræ mi bet'te Ti' å ong' Daw. Minder og Oplevelser fra Sydvestsalling*. (Jyske Folkemaal, udgivet af Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning. 2. bind.) Aarhus & København: Universitetsforlaget i Aarhus & Einar Munksgaard.
- Køster, Finn (2011) Omkring Anker Jensen, i: *Jysk, øsmål, rigsdansk mv. Studier i dansk sprog med sideblik til nordisk og tysk*. Torben Arboe og Inger Schoonderbeek Hansen (red.) Århus: Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Nordisk Institut, Aarhus Universitet:141-151.
- Lyngby, K.J. (1858) *Bidrag til en sønderjysk Sproglære*. Sprogartens Forhold til de Øvrige Danske, dens Forgørelser, Sproglære for Braderup (Kær Herred). København: I commission hos F.H. Eibe.
- Nielsen, Niels Åge (1949) Danske dialekters lokkeråb til husdyr, i: *Festskrift til museumsforstander H.P. Hansen, Herning på 70-årsdagen den 2. oktober 1949*. Århus og København:343-355.
- Nielsen, Niels Åge (1982) Sådan startede det, i: *Ord & Sag* 2:7-11.
- Rasmussen, Ove (2002) Jysk Ordbog – en 70-årig med fremtid i, i: *Ord & Sag* 22:4-15.
- Schmidt, August F. (1932) Udsyn og Anmeldelser. Litteratur om Jylland 1931. (Kulturhistorie, Sprog og Litteraturhistorie), i: *Sprog og Kultur* I:38-41.
- Skautrup, Peter (1927) *Et Hardsysselsmål*. Ordforråd. I. København: Th. Linds efterfølger, Lauritz Schmiegelow.
- Skautrup, Peter (1960) Institut for jysk sprog- og kulturforskning, Årsberetning for 1960, i: *Sprog og Kultur* 22:114-116.
- Skautrup, Peter (1962) Institut for jysk sprog- og kulturforskning, Årsberetning for 1962, i: *Sprog og Kultur* 23:127-128.
- Skautrup, Peter et al. (1970) A. Forhistorie, i: *Indledning til Jysk Ordbog*. Bd. I, hæfte I. Institut for jysk sprog- og kulturforskning (udg.). Århus: Universitetsforlaget i Aarhus:V-XV.

Utrykt kildemateriale

Utrykte kilder fra Peter Skautrup Centrets arkiv.

Love for Institut for jysk Sprog- og Kulturforskning §1-8 (IJSK's vedtægter, vedtaget ved stiftende generalforsamling 19.12.1932, holdt på Hotel Royal, Århus).

Årsberetning for 1932, 1938-1959.

Bevillingsbreve fra Carlsbergfondets direktion til Skautrup 5.12.1933-3.12.1952.

Skautrups breve til Carlsbergfondets direktion m. regnskab, ansøgning om fornyet og/eller forhøjet bevilling mv. 1934-1953.

Dagbog for arbejdet ved Institut for jysk Sprog- og Kulturforskning, påbegyndt 1. marts 1935, afsluttet 28. december 1937. (Bogen indeholder også et par sedler med dagbogsoptegnelser fra 1938 og 1939).

Dagbog 1. oktober 1949-8. februar 1950 (dagbogen indeholder også enkelte sider med regnskab og løse kvitteringer på bl.a. blæk (2,50 kroner i 1949), kartotekssedler (200 stk. for 5 kroner i 1949), samt vederlag for giroindbetalinger og udbetaling af checks).

Dagbog for 1952 (ét notat), 1953, 1955-1999.

Niels Åge Nielsens forslag om en ny jysk ordbog 27.9.1952.

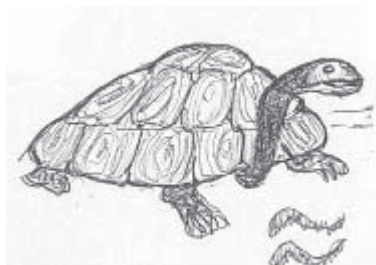
Ansøgninger samt bilag til Statens almindelige Videnskabsfond 13.12.1952 - 08.01.1981

Bevillingsbreve fra Statens almindelige Videnskabsfond 1953-1981.

Ansøgninger samt bilag til Aarhus Universitets Forskningsfond 31.10.1957.

Bevillingsbreve fra Aarhus Universitets Forskningsfond 05.03.1958.

Inger Schoonderbeek Hansen
lektor, redaktør på Jysk Ordbog
Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning
Nordisk Institut
Aarhus Universitet
jysis@hum.au.dk

Tor Erik Jenstad

Deltakande observasjon som leksikografisk metode

Innleiing

Gjennom langvarig og trottig arbeid med Jysk Ordbog er dei to jubilentane sjølvsagt godt kjende med problem og utfordringar når det gjeld å skaffe leksikalsk tilfang frå dialektane. I dette bidraget prøver eg å slå eit slag for deltakande observasjon som supplerande metode for å fange opp slikt materiale, og viser med nokre få eksempel kva det kan resultere i.

Innsamling av leksikografiske data

Datainnsamling i leksikografien blir i hovudsak gjort på to måtar: den tradisjonelle oppbygginga av setelarkiv med sitat og ekserpt, og den moderne bruken av digitale korpora. Korpora med naturleg forekommande tekst har omforma leksikografien i den grad at det må kunne kallast ein revolusjon, og dette er no ein heilt påkravd del av alle seriøse ordboksprosjekt. Eit korpus vil avdekke dei mest sentrale og typiske bruksmåtane av orda, medan dei tradisjonelle ekserptsamlingane har ein tendens til å leggje meir vekt på den spesielle, avvikande og gjerne kuriøse bruken; somme går til og med så langt som å kalle det “perversitetar” (t.d. Sinclair 1991, Bergenholz 1996, Svensén 2004:57). Ved hjelp av korpus får vi såleis meir balanserte data og betre empirisk grunnlag.

Korpustilfang over talemål blir også brukt i aukande grad, men dette er oftast både dyrare og vanskelegare å få til. Det blir gjerne nødvendig med manuell transkripsjon, noko som tek mykje tid. Det tilgjengelege talemåls materialet er ofte samla for andre formål enn leksikografi, i mange tilfelle for forskning i fonologi og morfologi, i noko mindre grad også syntaks. Forskjellige typar talesituasjonar kan også komma til å bli ujamt dekte. Opptak av formelle situasjonar, som t.d. møte, kan relativt lett la seg ordne, medan uformelt daglegspråk er verre å fange opp.

Materialinnsamling i Norsk Ordbok

I prosjektet som eg arbeider på, Norsk Ordbok 2014, prøver vi å integrere talespråk (norske dialektar) og skriftspråk (nynorsk). Vi har inga grense framover i tid anna enn dagen for redigering eller trykking i kvart band, slik at vi samlar stadig inn materiale. Korpuset vårt med skriven tekst (frå aviser, tidsskrift og bøker) aukar stadig, og talespråksmateriale kjem også inn heile tida (særleg i form av lokale ordsamlingar, som går inn i vår database). For Nord-Norge, der materialet vårt til ein viss grad var mangelfullt, særleg aller lengst i nord, har redaktør Eli J. Ellingsve oppretta ei e-postliste med informantar. Fram til i år (2010) har eg for min del hatt eit radioprogram om trønderdialekt kvar veke, ei direktesending med innringing frå lyttarar. Desse kanalane blir nytta til å stille spørsmål og kaste lys over problem som melder seg og manglar som kjem til syne under den løpande redigeringa.

Vi får inn nye ord, nye tydingar og bruksmåtar heile tida. Dette viser etter mi meining to ting: For det første er dei norske dialektane enno ikkje fullt ut dokumentert, i alle fall ikkje når det gjeld ordforrådet. For det andre er dei norske dialektane stadig levande språkssystem, og nye ord og tydingar utviklar seg enno, dels uavhengig av standardmålet, dels i samspel med det.

Ordinnsamling gjennom deltakande observasjon

Enten ein bruker korpus eller meir tradisjonelle metodar for å samle ord, vil det alltid vera visse slags materiale ein ikkje så lett greier å fange opp. Den einaste måten ein kan få dokumentert ein del av dette på, er etter mi meining ved det ein kan kalle antropologisk metode, eller deltakande observasjon. Det vil grovt sett seie at ein går inn og finn ein plass som del av det fellesskapet ein skal granske sider ved (Hastrup 2003:10), og at denne involveringa går over eit noko lengre tidsrom (Duranti 1997:85). Dette er jo mest omtalt i samband med feltarbeid i heilt framande, "eksotiske" språk (t.d. Hill 2006:113), men kan, så vidt eg kan forstå, også overførast til leksikografisk registrering i eige eller nærståande språk og dialektar. Det føreset altså at ein deltek i det sosiale livet i det aktuelle språksamfunnet, helst over litt lengre tid, og gjer sine observasjonar i samband med dette.

Involveringa kan skje på fleire måtar, i ulike gradar frå rein overhøyring til komplett deltaking (Duranti 1997:99ff). Sjølve grunnleggjaren av norsk

dialektleksikografi, Ivar Aasen, brukte rett og slett å sitje og høre på folk når dei snakka. Sjølv har eg utarbeidd ei ordsamling for min eigen dialekt, frå Sunndalen på Nordmøre (Jenstad 2006). Her har eg brukt både spørjelister og intervju, men eg har også ved mange høve snappa opp og notert ting eg har hørt meir tilfeldigvis og i forbifarten, gjennom dagleg kontakt og samkvem med folk i lokalmiljøet. Dette begynte eg tidleg med – alt i tenåra skreiv eg ned slikt eg hørte vart sagt, utan at det den gongen var nokon vidare plan med det. Eg har også hatt eit kontaktnett med personar som har visst og forstått kva eg var ute etter, og som har rapportert til meg om sine ordobservasjonar. Det er mange ord i sunndalsordboka mi som eg aldri ville ha komme på å spørje om, og som truleg heller ikkje ville ha komme fram i eit intervju, neppe heller i ein konsentrert innsamlingsaksjon med intervju og opptak. Ved deltakande observasjon kan ein dessutan lettare unngå at informantane går lei på grunn av graving og spørjing i utide. Ein kan heller vente på det rette høvet.

La meg nemne eitt eksempel frå sunndalsordboka mi for å illustrere poenget. Søskenbarnet mitt meldte frå om eit ord far hans brukte i ein spesiell situasjon. Dette gjekk for seg på ein gard. Dei hadde klipt sauer og skulle levere ulla, og var i ferd med å stappe denne i sekker. Ull har jo ein tendens til å “ta seg opp att” når ho blir pressa saman, og medan dei strevde med dette, sa faren (altså min onkel) følgjande: “Det e da så fjerstae”. Eg reknar med at ordet nok har ei meir allmenn tyding ‘som lett går tilbake til si opphavlege form’ e l. Det må vera samansett av “fjer” (‘fjør’) og det meir kjende adjektivet “staden”, som heng saman med å stå, og i normalisert nynorsk oppslagsform i hankjønn bør det derfor bli *fjørstaden*. Men ordet har eg elles ikkje vore borti verken før eller sidan, og det er heller ikkje registrert andre stader.

Type tilfang ein kan få tak i

Kva slags tilfang er det så vi lettast går glipp av ved dei metodane vi vanlegvis nyttar for datainnsamling? Eg trur visse slags kvardagslege ord frå samtid eller nær fortid kan vera i faresona i så måte. Eit hovudområde å dekke for Norsk Ordbok er ordforråd som er knytt til det tradisjonelle samfunnet med jordbruk og fiske som viktigaste næringsvegar, pluss den tidlege fasen av mekanisering og industrialisering. Det gjeld både reiskapar, prosessar, skikkar og truer. Vi er det einaste ordboksprosjektet i Norge som prøver å dokumentere ordforrådet i denne kulturen på ein systematisk

måte. Setelarkivet vårt er også dominert av ord frå denne perioden, frå arbeidslivet i eldre tider, med t.d. nemningar for detaljar på ein slede, i ei kvern osv. Informantane har tydeleg vore særleg på jakt etter gamle, “merkelege” ord. Same tendensen kan ein sjå i dei lokale ordsamlingane som kjem ut. Dette er sjølvsagt vel og bra, og ein viktig dokumentasjon.

Nyare talemålsgransking konsentrerer seg gjerne om språkendringar og ungdomsspråk, og er som tidlegare nemnt oftast heller lite fokusert på leksikalske forhold.

Det som i denne situasjonen kan sjå ut til å falle mellom to stolar og bli meir eller mindre oversett, er delar av det daglegdagse ordforrådet som informantane har hatt ikring seg. Enten dei no har tatt det for gitt, rekna med at det har hatt liten verdi, eller hatt andre grunnar, så har dei “gløymt” å registrere det. Slike ord kan likevel ha stor interesse, og eg skal gi eit par døme. For å gjera det lettare for eit dansk publikum, skal eg plukke fram eit par ord som så langt frå er sarnorske, men internasjonalt velkjente. I delar av Norge har dei fått utvikla ei spesiell tyding.

Eksempel 1: Hurra

Det første er interjeksjonen *hurra*, som jo vanlegvis blir nytta til å uttrykkje glede, hylling o.l. Dette er den normale bruksmåten også i norsk. Men i dialektprogrammet mitt på lokalradioen i Trøndelag fortalte ein innringjar tilbake i 1995 at far hans brukte *hurra* som ei kvardagsleg, gemyttleg avskjedshelsing. Dette fekk meg til å hugse at også min far kunne gjera nettopp dette frå tid til anna. Eg prøvde å kartleggje denne bruken av *hurra* gjennom dei kanalane eg hadde tilgang til, og den ser ut til å vera avgrensa til Trøndelag og Møre og Romsdal. Det har vore sagt til dels berre *hurra!*, men også for eksempel *hurra da!* eller *ja, hurra (da)!* Stundom støyter ein på ei forkorta form *hurr!* Det kan verke som denne forma for helsing har starta ut, eller har hatt eit tyngdepunkt, hos arbeidarklassen i byar og tettstader. Somme meiner uttrykksmåten oppstod som ei patriotisk helsing blant motstandsfolk under okkupasjonen 1940-45. Det kan nok hende at *hurra* som avskjedshelsing fekk ei oppblomstring i krigsåra, og kanskje særleg dei første åra *etter* krigen (som ein informant sa: “vi torde knapt å bruke ordet *hurra* i løpet av krigen”). Men bruken er opplagt eldre. Eg har snakka med folk som kan gi sikre vitnemål på at den i alle fall går tilbake til 1920-åra. Det verkar som vi har å gjera med ei slangprega form for

helsing som har vorte ein del av språket til mannfolk fødd ikring år 1900, og som somme har tatt med seg vidare fram gjennom livet. Enno i 1950-åra var denne seiemåten fullt levande, men etter det ser bruken ut til å ha avtatt sterkt, og den er truleg nesten heilt borte no. Det var nok såleis dei siste restane vi enno på 1990-talet kunne grava fram. For min eigen del hørte eg *hurra* brukt slik på 1960-talet.

Hurra som gledes- og hyllingsrop er kjent over store delar av Vest-Europa. Overgangen til helsing er ikkje så lett å forklare, men ein kan tenke seg at det kan ha begynt som eit gledesrop når nokon møttest. Frå Oppdal i Sør-Trøndelag er det opplyst om *hurra på deg* brukt på den måten. Frå velkomsthelsing kan det så ha gått over til å bli avskjedshelsing, slik det har skjedd med *hei*. Sjå meir om dette i Jenstad 2003 og Jenstad 2005.

Men hovudpoenget mitt her er at det ikkje fanst noka form for registrering av *hurra* som avskjedshelsing i språklege arkiv i Norge før det dukka opp i det nemnte radioprogrammet midt på 1990-talet. Ingen forfattar har brukt det på denne måten, så langt eg har kunna finne ut. Det er avgrensa til ein bestemt situasjon og til ei uformell “setting”. Eg trur også det ville vore vanskeleg å fange det opp i ei dialektundersøking etter tradisjonelle innsamlingsmetodar. Helsingar og andre pragmatiske rutineformlar, og kvardagsleg kommunikasjon i det heile, kan ha spesielt lett for å bli ignorert i språklege dokumentasjonsprosjekt (jfr Amery 2009). I tilfellet *hurra* kunne såleis eit lite, men interessant språkfenomen ha forsvunne utan å sette spor etter seg.

Eksempel 2: Panser

Det andre eksemplet mitt er ei tydingsutvikling av ordet *panser* ‘verneplate av metall’ (jamfør tysk *Panzer*). Fleirtalsforma *pansera(r)* eller samansetninga *panserskøyter* tyder ‘lengdeløpsskøyter’ i Midt-Norge (Trøndelag, Nordmøre) og også, men truleg i noko mindre utstrekning, i Nord-Norge. I bymålet i Trondheim er dette framleis i full bruk. Det har vore sagt, og trudd, at det var panserstål i eggen på slike skøyter. Første registreringa eg har av ordet (“*panserskøiter*”) er i ein avisannonse frå 1915 i Trondheim. *Panser* kom til å stå for topp kvalitet, og ordet har gått gjennom ei ny, sekundær tydingsutvikling som ser ut til å ha skjedd berre i Trondheim. Her har det fått tydinga ‘veldig god; framifrå’, som i sambandet *helt panser*, og i samansetningar som *panserhumør*, *panserkort* og *panservær*. Sjå også Jenstad 2002.

Igjen fanst det ingen ting i arkiva om denne bruken av *panser* midt på 1990-talet, verken i tyding ‘skøyter’ eller ‘framifrå’. Ikkje ein einaste ein av dei om lag 1000 informantane til Norsk Ordbok har rapportert om det, til dømes. Likevel stod ikkje akkurat dette i så stor fare for å ikkje bli registrert – det er brukt i aviser, i memoarlitteratur, særleg frå Trondheim, og det har også komme med i ei lita ordsamling for trondheimsdialekten (Husøy 1997).

Den avgrensa geografiske utbreiinga til *panserar* ‘lengdeløpsskøyter’ syner også at trass i raske dialektendringar og dialektutjamning, så har vi framleis ein levande ordgeografi. Ord kjem bort og blir bytte ut, men dialektgrenser og regionar har likevel ein tendens til å halde seg oppe, slik det er dokumentert også blant anna i USA (t.d. Carver 1987). Med ein viss rett kan ein altså seie at orda forgår, men ordgeografien består!

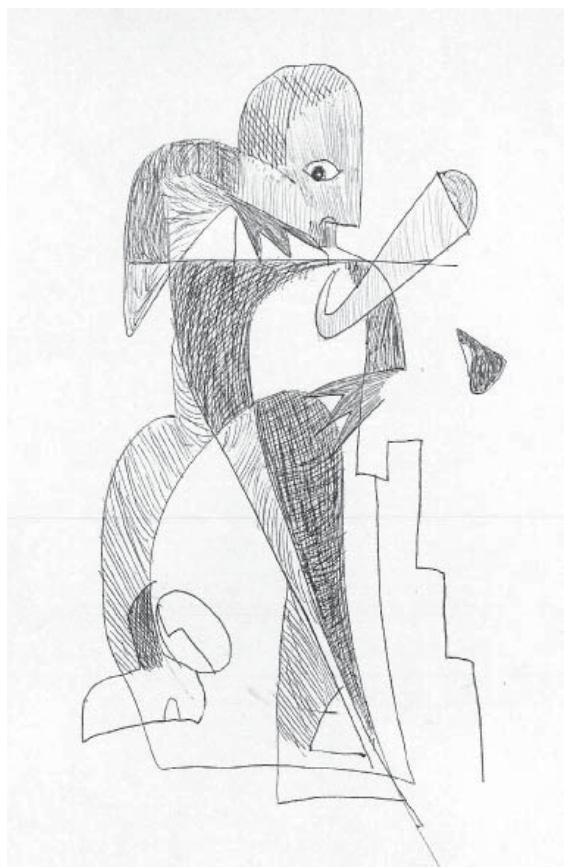
Konklusjon

Det finst sjølv sagt mange andre døme enn akkurat *hurra* og *panser*. Men med dette håpar eg å ha illustrert kor avgjerande det er for leksikografar å halde seg i nær kontakt med det verkelege språklivet og den verkelege bruken av ord i dagleg talespråk. Eg vil gjerne slå eit slag for deltakande observasjon som utfyllande metode for å skaffe leksikografiske data. Det er sjølv sagt avgrensa kva vi som leksikografar kan rekke over av den slags. Men om ein ikkje har høve til å gjera den slags datainnsamling sjølv, er det viktig å skaffe seg eit nettverk av observante informantar, som veit kva dei skal høre etter og kan notere seg ord dei møter i dagleglivet ute i “felten”, for så å gjera oss merksame på det. Dette vil gjera kjeldematerialet vårt meir fullstendig. Eg kunne også ønske meg at leksikalske forhold i større grad kunne bli integrert i nye feltarbeid og innsamlingsprosjekt. Ikkje minst trur eg det ville vera til fordel for kontakten med lokalbefolkninga. Ord og ordbruk har lettare for å fenge folks interesse enn dei andre nivåa i språket. Ei lokal ordsamling i samarbeid med det språksamfunnet som blir studert, kunne bli eit naturleg biprodukt av eit feltprosjekt, og ein måte å gi noko handfast tilbake til lokalmiljøet på.

Litteratur

- Amery, Rob (2009) Phoenix or Relic? Documentation of Languages with Revitalization in Mind, i: *Language Documentation & Conservation* Vol 3., No 2:138-148
<http://uhp-journals.wordpress.com/2010/01/06/language-documentation-conservation-vol-3-no-2-2009/>
- Bergenholtz, Henning (1996) Korpusbasert leksikografi, i: *LexicoNordica* 3:5-17.
- Carver, Craig (1987) *American Regional Dialects. A Word Geography*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Duranti, Alessandro (1997) *Linguistic anthropology*. New York: Cambridge University Press.
- Gippert, Jost, Nikolaus P. Himmelmann og Ulrike Mosel (red.) (2006) *Essentials of Language Documentation*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Hastrup, Kirsten (red.) (2003) *Ind i verden. En grundbog i antropologisk metode*. København: Hans Reitzel.
- Hill, Jane H.: The ethnography of language and language documentation, i: Gippert et al. (2006):113-128.
- Husøy, Tormund Ledang (1997) *Skoill de' vær' en påtår, kanskje?* Ord og uttrykk fra Trondheim og omegn. Haugesund: Akademisk fagforlag.
- Jenstad, Tor Erik (2002) Panser, i: *Ord om ord* 2002:66-70.
- Jenstad, Tor Erik (2003) "Ja, hurra da!" Ei helsing som held på og kjem bort, i: *Du mitt Nordmøre* (årsskrift for Nordmøre Mållag):37-40.
- Jenstad, Tor Erik (2005) Norsk ordbok som dialektordbok, i: *Nordiske studiar i leksikografi* 7:221-227.
- Jenstad, Tor Erik (2006) *Sunndalsord*. Trondheim: Tapir.
- Sinclair, John (1991) *Corpus, Concordance, Collocation*. Oxford: Oxford University Press.
- Svensén, Bo (2004) *Handbok i lexikografi. Ordböcker och ordboksarbete i teori och praktik*. Stockholm: Norstedt.

Tor Erik Jenstad
 redaktør Norsk Ordbok 2014
 Institutt for nordistikk og litteraturvitenskap, NTNU
 tor.erik.jenstad,@hf.ntnu.no

Loránd-Levente Pálfi

Om ordbøger, som ikke er ordbøger, og ikke-ordbøger, som er ordbøger

1. Indledning

Nærværende bidrag interesserer sig ikke for forskellen mellem *ordbog* og *leksikon* eller for den sags skyld mellem *ordliste*, *ordbog*, *leksikon*, *encyklopædi* osv. Denne og lignende slags skelnen opretholdes primært i almensproget og iblandt lægfolk, foruden at den/de også holdes i hævd af visse faggrupper (bl.a. biblioteksfolk). Der findes talrige leksikografer og metaleksikografer, der i større og mindre grad også – og stadig – opretholder en skelnen mellem især *ordbog* og *leksikon* (til sidstnævnte regner de oftest også encyklopædiene, hvilket biblioteksfolk imidlertid ikke gør (se Andersen (2004:171)), men der er efterhånden en del forskere, der tager afstand fra den skelnen. Se herom bl.a. Bergenholtz (1995), Pálfi (2008; 2010:19-34), Pálfi/Stokholm (2009) og Tarp (2008b).

I nærværende bidrag bruges én betegnelse: *leksikografisk opslagsværk*. Ud fra et funktionsorienteret dokumentsyn (dvs. ud fra det dokumentfunktionalistiske standpunkt, som læner sig op ad den moderne leksikografiske funktionslære (se bl.a. Bergenholtz/Tarp 2002), forstås det følgende ved leksikografiske opslagsværker: Værktøjer udarbejdet med det formål at formidle en bestemt type sproglige eller kognitive data til en bestemt type brugere (af værktøjet), som befinder sig i en bestemt type brugersituation (fx læsning, skrivning eller oversættelse af en tekst, videnstilegnelse, verificering osv.), således at brugeren kan løse et sprogligt eller kognitivt problem (forståelses-, tekstproduktions- eller oversættelsesproblem, vidensproblem osv.), jf. bl.a. Tarp (2008a; 2008b *et passim*) og sml. evt. med Pálfi/Stokholm (2009).

Med betegnelsen *leksikografisk opslagsværk* refereres til både *ordbog*, *ordliste*, *leksikon*, *encyklopædi*, *glossar*, *vokabularium*, *thesaurus* og hvad der ellers findes af betegnelser. Når betegnelsen *ordbog* en

sjældnen gang alligevel bruges i det følgende, skyldes det udelukkende sproglige problemer, idet det er vigtigt at kunne skelne mellem *ordbog* og *ikke-ordbog*. En betegnelse som *ikke-leksikografisk opslagsværk* er uanvendelig, fordi det er uklart, hvorvidt ordet “ikke” lægger sig til ordet “leksikografisk” eller til flerordsenheden “leksikografisk opslagsværk”. Betegnelsen kan derfor forstås som (1) ‘opslagsværk af den ikke-leksikografiske slags’ eller (2) ‘leksikografisk opslagsværk, som ikke er et leksikografisk opslagsværk’. Betegnelsen *leksikografisk ikke-opslagsværk* forekommer ligeledes uanvendelig, fordi betydningen er uklar og forvirrende, foruden at termen synes at være en selvmodsigelse.

Det, som dette bidrag er interesseret i, er værker, der kalder sig ordbog, leksikon eller encyklopædi (osv.) og i en vis udstrækning også forstår sig selv som noget sådant, men som kun ud fra et form-orienteret standpunkt kan regnes til dokumenttypen leksikografisk opslagsværk og ikke ud fra et funktionsorienteret standpunkt. Desuden er nærværende bidrag interesseret i leksikografiske opslagsværker, som ikke kalder sig ordbog, leksikon, encyklopædi (osv.), som heller ikke nødvendigvis – eller i hvert fald oftest ikke – forstår sig selv som noget sådant, men som ud fra et funktionsorienteret (men ikke ud fra et form-orienteret) standpunkt alligevel er at betragte som leksikografiske opslagsværker.

Det primære formål med dette bidrag er således ikke at argumentere for, at en skelnen mellem *ordbog*, *leksikon*, *encyklopædi* (osv.) er uhensigtsmæssig. Det er der blevet argumenteret rigeligt for; se bl.a. Bergenholtz (1995), Pálfi (2008; 2010:19-34), Pálfi/Stokholm (2009) og Tarp (2007a; 2008b; 2008c).¹ Formålet her er at argumentere for et funktionsorienteret frem for et form- eller pseudostrukturorienteret dokumentsyn, dvs. dokumentfunktionalisme frem for dokumentformalisme (som i denne sammenhæng også kan kaldes dokumentpseudostrukturisme). Forskellen mellem disse to standpunkter kommer tydeligt til udtryk i en nylig diskussion mellem Hjorth (2008), som er et godt eksempel på det dokumentformalistiske syn, og Pálfi (2008), som tilbageviser det dokumentformalistiske syn og samtidig påviser dokumentfunktionalismens nødvendighed.

¹ Konklusionen hos Pálfi/Stokholm (2009:154): “nemcsak a *lexikográfiai típusú kézikönyvek* fogalmának kibővítése fontos, hanem a fogalom tudományos meghatározása is elengedhetetlen” (dvs.: ‘en bredere forståelse af, hvad der hører ind under dokumenttypen *leksikografisk opslagsværk*, er ikke alene nødvendig, men er teoretisk uomgængelig’, overs.: LLP) savner således ikke opbakning i faglitteraturen, men læner sig tværtimod op ad et dokumentsyn, som vinder mere og mere frem i moderne metaleksikografi.

2. Opslagsværker (leksikografiske og ikke-leksikografiske)

“Not all that glitters is gold”, siger et engelsk ordsprog. Ikke alt, som er et opslagsværk, er samtidig et leksikografisk opslagsværk. Der findes mange typer opslagsværker. Foruden ORDBØGER, LEKSIKA og ENCYKLOPÆDIER (inden for den moderne leksikografiske funktionslære regnes disse for leksikografiske opslagsværker) kan nævnes følgende opslagsværker, som ikke er leksikografiske: BIBLIOGRAFER såsom *Dansk bogfortegnelse* (1851ff), KATALOGER såsom de danske offentlige bibliotekers fælles onlinekatalog på hjemmesiden www.bibliotek.dk (2000ff), REGISTRE (på engelsk kaldet *back-of-the-book-indexes*), som oftest findes bag i fagbøger og kan være på få eller på mange sider, men som undertiden også udkommer som selvstændige bogudgivelser², INDEKSER (ikke at forveksle med *back-of-the-book-indexes*) såsom tidsskriftsindekser, citationsindekser eller et værk som *Kunstindeks Danmark* (1985ff), som er den centrale fortegnelse over kunstværker i danske statslige og statsanerkendte museers eje, STATER såsom Jurist- og Økonomforbundets *Juridisk økonomisk stat* (25. udgave 1995), GUIDER såsom *Museumsguide Danmark* (1992), VEJVISERE såsom *Biblioteksvejviser 2008/2009* (2008) og *Kraks vejviser* (udkommet siden 1770), STÅBIER såsom kokebøger eller et værk som *Kongelig dansk hof- og statskalender: statshåndbog for kongeriget Danmark* (2008), ÅRBØGER såsom *Hvem hvad hvor* (i skrivende stund senest udkommet i 2009), LOVSAMLINGER såsom *Karnovs lovsamling* (udkommet siden 1920'erne, i begyndelsen med en anden titel), STATISTISKE PUBLIKATIONER fra fx Danmarks Statistik, MANUALER, TELEFONBØGER samt KORT og ATLAS.

Hertil kommer et andet problemspekt: det terminologiske kaos. Der bør skelnes imellem de reelle typer af opslagsværker på den ene side og det terminologiske kaos på den anden. Sidstnævnte refererer til den kendsgerning, at forskellige betegnelser for forskellige typer af opslagsværker ofte bruges i flæng; såvel af dokumentteoretikere som af dokumentproducenter og -konsumenter (se Pálfi 2010). Således finder man (se Pálfi 2010), når talen er om leksikografiske opslagsværker, fx betegnelserne *database*³, *dictionarium* (dog kun i ældre tid), *encyklopædi*,

² Typisk hvis der er tale om et mere eller mindre omfattende registerværk indeholdende et stikords-, emneords-, navne- og ofte også et anmeldelsesregister til fx 10, 20, 30, 40 eller 50 årgange af et tidsskrift som fx Niels Dalgaards *Danske Studier: Generalregister 1966–2004* (Videnskabernes Selskabs Forlag, 2007), som er et registerværk til næsten 40 årgange af tidsskriftet *Danske Studier* (1904ff).

³ Termen *database* bruges dog primært kun i forbindelse med digitale opslagsværker og andre informationssøgningssystemer og informationslagringssystemer på internettet eller på et intranet.

glossar, *glossarium* (kun i ældre tid), *guide*, *håndbog*⁴, *konversationsleksikon* (kun i ældre tid), *leksikon*, [...] *lex* (fx “Matematiklex”, “Minilex matematik” eller “Matematisk minilex”), *opslagsbog*, *opslagsværk*, *ordbog*, *ordliste*, *thesaurus* og *vokabularium* (kun i ældre tid). Hertil kommer betegnelser som [...] *A–Å* (fx “Matematik A–Å”) eller [...] *A til Å*, [...] *A–Ø* eller [...] *A til Ø*, [...] *A–Z* eller [...] *A til Z*, [...] *ABC* og *ABZ*.

Hvad der kan opfattes som leksikografisk opslagsværk af de ovennævnte opslagsværker, kan diskuteres. Det afhænger især dels af dokumentets syn, dels af det enkelte konkret forhåndenværende dokument. Eksempelvis kan en eller flere guider sagtens regnes for (et) leksikografisk(e) opslagsværk(er), hvilket dog ikke betyder, at alle andre guider også skal regnes for noget sådant – det afhænger af hvordan det givne dokument er skruet sammen, og hvordan det fungerer.

3. Ordbøger, som ikke er ordbøger

Ordbøger/leksika, som faktisk forstår sig selv som ordbøger, leksika eller encyklopædier, men som ikke i overensstemmelse med den her forfægtede forståelse af begrebet *leksikografisk opslagsværk* (dvs. ikke i overensstemmelse med det dokumentfunktionalistiske standpunkt) kan regnes for noget sådant, er meget sjældne. Som eksempler kan nævnes *Madsens ÆØÅ: Ordbog over ting, som der sjovt nok endnu ikke findes ord for. Nu også med ord, som der sjovt nok ikke findes ting for!* (Lund Madsen 2006)⁵, som på sin vis kan siges at gøre grin med fænomenet leksikografisk opslagsværk, *Brøndums Encyklopædi* (Bentzen et al. 1999), som udkom første gang i 1994 og har 290 bidragydere, og Nissernes bog: et leksikon af eventyrlig art kun for nisser (Harsberg/Bestles 2009).⁶

⁴ Termen *håndbog* kan henvise til en traditionel håndbog som fx svenske Bo Svenséns *Handbok i lexikografi* (Nordstedts Akademiska Förlag, 2004), som ikke er noget leksikografisk opslagsværk, men den kan også referere til et regulært leksikografisk opslagsværk som fx Henrik Galberg Jacobsen og Peter Stray Jørgensens *Politikens Håndbog i Nudansk* (Politiken, 2008), som er en slags sprogrigtighedsleksikon, eller Aage Houkens *Håndbog i danske stednavne* (Rosenkilde og Bagger, 1956), som er en etymologisk ordbog over danske stednavne.

⁵ Værket udkom første gang i 1997, og førsteudgaven bærer titlen *Madsens ÆØÅ: Ordbog over ting, som der sjovt nok endnu ikke findes ord for*. Idéen er taget fra Douglas Adams og John Lloyds *The Meaning of Liff* (1983).

⁶ Et særligt problem udgør billedordbøger til småbørn (der findes ingen andre slags ordbøger til småbørn, derfor er det kun relevant at nævne billedordbøgerne), dvs. børn i

Sådanne dokumenter er metaleksikografisk kun af begrænset interesse. Når de ikke kan opfattes som regulære leksikografiske opslagsværker, skyldes det, at de ikke falder ind under den ovennævnte funktionsteoretiske definition af *leksikografisk opslagsværk*. Værkerne formidler ganske enkelt ikke bestemte typer af data til bestemte typer af brugere, som befinder sig i en bestemt type brugersituation og gennem søgning i det pågældende værk kan udlede informationer med henblik på løsning af bestemte problemer. Kun et meget polemisk standpunkt kan forfægte, at de tre værker er udarbejdet med henblik på genuin informationssøgning.

Nok er Lund Madsen (2006) i en vis udstrækning struktureret som en regulær ordbog med opslagsord fremhævet med fed type og sat i alfabetisk orden – eller, eftersom struktur vedrører både form og indhold, i hvert fald overtager en regulær ordbogs form og fremtoning – men de ord, som kodificeres, dvs. alle de ord, som har lemmastatus i bogen, eksisterer ikke i dansk (formentlig heller ikke i andre sprog, om end det ikke kan udelukkes, at forfatteren har hentet inspiration fra forskellige sprog fra fjerne egne af verden). Form og indhold hænger altså ikke sammen i værket, og det betyder, at en sådan pseudoordbog ikke kan fungere, hvad den i øvrigt heller ikke intenderer i egentlig leksikografisk forstand. Et eksempel fra en tilfældig side ses i det følgende:

Ladyekabid (adj)

Den uhyggelige fornemmelse af at befinde sig i venteværelset hos tandlægen, når man i virkeligheden bare står i en opgang, der lugter ligesådan.

Läe (v)

At prutte under dynen og derefter lette på den for at lugte.

[...]

alderen 1-3, og for en stor dels vedkommende også billedordbøger til små børn, dvs. børn i alderen 4-7: Man kan stille sig tvivlende over for, hvorvidt der reelt er tale om en såkaldt *leksikografisk brugersituation*, når et toårigt barn bladrer i en billedordbog (med tykke papsider) beregnet til småbørn, og man kan sætte spørgsmålstegn ved, om et sådant værk kan kaldes et genuint informationssøgningsværktøj uagtet, at dokumentet kalder sig ordbog, og uagtet, at det reelt er bygget op som en regulær billedordbog (som regel dog med visse modifikationer). Den slags værker er vel tænkt til at bladre frem og tilbage i snarere end til at slå op i med henblik på decideret og systematisk informationssøgning.

Lafanisul (s)

En person som blokerer udgangen på en bus, fordi han er bange for ikke at komme af.

(*Madsens ÆØÅ* 2006:159)

På en lignende måde forholder det sig med Bentzen et al. (1999), som formelt betragtet ser ud som enhver anden alfabetisk ordnet kognitivt-funktionel ordbog, dvs. et leksikon med primærfunktionen 'at yde hjælp til videnstilegnelse' (se bl.a. Tarp 2006; 2007b; 2008a). Men når brugeren her slår op under fx "Abracadabra", "Afmagt" og "Aldrig", som er nogle af de første opslagsord, bliver vedkommende ikke præsenteret for artikler, som disse kendes fra eksempelvis monolingvale, kognitivt-funktionelle universalordbøger som *Gyldendals leksikon* (bind 1-3, 2002) eller fra monolingvale primært kommunikativt-, men delvis også kognitivt-funktionelle modersmålsordbøger som *Den Danske Ordbog* (bind 1-6, 2003-2005). Da de andre artikler er for lange, kan her kun artiklen "Aldrig" gengives:

Aldrig. En slags udtryk som 37-årige gravide kvinder ofte anvender (og som indebærer, at de siger *nej tak* uden at være arrogante) når de bliver spurgt, om de vil spille saxofon offentligt for et publikum på mindre end 50.000 betalende tilskuere. De fleste tilfælde er observeret i Nordamerika, fortrinsvis i Boston og Cleveland. *CHer*

Se: Nej.

(*Brøndums Encyklopædi* 1999:11)

Ikke i alle tilfælde er opslagsord og artikelindhold så fjernt fra hinanden som i ovenanførte eksempel; ofte skriver den pågældende artikelforfatter faktisk lidt om selve det emne eller ord, som figurerer som opslagsord til den givne artikel. Men det er i reglen bevidst personligt, subjektivt og har ingen reel nytteværdi i forhold til genuin informationssøgning (og det er netop heller ikke meningen, dvs. i forhold til værkets koncept).

4. Ikke-ordbøger, som er ordbøger

Ordbøger/leksika, som ikke forstår sig selv som ordbøger, leksika eller encyklopædier, men som i overensstemmelse med den her givne definition

af termen *leksikografisk opslagsværk* – dvs. overensstemmende med det dokumentfunktionalistiske standpunkt – vitterligt er leksikografiske opslagsværker, findes der en del af (se Pálfi 2010). Og de er metaleksikografisk set af stor interesse, bl.a. fordi de fortæller os en del om, hvordan leksikografiske resurser reelt kan eller (endnu) ikke kan fungere. Som eksempel skal her nævnes blot ét dokument: *Vesteuropas insekter*, dvs. Chinery (1998).

Bogen er overvejende bygget op af sammenhængende dobbeltsider. Sidst i bogen (s. 310-320) findes et register, som er uundværligt, da de forskellige insekter, som behandles i værket, er ordnet systematisk i grupper. I bilaget til nærværende bidrag ses siderne 68-69. Det drejer sig om en af de nævnte dobbeltsider bestående af en tekstsider samt en billedsider. Både tekstsiden og billedsiden er næsten som taget ud af en universalordbog eller en zoologisk fagordbog beregnet til lægfolk og semifagfolk. På billedsiden findes illustrationer af en række ørentvister, på tekstsiden bliver de i hver deres "artikel" kort beskrevet mht. kendemærker, adfærd, udbredelse, fødeindtagelse etc. For de flestes vedkommende angives både det danske og det latinske navn. Tekstsiden indledes i øvrigt med en kort overordnet artikel eller delartikel.

Chinery (1998) er et værktøj udarbejdet med det formål at tilfredsstille specifikke typer af punktuelle informationsbehov, der kan opstå hos specifikke typer af potentielle brugere i specifikke typer af ekstra-lexikografiske situationer (jf. Bergholtz/Tarp 2002 og Tarp 2006 *et passim*). Dvs. det drejer sig om et værk, som er konciperet med det mål for øje at formidle bestemte typer af data til bestemte typer af brugere, som befinder sig i bestemte typer af brugersituationer – i dette tilfælde primært situationer kendetegnet ved (1) videns-, (2) verificerings- og (3) receptionsproblemer – og som gennem søgning i værket kan hente data, ud fra hvilke der kan udledes informationer med henblik på løsning af bestemte problemer (i dette tilfælde videns- og forståelsesproblemer). Chinery (1998) er et leksikografisk opslagsværk, uagtet at værket ikke kaldes ordbog, leksikon, encyklopædi eller lignende, uagtet at værket ikke forstår sig selv som noget sådant – hverken i titlen, omslagsteksten eller i de indledende tekster nævnes, at værket er en ordbog eller et leksikon – og uagtet, at værket ikke ser ud som en traditionel ordbog som fx *Jysk Ordbog* (1965-1979/onlineudgave 2000ff).

Ørentviste Orden Dermaptera

Aflange insekter med "tang" dannet af cerci, som oftest er stærkt krummede hos hannen og mere lige hos hunnen, hvor de ofte netop mødes eller krydser en anelse over i midtlinien. Forvinger korte og læderagtige. Bagvinger meget tynde, kompliceret sammenfoldede under forvingerne, rager ofte ud bag dem i hvile. Mange arter dog uden bagvinger, nogle også uden forvinger. Selv de fleste fuldtvingede arter flyver sjældent. De fleste er nataktive jordoverfladedyr, der lever af døde dyre- og plantedele. Skjuler sig om dagen under sten og i sprækker. Mange arter kan findes som voksne hele året, skønt de er inaktive i de koldeste måneder. Hos de fleste arter vogter hunnen æggene, nogle også nymferne, til de er ret store. Nymferne ligner de voksne, men har meget tynde cerci. Ny-hudskiftede individer hvidlige eller gullige. Af de ca. 1300 kendte arter lever ca. 35 i Europa, 5 i DK.

Anisolabis maritima Carcinophoridae. Helt vingeløs. Kroppens underside rødbrun. Hannens cerci asymmetriske. Under opskyl ved hav- og flodkyster, også i fugtig skov. 3-9. S, indslæbes undertiden med skibe til andre egne.

Euborellia moesta. Forvinger reducerede til små lapper på brystets sider. Hannens cerci asymmetriske, hunnens kraftige og holdes som regel lukket sammen. Følehorn oftest 18-leddede. Blandt faldne blade. **E. annulipes**. Blegere end *moesta*, uden spor af forvingerne. Følehorn oftest 16-leddede. Under sten på fugtige steder. 6-10. S., indslæbes undertiden med varer nordpå.

- **Lille Ørentvist** *Labia minor* Labiidae. Europas mindste ørentvist. Flyver gerne. Nær menneskeboliger, især kompostdynger, møddinger, lossepladser.

Marava arachidis. Bagvinger oftest meget små eller manglende. Tropisk, men etablerer sig undertiden for en tid i bagerier og andre bygninger i Europa, mest i S.

- △ **Sandørentvist** *Labidura riparia* Labiduridae. Europas største ørentvist. Sandede steder, især hav- og flodkyster; graver lange gange i sandet eller skjuler sig under opskyl. Også på lossepladser. Delvis rovdyr. Mest S, lokal i M.

Nala lividipes. Lidt dunet, temmelig flad. Forvinger med påfaldende parallelle rande, bagkroppen oftest parallelsidet. Pronotums bagrand afrundet. Nedfaldne blade o.l. 6-9. SV.

Familien Forficulidae Den største familie. 2. fodled udvidet, hjerteformet (se nedenfor). Oftest fuldtvinget. *Forficula*-arterne er primært vegetarer, kan findes højt oppe i træer og buske hele sommeren.

Chelidura aptera. Forvinger danner kravelignende lapper; bagvinger mangler. Hannens cerci meget lange, uden tænder. Hunnen som regel meget lysere. Under sten på N-skråninger i Alperne. 7-10. **C. pyrenaica** ligner, men hannens cerci korte og krumme; hunnen oftest mørk. 6-10. Pyrenæerne.

- **Skovørentvist** *Chelidurella acanthopygia*. Forvinger kravelignende; bagvinger mangler. Begge køns cerci meget tynde. I skove, ofte højt oppe i træerne.

Anechura bipunctata. Forvinger længere end pronotum. Hannens cerci ikke flade ved grunden, nedadbøjede i spidsen. Hunnens cerci tydeligt overkrydsende i spidsen. Under sten i højland. 6-10. S & M.

Pseudochelidura sinuata. Forvinger højst så lange som pronotum, bagrand meget skrå. Bjerger i SV, under sten og blandt vissent græs.

- **Buskørentvist** *Apterygida media*. Bagvinger rudimentære. Kravler gerne op i planter, ynder som *Forficula*-arterne at sidde i blomster og gumle på kronblade.

- **Almindelig Ørentvist** *Forficula auricularia*. Europas og DKs almindeligste ørentvist. Hannens cerci brede og afladede ved basis, med en tand ved enden af den flade del. Bagvinger rager ud bag forvinger.

F. decipiens. Bagvinger helt skjult. Den flade del af hannens cerci ca. 1/3 af længden. S & M.

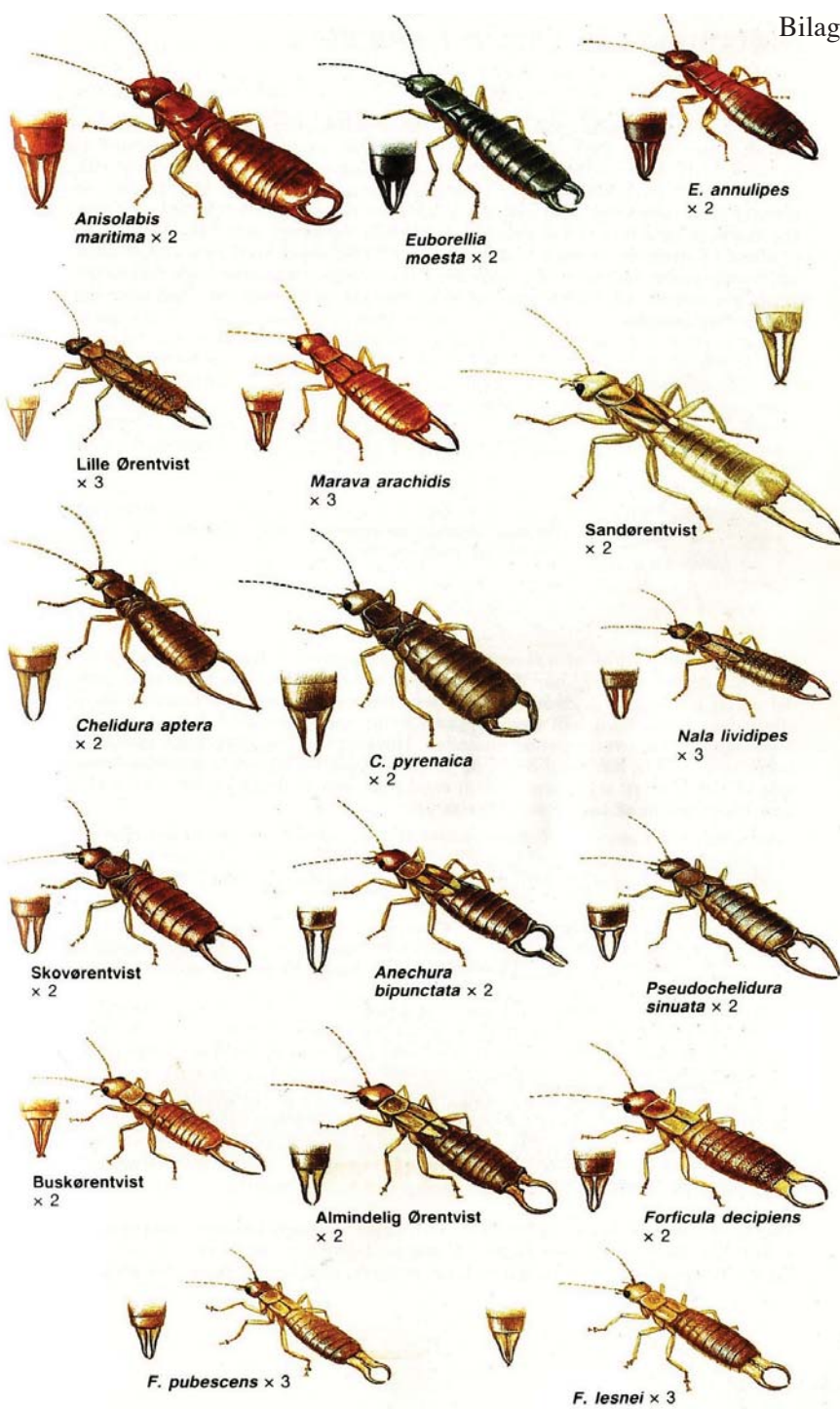
F. pubescens er dunet. Den flade del af hannens cerci > 1/2 af længden. Fugtige steder. S.

F. lesnei er lidt større. Den flade del af hannens cerci ca. 1/2 af længden. S & M.

Hun af Almindelig Ørentvist vogter sine æg. Hendes idelige slikken holder æggene fri for svampesporer.

Bilag

5. Bibliografi

5.1 Leksikografiske opslagsværker

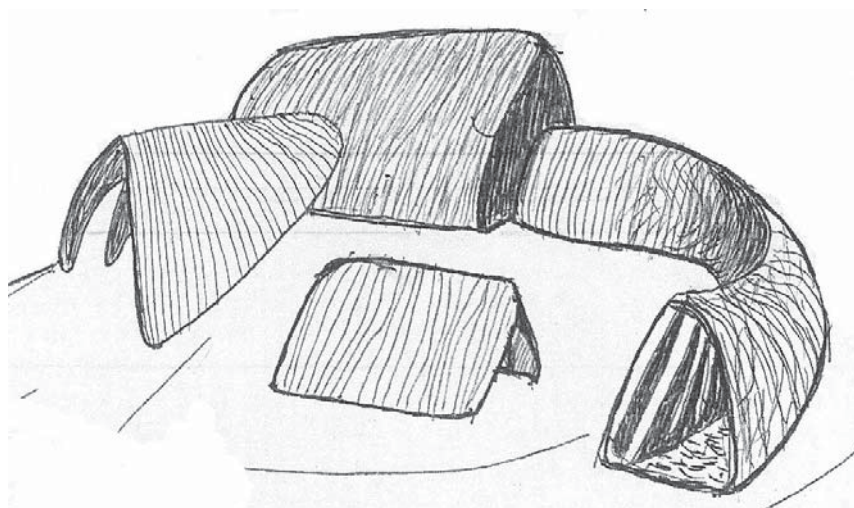
- Chinery, Michael (1998) *Vesteuropas insekter*. På dansk ved Henrik Enghoff. Forlagsredaktion: Axel Kielland. 2. udgave, uændret optryk. København: Gad.
- Pálfi, Loránd-Levente (2010) *Leksikon over ordbøger og leksika*. Under medvirken af Johnny Finnssøn Lindholm. 1. udgave, 1. oplag. København: Frydenlund.

5.2 Anden litteratur

- Andersen, Axel (2004) *Veje til viden: håndbog i informationssøgning*. Redaktion: Marie-Louise Hammer. 1. udgave, 3. oplag. København: Gyldendal
- Bentzen, Peer/Niels Lyngsø/Iselin C. Hermann/Astrid Pejtersen/Morten Søndergaard (red.) (1999) *Brøndums Encyklopædi*. 3. udgave, 1. oplag. København: Aschehoug.
- Bergenholtz, Henning (1995) Leksikografi. Hvad er det?, i: *Nordiske studier i leksikografi 3: Rapport fra Konferanse om leksikografi i Norden, Reykjavík, 7.-10. juni 1995*. Ásta Svavarsdóttir, Guðrún Kvaran, Jón Hilmar Jónsson (red.). Reykjavík: Nordisk Forening for Leksikografi:37-49.
- Bergenholtz, Henning/Sven Tarp (2002) Die moderne lexikographische Funktionslehre. Diskussionsbeitrag zu neuen und alten Paradigmen, die Wörterbücher als Gebrauchsgegenstände verstehen, i: *Lexicographica* 18:253-263.
- Harsberg, Nete/Tina Sakura Bestles (2009) *Nissernes bog: et leksikon af eventyrlig art kun for nisser*. København: Danmarks Radio.
- Hjorth, Ebba (2008) En velfungerende u-ordbog med skønhedspletter. Anmeldelse af Eva Meile og Birgit Meister: *Salmeordbogen*. Salmernes ord og udtryk forklaret i et nutidigt sprog (Borgen 2007, 586 sider, 349 kr.), i: *LEDA-Nyt* 45:24-27.
- Lund Madsen, Anders (2006) *Madsens ÆØÅ: Ordbog over ting, som der sjovt nok endnu ikke findes ord for. Nu også med ord, som der sjovt nok ikke findes ting for!* 6. udgave, 1. oplag. København: Aschehoug.
- Pálfi, Loránd-Levente (2008) Hurtigere heste? En kommentar til Ebba Hjorths anmeldelse af *Salmeordbogen* i *LEDA-Nyt* nr. 45, i: *LEDA-Nyt* 46:33-37.
- Pálfi, Loránd-Levente/Erzsébet Stokholm (2009) Mi a lexikográfia?, i: *Szótárírás és szótárírók*. Zsuzsanna Fábíán (red.). Budapest: Akadémiai Kiadó:145-163. (Lexikográfiai füzetek, 4).
- Tarp, Sven (2006) *Leksikografien i grænselandet mellem viden og ikke-viden. Generel leksikografisk teori med særligt henblik på lærerleksikografi*. Bind I-II [Doktorafhandling]. Århus: Center for Leksikografi.
- Tarp, Sven (2007a) Hvad er en ordbog?, i: *Dansk Noter* 2/2007:54-57.
- Tarp, Sven (2007b) Lexicography in the Information Age, i: *Lexikos* 17:170-179.

- Tarp, Sven (2008a) *Lexicography in the Borderland Between Knowledge and Non-Knowledge: General Lexicographical Theory with Particular Focus on Learner's Lexicography*. Tübingen: Niemeyer. (Lexicographica Series Maior, 134).
- Tarp, Sven (2008b) The Third Leg of Two-legged Lexicography, i: *Hermes: Journal of Language and Communication Studies* 40:117-131.
- Tarp, Sven (2008c) Leksikografi i går, i dag og i morgen, i: *DF Revy* 31:4, 4-7.

Loránd-Levente Pálfi
forskningsassistent
Center for Leksikografi
Handelshøjskolen
Aarhus Universitet
llp@asb.dk

Om dansk sprogforskning i øvrigt

Henrik Galberg Jacobsen

Sprogpolitikeren Peter Skautrup

Peter Skautrup er først og fremmest kendt som sprogforskeren der i bl.a. værket *Det danske sprogs historie* (Skautrup 1944-1970) har beskrevet den danske sproghistorie. Skautrup var imidlertid ikke bare den rent objektive iagttagere og formidler af den sproghistoriske udvikling, men han var samtidig sprogpolitisk aktør og dermed selv en del af den danske sproghistorie, nærmere bestemt af sprogrøgtshistorien og sprognormshistorien. I denne artikel fokuserer jeg på Peter Skautrup som sprogpolitiker fra han i 1941 blev medlem af Dansk Forening til Nordisk Sprogrøgt, der arbejdede for at nærme dansk ortografi og ordforråd til de andre nordiske sprog, og til han 20 år senere gik af som formand for Dansk Sprognævn, for hvis oprettelse i 1955 han havde spillet en vigtig rolle.¹ Jeg kommer derimod ikke nærmere ind på Skautrups forskningspolitiske og forskningsorganisatoriske indsats som grundlægger af Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning og som organisator af og deltager i indsamlingen af jysk dialektmateriale, herunder samarbejdet mellem det århusianske dialektinstitut og det københavnske Udvalg for Folkemaal. Se nærmere om denne side af Skautrups virke i Inger Schoonderbeek Hansens artikel her i bogen.

Skautrup og den nordiske sprogrøgt

Første gang vi støder på Peter Skautrups navn i en sprogpolitisk sammenhæng, er i en lille 4-sidet agitationspjece fra oktober 1941 med titlen *Nordisk Samling om Nordens Sprog!*. Den var udsendt af Dansk Forening til Nordisk Sprogrøgt, der var stiftet samme sommer, og som havde til

¹ Artiklen bygger i udstrakt grad på de relevante afsnit i min disputats (Galberg Jacobsen 2010), specielt afsnittene 2.34.9-2.34.14 (s. 169-178), 2.35.3 (s. 182-184), 2.38.1-2.38.3 (s. 191-194), 2.40.1 (s. 199-200) og 2.41.1-2.41.3 (s. 201-206).

formål “at virke for bevarelse og fremme av det danske sprogs nordiske karakter”. Sprogrøgtsforeningens formålsparagraf har i vedtægterne denne ordlyd:

Foreningens formål er på saglig og videnskabelig grund at virke for bevarelse og fremme av det danske sprogs nordiske karakter.

Foreningen vil modarbejde retskrivningsændringer, som fjerner dansk skriftsprog fra de øvrige nordiske skriftsprog, og virke for retskrivningsreformer, som giver mere ligeartede ordbilleder[.]

Foreningen vil arbejde for, at det fælles ordforråd øges. Arbejdet skal gå ud på, at

- a) holde fællesord i live (herunder dialektord),
- b) optage glemte fællesord, som lever i de andre nordiske sprog,
- c) skabe ligeartede ord for nye foreteelser og
- d) fremme lån fra andre nordiske sprog.

Endelig vil foreningen virke for en tydelig udtale av det danske sprog.

(*Nordsprø. 19.6.1941*, § 2).

Skautrup er i agitationspjecen fra oktober 1941 opført som en af de nordiske filologer der havde givet tilsagn om at hjælpe til “ved den nærmere Udarbejdelse af Foreningens Forslag om den tilstræbte sproglige Fornyeelse”. Blandt de andre filologer der havde stillet deres fagkundskab til rådighed for foreningen, kan nævnes cand.mag. Anders Bjerrum, professor, dr.phil. Johs. Brøndum-Nielsen, magister Kristian Hald, dr.phil. Marius Kristensen og adjunkt Erik Oxenvad. I spidsen for dette korps stod professor, dr.phil. Viggo Brøndal og cand.mag. Jørgen Glahder, der var redaktør ved *Ordbog over det danske Sprog* og desuden redaktør af den officielle danske retskrivningsordbog. Foreningens hjemsted var København, men der blev også oprettet lokalforeninger i Århus og Odense. Og da der i juni 1942 blev oprettet en lokalforening i Århus, var det Peter Skautrup der blev leder af Århus-afdelingens sproglige udvalg, og på den måde blev han også involveret i bl.a. udarbejdelsen af foreningens lister med nordiske og unordiske ord (se nærmere nedenfor).

Retskrivningsudvalget

I 1920 havde Undervisningsministeriet nedsat et såkaldt “staaende Retskrivningsudvalg”. Det var et udvalg der skulle redigere og udgive

den officielle danske retskrivningsordbog, og som altså hvad specielt retskrivningen angår, kan ses som en forgænger for Dansk Sprognævn. Den gennemgående skikkelse i Retskrivningsudvalget var Jørgen Glahder, der var udvalgets sekretær i hele dets levetid indtil det blev opløst i 1948. Og det var som nævnt også ham der var redaktør af den officielle retskrivningsordbog, hvis 1. udgave blev udsendt allerede i 1923, og som havde titlen *Dansk Retskrivningsordbog*.

Retskrivningsudvalget var fra starten og specielt i sine første år progressivt og reformivrigt. Flertallet i udvalget gik fx ind for indførelse af de små begyndelsesbogstaver i substantiverne, for fordanskning af skrivemåden af fremmedord og for en udligning af stumt *d* og dobbeltkonsonant i de forskellige bøjningsformer af *kunne*, *skulle*, *ville*. Og udvalget var øjensynlig også *for* progressivt og reformivrigt efter ministeriets mening. I hvert fald kom det aldrig igennem med nogen af sine reformforslag.

Skautrup og Retskrivningsudvalget – og Brøndum-Nielsen

I 1942 var Retskrivningsudvalgets formand, Kr. Sandfeld, død efter kun et år på formandsposten. Udvalget skulle derfor have et nyt medlem og en ny formand. Og her kommer så Peter Skautrup ind i billedet. Sandfeld havde været repræsentant for Københavns Universitet, og som ny universitetsrepræsentant indstillede udvalget nu Peter Skautrup fra det unge Aarhus Universitet (indviet 1928). Når man indstillede Skautrup, var det bl.a. fordi man kunne forudse at Københavns Universitet ville udpege professoren i nordiske sprog ved universitetet som nyt medlem og ny formand. Han hed Johannes Brøndum-Nielsen, og ham ville de tilbageværende medlemmer af udvalget gerne undgå. De var – som Jørgen Glahder udtrykte det i et privat brev til Skautrup – “så bange for B-N som for fanden selv” (*Glahder 15.1.1943*). Så de satte deres lid til at Skautrup ville lade sig beskikke som medlem og vælge som formand.

Når Retskrivningsudvalget var bange for at få Brøndum-Nielsen ind, var det bl.a. fordi han havde sprogpoltiske synspunkter der var i klar modsætning til den hidtil herskende opfattelse i udvalget. Som ung – fx i disputatsen om sproglig forfatterbestemmelse fra 1914 – havde han ganske vist været ortografisk set stærkt progressiv og havde bl.a. skrevet med små begyndelsesbogstaver i substantiverne, ligesom han havde skelnet mellem ø-tegnene *ø* og *ö* til betegnelse af hhv. den lukkede ø-lyd i fx *øre* og den åbnere ø-lyd i fx *öje*. Men fra 1925 “sadlede han om til samtidens officielle retskrivning” (Karker 2004:191). Og da han i 1942/43 kom på

tale som medlem af og formand for Retskrivningsudvalget, var han for længst etableret som en urokkelig modstander af retskrivningsreformer i almindelighed og indførelse af små begyndelsesbogstaver i særdeleshed.

Skautrup sagde ja til at indtræde i Retskrivningsudvalget, men han blev ikke formand. Og udvalget slap ikke for Brøndum-Nielsen. Tværtimod kan man næsten sige. Et par måneder efter at Skautrup i januar 1943 var startet som medlem, udvidede ministeriet udvalget med to medlemmer fra Københavns Universitet. Den ene var Brøndum-Nielsen, den anden litteraturprofessoren Paul V. Rubow, der ikke var mindre ortografisk konservativ end Brøndum-Nielsen. Og Brøndum-Nielsen blev så samtidig af ministeriet beskikket som formand for udvalget.

Skautrup og Kaalund-Jørgensen

Når det ikke blev Skautrup der blev formand for Retskrivningsudvalget, kan det hænge sammen med at Skautrup faktisk ikke ønskede at være formand. Det ved jeg ikke noget om. Men jeg ved at han kunne være blevet formand hvis han havde opført sig mindre tilbageholdende og gentlemanagtigt på det møde i januar 1943 hvor han deltog for første gang, og hvor den nye formand skulle vælges.

Efter Sandfeldts død havde udvalget i november 1942 valgt F.C. Kaalund-Jørgensen som fungerende formand i udvalget. Han var statskonsulent for folkeskolen (svarende til fx undervisningsinspektøren for gymnasiet) og var erklæret tilhænger af indførelse af bl.a. de små begyndelsesbogstaver i substantiverne. Han foreslog Skautrup på udvalgets møde i januar 1943 overraskende at man indstillede til formand for udvalget, og det blev støttet af forfatterforeningens repræsentant, Inger Bentzon, og af Kaalund-Jørgensen selv. Argumentet for Kaalund-Jørgensen var at han var en praktisk skolemand, og at han boede i København, mens omvendt argumenterne for Skautrup – som blev foreslået af de to andre skolefolk i udvalget, undervisningsinspektørerne for hhv. gymnasieskolen og mellem- og realskolen, Henrik Bang og Otto Bjørneboe – var at det afgørende måtte være at “Udvalget gennem sin Formand ydede fuld videnskabelig Garanti overfor Offentligheden”. Om Skautrups egen holdning til dette spørgsmål står der i udvalgets indstilling af 26.2.1943 til ministeriet:

Stillet overfor Bang og Bjørneboes Forslag erklærede *Skautrup*, at han, dels fordi han boede i Aarhus, dels fordi han var Udvalgets nyeste Medlem, ikke ønskede at lade sig vælge til Formand. Han var yderligere

af den Formening, at det burde være en praktisk Skolemand, der havde Ledelsen, idet den filologiske Sagkundskab saa kunde ydes af det hertil udpegede Medlem samt af Sekretæren. Han vilde derfor stemme paa *Kaalund-Jørgensen*. Hertil sluttede Inger Bentzon sig.

Stillingen i udvalget var altså tre stemmer for Kaalund-Jørgensen og to for Skautrup (sekretær Glahder havde ikke stemmeret). Sådan konkluderede indstillingen til ministeriet, der i øvrigt sluttede med passussen "og da Udvalget ikke kan naa til Ensstemmighed[!], anmoder det Ministeriet om at afgøre, hvorvidt Flertallets Indstilling bør følges".

"Fuldstændig umyndiggørelse"

I Undervisningsministeriet vakte indstillingen opstandelse og forargelse. Man hæftede sig bl.a. ved at Skautrup, "der fm. maa[te] være den selvskrevne Formand", næppe havde stillet sig afvisende over for formandsposten hvis Kaalund-Jørgensen "havde udfoldet sig lidt mere beskedent" og ikke havde stemt på sig selv (*Notat-UVM 2.3.1943 ff.*). Ministeriet fulgte da heller ikke indstillingen og beskikkede altså ikke Kaalund-Jørgensen som formand, men udvidede i stedet udvalget med de to tidligere nævnte københavnerprofessorer, Brøndum-Nielsen og Rubow, og gjorde den førstnævnte til formand. Og i samme brev til Retskrivningsudvalget indskrænkede ministeriet udvalgets kommissorium betydeligt:

I Forbindelse hermed skal man meddele Udvalget, at Ministeriet er kommet til den Erkendelse, at det af principielle Grunde maa anses for rigtigst, at ingen Ændringer, større eller mindre, i Retskrivningen kan ske uden i Henhold til Ministeriets umiddelbare Autorisation. Man vil derfor for Fremtiden have de i Ministeriets Skrivelse af 14. April 1920 fastsatte Bestemmelser om Udvalgets herhenhørende Beføjelser ændret derhen, at Udvalget forelægger Ministeriet nærmere motiveret Indstilling om *enhver* Ændring i Retskrivningen – Forandringer i selve Ordenes Skrivemaade saavel som Formindskelse eller Forøgelse af det hidtil almindelig anvendte Ordforraad – der af Udvalget ønskes gennemført, og at i Overensstemmelse hermed intet optages i fremtidige Udgaver af Retskrivningsordbogen med den til samme knyttede Retskrivningsvejledning, som ikke i Henhold til foranstaaende i Forvejen er godkendt af Ministeriet.

(*Brev 13.4.1943*, citeret efter Undervisningsministeriets koncept; forkortelser opløst af mig).

Retskrivningsudvalget kunne således ikke længere ændre noget i retskrivningsordbogen uden først at spørge i ministeriet. Eller som Skautrup lakonisk noterer i sine retskrivningsudvalgspapirer under datoen 13.4.1943: “fuldstændig umyndiggørelse”.

Sprogrøgtsforeningens ordlister

Det fremgår ikke direkte af de papirer jeg kender, hvad anledningen var til indskrænkningen af kommissoriet. Men der er her grund til at huske på at vi befinder os midt under den tyske besættelse, kun ca. 4 måneder før sammenbruddet af regeringens samarbejdspolitik med den tyske besættelsesmagt. Det er derfor nærliggende at sætte “umyndiggørelsen” i forbindelse med den velvillige indstilling over for Dansk Forening til Nordisk Sprogrøgt ordlister som Retskrivningsudvalget havde givet udtryk for nogen tid før.

I august 1942 havde Dansk Forening til Nordisk Sprogrøgt ansøgt Undervisningsministeriet om at få godkendt foreningens afløsningsordlister sådan at de ord som foreningen anbefalede “med Skønsomhed k[unne] bruges i alle danske Skoleformer” (*RUdvProt.*:104). Ministeriet havde sendt ansøgningen til udtalelse hos Retskrivningsudvalget, der allerede to dage efter gav den sin helhjertede tilslutning og selv foreslog at man med visse undtagelser “i al Almindelighed autoriserede Listen og i Fremtiden optog de manglende Ord i Dansk Retskrivningsordbog” (*Retskrivningsudvalget 10.3.1943*).

Det var ikke så underligt at Retskrivningsudvalget kunne gå helhjertet ind for Sprogrøgtsforeningens ordlister. Af udvalgets seks medlemmer (inkl. sekretæren) var de fire også medlemmer af Sprogrøgtsforeningen (Skautrup, Bjørneboe, Kaalund-Jørgensen og Glahder), og af dem havde to – Glahder og Skautrup – endda været med til at udarbejde listerne.

Nordiske ord og unordiske

Det var primært en anerkendelse af de “nordiske ord” Sprogrøgtsforeningen var ude efter, og det var tilsvarende primært de nordiske ord som Retskrivningsudvalget var indstillet på at tage med i retskrivningsordbogen. Men de nye nordiske ord skulle jo netop bruges i stedet for andre ord, først og fremmest de “unordiske ord”, og de ville dermed i praksis komme til at fortrænge bl.a. en række oprindelig tyske ord. I skemaet “Nordiske og unordiske ord” er der nogle eksempler på nordiske afløsningsord og de unordiske ord som de skulle afløse.

Nordiske ord	Unordiske ord
<i>avgift</i>	† <i>gebyr</i>
<i>bolag</i>	† <i>selskab</i>
<i>flyv</i>	† <i>flyvemaskine</i>
<i>fremme</i>	† <i>befordre</i>
<i>gal</i>	† <i>forkert</i>
<i>grønsager</i>	† <i>gemyse</i>
<i>hændelse</i>	† <i>begivenhed</i>
<i>medgive</i>	† <i>indrømme</i>
<i>nytte</i>	† <i>benytte/betjene sig af</i>
<i>rage</i>	† <i>barbere</i>
<i>styrelse</i>	† <i>bestyrelse</i>
<i>styrteflyv</i>	† <i>stuka(s)</i>
<i>svime</i>	† <i>besvime</i>
<i>synsnævn</i>	† <i>besigtigelseskommission</i>
<i>tiltag</i>	† <i>foranstaltning</i>
<i>vrang</i>	† <i>forkert</i>

Nordiske og unordiske ord. Eksemplerne stammer fra Dansk Forening til Nordisk Sprogrøgts ordlister i *Vort nordiske modersmål, bd. 1, 1942:11-48* og 50-57; korset (†) ved de “unordiske ord” er overtaget fra den oprindelige ordliste, hvor det angiver at det mærkede ord “bør trænges tilbage eller helt udgå av dansk” (s. 11).

Når man ser på eksempler som dem i skemaet, kan det ikke undre hvis Undervisningsministeriet var bange for at de kunne blive en torn i øjet på den tyske besættelsesmagt. Man kan i den forbindelse mærke sig det nye kommissoriums understregning af at der hverken måtte ske “Formindskelse eller Forøgelse af det hidtil almindelig anvendte Ordforraad” uden ministeriets godkendelse. Redaktør Glahder forsøgte senere på året at få tilladelse til nogle få relativt uskyldige ajourføringer af ordforrådet under forberedelsen af et nyt oplag af ordbogen (fx udskiftning af ordene

Aarsprøve, Hestepranger og Mellemtyskland med Aarsskifte, Hestepære og Mellemtid). Resultatet af forsøget blev imidlertid at der blev udsendt et uændret optryk (dvs. 3. udg., 4. opl., 1943), og at ministeriet fastslog at “eventuelle Ændringer [skulle] udskydes til efter Krigens Afslutning” (*Brev 26.10.1943*).

Rabaldermøde og opløsning

Det udvidede Retskrivningsudvalg holdt 30.4.1943 sit første møde under ledelse af den nybeskikkede formand, Johs. Brøndum-Nielsen. Det blev det mest dramatiske møde i Retskrivningsudvalgets historie – jeg omtaler det i min disputats (Galberg Jacobsen 2010:173) som “rabaldermødet” (referatet fra mødet er gengivet in extenso s. 174-175).

Efter rabaldermødet blev der kun holdt yderligere to møder i Retskrivningsudvalget før det blev lukket. På det næstsidste møde 28.4.1944 diskuterede man en ny ansøgning fra Dansk Forening til Nordisk Sprogrøgt om anerkendelse af foreningens ordlister og vedtog efter forslag fra formanden med fire stemmer mod tre at afvise ansøgningen. Skautrup var ikke til stede på mødet. Han havde skriftligt protesteret mod at det var for sent indkaldt, hvad Brøndum-Nielsen havde tilbagevist. (*RUdvProt.*:113).

Første gang Retskrivningsudvalget mødtes efter befrielsen i maj 1945, var 23.1.1946. På mødet – udvalgets 39. og dets sidste officielle møde – drøftede man bl.a. de store og små begyndelsesbogstaver. En afstemning om spørgsmålet viste at fire medlemmer var for bevarelse af de store begyndelsesbogstaver, bl.a. Brøndum-Nielsen og Rubow, mens fire var for afskaffelse af dem, bl.a. Jørgen Glahder (der her for første gang deltog som stemmeberettiget medlem) og Skautrup.

Kaalund-Jørgensen ville utvivlsomt også have stemt for de små bogstaver, men han havde “Ferie fra sit Embede [og] var ikke tilkaldt” (*RUdvProt.*:117). Det havde nu næppe betydet noget hvis afstemningsresultatet i stedet var blevet 5 – 4. Ministeriet havde tidligere vist sig utilbøjeligt til at agere på delte indstillinger fra udvalget.

Når Kaalund-Jørgensen var på ferie og ikke var blevet indkaldt til mødet, hang det sammen med at han under retsopgøret efter besættelsen var blevet anklaget for at have været lovlig imødekomende i det kulturelle samarbejde med besættelsesmagten. Der var blevet rejst tjenestemandssag mod ham, og han var blevet frikendt, men der blev ved med være modstand

mod ham, og i Retskrivningsudvalget nægtede Brøndum-Nielsen, Rubow og Skautrup – der retskrivningsmæssigt var uenige, men her kunne mødes i det nationale – at samarbejde med Kaalund-Jørgensen. Det betød at udvalget i praksis nu var helt uarbejdsdygtigt. Og i efteråret 1948 havde Undervisningsministeriet fået nok og ophævede udvalget den 18. oktober.

Hartvig Frischs retskrivningsreform

I mellemtiden var Hartvig Frisch i november 1947 blevet undervisningsminister og havde i foråret 1948 (22. marts) med sin retskrivningsreform indført de små begyndelsesbogstaver i substantiverne, bolle-å i stedet for dobbelt-*a* og præteritumsformerne *kunne*, *skulle* og *ville* med dobbelt konsonant. I arbejdet med at forberede reformen havde han ikke kunnet (og heller ikke villet) trække på det handlingslammede Retskrivningsudvalg, men havde i høj grad støttet sig til Peter Skautrup.

Hartvig Frisch bad fx Skautrup om et responsum vedrørende præteritumsformerne *kunne/kunde* osv. og modtog i februar 1948 den ønskede redegørelse. Heri anbefalede Skautrup at man som fællesformer i infinitiv og præteritum indførte formerne med *d* og ikke dem med dobbeltkonsonant, ud fra den betragtning at den almindelige fejl var at de relativt sjældne infinitivformer blev skrevet med *d*, mens det ikke var en almindelig fejl at de langt hyppigere præteritumsformer blev skrevet med dobbeltkonsonant. Det betød også en del for Skautrup – ligesom det gjorde for mange andre filologer der ellers var positive over for retskrivningsreformen – at man på den måde kunne bevare et dentalsuffiks i præteritumsformerne. Men her skar ministeren altså igennem og indførte skrivemåderne med dobbeltkonsonant som de nye fællesformer uanset Skautrups anbefaling af *nd*- og *ld*-formerne.

Så havde Skautrup mere held med at præge de nye regler for store og små bogstaver. Han havde allerede i december 1947 sendt undervisningsministeren et særtryk af sin artikel om de store og små bogstavers historie, inkl. Sprogrøgtsforeningens *Nye regler for brugen av små og store begyndelsesbogstaver*, som oprindeligt var udarbejdet af Skautrup selv (Skautrup 1948). Og i begyndelsen af marts 1948 leverede han efter opfordring fra ministeren og sammen med Højberg Christensen og Glahder et udkast til den samlede bekendtgørelse der blev udsendt som Hartvig Frischs retskrivningsbekendtgørelse 22. marts.

Nye retskrivnings(ordbogs)udvalg 1948 og 1953

Samtidig med at Retskrivningsudvalget blev ophævet i oktober 1948, nedsatte Undervisningsministeriet et nyt udvalg der skulle redigere en ny udgave af retskrivningsordbogen og indarbejde de ændringer der fulgte af retskrivningsreformen i foråret. Udvalget fik nu atter lov til på egen hånd at foretage mindre retskrivningsændringer, men mindede i sin personsammensætning for meget om det gamle udvalg til at det kunne fungere. Det havde således stadig på den ene fløj Brøndum-Nielsen og Rubow og på den anden fløj Skautrup og Glahder som medlemmer. Brøndum-Nielsen var ganske vist ikke længere formand, det var i stedet ministeriets mand, undervisningsinspektør for gymnasieskolen Højberg Christensen, der retskrivningspolitisk hørte til på Skautrups og Glahders fløj. Jeg vil ikke gå i detaljer med trakasserierne i det nye udvalg, men blot nævne som et eksempel at da udvalget skulle drøfte om det nyindførte bolle-å skulle stå først eller sidst i alfabetet – det havde man ikke fået med i 1948-bekendtgørelsen – så nægtede Brøndum-Nielsen og Rubow at spille med på de givne præmisser og krævede i stedet at man løste problemet ved simpelthen at genindføre det gode gamle dobbelt-a – det vidste man jo hvor skulle stå (se evt. nærmere i Galberg Jacobsen 2010:191-195).

1948-udvalget blev ophævet i november 1953 og et nyt, som jeg kalder 1953-Retskrivningsordbogsudvalget, blev nedsat et par dage efter, nu med en mere samarbejdsduelig sammensætning: Skautrup, Glahder og Højberg Christensen kom med igen, og Brøndum-Nielsen og Rubow blev droppet, og i stedet indtrådte som repræsentant for Stednavneudvalget professor Kristian Hald, Københavns Universitet. Derudover blev rektor Erik Oxenvad medlem – han havde allerede i 1948, efter retskrivningsreformen, udgivet sin egen lille retskrivningsordbog med den nye retskrivning og havde i øvrigt ordbogserfaring fra sin medvirken ved *Nudansk Ordbog*, der netop var udkommet i september 1953.

Og det var effektive folk man havde fået fat i denne gang. Glahder tog sig af selve ordbogen og Oxenvad af Retskrivningsvejledningen, og sidst i 1955 kunne Dansk Sprognævn, der var blevet oprettet samme forår, så udsende den første officielle danske retskrivningsordbog med små begyndelsesbogstaver i substantiverne og bolle-å.

Dansk Sprognævn 1

Men inden da skulle Dansk Sprognævn jo altså lige oprettes. Og her spillede Peter Skautrup også en vigtig rolle. Da han af undervisningsministeren, der nu hed Julius Bomholt, i 1953 var blevet bedt om at indtræde i

1953-ordbogsudvalget, havde han pænt sagt ja tak. Men han benyttede samtidig lejligheden til "at fremhæve det ønskelige i, at denne nye udgave af retskrivningsordbogen til sin tid må blive udgivet af et af ministeriet forinden nedsat dansk sprognævn" (*Skautrup 27.11.1953*). Samtidig annoncerede han at han – "i forbindelse med fagkolleger i København" (se nærmere nedenfor) – i den allernærmeste fremtid ville fremkomme med et forslag til et sådant sprognævn.

Hermed havde Skautrup genstartet en sag som han også tidligere havde været med til at få på dagsordenen. Allerede i 1948 havde han sammen med Jørgen Glahder og Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs administrator, Lis Jacobsen, rejst sagen over for undervisningsminister Hartvig Frisch og havde udarbejdet forslag til organisation og budget mv. for et ministerielt dansk sprognævn og sendt det til Frisch.

Og ministeren var faktisk gået i gang med at lade udarbejde et egentligt lovforslag om oprettelsen af et dansk sprognævn, der bl.a. skulle overtage de "funktioner og opgaver, der tidl. ha[vde] været henlagt til retskrivningsudvalget" (*Lovfors.-DSN 15.9.1949*). Forslaget nåede imidlertid aldrig at blive fremsat i Folketinget, formentlig på grund af Hartvig Frischs sygdom og hans død i februar 1950.

De københavnske fagkolleger

I 1953 tog Peter Skautrup altså sagen om et dansk sprognævn op igen. Og han prøvede også at få to af sine københavnske professorkolleger, nemlig Kristian Hald og Paul Diderichsen, med på idéen – derimod forståeligt nok ikke Brøndum-Nielsen, som i øvrigt allerede under høringsrunden forud for Hartvig Frischs gamle forslag i 1949 havde fået Københavns Universitet til efter indstilling fra Det Filosofiske Fakultet at fraråde oprettelsen af et ministerielt dansk sprognævn.

Det var nu heller ikke fordi Diderichsen og Hald var specielt slikne efter at komme med i et dansk sprognævn. Diderichsen skrev bl.a. til Skautrup: "Desuden nærer jeg en dyb uvilje mod alt det kævl der opstår af ligegyldige tvistemål i sprogsager. Hvis du ønsker en aktiv nordisk sprogpolitik, så vil du finde mig næsten så konservativ (om ikke så fanatisk) som de to herrer [dvs. Brøndum-Nielsen og Rubow] der nu er manøvreret ud" (*Diderichsen 13.1.1954*). Også Kristian Hald havde alvorlige reservationer, specielt mht. det nordiske: "Og jeg vil heller ikke lægge Skjul paa, at jeg nærer en vis Frygt for, at Nævnets Flertal vil indføre Ændringer i nordisk Retning langt ud over, hvad jeg har Sympati for..." (*Hald 25.1.1954*; prikkerne er Halds). Diderichsen og Hald var desuden

enige om at henvendelsen til ministeriet om et sprognævn burde komme fra Retskrivningsudvalget (dvs. 1953-Retskrivningsordbogsudvalget), og ikke fra en lille professorgruppe.²

Dansk Sprognævn 2

Skautrup gik derefter videre med sagen og bearbejdede undervisningsminister Julius Bomholt. Og for at gøre en lang historie meget kort, så endte bestræbelserne med at Bomholt i foråret 1955 oprettede Dansk Sprognævn og udpegede Peter Skautrup som formand for nævnet. Fra den position kunne han så fortsætte træfningerne med bl.a. Brøndum-Nielsen, der stadig efter Sprognævnets oprettelse kæmpede for den gamle retskrivning – nu også som formand for foreningen Dansk Sprogværn, der bl.a. havde til formål “at arbejde for Bibeholdelse af den til 1948 officielt gældende Retskrivningsnorm” (*Dansk Sprogværn*, bd. 1:2 (april 1955)). Det gjorde foreningen bl.a. ved i august 1955 at opfordre undervisningsminister Bomholt til at genindføre skrivemåderne med *d* i præteritumsformerne *kunne*, *skulle* og *ville*. Undervisningsministeren forelagde opfordringen for Sprognævnet, der efter en længere drøftelse vedtog at indstille til ministeriet at afvise den – hvad ministeriet da også gjorde.

Skautrup var formand for Dansk Sprognævn i 6 år indtil foråret 1961 og var i den periode med til at tegne Sprognævnets profil som ikke bare et organ for dansk sprogrøgt, men i høj grad også et organ for nordisk sprogrøgt. Det overordnede sprogpoltiske sigte med dette arbejde var at styrke det nordiske sprogfællesskab ved at søge at nærme de nordiske sprog, specielt dansk, norsk og svensk, til hinanden – eller i det mindste søge at hindre at de fjernede sig yderligere fra hinanden. Disse samnordiske bestræbelser, der specielt i de første 10-15 år af Dansk Sprognævns levetid indtog en fremtrædende plads blandt nævnets arbejdsopgaver, kommer jeg ikke nærmere ind på her, men henviser i stedet til artiklen “Nordisk sprogsamarbejde” i Galberg Jacobsen 2005:72-80.

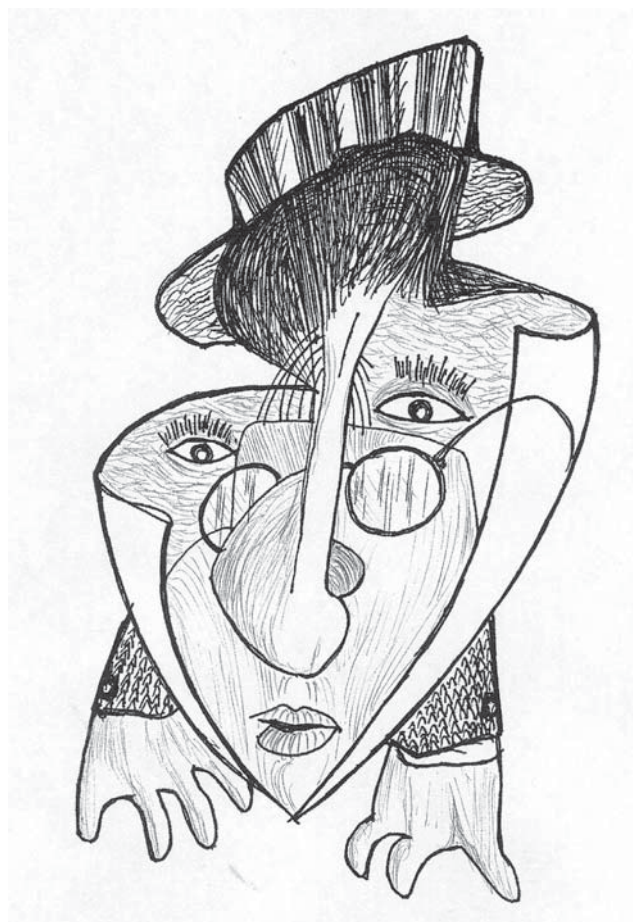
Litteratur

Kursiverede korthenvisninger i teksten ovenfor (fx *Nordsprø. 19.6.1941*) henviser til den alfabetiske bibliografi i Galberg Jacobsen 2010:875-1059.

² Ingen af de to professorer undgik dog deres sprognævnsskæbne. Paul Diderichsen efterfulgte i 1961 Peter Skautrup på formandsposten og var formand for Dansk Sprognævn til sin død i 1964, og Kr. Hald var medlem af nævnets repræsentantskab 1955-1976 og af nævnets arbejdsudvalg 1955-1961.

- Bjerrum, Marie (1983) **Skautrup**, Jens **Peter** Andreas, i: *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., bd. 13:416-417.
- Festskrift til Peter Skautrup 21. januar 1956*, 1956 (med bibliografi, s. 411-419).
- Galberg Jacobsen, Henrik (1973) *Sprogrøgt i Danmark i 1930'erne og 1940'erne*. København: Gyldendal/Dansk Sprognævn.
- Galberg Jacobsen, Henrik (1974) *Dansk sprogrøgtslitteratur 1900-1955*. København: Gyldendal/ Dansk Sprognævn.
- Galberg Jacobsen, Henrik (2005) *På sproglig grund. Dansk Sprognævn fra a til å 1955-2005*. Odense: Syddansk Universitetsforlag/Dansk Sprognævn.
- Galberg Jacobsen, Henrik (2010) *Ret og Skrift. Officiel dansk retskrivning 1739-2005*, bd. 1-2. Odense: Syddansk Universitetsforlag/Dansk Sprognævn.
- Karker, Allan (2004) Reaktionær retskrivning, i: *På godt dansk. Festskrift til Henrik Galberg Jacobsen i anledning af hans 60 års fødselsdag den 4. februar 2004*. Jørgensen, Henrik og Peter Stray Jørgensen (red.). Århus: Wessel og Huitfeldt:191-193.
- Skautrup, Peter (1944-1970) *Det danske sprogs historie*, bd. 1-5. København: Gyldendal/Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Skautrup, Peter (1948) De store bogstavers historie, i: *Sprog og Kultur* 16, hæfte 1-2:1-28 (med "Vejledende regler for brugen av stort begyndelsesbogstav", s. 21-26).
- Skautrup, Peter (1953) Å-ets historie, i: *Seksten Århusrids tilegnede borgmester Sv. Unmack Larsen*. Århus:291-315. Optrykt i Skautrup 1976:141-162.
- Skautrup, Peter (1954) Af den danske retskrivningsreforms forhistorie. En episode, i: *Elias Wessén 15 april 1954*. Lund:194-204. Optrykt i Skautrup 1976:170-178.
- Skautrup, Peter (1976) *Dansk sprog og kultur. Udvalgte afhandlinger og artikler 1921-1971*. København: Gyldendal.
- Skautrup, Peter (1980) Dansk Sprognævn – Forhistorien, i: *Ord til andet. Iagttagelser og synspunkter* 2. København: Gyldendal/Dansk Sprognævn:9-14.
- Aakjær, Svend (1942) **Skautrup**, Jens **Peter** Andreas, i: *Dansk Biografisk Leksikon*, 2. udg., bd. 22:75-76.

Henrik Galberg Jacobsen
professor
Institut for Sprog og Kommunikation
Syddansk Universitet
galberg@language.sdu.dk

Ole Lauridsen

Det går vanvittig godt med sproget

Om populærvidenskabelig formidling på DR's P4

I godt 10 år har jeg haft den glæde at være ankermand på det populærvidenskabelige program 'Sproghjørnet' der sendes på DR's P4. Programmet der blev undfanget og i det første par år produceret af Preben Heide, dernæst af Ivar Hesselager, bygger på spørgsmål fra lyttere over hele landet; det varer mellem 3 og 5 minutter, sendes i forskelligt omfang i hovedparten af DR's 11 regioner og har skønsmæssigt 400.000 daglige lyttere. Siden DR begyndte at stille forskellige programmer til rådighed som podcasts, har 'Sproghjørnet' ligget blandt de 10 mest downloadede og i perioder sågar indtaget 2. pladsen. I pagt med tiden har nogen oprettet en Facebook-fangruppe for programmet hvor der diskuteres sproglige problemer. Jo, det går vanvittig godt med sproget – interessen er enorm.

Der indløber hver uge 40 til 50 spørgsmål (primært pr. e-mail, i et vist omfang også pr. sms; sjældnere via telefon(svarer) og kun undtagelsesvis i form af almindelige postale breve). Vi gør hvad vi kan for at besvare alle spørgsmål i radioen; enkelte er dog så specielle (fx stærkt fagsproglige) at de falder uden for programmets rammer, og nogle er gengangere, dvs. de har været behandlet inden for en kortere tidshorisont og udelades derfor også.

Spørgsmålene falder i princippet i to grupper: (a) Hvad er ret og vrang, og hvad er muligt og umuligt i moderne dansk? og (b) Hvad kommer det af? – ords og idiomers oprindelse. Lad os se på en række spørgsmål fra de to kategorier indsendt i de første uger af august 2010:

Typen “Ret og vrang, muligt og umuligt”

“Hej Sproghjørne, vi har i familien diskuteret, om man kan gradbøje farver. Nogle farver virker oplagte: hvid, hvidere, hvidest eller grøn, grønnere, grønnest, men hvad med f.eks. blå eller lilla?”

“En af mine kæpheste m.h.t. sproget kan rides nok en gang. Jeg citerer følgende sætning: Eva ikke kan se verdenen omkring hende. – Jeg studser og spørger: Hedder det ikke: Eva ikke kan se verden omkring sig? Og meget morsomt kommer netop denne vending ”verden (og) sig“ lidt længere nede i omtalen i en anden forbindelse. Anvendes begge former i samme artikel, netop som en demonstration af, at alt efterhånden er tilladt?”

“Reklamer kan nogle gange aktualisere en diskussion. I øjeblikket er der en reklame for en restaurant i busserne, som reklamerer med højbelagt smørrebrød. Vi har diskuteret, er det nu rigtigt eller hedder det højtbelagt. Vi nåede frem til, at det er det jo nok rigtigt, for det er et sammensat begreb, hvor det er den sidste del, der skal bøjes og samtidig er det jo nok et spørgsmål om, at det er belagt i en høj???? Men i den nye reklame for nem-id, siger de så højtbelagt om smørrebrød – og ja så starter diskussionen igen, for f.eks. så ender det jo med, at smørrebrødet ender med, at det er højt, når det er belagt. Kunne I ikke lige mane denne diskussion til jorden – det ville være dejligt. Tak for det gode program.”

“Kjære Sproghjørnet, det undrede mig, at I i Uge 24 böiede slaaes: sloges, har sloges. Burde det ikke hedde “har slaaedes”; er det gammeldags og hvornaar blev det isaafald det? Sammenlign f. Ex. med jages, joges, har –. Har joges? Det kan da ikke være rigtigt? Ærbødigt.”

“I den senere tid har jeg indtil flere gange på det normalt sprænglærde P1 hørt ordet “incitament” udtalt på fransk – dvs. at de sidste fire bogstaver lyder som MANG. Efter min opfattelse er den korrekte udtale MENT. Jeg medgiver, at vi vel normalt udtaler f.eks. møblement med MANG. Både møblement og incitament er vel inkorporeret i dansk fra fransk/latin og efter en form for matematisk logik burde de sidste fire bogstaver udtales på sammen måde i begge ord. Sprog er som bekendt ikke matematik, hvorfor der sagtens kan være forskel. Hvad mener de sproglærde?”

“Kære Sproghjørnet, Det skurrer i mine ører i disse netop overståede fodboldtider. Gang på gang hører jeg kommentatorerne sige straffe-

sparkskonkurrence? Jeg mener det hedder straffesparkkonkurrence, altså uden s. Er det mig der er helt galt på den? Med venlig hilsen og på forhånd tak.”

Drivkraften bag disse spørgsmål er i så godt som alle tilfælde en ægte interesse for sproget, en nysgerrighed, en undren og en opdagertrang. I denne gruppe har spørgsmålene også ofte en undertone af bekymring for det danske sprog; dette kommer ganske vist ikke så tydeligt til udtryk i denne høst, men spores dog i en formulering som “en demonstration af at alt efterhånden er tilladt”. Mange lyttere er imidlertid oprigtigt nervøse for om engelsk vil tage over; mange mener at sproget i øjeblikket nedbrydes af dels ungdommens, dels mediernes i deres øjne letfærdige omgang med det; og mange udtrykker angst for ikke mindst skriftsprogets skæbne nu kommunikationsformerne ændres så drastisk.

En sproghistoriker som jeg oprindeligt er det, mener selvfølgelig at ændringer som dem lytterne registrerer, er såre naturlige og aldeles uafvendelige, men programmet ser det som sin klare opgave at kommunikere med lytterne på deres præmisser. Programmet skal naturligvis være seriøst (uden dog at blive kedeligt og langhåret), men det skal ikke anslå bedrevidende toner. Derfor tager vi nervøsiteten alvorligt, men søger samtidig at demonstrere den ved at anlægge et bredere, konkret et historisk perspektiv på sproget. Når talen fx er om den engelske påvirkning, redegør vi således for hvor relativt få enkeltord af engelsk oprindelse dansk har optaget over de sidste 50 år, og vi understreger at nogle af dem er blevet fuldstændig uundværlige bestanddele af det moderne danske sprog, fx *camping*, *shampoo*, *weekend*; desuden gør vi meget ud af at fortælle at tysk reelt har haft en meget, meget mere indgribende indflydelse på modersmålet end engelsk formentlig nogen sinde kommer i nærheden af. Budskabet er med andre ord at vi naturligvis påvirkes udefra, men at dansk som sprog nok skal bestå, og at indlån og fremmed påvirkning – som historien viser det – ikke nødvendigvis er af det onde.

I ikke så helt få tilfælde udspringer spørgsmålene af ofte voldsomme diskussioner i familier og på arbejdspladser, og vi har slet ikke sjældent bidraget til at få afgjort væddemål med endog ganske anseelige indsatser. På samme måde har vi bidraget til at bilægge stridigheder mellem inkarnerede “Krible Kryds”-spillere, hyppigt udsprunget af ualmindelig kvalificerede overvejelser som disse er alt andet end atypiske for sådanne

mennesker. Mange af disse spørgsmål kan besvares ganske entydigt med 'ja', 'nej' eller 'begge dele er mulige', men der er stadig en ikke helt ubetydelig del der er knap så håndterlige. Fagsproglige finurligheder, stilistiske registre og lignende skal måske tages i ed, og svaret kan da få karakter af "på den ene side og på den anden side". Ikke mindst den stærke skolemester-tradition gør ganske ofte forklaringer og udlægninger mere kringlede end som så, for der skal så tages forhold i betragtning der reelt ikke er af lingvistisk karakter, og disse forhold skal behandles med respekt. Skolemester-traditionen er en voldsom modspiller, for det vi har fået ind med modernismen eller – i skoletiden – med en gang stryg af den håndgribelige eller mere åndelige art, sidder kun alt for godt fast og står som rene og uforanderlige sandheder: Fremhævelser i oblik form som i *Mig og Peter mødes hver dag* og *Ham der er min gode kollega*, forbindelsen *fordi at* (der som bekendt er noget pjat), genitiven *vores* i stedet for *vor*, *vort*, *vore*, brugen af verbet *starte* med andet end maskiner som subjekt, sænkning af /e/- og /æ/-lyde efter /r/ (*drabt*, *kraft*, *prast* for *dræbt*, *kræft*, *præst*) og meget andet bringer mange sprogbrugere i affekt, og de betragter ikke sjældent disse fænomener som udtryk for at den yngre generation er i færd med at molestere sproget – så meget mere urimeligt som vi i forhold som disse og så mange andre har med særtræk af en ofte høj alder at gøre. Dette sidste gøres der altid opmærksom på i svarene, og så rådes der (når lytterne ellers beder om et råd) til at undgå disse ting hvis man ikke vil støde an. Overhovedet anlægges der en ikke-moraliserende holdning, men det betyder naturligvis ikke at et givet forhold accepteres blot fordi det er forståeligt og forklarligt (for fagmanden) eller fordi det er af gammel dato (til glæde for sproghistorikeren) – der siges både til og fra, men det kan være endog meget vanskeligt at forklare at der faktisk er uendelig mange momenter i almindelig sprogbrug der ikke er underkastet regler eller logik, og at det heller ikke er muligt at lovgive sig ud af de for nogle stærkt irriterende sproglige udviklinger; i den forbindelse bliver Sprognævnets rolle tit bragt i spil, og det overrasker da mange at nævnet ikke er et 'sprogpoliti', men reelt kun er normgivende i retskrivningsanliggender.

Typen: Hvad kommer det af?

"Hvorfor hedder det en "brolæggerjomfru"? Hvor / hvem stammer betegnelsen fra? Har søgt mange steder – sidst hos Brolæggerlauget – og har fundet / fået materiale om værktøjets udvikling, men ikke svar på ovennævnte spørgsmål."

“Hej Sproghjørnet, Vedr. indlæg nr. 2 i uge 26 så var det altså mig der spurgte om både den med at være blød i bolden og den med at lægge hovedet i blød. Lad det nu være ... hov nej for det minder mig om en vending min kollega netop sagde til mig i dag efter han ... også ... havde lavet en fejl ... “den tager jeg på min kappe”. Hvor stammer det udtryk egentlig fra? Det må være et gammelt udtryk for det er da mange år siden at man brugte at bære kapper.”

“Nu henvender jeg mig igen til jeres dejlige program. Jeg undrer mig over ordet “disse”. Jeg kender til en halsedisse og en muffedisse, men når man f.eks. siger: “Jeg kan ikke se en disse”, hvilken betydning har ordet da? Og man hører tit udtrykket: “Han havde ikke en kinamands chance”. Hvem er den kinamand?

“Jeg har længe undret mig over udtrykket “at gå på strømpesokker”! Både strømper og sokker er jo relevante i den forbindelse hvor man går rundt uden sko. Altså på strømpefødder. Men jeg går dog aldrig med både strømper og sokker samtidig. Så hvad kan grunden være? Men i grunden synes jeg, det er et hyggeligt udtryk.”

“I Bilkas sidst omdelte annonceavis stod der at læse følgende tekst under et billede af en fladskærm: “Tilbuddet på fladskærmen er 10-4 (Åbningstiden på søndag er derimod 10-17)”. Jeg har en ret klar fornemmelse af, hvad der ligger gemt i udtrykket 10-4; det svarer vel til at sige “kanon” eller “super”, vil jeg mene. Men hvorfra stammer det? Umiddelbart lyder det absurd i mine ører, men der må vel være en mening med galskaben.”

“I min barndom kan jeg huske vi havde lokum under trappen, altså en spand med et bræt ovenpå med et hul, hvor man ellers kunne aflevere - ja - I ved hvad. Nogle brugte også ordet DAS. Hvor stammer navnene DAS og LOKUM egentlig fra? Jeg kunne forstille mig at ordet lokum betyder ‘lort-kumme’, men det er kun et gæt. DAS kunne betyde “Det afsidesliggende Sted” – altså et lille skur med hjerte på døren et stykke fra huset. Er mine gæt helt i skoven? På forhånd tak”.

“Hvorfor hedder det at “snyde” næse, når man ellers pudser næse? Og nogle “pyner” jordbær, andre “nipper” jordbær. Det har efterhånden delt vores omgangskreds i henholdsvis nippere og pynere. Er der en regel eller er der tale om noget egnsopdelt?”

Det er spørgsmål af denne type jeg selv nok holder mest af. I et digt fra 1838 skrev den tyske professor og lyriker Friedrich Rückert (i en lidt stiv oversættelse) "I ethvert ord ligger der, når vi tænker efter, en hel bog", og ret, det havde han. Når spørgsmål som disse skal besvares, kan man komme virkelig vidt omkring, og mulighederne for kulturhistoriske ind- og udblik er på det nærmeste ubegrænsede: Middelalder og nutid, kristendom, folketro og overtro, talmagi, lægeurter, kloge mænd og koner, skillingsviser, sport, film, ny teknologi, underholdning af enhver art, dette og meget, meget mere kommer løbende i spil og sender mig ofte ud på strejftog i alskens nye og gamle opslagsværker, til hjemmesider, til forespørgsler blandt fagfolk eller sproginteresserede – til givende og behagelig fordybelse. Det er for øvrigt både morsomt og interessant at følge lytternes egne forklaringsforslag, og selvom de så langt fra altid holder stik, vidner de om glæde ved sproget og lyst til sproget – sproget er her andet og mere end et kommunikationsmiddel, det er en del af os og vores liv, noget man tænker over. Og ret skal være ret: Slet ikke sjældent fører lytternes egne bud mig til nye udlægninger og tolkninger.

I 'hvad kommer det af'-spørgsmålene kommer dialekterne af og til på tapetet – mest jysk og sjællandsk, og det har nok sin noget prosaiske begrundelse i at 'Sproghjørnet' sendes hyppigere på hhv. P4 Østjylland og P4 Sjælland (Sydsjælland og Lolland-Falster) end på de øvrige 9 regionale kanaler. Mængden af spørgsmål af denne kategori er alt for begrænset til at man kan drage forbindtlige slutninger om lytternes opfattelse af begrebet dialekt, men givet er det at der så godt som altid spørges om ord, kun sjældent om udtaler og aldrig om grammatik. Jeg oplever tilsvarende når jeg holder foredrag: For mange er 'dialekt' identisk med brugen af særlige ord eller idiommer der i øvrigt ikke er kendt; dette betyder ikke at man ikke er sig udtaleforskelle bevidst, men selvom de jo i mange henseende konstituerer dialektområderne, er de tilsyneladende ikke så iøjnefaldende som ordet og idiomet. For både jysk og ømåls vedkommende er der fremragende hjælp at hente i Jysk Ordbog og Ømålsordbogen når de omspurgte ord ligger inden for spandet A – H; uden for dette ligger det umiddelbart tungere, men Jysk Ordbogs fine svarservice har gennem tiderne løst mange problemer for mig også inden for alfabetets anden halvdel.

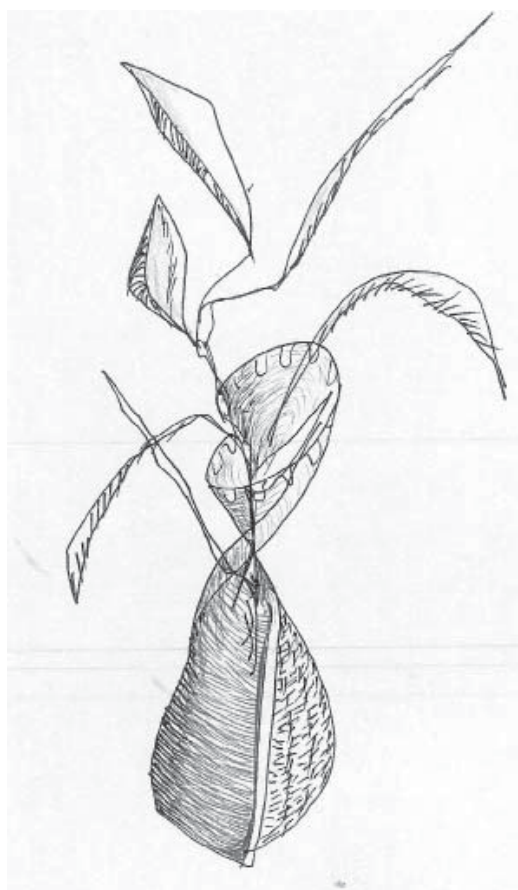
I de tilfælde hvor det kniber med belæg og forklaringer, eller hvor min fantasi støder på grund, anmoder vi om hjælp fra lytterne. Generelt modtager vi efter sådanne nødråb mange reaktioner der i høj grad kan

være medvirkende til at afgrænse ord og ordbetydninger i både tid og rum. Nogen egentlig videnskabelig afhjælmen er der her naturligvis ikke tale om, men ikke desto mindre får vi interessante pejlinger, og igen vidner lytternes aktivitet om denne ægte interesse for sproget.

Der er næppe mange nu om dage der ikke anerkender museernes betydning for vores forståelse af historie og kultur. Besøgshallene er mange steder stigende, og dette viser givetvis at den folkelige opbakning tilsvarende er for opadgående. Jeg ser 'Sproghjørnet' som en form for sprogmuseum, i ordets moderne forstand – altså ikke en institution der dyrker fortiden for fortidens egen skyld, men snarere sætter fortid og nutid op mod hinanden og måler nutiden med fortidens alen, alt sammen for at give tingene et bredere perspektiv og for at skabe en større rummelighed og forståelse. Programmets popularitet vidner om at der virkelig er interesse for sproget blandt ikke fagfolk, blandt de almindelige danskere (som fagfolk har for vane – lidt nedladende – at kalde ikke-fagfolk). Lytterskaren tegnes i hovedsagen af yngre og ældre – P4's målgruppe – men ganske unge melder sig i tiltagende omfang med spørgsmål via sms, ofte med henvisning til at de downloader programmet som podcast og hører det på deres mp3-spiller eller mobiltelefon; og mon ikke det har været sådan til alle tider, altså at de unge og helt unge ikke har den samme interesse for sproglige anliggender som de ældre.

Set fra et Sproghjørne-perspektiv går det alt i alt vanvittig godt med sproget, og det er et privilegium at kunne være med til at understøtte sproginteressen, at få lov til at formidle populært i ordets bedste og mest oprindelige forstand. At den brede formidling er blevet en af universiteternes opgaver, er i mine øjne en af tidens største landvindinger.

Ole Lauridsen
lektor, ASB
Fuglesangs Allé 4
8210 Århus V
ol@asb.dk

Peter Widell

Sagprosaetekstens fremstillingsformer og genrer: Seks teser

Når årets julekatalog dumper ind af brevsprækken i de danske hjem, studeres det flittigt og giver næring til mange hede juleønsker. Og med de mange tillokkende julegavebilleder er julekataloget vel også selv lidt af en julegave. Det er lækkert. Men julekataloget rummer ikke blot æstetiske elementer. I kataloget finder man også oplysninger om varer og priser, ligesom man finder sider om lånemuligheder, garantiordninger, leveringsbetingelser o.l. Det sidste røber julekataloget som en *sagprosa*tekst.

Men hvad definerer nu en sagprosa tekst? Det vil det være opgaven at undersøge i denne artikel. Det vil være det overordnede synspunkt i artiklen, at enhver sagprosa tekst lader sig karakterisere gennem seks teser. Dem vil vi nu se på i det følgende.

På trods af deres indbyrdes forskellighed har alle sagprosa tekster et væsentligt fælles kendetegn, nemlig at *de søger at sige noget sandt om verden*. Det betyder ikke, at det, de siger, nødvendigvis er sandt. Forfatteren kan fx være dårligt informeret om det, han skriver. Eller han kan lyve. Men i det omfang, forfatteren har hensigten eller intentionen om, at hans tekst er *alvorlig ment* og angår *rigtige* steder, *rigtige* personer og *rigtige* tildragelser, er der tale om en sagprosa tekst.

Men det giver os vores FØRSTE TESE om sagprosa tekster: **Sagprosa tekster er pr. definition tekster, der tænkes at være sande om virkeligheden.** De adskiller sig fra tekster, der ikke er tænkt således. Sådanne tekster kaldes *fiktive*.

Her trænger begrebet 'fiktiv' til en præcisering. Fiktion er ikke slet og ret usandhed. Jeg kan, som vi allerede har set, skrive noget, der har

karakter af at være usandt, fordi jeg ikke ved bedre, eller fordi jeg har til hensigt at lyve. Men det alene gør ikke teksten fiktiv. Der er stadig tale om sagprosa. Skal vi have med fiktion at gøre, må det kræves, at forfatteren over for sin læser tilkendegiver, at han ikke har intentionen om at sige noget sandt eller formålsrettet, sådan som Leo Tolstoj fx gør det, når han skriver "Roman" på titelbladet til sit værk "Krig og Fred." Det kan vi også udtrykke på anden vis: En fiktiv tekst er en *kontraktlig foranstaltning* mellem forfatter og læser om, at forfatteren blot *foregiver* at lade sagprosaenrens første tese være gældende.¹

Sagprosaetekster er ikke kun sagprosaetekster, i kraft af at de har et *indhold*, der handler om virkeligheden. Normalt har de også et *formål*. Også på dette punkt adskiller sagprosaetekster sig fra fiktive tekster. Det er muligt, jeg bliver underholdt ved at læse kriminalromanerne om fiktive personer som Sherlock Holmes og Miss Marple. Men noget egentligt formål med at læse sådanne tekster kan jeg ikke siges at have, med mindre man kalder underholdning for et formål. Skal jeg derimod samle et IKEA-køkken og sidder med anvisningen på, hvordan det skal samles, er der straks et formål med min læsning (og dermed også med forfatterens skrivning af teksten). Her skal jeg bruge teksten, så jeg kan samle køkkenet korrekt.

Lignende mål har andre sagprosaetekster. Det gælder fx fysikbogen i skoletasken eller kokebogen på bogreolen i køkkenet. De har begge ud over et indhold et klart defineret formål. Mens forfatteren til den første bog har til hensigt at gøre én klogere på fysik, har forfatteren til den anden bog til hensigt at gøre én bedre til at lave mad.

Men dermed kan vi formulere vores ANDEN TESE om sagprosaetekster: ***Udover at sagprosaetekster er tiltænkt at være sande, er der altid et formål med at læse eller høre på – og for forfatterens vedkommende: skrive eller mundtligt fremføre – sagprosaetekster, som peger på et formål uden for teksten selv.*** Skriver man en sagprosaetekst, skal den derfor være i

¹ Denne betragtningsmåde på fiktionsbegrebet – at se fiktion som foregiven handling – er bl.a. foreslået af John R. Searle (1979). En af fordelene ved en sådan betragtningsmåde er, at det på den ene side er forfatterintentionen, der bestemmer, om et stykke fiktion er fiktion, men at det på den anden side – hvis forfatteren vælger at benytte sig af de forskellige konventionelle signaler til eksplicit at angive, at der er tale om fiktion – ikke er op til forfatteren vilkårligt at vælge, om det skrevne skal forstås som sagprosa eller som fiktion.

overensstemmelse med dette formål. Har en tekst intet klart defineret formål, betegner man den normalt som en *skønlitterær tekst*.²

Sammenfattende kan vi nu foreløbig sige, at sagprosaetekster er tekster, der afgrænser sig i forhold til fiktive og *skønlitterære* tekster³ ved at være et udtryk for forfatterens intention om at sige noget, der dels er (1) sandt og virkeligt, dels er (2) formålstjenligt eller relevant.

I princippet kan sagprosaetekster handle om hvad som helst. Det giver os en relativ stor mængde tekster at holde styr på. For at bunken ikke skal blive for stor og uoverskuelig, plejer man at inddele den i forskellige kategorier alt efter dens karakter. En sådan inddeling af tekster kalder man normalt en inddeling efter *genre*. Fx gør bibliotekerne det for at holde orden i deres enorme bogsamlinger. Her er genrerne ordnet i et omfattende system, kaldet Dewey-klassifikationssystemet. Men vi andre gør det også som led i at holde styr på de tekster, vi møder i dagligdagen. Fx er julekataloger, brugsanvisninger og fysik- og kokebøger velkendte genrer – på linje med postkort, regninger, indkøbssedler, læserbreve, biografbilletter, togbilletter, brochurer, referater, frimærkekataloger, fakturaer, rejseførere, taler, velkomstord, musikanmeldelser, kærlighedsbreve, spillerkontrakter og en lang række andre genrer. Alle disse genrebetegnelser er for så vidt blot

² Jf. Immanuel Kant, der dels kalder den æstetiske dom for dommen om det *skønne*, dels karakteriserer den skønne dom som *interesseløst behag* (Kant 2005 (1790):17). En anden måde, hvorpå man kan udtrykke, at dommen er uden ydre formål, er at sige, at de udelukkende skal ses som mål i sig selv.

Det skal understreges, at en æstetisk betragtningsmåde på en tekst ikke udelukker, at man samtidig kan have en saglitterær og dermed formålsrettet betragtningsmåde på teksten. Fx er det muligt at læse Bibelen *både* som sagprosa, dvs. som en tekst, der gør krav på at være sand om det, den beretter, og som tjenende visse rituelle formål i den inden for den kristne tro, og som et stykke *skønlitteratur*, man nyder, fordi man finder teksten velskrevet.

Dette gør til en vis grad en tekst til et resultat af, hvordan man som læser vælger at opfatte den. Det fjerner dog ikke det faktum i forbindelse med en tekst, at hvis teksten kan karakteriseres som et stykke sagprosa, så er den også et stykke sagprosa. Her vil den *skønlitterære* læsemåde alene være en *som om*-læsemåde.

³ Det er vigtigt at understrege, at fiktive tekster ikke må sammenblandes med *skønlitterære* tekster og *skønlitterære* tekster ikke med fiktive tekster. Det betyder på den anden side ikke, at vi ikke kan have tekster, der er såvel fiktive som *skønlitterære*. Faktisk er langt de fleste fiktive tekster begge dele på én og samme gang. Men det er altså ikke altid tilfældet. Fx er lyrik normalt *skønlitteratur*; men den er langt fra altid fiktion.

et udtryk for, at de genrer, vi benytter os af, tjener rent praktiske formål og følger sig efter dem. Og skulle vi ved én eller anden lejlighed mangle en genrebetegnelse for vores tekst, vil vi altid hurtigt kunne finde på en ny. Hvad fx med en fjernsynsbrugsanvisning? Således er genrer et labilt udtryk for de mange gøremål, vi har med hinanden. Her er det igen ikke ualmindeligt, at genrer kan overlappe hinanden, og at én og samme tekst kan tilhøre forskellige genrer.

Alt det peger på det simple faktum, at sagprosa-genrerne er en afspjeling af vores umiddelbare praksis. Sagprosa-genrerne er ofte blot nemme etiketter, vi kan bruge i dagligdagen: "Gider du lige købe tre *billetter* til i aften?"; "Har du set det *postkort*, vi fik fra onkel Jens?"; "*Science fiction* er ikke noget for mig." Her er genrer midler til at identificere tekster gennem alt efter deres *indhold* og *formål*, parallelt med de midler, vi i almindelighed bruger til at identificere og forklare de ting, vi gør, gennem. "Genre" kommer i virkeligheden af det latinske ord *genus*, der betyder art, type eller kategori. Vi har så i denne sammenhæng valgt at reservere betegnelsen "genre" specielt for omgangen med tekster, som altså – hvis det skulle være mere præcist – hellere burde have været kaldt tekstgenrer.⁴

Der har været bestræbelser på at opbygge "objektive" genresystemer, hvor man har villet give hver genrebetegnelse sin bestemte plads. Men det er i virkeligheden omsonst og en misforståelse, og for så vidt også overflødigt. Selv ikke Dewey-klassifikationssystemet, hvor omfattende og præcist det end er, er noget "objektivt" system. Systemet tjener først og fremmest et rent praktisk formål.

Men det vil sige: Genrebetegnelser kommer og går, alt eftersom vores praksis ændrer sig. I dag har vi sites, vinduesmenuer og hjælpefiler. Dem havde vi ikke i går. I morgen er nogle af disse genrer formentlig afløst af nye, alt efter hvad der har vist sig hensigtsmæssigt.⁵

At det forholder sig sådan, betyder ikke, at al systematik i forbindelse med sagprosa-tekster er overfladisk og flygtig. Midt i den afvekslende underskov af indbyrdes krydsende genrebegreber, vi benytter os af i vores omgang med sagprosa-tekster, findes der begreber, *der afspejler mere grundliggende vilkår i vores omgang med tekster*, og som det er værd at have et mere indgående kendskab til, fordi de siger noget centralt om tekster.

⁴ Genrebegrebet bruges fx også i musik og billedkunst.

⁵ For en redegørelse for genrenes flygtighed inden for specielt det skønlitterære område, se John Frow (2006).

Faktisk er de to teser, vi allerede nu har stiftet bekendtskab med, tesen om sandhed og tesen om formålsrettethed, sådan som de to teser kommer til udtryk i skellet mellem sagprosa og fiktion, i virkeligheden en afspejling af mere grundliggende vilkår i vores omgang med tekster. Disse mere grundlæggende vilkår vil vi omtale som *de tekstlige fremstillingsformer*.⁶ Det er i den forstand altid udtryk for en tekstlig fremstillingsform at ville sige noget sandt, og noget, der er formålstjenligt og relevant i situationen.

Et vigtigt karakteristikum ved de tekstlige fremstillingsformer, der består i at sige noget sandt og formålsrettet – vi skal om lidt se, at der er flere fremstillingsformer end disse to – er, at de ikke blot angår de forskellige tekstgenrer, men at de også kan findes ved de mindre tekstdele i en tekst: ved kapitler og afsnit, ja, endog ved sætninger og sætningsdele. Det, at der fx er fiktive sætninger i en tekst, gør ikke automatisk teksten fiktiv. Her må man altid foretage en overordnet vurdering af, hvilke tekstdele der står mest centralt i teksten, og herudfra slutte sig til tekstens genre. Men hertil har vi netop brug for begrebet om fremstillingsform: Det, at en tekstdel, fx en sætning, er af en bestemt fremstillingsform, udelukker ikke, at andre tekstdele kan bestå af andre fremstillingsformer, og at teksten som helhed – og dermed tekstens genre – slet ikke svarer til den lokale fremstillingsform.

Man kan i den forbindelse tale om, at forholdet mellem fremstillingsform og genre er kendetegnet af *prototypikalitet*: En genre er altid prototypisk af en bestemt fremstillingsform. Fx er det forhold, at en given tekst får genrebetegnelsen "sagprosa" hæftet på sig, et udtryk for, at tekstdelene er sat sammen på en sådan måde, at teksten *overordnet* må karakteriseres som tilhørende denne bestemte fremstillingsform og dermed være et eksempel på den og den genre.

Som man kan se af det foregående, er sagprosa, fiktion og skønlitteratur intimt forbundne størrelser: For det første kan alle tre betegnelser anvendes på såvel tekster som tekstdele, og er altså fremstillingsformer. Men de står også i mere direkte forbindelse med hinanden: Fiktion og skønlitteratur er i virkeligheden kategorier, der altid vil være afledt af kategorien sagprosa. Sagprosa har vi, når intentionen om sandhed og formålstjenlighed er overholdt, fiktion, når vi blot har til hensigt at foregive, at den er overholdt, og skønlitteratur, når formålet er rent æstetisk. Det betyder, at forholdet mellem

⁶ I mit valg af begrebet fremstillingsform har jeg fundet inspiration i Gerard Genettes begreb om udsigelsesmodus, der netop af Genette ses som et mere generelt begreb end genrebegrebet (Genette 1992 (1979):60ff).

sagprosa på den ene side og fiktion og skønlitteratur på den anden side i virkeligheden er asymmetrisk: Mens fiktion og skønlitteratur forudsætter sagprosa, gælder det omvendte ikke: Sagprosa er en primær genre, fiktion og skønlitteratur derimod alene sekundære genrer, genrer, der er afledt og parasitære i forhold til sagprosa.⁷

Denne opdeling i primære og sekundære genrer finder vi ikke ved de øvrige fremstillingsformer i en tekst. De synes alle at operere med distinktioner, der befinder sig på samme niveau og er lige grundlæggende. Yderligere gælder, at de i lige så høj grad kan findes i sagprosa, som de kan findes i fiktion og æstetisk litteratur, *hvilket i virkeligheden gør distinktionen mellem sagprosa på den ene side og fiktion og ikke-formålstjenlige, æstetiske tekster til et overordnet træk ved enhver klassifikation af tekster.*

Men hvor finder vi nu de øvrige fremstillingsformer og grundlæggende træk i en tekst, der er med til at sikre bestemmelsen af en teksts genre?

Hvis vi vender tilbage til vores tidligere opdeling ud fra *indhold* og *formål*, kan vi faktisk allerede her finde yderligere to udgangspunkter for en opdeling af tekster ud fra deres fremstillingsformer:

Indhold

I relation til indhold findes der tre væsentlige fremstillingsformer:

- (1) En fremstillingsform med reference til *ting*, dvs. til genstande i *tid* og *rum* underlagt *kausalitet*, lige fra *naturfænomener* som

⁷ Dette forhold mellem sagprosa på den ene side og fiktion og skønlitteratur på den anden side er bl.a. belyst af John L. Austin (Austin 1997 (1962):51): "En performativ ytring [dvs. en sætning sagt i en bestemt situation tællende som en ordre, en påstand, et løfte el.lign. – forfatters anmærkning] vil på en ganske særlig måde være tom eller ugyldig hvis den siges af en skuespiller på scenen, hvis den står i et digt, eller fremføres i en monolog. Det gælder tilsvarende for enhver anden ytring der udsættes for en så voldsom forskydning. Sprog der bruges under den slags specielle forhold, tæller tydeligvis ikke for pålydende, men fungerer parasitært." Se hertil også Herbert P. Grice (1989 (1975):22-40).

En anden parasitær teksttype, der også kunne have været stillet i kontrast til sagprosaeteksten, er den dramatiserede eller mimetiske tekst. Faktisk er den dramatiserede tekst, der danner baggrund for Genettes skel mellem *modus* og *genre* (Genette 1992 (1979):61ff). Grunden til, at vi ikke vil give en karakteristik af distinktionen mellem sagprosa og dramatiseret tekst her, er, at den dramatiserede tekst ikke står i direkte modsætning til sagprosaeteksten, men er en kategori underlagt fiktionsbegrebet: Modpolen til den dramatiserede eller mimetiske tekst er ikke sagprosaeteksten, men den diegetiske, dvs. den fiktivt fortællende, tekst (jf. Aristoteles 1992 (1948)).

bjerger og skyer, planter og dyr til menneskeskabte ting som huse, biler, møbler, arbejdsredskaber og husgeråd, for så vidt som de i den pågældende skildring ikke indgår som instrumenter i menneskelig handling.

- (2) En fremstillingsform med reference til *instrumentelt handlende agenter og til de hensigter og aspirationer, de er underlagt.*
- (3) En fremstillingsform med reference til *socialt handlende personer og de rettigheder og forpligtelser, de er underlagt, bl.a. når de taler og skriver.*

Her vil vi betegne tekster og tekstdele, der befinder sig i de tre grupper, som henholdsvis (1) *tingskarakteriserende*, (2) *handlingskarakteriserende* og (3) *institutions- og sprogbrugskarakteriserende* tekster og tekstdele.⁸

⁸ Mens det formentlig er relativt let at forstå og operere med, hvad en "tingskarakteriserende" tekst er, kan det måske være lidt vanskeligere at regne ud, hvad der ligger bag de to sidste teksttyper. Forhåbentlig vil følgende forklaring kunne være til hjælp:

"Handlingskarakteriserende" tekster er tekster, som refererer til eller omtaler (instrumentelle) handlinger. En instrumentel handling er her det samme som en mål middel-handling, dvs. en handling, der lader sig beskrive gennem termene "mål" og "middel" (eller "instrument", heraf navnet "instrumentel handling"). Eksempler på (instrumentelle) handlinger vil være: at rejse sig op, at fælde et træ, at åbne en vandhane, at skifte gear i en bil, at male et maleri, at overtale en anden til at gå med i biografen, at uddanne sig som ingeniør. I alle disse tilfælde kan vi spørge til handlingens *hvad* (formål) og til dens *hvordan* eller *hvormed* (midler). Et afgørende træk ved instrumentelle handlinger er, at de er afhængige af, at der foreligger en ændret situation *i verden* i konsekvens af, at handlingen er vellykket udført.

"Institutions- og sprogbrugskarakteriserende" tekster er, som termene siger, tekster, som refererer til eller omtaler institutioner og sprogbrug. Her er institutioner stående muligheder for at udføre symbolske handlinger. Fx vil muligheden for at fungere som politimand eller som direktør i et firma eller muligheden for at underskrive dokumenter eller bruge penge alle være eksempler på, at der foreligger underliggende institutioner. Så snart bestemte instrumentelle handlemuligheder knyttes til bestemte tegn eller symboler, har vi med en institution at gøre: En klokke, der signalerer, at nu serveres der mad, vil være en sådan institution. Handlinger, udført inden for rammerne af givne institutioner, kaldes i konsekvens heraf institutionelle (i modsætning til instrumentelle) handlinger.

"Sprogbrugskarakteriserende" tekster er institutionelle tekster, der specielt refererer til eller omtaler sprogbrug, dvs. tale og skrift. Her er tale og skrift faktisk institutioner på linje med de ovenfor karakteriserede institutioner, blot af en ganske bestemt art. De er nemlig som de eneste institutioner i stand til at knytte tanker til sig, der kan være sande eller falske, dvs. tanker, der lader sig formulere eller udtrykke ved hjælp af *at*-sætninger. Siger eller skriver jeg "Det er varmt i dag", bruger jeg sproget

Tekster, hvor den overvejende fremstillingsform er tingskarakteriserende, vil vi give genrebetegnelsen *tingskarakteriserende tekster*. I denne genre finder vi blandt andet naturvidenskabelige artikler og afhandlinger, landskabsbeskrivelser, lærebøger i fysik, kemi og biologi samt varekataloger. Her er fx en lille tingskarakteriserende tekststump fra webadressen <http://www.bio.site.dk>:

- (A) “Adrenalin er et binyrebarkhormon der udskilles som en reaktion på ydre stress og gør kroppen parat til kamp eller flugt. Via receptorer på målcellernes overflade aktiverer adrenalin forskellige fysiologiske effekter alt efter hvilket organ der er tale om.”

Som det ses, får vi her beskrevet, hvad der er *årsag* til adrenalinudskillelse, ligesom vi får at vide, hvilke *virksomheder* adrenalin har på kroppen.

Tekster, hvor den overvejende fremstillingsform er handlingskarakteriserende, vil vi give genrebetegnelsen *handlingskarakteriserende tekster*. I denne genre finder vi blandt andet selvbiografier, rejseskildringer, bøger om arkæologi, bøger om historiske hændelser og begivenhedsforløb og en lang række undergenrer blandt avisartiklerne. Følgende tekststump fra websitet <http://da.wikipedia.org/wiki/N.F.S.Grundtvig> er kendetegnet af at indeholde tekstdele af en overvejende handlingskarakteriserende fremstillingsform. Her omtales netop menneskelige handlinger, hensigter og aspirationer:

inden for rammerne af en bestemt institution, der tillader mig at sige “Det er varmt i dag” og mene, at det er varmt i dag. Og siger eller skriver jeg “Kom op i mit sommerhus og hold lidt ferie”, bruger jeg sproget inden for rammerne af en bestemt institution, der tillader mig at sige “Kom op i mit sommerhus og hold lidt ferie” og mene, at du skal komme op i mit sommerhus og holde lidt ferie. Kort sagt: Sprogbrug er handlen, hvor vi forudsætter sproget som institution. Derfor omtales handlinger udført under sproget som institution ofte som sproghandlinger eller – bedre – talehandlinger.

Et grundlæggende træk ved institutioner er, at de tillader ikke-instrumentel handlen, handlen, der ikke er bundet til bestemte målforestillinger eller interesser. Til gengæld forudsætter de en given retsorden: Ringer jeg med en klokke for at signalere, at maden er serveret, eller siger jeg ordene “Det er varmt i dag”, er der i begge tilfælde tale om en fri handling i betydningen en handling, der ikke er bundet til nogen specifik interesse (andet end, at den sigter mod at blive *forstået* af en hører, et publikum). På den anden side stiller jeg mig ved begge handlinger under en forpligtelse til at bruge det pågældende symbol eller tegn, dvs. klokken eller sætningen “Det er varmt i dag”, sådan som det er foreskrevet i de institutioner, der understøtter og i virkeligheden konstituerer de to handlinger som de handlinger, de er. Institutioner er i den forstand etiske sammenhænge, netværk af forpligtelser, tilladelser og påbud, uden hvilke handlinger som ovennævnte ikke ville kunne udføres. (jf. Searle 1999 (1995); 2008 (1999); 2010).

- (B) “Han forelsker sig voldsomt i den noget ældre Constance de Steensen Leth. Vi ved ikke meget om forelskelsens forløb, da hele dette afsnit af dagbogen mangler – formentlig destrueret af Grundtvig selv. Forelskelsen vækker et passioneret følelsesliv i Grundtvig, som nok går igennem en række forandringer i de efterfølgende mange år, men aldrig siden forlader ham.”

Betragter man eksemplerne i (A) og (B) nærmere, ses det, hvordan de to fremstillingsformer afspejler hver deres typer af grundforhold i verden: Mens udgangspunktet for tingskarakteriseringen i (A) er *observation og eksperiment* – i eksemplet her vil vi kun kunne få noget at vide om adrenalin ved at manipulere med stoffet for at finde ud af, hvordan det opfører sig i forskellige situationer – er udgangspunktet for handlingskarakteriseringen i (B) i stedet dels en *forståelse af de tilskyndelser og aspirationer*, der ligger bag det skildrede menneskes adfærd, dels en forholden sig til de kilder, der allerførst muliggør denne forståelse. Det betyder også, at de tre typer fremstillingsformer afsætter hver deres *forventningsmønster* ned gennem en tekst. Er en tekst tingskarakteriserende, forventer vi for det meste en præsentation af tider, steder og årsagssammenhænge, som i tekst (A) ovenfor. Er en tekst derimod handlingskarakteriserende, forventer vi en præsentation af en handlende person, en konfliktfyldt eller problematisk situation, en række handlinger, hvor konflikten eller problemet søges løst, og en lykkelig eller tragisk udgang.⁹ Og er en tekst endelig institutions- og sprogbrugskarakteriserende, forventer vi en præsentation af sociale handlinger og forskellige former for sprogbrug, sådan som vi møder disse fænomener som udtryk for de rettigheder og pligter, den sociale orden er defineret gennem. Desuden forventer vi reference til sociale institutioner såsom banker, skoler, foredrag, søndagsture, underskrifter og kirkelige vielser. Af teksteksempel (B) fremgår det fx, at der har været problemer med forståelsen af Grundtvigs liv: “Vi ved ikke noget om forelskelsens forløb.”¹⁰ Dermed signaleres et hul i vores informationer om Grundtvigs liv og færd. Men dette hul opstår kun, fordi vi har en forventning om, hvordan handlinger, hensigter og aspirationer i almindelig er skruet sammen.

⁹ Jf. Aristoteles’ redegørelse for dette forventningsmønster i Aristoteles (1992 (1958)).

¹⁰ Denne lille tekstbid tilhører ikke selve karakteriseringen af Grundtvig, men er en meta-tekstlig parentetisk besked om Grundtvig-kendernes manglende viden på dette punkt. Selve tekstbiden er selvfølgelig også handlingskarakteriserende, men på et andet plan.

Ligeledes: Selv om det stykke information, der efterlyses om Grundtvigs forelskelse, ikke er kendt, og formentlig aldrig vil blive det, ved vi også, at vi vil skulle finde informationen i et socialt, institutionsforankret, nærmere bestemt sprogligt formuleret, dokument, formentlig i form af et brev eller et dagbogsnotat.

Evnen til at skelne mellem tingskarakteriserende, handlingskarakteriserende og institutions- og sprogbrugskarakteriserende tekster og tekstelementer ligger dybt forankret i os. Denne evne hos os er mere en betingelse for erfaring, end den er produkt heraf. Derfor findes skellet også i alle samfund. Men det, at skellet findes i alle samfund, betyder dog ikke, at det ikke skulle være muligt at *skole* og *kultivere* vores omgang med dette skel gennem træning og øvelse. Vi kan altid blive bedre til at eksperimentere og observere. Vi kan altid blive bedre til at forstå og tolke handlinger. Og vi kan altid blive bedre til at give vores sociale handlinger et etisk fundament.

Med disse overvejelser kan vi nu opstille vores TREDJE TESE om sagprosa: ***På den ene side findes der (a) tingskarakteriserende tekster og tekstdele, som bygger på observation og eksperiment. På den anden side findes der handlingskarakteriserende tekster og tekstdele, som dels (b) bygger på tolkning af menneskelige følelser, handlinger og tale, dels (c) bygger på en forståelse for den sociale orden, vores institutioner og sprogbrug er defineret gennem.***

Formål

Vi har nu set på en teksts indhold. Men også hvad en teksts formål angår, er det muligt at skelne mellem distinkte fremstillingsformer: Her finder vi tre grundlæggende formålstyper:

- (i) en tekst eller tekstdel kan beskrive forhold i verden, angående såvel ting som instrumentelle og sociale handlinger (*informerende fremstillingsform*)
- (ii) en tekst eller tekstdel kan angive, at forfatteren har til hensigt, at enten forfatteren eller læseren (tilhøreren) skal handle i konsekvens af det sagte (*handlingsregulerende fremstillingsform*).
- (iii) en tekst eller tekstdel kan udtrykke forfatterens tanker, følelser og holdninger (*ekspressiv fremstillingsform*)

Blandt tekster med overvejende informerende fremstillingsformer, finder vi tekster af genren reportage, nyhedsartikel, rejsebrev, turistguide, naturbeskrivelse, videnskabelig afhandling, videnskabelig artikel, dødsannonce, skolebog m.fl. Inden for alle disse genrer får vi noget at vide om verden. Et eksempel finder vi i tekst (A) ovenfor. Og et andet eksempel finder vi i følgende tekst:

- (C) “Strandbakkerne udenfor den lille Fjordby er grønne og lave det første Stykke Vej, men længere fremme bliver de højere og højere, slår Revner, styrter ned imod Fjordens blaa vand og minder om en Budding, der er gået i Stykker for Kokkepigen [...]” (Poulsen 1949:92).

Blandt tekster med overvejende handlingsregulerende tekstelementer finder vi på den ene side tekster, hvor forfatteren skal gøre noget – fx love at opfylde et krav eller godkende et eller andet – og på den anden side tekster, hvor det er det publikum, forfatteren henvender sig til, der skal gøre noget – fx imødekomme en bøn, efterkomme en anmodning eller følge en ordre. Mens de første tekster tilhører den *kommissive genretype* – her finder vi kontrakter, attester, pengesedler m.v. – tilhører den anden den *direktive genretype*, hvor vi finder ansøgninger, kgebogsopskrifter, manualer, henstillinger, trafikskilte, dagsbefalinger m.v.. Her er følgende lille tekststump fra sitet <http://nizhal.dk/> et eksempel på, at der er valgt en direktiv fremstillingsform:

- (D) “Ansigtmaske. 2 tsk. syrnet mælkeprodukt, fx A38 eller Cultura naturel, 2 tsk. honning. Rør ingredienserne sammen. Rens og tør ansigtet, før du fordeler masken jævnt ... Lad masken sidde i 10-15 minutter. Vask den af med lunkent vand.”

Blandt tekster med overvejende ekspressive fremstillingsformer støder vi fx på tekster af genren tilkendegivelse eller vurdering. Her giver forfatteren udtryk for sine tanker, følelser, holdninger og vurderinger, sådan som det fx sker i følgende uddrag af en musikanmeldelse af Mikkel Elbech (www.gaffa.dk/anmeldelse/29253):

- (E) “Med denne luksusgenudgivelse af AC/DCs 12 år gamle koncertfilm fra Ballbreaker turnéen er der lagt op til et par *forrygende* timer i selskab med det legendariske band [...] En *helt udmærket* udgivelse, der dog ville have *godt af endnu et kærligt løft*” (mine fremhævninger).

Ligesom for indholds-opdelings vedkommende afspejler fremstillingsformerne her ved formålene et universelt, udtømmende sæt af måder at forme tekstlige meddelelser på: Vi kan enten informere om forhold i den ydre eller objektive verden ("Vejen er glat"), regulere forhold i *den intersubjektive verden*, dvs. vi kan tale om selv at forpligte os selv til at gøre noget ("Jeg lover at vaske op") eller få andre til at forpligte sig til at gøre noget ("Giver du en is?")¹¹, eller vi kan tale om at give udtryk for forhold i *den indre eller subjektive verden*, dvs. vi kan tale om, hvad vi ved, tror, føler og har til hensigt ("Jeg elsker is", "jeg vil gerne i biografen i dag", "jeg er bange for mørke").

Med disse tre muligheder er alle muligheder på dette generelle niveau udtømt. På dette generelle niveau findes der ingen fjerde mulighed.

Det fører os til vores FJERDE TESE om sagprosaetekster: ***Svarende til de tre grundformer for kommunikation i sproget, nemlig at vi (i) kan oplyse hinanden om forhold i verden, at vi (ii) kan påvirke hinandens adfærd, findes der tre sagprosaetekstlige fremstillingsformer: informative, ekspressive og handlingsregulerende (kommissive og direktive) fremstillingsformer, og at vi (iii) kan give udtryk for vores tanker, følelser og indstillinger.***

Ligesom for tidligere behandlede fremstillingsformers vedkommende er det muligt at dygtiggøre sig inden for hver af disse tre fremstillingsformer. Og ligesom for indholdets vedkommende finder vi her – ud over de generelle distinktioner – også en række underformer, som ikke er universelle, men som på den anden side heller ikke er ligegyldige: En ansøgning skal fx helst være høflig og formel, mens der stilles andre krav til de postkort, vi sender hjem fra rejser i udlandet. Sådanne postkort skal snarere være joviale og gerne sjove.

Generelt kan vi sige: For at lette kommunikationen og gøre den mere forståelig skal en kontrakt, en kagebog og en avisartikel følge bestemte regler for, hvordan de skal opbygges. Men sådanne regler skal læres.

For det meste taler og skriver vi blot rutinemæssigt. Men undertiden er det vigtigt, at vi også tænker over det, vi siger og skriver, og fremfører *argumenter* for det. Det sker som regel, når der kan være vanskeligheder

¹¹ Inden for traditionel talehandlingsteori (Austin 1997 (1962), Searle 1969) er det opfattelsen, at kommissiver og direktiver (og ekspressiver) ikke kan være sande. Denne opfattelse har jeg søgt at imødegå (Widell 2001; 2009).

med forståelsen. Det er fx tilfældet i følgende tekst (Thisted Dagblad 20.11.10):

- (F) “Vinteren bider sig i løbet af weekenden fast i Danmark. Det giver glatte veje, sne og kulde.”

Her forsøger tekstens forfatter med første sætning først og fremmest at udføre den talehandling at meddele et stykke information om verden: “Vinteren bider sig i løbet af weekenden fast i Danmark”, dvs. vintervejrret bliver koldere. Men samtidig indgår dette stykke information i en argumentation, hvor vi får en *forklaring* på, hvorfor vi får glatte veje, sne og kulde, i et evt. forsøg på at foregribe en mulig *indvending*.

Argumentation, det at fremføre argumenter, er ikke noget, vi beskæftiger os med hele tiden. Argumenter fremfører vi kun lejlighedsvis. Det betyder dog ikke, at det ikke er vigtigt at fremføre argumenter. Argumentation er af afgørende vigtighed, såvel i dagligdagen, som i mere specialiserede sammenhænge, hvor vi gerne vil være mere præcise i vores sprogbrug. Argumentation er med til at stabilisere vores fælles handlinger og gøre vores praksis gennemskuelig. Af samme grund er den politiske offentlighed og universiteterne fora, der specielt er indrettet på at praktisere og forbedre argumentation: Knyttet til disse fora finder vi flere sagprosa-genrer: læserbreve, kronikker, ledere, essays, videnskabelige afhandlinger og artikler, koncertanmeldelser m.fl.

Argumentative tekster står i modsætning til ikke-argumentative, rent *meddelende tekster*. Når vi vil begrunde et eller andet synspunkt i en tekst – hvilket altid kan ses som et svar på, at vi i en *argumentativ samtale* er blevet bedt om eller udfordret til at gøre det¹² – bruger vi en argumentativ tekst eller tekstdel til at fremføre en begrundelse for vores synspunkt. At argumentere er i virkeligheden at besvare kritiske spørgsmål og imødegå kritiske indvendinger.

En argumentativ tekst eller tekstdel – som altså vil kunne ses som led i en argumentativ samtale – kan her bestå i en fremførelse af ét eller flere argumenter, hvor hvert enkelt argument altid igen vil være udformet, så det indeholder mindst én – men som regel to eller flere *præmisser* – og som regel også en *konklusion*. Oftest vil én eller flere præmisser være

¹² Samtalen behøver ikke faktisk at finde sted. Når et argument fremføres i en tekst, er det ofte en foregribet udfordrer, der argumenteres mod.

udeladt i en argumentation, men også konklusionen kan i sjældne tilfælde være udeladt. Et sådant argument med udeladte præmisser og en udeladt konklusion kaldes – efter Aristoteles – for et *enthymem* (jf. Aristoteles Retorik, I.2, 1357a7-18; II.22, 1395b24-26; jf. fx Aristoteles (1995 (1984))).

Da enthymemer kan føre til uklarhed i argumentationen, er det tilrådeligt undertiden at anføre alle relevante præmisser. Hvis vi vender tilbage til eksemplet ovenfor omkring vinterens indtog i Danmark, er argumentet her ufuldstændigt. Der er med andre ord tale om et enthymem. Skal argumentet anføres fuldt ud, må en manglende præmis tilføjes, nemlig den kursiverede 2. præmis, så vi får:

- (G) 1. præmis: Vinteren har bidt sig fast
 2. præmis: *Hvis vintre bider sig fast, får vi glatte veje, sne og kulde*
-
- konklusion: (Ergo, derfor, altså:) Vi får glatte veje, sne og kulde

Som man kan se af denne opstilling, der kan sammenlignes med et regnestykke med resultatet i bunden, vil argumentet nu være fuldstændigt i betydningen: Der er nu blevet etableret en slutnings-bro, der vil kunne lede os fra 1. præmissen til konklusionen. Det er i den sammenhæng vigtigt at se på den slutnings-bro, 2. præmissen udgør.

Som man kan se, indeholder den et alment udsagn: “*For alle tilfælde gælder det, at hvis vinteren bider sig fast, så vil vi få glatte veje, sne og kulde.*” Men sådan vil det altid være: Mindst én af præmisserne må bestå i et alment udsagn. Som regel finder der også – som i (G) – en ikke-almen, dvs. singular præmis, der her er anbragt som argumentets 1.-præmis.

I enthymemer er det som regel den almene præmis, der udelades. Grunden hertil er, at den for det meste forekommer selvfølgelig, sådan som det vel også kan siges at være tilfældet her. Men undertiden er det selvfølgelig ofte det problematiske. Det gælder også den almene præmis. Derfor er det vigtigt i saglig argumentation undertiden at få bragt en sådan skjult præmis – og dens eventuelle støttepræmisser – frem i lyset.

En argumentativ tekst eller tekstdel – som altså kan stilles op over for en rent fremstillende tekst eller tekstdel – kalder, som vi har set, på et bestemt forventningsmønster, om at vi har med et stykke argumentation at gøre. Det mønster, vi normalt forventer i forbindelse med en argumentativ tekst,

er ikke som mønstret i opstillingen i (G). Det mønster, vi ser i (G), er det mønster, vi præsenteres for i lærebøger i logik, hvor præmisserne kommer før konklusionen. Men i de fleste tekster er præsentationsmåden omvendt: Først konklusionen og derefter præmisserne. Når denne præsentationsmåde foreligger, kalder man konklusionen for argumentets – og hvis hele teksten er ét stort argument: tekstens – *tese*, og (lidt forvirrende) præmisserne for argumentets eller tekstens *argumenter*. Denne præsentationsmåde finder vi fx i følgende tekst fra Ritzaus Bureau (19.11.10), der omhandler det samme som eksempel (F), men her netop præsenteret efter mønstret tese og argument:

- (H) “Bilister, der i løbet af fredagen og weekenden skal køre bil, skal være opmærksomme på de glatte veje. Vinteren er nemlig begyndt at røre på sig.”

Som man kan se, bliver konklusionen i eksempel (H) præsenteret før 1.-præmissen og figurerer altså her som tese, mens “Vinteren er nemlig begyndt at røre på sig” får rollen som argument:

- (I) *Tese*: “Bilister [...] skal være opmærksomme på glatte veje.”
Argument: “(fordi, på grund af, at) vinteren er begyndt at røre på sig.”¹³

Den argumentative fremstillingsform kan enten indgå i kombination med (a) den tingskarakteriserende fremstillingsform – her argumenteres omkring tid, rum og årsagssammenhænge – den (b) handlingskarakteriserende fremstillingsform – her argumenteres omkring mål, midler og motiver – eller den (c) institutions- og sprogbrugskarakteriserende fremstillingsform – her argumenteres omkring fastlæggelse af målestokke og definitioner,

¹³ Som det kan ses i (G) og (I), kan der anvendes sproglige udtryk enten til angivelse af, at der er tale om et arguments konklusion: “Ergo”, “derfor”, “altså” m.fl., eller til angivelse af, at der er tale om en præmis om et enkeltstående fænomen, en singulær præmis, hvis en sådan findes, fx “fordi”, “da”, “eftersom”, “fordi”, “idet”, “nemlig”, “siden” m.fl. Eksempelvis: “Vinteren har bidt sig fast. Derfor får vi glatte veje, sne og kulde”, “Vi får glatte veje, sne og kulde. Vinteren har nemlig bidt sig fast.”

Selvom der er denne mulighed for at angive argumentets struktur eksplicit, er det normalt ikke nødvendigt at gøre brug af sådanne udtryk. Konteksten og indhold gør det klart, hvad der er hvad.

samt om, hvordan vores institutioner og sproglige udtryk grundlæggende skal analyseres og forstås i lyset af underliggende konventioner.¹⁴

Et eksempel på argumentation, som ikke har et tingsligt indhold til tema, sådan som de foregående eksempler, men i stedet forholder sig til handlingskarakteriseringer og institutions- og sprogbrugskarakteriseringer, har vi i (J):

- (J) "Efter krigserklæringen mod England satte Frederik VI i realiteten statsrådet ud af drift, og fungerede som sin egen udenrigsminister. I tiden mellem 1807-1814 afholdtes derfor ingen statsrådsmøder, og efter faderen Christian VII's død i 1808 var Frederik VI derfor konge både af navn og af gavn."

(http://dk.wikipedia.7val.com/wiki/Frederik_6)

I denne tekst finder vi dels følgende handlingskarakteriserende argument¹⁵:

(K) ønske:	Frederik VI ønsker ingen statsrådsmøder
viden:	Hvis man ikke ønsker statsrådsmøder, er det et egnet middel at sætte statsrådet ud af drift

handling: Derfor sætter Frederik VI statsrådet ud af kraft.

¹⁴ Hvad slutningerne i eksemplerne angår, indgår såvel tingslige som handlingskarakteriserende fremstillingsformer. Det betyder, at slutningerne i virkeligheden har en mere kompleks struktur, end det er angivet i opstillingerne.

Hvad sætningerne "Bilister [...] skal være opmærksomme på glatte veje" angår, – vi vil i det følgende se bort fra "sne og kulde" – er den udtryk for en handlingskarakterisering: Det, at være opmærksom på noget, involverer jo perception, som igen udgør en del af vores handlekompetence. For at nå frem til en slutning, der kan indgå i passende sammenhæng med argumentet om vintervejret, må vi derfor gå bag om handlingskarakteriseringen og finde følgende understøttende hypotese: "Hvis en vinter bliver kold (årsag), vil der komme glatte veje (virkning)." Eller hvis vi stiller det pænt op:

Tese:	der vil komme glatte veje
Argument:	(fordi) vinteren bliver kold
(Almen præmis:	Hvis vintervejret bliver koldt, vil vejene blive glatte)

Som det kan ses, svarer slutningerne her til argumentationsformen i første teksteksempel – blot er den opstillet i form af tese og argument.

¹⁵ Handlingskarakteriserende argumenter har form af såkaldte *praktiske syllogismer* (efter Aristoteles; se hertil Anscombe (1957)). Her er 1.-præmissen altid et ønske, 2.-præmissen en viden om handlesituationen, 3.-præmissen en almen viden om, hvordan man – givet ønsket – kender til et middel til realisering af dette ønske, og konklusionen den handling, der består i at gøre anvendelse af det pågældende middel.

og følgende institutions- og sprogbrugskarakteriserende argument¹⁶:

- (L) Frederik VI's far døde
 Frederik VI er arveprins
 Hvis man er arveprins og ens far dør, bliver man (i kraft af kongeinstitutionen) konge

Derfor bliver Frederik VI konge

Den argumentative fremstillingsform vil altid have form af en logisk slutning.¹⁷ Det må ikke misforstås derhen, at det så kun er i forbindelse med argumentation, at vi har med logiske slutninger at gøre, for det er ikke tilfældet. Logiske slutninger møder vi overalt, hvor vi fører samtaler og skriver og læser tekster. Ja, ikke alene her, men overalt, hvor vi perciperer og handler. Det at drage logiske slutninger er for det meste en rutinefærdighed.

Det betyder dog ikke, at vi altid behersker de former, hvorunder vi drager slutninger. Men det er netop heri, man skal se den argumentative samtale og teksts berettigelse. Argumenter kan let blive komplicerede. Derfor kræver det i særlig grad skoling og træning at fremføre argumenter i en argumentativ samtale og en argumentativ tekst.

¹⁶ Institutions- og sprogbrugskarakteriserende slutninger er slutninger, der forlener (viden om, hvordan man forbinder) et udtryk med et indhold (jf. note 8).

¹⁷ De logiske aspekter af den argumentative fremstillingsform kan vi ikke komme nærmere ind på her. Dog skal det nævnes, at for at kunne nå frem til en sand konklusion i et argument, må forholdet mellem præmisser og konklusion være af en sådan art, at *sande præmisser skal føre til en sand konklusion*.

I de eksempler, vi hidtil har set på, er dette logiske krav sikret. Imidlertid er mange af de præmisser, vi har opstillet, ikke sande. Det gælder især for de almene præmisseres vedkommende. De er mere eller mindre sande; men de er ikke garanteret sande. Det gælder for hypoteser om årsager og virkninger som dem i (F) og (H), for praktiske syllogismer som den i (K) og for konventionelt etablerede institutioner som den i (L).

Traditionelt set taler man her om, at der er bygget en induktiv slutning ind i selve den logiske slutning fra præmisser til konklusion, hvilket antyder, at der skulle være en logik ved siden af den logik, der fører én fra sande præmisser til en sand konklusion. Det er imidlertid ikke tilfældet. Der findes kun én logik: Den, der fører fra sande præmisser til en sand konklusion. Det, der er tale om ved præmisser, der ikke nødvendigvis er sande, er ikke, at man betjener sig af en speciel – induktiv – logik, men slet og ret, at man tager en *beslutning*. Nemlig en beslutning om at "ophøje" en hypotese, en praktisk syllogisme, en konventionelt etableret institution til logisk slutningsform (ud fra forskellige former for evidens), dvs. gøre anvendelse af den, som om den var en logisk slutningsform).

Som led i en sådan skoling er det nødvendigt, man i vid udstrækning kender til de former, argumenter kan antage, og at man i det hele taget er i stand til at skelne mellem argumentative og rent meddelende tekster og tekstdele.

Vi har nu indtil videre kun set på, hvordan man argumenterer omkring *indholdet* af det, man vil meddele – det, vi har formuleret os omkring i TESE 3. Her har vi ført *teoretiske argumenter* i marken. Men også en teksts *formål* – det vi har formuleret os omkring i TESE 4 – skal kunne gøres til genstand for argumentation. Her skal argumenterne sikre, at teksten fremtræder enten som en vellykket *informativ talehandling*, som en vellykket *kommissiv* eller *direktiv talehandling* eller som en vellykket *ekspressiv talehandling*.

Lad os derfor vende os mod disse mere *praktiske argumenter*, for at diskutere, hvordan der kan argumenteres omkring disse.

Med tekst (F) har vi – som tidligere nævnt – en tekst, hvor forfatteren har til hensigt at *informere* om et eller andet i verden. I det omfang, der skal argumenteres for tekstens informative værdi, skal der ikke blot argumenteres om sandhed, men også netop om formål. Dette formål er nu for (F)-tekstens vedkommende indfriet i det omfang, argumentets konklusion leverer viden, tekstens modtager vil kunne føle sig informeret gennem. Man må her formode, modtageren vil kunne bruge informationen, fx hvis han eller hun har til hensigt at begive sig ud i vintertrafikken.

Med tekst (H) har vi med en tekst at gøre, hvor forfatteren i stedet har til hensigt at *handlingsregulere*. Det har vi allerede været inde på i note 14. Den handlingsregulerende talehandling er her et direktiv: “Bilister, der [...] skal køre bil, skal være opmærksomme på de glatte veje [...]”, dvs. bilister *skal* (= direktiv) *som et egnet middel* (= handlingsregulering) være opmærksomme på de glatte veje.

Som det kan ses, har denne handlingsregulering ikke noget med argumentationen i teksten at gøre. Det blev også berørt i note 14: Argumentationen gælder kun de glatte veje, ikke hvad bilisterne skal gøre i den anledning.

Men hvis man vil have begrundet denne handlingsregulering – fx fordi en modtager af teksten stiller sig tvivlende over for berettigelsen af dette direktiv – er der ikke noget i vejen for, at man kan finde argumenter for denne handlingsregulering.

En sådan begrundelse vil fx kunne finde sted gennem *teknisk argumentation*:

Teknisk argumentation:

- (M) 1. *Præmis:* Der er glatte veje
2. *Præmis:* Det er et ønske hos mig at undgå at køre galt
3. *Præmis:* Hvis det er glat, og det er ens ønske at undgå at køre galt, så er det et effektivt middel at være opmærksom og køre forsigtigt

Konklusion: (Det er klogt, at) jeg er opmærksom og kører forsigtigt

Argumentet er en praktisk syllogisme (jf. note 15). Men i modsætning til i (K), hvor argumentet angår en 3.-persons handling, indgår det her som begrundelse for en *opfordring*, altså et direktiv. Her begrundes opfordringen til at være opmærksom i trafikken, som man kan se, gennem det forhold, at det hindrer én i at køre galt. Som det kan ses, har argumentets almene præmis form af et *betinget imperativ*. Det er i øvrigt altid tilfældet, når der argumenteres teknisk: Givet et bestemt ønske eller formål, er argumentet altid et argument for, at et givet formål er egnet for i en bestemt situation at indfri det givne ønske eller formål.

Men argumentation om handlinger behøver ikke alene at være teknisk. Når vi handler, orienterer vi os ikke alene ud fra midler, men også ud fra mål. Sådanne mål eller formål kan være rent subjektive; men de kan også være almene. I dette omfang, man vil argumentere om sådanne almene formål, taler man om argumentationen som *etisk argumentation*.

Etisk argumentation adskiller sig fra teknisk argumentation ved, at man i stedet for at argumentere om midler, givet et bestemt formål, argumenterer om selve handlingens, formålets eller de eventuelle (uintenderede) konsekvensers etiske berettigelse.

Det kan gøres gældende, at der i tekst (H) netop ligger en etisk slutning gemt, som man parallelt med den tekniske argumentation også vil kunne gøre til genstand for argumentation:

Etisk argumentation:

- (N) 1. *Præmis*: Hvis jeg ikke kører forsigtigt, kan jeg komme til at skade andre
 2. *Præmis*: Jeg vil ikke ønske selv at blive skadet
 3. *Præmis*: Man skal kunne gøre sin handling til en almen lov¹⁸
-
- Konklusion*: (Det er etisk berettiget, at) jeg kører forsigtigt

Nu kan vi altid for såvel den tekniske som den etiske argumentations vedkommende finde såvel en *kommissiv* som en *direktiv* udgave, at afhængig af, om konklusionen er rettet mod forfatteren selv – i form af løfter og forpligtelser – eller mod tekstens modtager – i form af anmodninger, opfordringer, ordrer og pålæg. I det omfang begrundelsen af et kommissiv (en forpligtelse) eller et direktiv (et pålæg) er etisk, indgår der altid et *generelt direktiv* – udtrykt som et *skal*- eller *bør*-udsagn – i argumentationen.¹⁹

Til sidst vil vi se på en tilsvarende argumentation inden for den *ekspresive fremstillingsform*. Den kan med udgangspunkt i tekst (H) fx se således ud:

Ekspressiv argumentation:

- (O) 1. *Præmis*: Jeg vil gerne over (på dansk) give udtryk for, at jeg ikke vil køre for hurtigt
 2. *Præmis*: Jeg behersker dansk
-
- Konklusion*: Jeg udtrykker på dansk: “Jeg vil ikke køre for hurtigt”

I ekspresiv argumentation viser forfatteren sin vederhæftighed. Her viser vedkommende, om han eller hun kan give klart sproglige udtryk for sin viden, sine anskuelser og sine forkærligheder. Det betyder igen, at vedkommende bl.a. skal kende til reglerne for, hvordan man bruger konventionelle midler til at udtrykke sig gennem.

¹⁸ Denne sætning er en formulering af Kants moralprincip, hans såkaldte *kategoriske imperativ* (Kant 1992 (1785):52). Princippet kunne lige så godt formuleres som et princip om, at man ikke må gøre undtagelser for sig selv: Ønsker jeg ikke at blive skadet, kan jeg ikke tillade mig selv at skade andre.

¹⁹ Spørgsmål om, hvilke yderligere restriktioner, der knytter sig til en etisk begrundet handling – om begrundelsen i én af sine præmisser fx altid skal have form af et kategorisk imperativ (jf. forrige note) – vil det føre for vidt at komme ind på her.

Sammenfattende om argumentative tekster kan vi sige, at man altid vil kunne åbne for muligheden for at se en tekst eller en tekstdel som et svar på et kritisk spørgsmål – og dermed som åben for et stykke argumentation. Set ud fra de ovenfor fremstillede typer af argumentation, kan der stilles følgende spørgsmål. Der kan dels være tale om *indholdsrettede spørgsmål*, svarende til TESE 3, som enten kan være (1) tingskarakteriserende, af (2) handlingskarakteriserende eller (3) institutions- og sprogbrugskarakteriserende, dels kan være tale om *formålsrettede spørgsmål*, svarende til TESE 4, som så igen kan være et spørgsmål til (i) hvorvidt den talende siger noget tilstrækkeligt *informativt* (ii) hvorvidt han eller hun har til hensigt at sige noget, der er *teknisk og etisk korrekt*, eller (iii) hvorvidt han eller hun er i stand til at give *vederhæftigt udtryk for sin mentale tilstand*.²⁰

Det er så vores FEMTE TESE om sagprosaetekster: ***En særlig sagprosagenre finder vi i den argumentative tekst (versus den ikke-argumentative eller blot meddelende tekst). Her kræves argumenter eller grunde for det, man siger. Disse argumenter eller grunde vil altid omhandle enten (a) tingslige forhold, (b) handlemæssige forhold eller (c) institutionelle og sprogbrugsmæssige forhold. Hvad konklusionerne angår, vil de altid være enten (i) informative, (ii) handlingsregulerende eller (iii) ekspressive. – Det er i princippet altid muligt at rejse spørgsmål til en tekst og åbne en argumentation med henblik på at sikre holdbarheden af dens (skjulte) præmisser.***

Gennem tesaerne tre, fire og fem er der nu givet en karakteristik af sagprosaetekstens (og i afledt forstand også fiktionstekstens) fremstillingsformer. Ifølge denne karakteristik er det muligt at identificere fremstillingsformen i *enhver tekst* ud fra *tekstindhold* (tingskarakteriserende versus handlingskarakteriserende tekster), ud fra *tekstformål* (informative versus handlingsdirigerende eller ekspressive tekster) samt ud fra *tilstedeværelsen af argumentation* (argumentative versus ikke-argumentative tekster).

Endnu en væsentlig opdeling af tekster er opdelingen i *mundtligt* og *skriftligt* affattede tekster. Her er det vigtigt at se på omstændighederne for tekstfrembringelsen. Læses der op af en på forhånd skreven tekst, er teksten selvfølgelig mundtlig, men produktionsomstændighederne er skriftlige. Derfor går skellet mellem mundtlig og skriftlig fremstillingsform ikke

²⁰ Jf. Habermas 2001 (1971):137-170.

så meget på, om man bruger sine stemmebånd eller om man bruger pen og blæk eller computer. Forskellen er snarere en *forskel i mulighed for spontanitet* mht. udformningen af den tekst, man er i færd med at skabe: Meddeler jeg mig mundtligt, falder situationen for, hvornår jeg producerer teksten, normalt sammen med situationen, hvor jeg præsenterer min tekst for et publikum. Her er talen med andre ord spontan og flygtig. Meddeler jeg mig derimod skriftligt, kan jeg i princippet bruge uendelig tid på at udforme den tekst, jeg vil præsentere mit publikum for, og papiret er – også efter, jeg har produceret teksten – et tålmodigt og stabilt medium.

En af konsekvenserne af, at en tekst kan produceres som skriftlig tekst, er, at man begynder at producere stadig længere og mere komplicerede tekster. Det skyldes simpelthen, at man har bedre tid til at skrive – og lære at skrive – tekster. Men også for læseren betyder det store fordele: For at understøtte læserens overblik og hukommelse begynder man fx efterhånden at indbygge faste resumédele i de forskellige teksttyper: overskrifter, opsummerende indledninger og afslutninger. Man kan fx her tænke på den typiske avisartikel med dens opdeling i rubrik, mellemrubrik, underrubrik og brødtekst. Således får hver teksttype efterhånden etableret sit mere eller mindre komplicerede forventningsmønster: Et forretningsbrev ser ud på en bestemt måde med steds- og datoangivelse, angivelse af adressat, angivelse af brevets emne, selve den afsnitsinddelte brevttekst, høflighedsformlen, fx “Med venlig hilsen” samt underskrift; ligeledes en brochure, et varekatalog, en videnskabelig afhandling, en biografannonce. Alt afhængig af tekstens fremstillingsform i øvrigt begynder sådanne forventningsmønstre at trænge ned i de forskellige teksttyper og tekster og give dem deres særlige format og layout. Tingskarakteriserende, handlingskarakteriserende, institutions- og sprogbrugskarakteriserende, rent meddelende eller argumentative, informative, handlingsregulerende, ekspressive tekster og tekstdele – alle disse fremstillingsformer og genrer er i praksis en kombination af de enkelte fremstillingsformers og genrers særpræg og det forhold, at det drejer sig om skriftlige – eller skriftsprogsprægede mundtlige – tekster, som i kraft af mediets karakter stiller krav til overblik, hukommelse og tålmodighed. Her kan julekataloget fra artiklens indledning passende finde sin placering.

Distinktionen mellem mundtlige og skriftlige tekster har ikke samme universelle karakter som de øvrige fremstillingsformer: Her skyldes distinktionen historiske hændelser, nemlig opfindelsen af skrifttegnet og af de medier, som har gjort det muligt at fæstne og lagre meddelelser gennem tid og transportere dem over store afstande. Opfindelsen af bogtrykkunsten,

og på det seneste computeren, har herudover gjort det muligt at præsentere tekster for et større publikum. Denne landvinding kan ikke undervurderes. Den har muliggjort en bemestring af ordet, som man tidligere kun har kunnet drømme om. Det er betegnende, at de første skriftsprog falder sammen med opkomsten af de første bysamfund.

Det fører os til vores SJETTE TESE om sagprosaetekster: ***Sagprosaetekster kan inddeles dels i mundtlige, dels i skriftlige genrer. Med disse to genrer taler vi om to vidt forskellige medier for sproglig meddelelse.***

Med udviklingen af de skriftlige tekstformer ser vi en udvikling, som specielt har gavnet skønlitteraturen, men som også har betydet en del for sagprosaen.

Også computerrevolutionen har betydet store ændringer. Her har ikke mindst muligheden for at arbejde med vinduesmenuer og links bidraget til et ændret tekstbegreb. Endvidere har computeren muliggjort nye spontane meddelelsesformer også i et oprindeligt skriftligt medium: Chat og sms er skriftlige tekstformer, men de nærmer sig den mundtlige fremstillingsform.

De nye læsemuligheder skaber også nye læsevaner. Her kan man måske frygte, at de nye muligheder, der ligger i at kunne springe fra tekst til tekst, fra stikord til stikord, samtidig vil kunne svække evnen til generelt at kunne fordybe sig i en tekst og læse langsomt.

Det sidste fører os til spørgsmålet om, hvordan *skolingen og kultiveringen af bemestringen af de forskellige tekstlige fremstillingsformer og genrer* vil kunne sikres – hvis det da overhovedet er nødvendigt og ønskeligt. Mange taler nemlig om, at vi uproblematisk bevæger os fra en overvejende tekstkultur til en overvejende billedkultur, og fra en kultur overvejende baseret på enkeltvidenskabelig, dyb og kontekstafhængig viden til mere tværvideenskabelig, overfladeorienteret og mere kontekstafhængig og umiddelbart brugsorienteret viden.²¹

Hvis det er rigtigt, er det udtryk for en uhensigtsmæssig pædagogik at ville insistere på, at eleverne i de danske skoler skal kunne tilegne sig indholdet af – i gammeldags forstand – mere kompliceret opbyggede tekster. Imidlertid behøver den formålsbestemte sagprosaetekst ikke at være helt uden æstetisk relevans, hvorfor det måske ikke er helt urimeligt at

²¹ Jf. talen om *modus 1*-viden – klassisk “dyb”, saglig viden – og *modus 2*-viden – nyere tværfaglig og mere anvendelsesorienteret viden – i Jens Erik Kristensen (2007):66.

se *skoling og kultivering i genrebegrebet* – ikke blot i skønlitteratur, men også i de fundamentale fremstillingsformer i sagprosaen – som en stadig udfordring for det enkelte menneske – og dermed også som en stadig kilde til æstetisk behag.

Sammenfatning

Vi har nu gennem en præsentation af seks teser set, hvordan det er muligt at karakterisere sagprosatteksternes fremstillingsformer ud fra seks forskellige kriterier eller – som vi måske snarere burde kalde dem – parametre, da det jo, som vi har set, inden for hvert kriterium er muligt at foretage et eller flere valg. Her er de kriterier eller parametre, vi har undersøgt: (1a) *sandhedsorienteret* versus (1b) *fiktiv*, (2a) *formålsrettet* versus (2b) *ikke-formålsrettet* eller *skønlitterær*, (3a) *tingskarakteriserende* versus (3b) *handlingskarakteriserende* versus (3c) *institutions- og talehandlingskarakteriserende*, (4a) *informativ* versus (4b) *handlingsregulerende* versus (4c) *ekspressiv*, (5a) *argumentativ* versus (5b) *ikke-argumentativ* eller *meddelende* samt (6a) *talebaseret* versus (6b) *skriftbaseret* osv. For alle disse kriterier eller parametre gælder, at de er med til at tegne den genremæssige profil af en hvilken som helst tekst. Således vil kombinationen af valgene (1a), (2a), (3a), (4a), (5a) og (6a) bl.a. kunne give os en *naturvidenskabelig artikel eller afhandling*, mens (1a), (2a), (3b) + (3c), (4a), (5b) og (6a) vil bl.a. kunne give os en *historisk-didaktisk fremstilling* eller en *psykologisk rapport*, (1b), (2b), (3b), (4a), (5b) og (6b) et *folkeeventyr* og (1a), (2a), (3b), (4c), (5b) og (6a) en *brugsanvisning*, en *faktura* og en *kontrakt*.

Det er vigtigt at se, at disse genrebetegnelser ikke kun vil være mærkelapper: At se genrene som udtryk for valg på ovennævnte seks parametre er i kraft af de teser, vi har set på i det foregående, samtidig at tilbyde *en teoretisk redegørelse for, hvorfor genrene ser ud, som de gør*. De har fået eksplanatorisk dybde. De er i stand til at sige noget centralt om tekster.

Det niveau for genrebeskrivelse, vi vil kunne etablere gennem valg af værdier inden for i hvert fald de fem første parametre, er tæt på at være universelt, da det er vanskeligt at forestille sig kulturer, der ikke opererer med distinktionerne, disse fem parametre er udtryk for. Det betyder ikke, at vi ikke kan finde mere eller mindre udviklede udgaver af de forskellige kombinationer af valg. Således vil vi selvfølgelig først kunne finde naturvidenskabelige afhandlinger eller kontrakter i en kultur, der har udviklet samfundsmæssige institutioner, der muliggør en sådan teksttype. Alle kulturer vil imidlertid kunne tillade disput om, hvorvidt et

givet naturforløb er muligt, et givet hændelsesforløb foreligger, eller om der ved en given lejlighed er afgivet påstande eller løfter.

Men det vil sige, vi vil kunne tegne følgende billede af genreområdet: Visse genrer kan siges at være "rene" udtryk for et sæt universelle fremstillingsformer²² og er derfor lige så universelle som disse. Andre genrer afslører derimod empiriske træk, affødt af mere eller mindre lokale omstændigheder. Visse genrebestemmelser er rent ad hoc.

Artiklen her er givet titlen "sagprosaens fremstillingsformer." Titlen er måske lidt misvisende, idet de to første parametre muliggør valget af henholdsvis fiktive og skønlitterære teksttyper, altså teksttyper, som netop står i modsætning til sagprosaeteksten. Imidlertid er begreberne fiktion og skønlitteratur medtaget, ikke for at give dem en omfattende selvstændig behandling, men for at sætte de to kernebestemmelser i sagprosaeteksten – sandhed og formålsrettethed – i relief. Her repræsenterer fiktion og skønlitteratur *globale* alternativer til disse to kernebestemmelser.

Det stiller dem i modsætning til forskellige andre parasitære træk ved tekster, som er af mere lokal art, såsom figurativitet, metaforicitet, (skønlitterær) realisme og dramatisering.²³

Litteratur

Anscombe, Elisabeth (1957) *Intention*. Oxford: Basil Blackwell.

Aristoteles (1995 (1984)) *The Complete Works of Aristotle*. Princeton: Bollingen Series LXXI.

Aristoteles (1992 (1958)) *Poetik*. København: Hans Reitzels Forlag.

Austin, John L. (1997 (1962)) *Ord der virker*. København: Gyldendal.

Frow, John (2005) *Genre*. London: Routledge.

²² Det er denne artikels påstand, at i hvert fald de første fem parametre er universelle. Om de enkelte valgmuligheder inden for parametrene er universelle, er derimod en diskussion værd. Fx er det spørgsmålet, om man ikke vil kunne tænke sig kulturer uden fiktion. Sandhed er konstitutiv for sprog og dermed for udformning af tekster. Men fiktion er, som vi har set, ikke komplementær til sandhed. Falskhed er komplementær til sandhed og dermed universel, men ikke fiktion, idet der, som vi har set, ved fiktion tillige kræves en kontrakt om, at det sagte eller skrevne ikke skal tages for pålydende.

²³ For en udførlig behandling af disse mere lokale skønlitterære parametre henvises til Widell (2010).

- Genette, Gerard (1992) *The Architext: An Introduction*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Grice, Herbert P. (1989 (1976)) Logic and Conversation, i: *Studies in the Way of Words*. Cambridge Massachusetts/London, England: Harvard University Press:22-40.
- Habermas, Jürgen (2001 (1971)) Forberedende bemærkninger til en teori om den kommunikative kompetens, i: *Can you reach the salt?: Pragmatikkens klassiske tekster*. Carol Henriksen (ed.). Roskilde: Roskilde Universitetsforlag: 137-170.
- Kant, Immanuel (2005 (1790)) *Kritik af dømmekraften*. Frederiksberg: Det Lille Forlag.
- Kristensen, Jens Erik (2007) Det moderne universitets ide og selvbeskrivelse gennem 200 år – en universitetshistorisk udvikling, i: *Ideer om et universitet*. Jens Erik Kristensen et al. (red.). Århus: Aarhus Universitetsforlag:23-74.
- Poulsen, Knud (1928) *Vandringer*. København: Gyldendal.
- Searle, John R. (1969) *Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, John R. (1979) The Logical Status of Fictional Discourse, i: John R. Searle *Expression and Meaning*. Studies in the Theory of Speech Acts. Cambridge: Cambridge University Press:58-75.
- Searle, John R. (1999 (1995)) *Konstruktionen av den sociala verkligheten*. Göteborg: Daidalos.
- Searle, John R. (2008 (1999)) *Psyke, sprog og samfund: Filosofi i virkelighedens verden*. København: Danmarks Pædagogiske Universitets Forlag.
- Searle, John R. (2010) *Making the Social World: The Structure of Human Civilization*. Oxford: Oxford University Press.
- Widell, Peter (2001) Illokutioner er assertiver: Et bidrag til belysning af talehandlingens struktur og taksonomi, i: *Augias* 56-59.
- Widell, Peter (2009) Logik, mening, handling, tale, i: *12. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Inger Schoonderbeek Hansen & Peter Widell (red.). Århus: Aarhus Universitet:295-312.
- Widell, Peter (2010) *Den skønlitterære tekst*. Århus: Nordisk Institut.

Peter Widell
lektor
Nordisk Institut
Aarhus Universitet
norwidell@hum.au.dk

13.5 Instituttet havde i dag besøg af Deres Majestæter Kongen og Dronningen, Rektor og diverse andre notabiliteter. Besøget var kort, men kastede dog en vis glans over Inst. Dronningen udtalte: „Jeg har altid syntes, dialekter var så morsomme.“ og Majestæterne besø interesseret meddelerkortet under Rektors kyndige vejledning; her bemærkede Kongen, at vi desværre ingen meddelere havde i Trend. Derefter gik selskabet skyndsomt videre til professor Skautrups kontor, uden dog at komme i karambolage med dørene. Instituttet var i dagens anledning blevet støvet af, og der var ryddet op til æken-delighed, hverken kaffekopper eller cigaretskod var at se.

Denne morsomme anekdote om besøget af kong Frederik 9. og dronning Ingrid indførte tidligere ansat på instituttet Mette Kunøe i dagbogen fra 1961. At den royale interesse for dansk dialektologi også er stor i dag fremgår bl.a. af dronning Margrethes medvirken til dokumentaren *I Danmark er jeg født* af Peter Klitgaard (2005) samt hendes overværelse af Afdeling for Dialektforsknings 100 års jubilæum 20. februar 2009.

Bibliografi¹
Ove Rasmussen

1966

Jyske indbyggernavne på -bo og -er, i: *Jyske Studier fra Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning*, tilegnet instituttets grundlægger Peter Skautrup på syvtiårsdagen 21. januar 1966. K. Ringgaard (udg.): 79-96.

1974

Artiklerne "alder – aldret" og "alert – alivl", i: *Jysk Ordbog*. Bind I, hæfte 3. Århus: Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning & Universitetsforlaget i Aarhus.

1978

Jysk Ordbog. Nogle begrænsnings- og afgrænsningsproblemer, i: *Dialektologkonferens 1978*. Rapport sammenstillet af Sven Benson och Hugo Karlsson. Göteborg: 94-98.
En østjysk dialektprøve fra 1828, i: *Sprog og Kultur* 28:123-128.

1979

Artiklerne "am – amægtig", i: *Jysk Ordbog*. Bind I, hæfte 4. Århus: Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning & Universitetsforlaget i Aarhus.

1981

Forord, i: *Ord & Sag* 1:3-4.
Hun hed madammen, så tog ingen fejl, i: *Ord & Sag* 1:5-10.

¹ Centrets interne redaktionsprotokol er anvendt som kilde til forfatterens bidrag til *Jysk Ordbog*. Redaktionen af artiklerne gennemgår følgende faser: 1) Redaktion af en skuffe fra seddelkartoteket; 2) Gennemlæsning og evt. forslag til ændringer af redaktionskollega; 3) Der foretages rettelser og ændringer; 4) Aflevering af endelig version til publicering på nettet. I bibliografien nævnes året for den endelige version af artiklen (dvs. redaktionsfase 4). For de sidste to år er datoen for redaktionsfase 1 eller 2 registreret, dvs. henholdsvis igangværende redaktion og at afsnittet ligger til gennemlæsning hos fagfællen. Ordbogsartiklerne står først registreret fra 1989 selv om de første bogstaver blev redigeret tidligere (tilbage til 1981 efter de ny vedtagne principper); registreringsdatoen hænger sammen med computerens indtræden i redigeringsprocessen.

1982

Peter Skautrup – mindeord, i: *Ord & Sag* 2:5-6.

Byge – et låneords dobbelte indfaldsvej i dansk, i: *Ord & Sag* 2:31-39.

1983

At være ordbog i en krisetid, i: *Ord & Sag* 3:4-12.

1984

Peter Skautrup, i: *Hardsyssels Årbog*. Anden række, bind 18:141-150.

Året, der gik – beretning fra institut og ordbog, i: *Ord & Sag* 4:3-4.

1985

Jysk Ordbog truet, i: *Forskningen og Samfundet*. København: Forskningssekretariatet (udg.).

Året, der gik, i: *Ord & Sag* 5:3-5.

1986

Niels Åge Nielsen – mindeord, i: *Ord & Sag* 6:3-6.

Året, der gik, i: *Ord & Sag* 6:7-8.

Det jæller om å læten sæ, i: *Ord & Sag* 6:18-24.

1987

Året, der gik – beretning fra institut og ordbog, i: *Ord & Sag* 7:3-4.

Labo, bilmer, vimming – indbyggernavne til mindre jyske bebyggelser, i: *Ord & Sag* 7:32-55.

1988

Året, der gik – beretning fra institut og ordbog, i: *Ord & Sag* 8:3-5.

1989

Artiklerne “b – bag·dør”, “bag·tofte – bak·skulde”, “bi·rede – bi·sværmer”, “bjart – bjælstre”, “blat – blid·tidsel”, “blomme – blus”, “blød – blåelse”, “Bo – bog”, “bol·herre – bomme·rutte”, “bord·blad – bos[01]”, “brak·rug – brank·hede”, “bredelig – brikke·hylde”, “bril – bro·cheret”, “brogl – brud[03]”, “bryg – bryggers·skorsten”, “brygge·ske – bryst·øl” og “brød- – brønd[01]” i *Jysk Ordbog*.

Året, der gik, i: *Ord & Sag* 9:3.

Vredne bukser, i: *Ord & Sag* 9:34-42.

1990

Artiklerne “bap – barm”, “barn – bartholomæi-tø”, “bede·ring – bedste·bajs”, “be'kant – ben”, “be'skikke – be'søg”, “bible – bide”, “buks[02] – bulle[02]”, “buse[03] (v) – by[02]”, “by·hest – bægster”, “bægt – bæls”, “bøf – bøl[03]” og “bøle – bønne·vand” i *Jysk Ordbog*.
Året, der gik – beretning fra institut og ordbog, i: *Ord & Sag* 10:3-4.

1991

Artiklerne “bøns – bør·tvinde”, “chara'banc – d”, “dag”, “dampe – danse·trave”, “degne·folk – demat” og “dige – dims” i *Jysk Ordbog*.
Året, der gik – beretning fra institut og ordbog, i: *Ord & Sag* 11:3-5.

1992

Artiklerne “djævel – dog”, “Dora – drag”, “dreng – dres'sere”, “drev – drikke[01]”, “drive·bold – drukne”, “drøl – dråbe” og “dublet – dug[02]” i *Jysk Ordbog*.

Dekus, subst., i: *80 Ord*, til Christian Lisse, 12. januar 1992. København: Selskab for Nordisk Filologi (udg.):22-23.

Året, der gik – beretning fra institut og ordbog, i: *Ord & Sag* 12:4-5.

Sprogminuttet (især for østjyder) (sammen med Torben Arboe Andersen og Viggo Sørensen), i: *Ord & Sag* 12:66-68.

1993

Artiklerne “dulmer – dun·hammer”, “dunk – dvalsk”, “dæksel – dø”, “døgn – dør”, “efter·begravelse – eg”, “egl – ekstra” og “elle·torn – emtre” i *Jysk Ordbog*.

Kolbøtten – en bagatel for hyrdedrenge, en prøvelse for lingvister. En undersøgelse af den syntaktiske og semantiske struktur i jyske kolbøttebetegnelser (sammen med Viggo Sørensen), i: *Jyske Studier*, tilegnede Magda Nyberg og Bent Jul Nielsen. København: Institut for Dansk Dialektforskningens Publikationer, C.A. Reitzels Forlag:40-56.

Året, der gik – beretning fra institut og ordbog, i: *Ord & Sag* 13:4-5.

Kolbøtten – en bagatel for hyrdedrenge, en prøvelse for dialektforskere (sammen med Viggo Sørensen), i: *Ord & Sag* 13:6-26.

Sprogminuttet 1993 (især for østjyder) (sammen med Torben Arboe Andersen og Viggo Sørensen), i: *Ord & Sag* 13:55-56.

1994

Artiklerne “a[01] – a'bilsk”, “enke – en·ting”, “entre – evan'gelium”, “eve[01] – evne·træ”, “fabel[01] – fad[02]”, “fane – fare·dag”, “fare·grav – farsen”, “fast·agtig – fattig”, “fattig·blok – favte”, “febel – fed[03]” og “feje·bakke – femmer” i *Jysk Ordbog*.

Året, der gik – beretning fra institut og ordbog, i: *Ord & Sag* 14:3-4.

Lampanniværk – et låneord i jysk?, i: *Ord & Sag* 14:39-42.

1995

Artiklerne “fem-og – fetalje·broder”, “fi'nans – finger”, “finger·bjerg – finger·tut”, “finger·vante – fol”, “fiol – fir·kløver”, “fisk – fis·kærv”, “fjolter – fjæl”, “flad- – flagre·blæst”, “flette·lag – flitting” og “flittig – flue” i *Jysk Ordbog*.

Året, der gik – beretning fra institut og ordbog, i: *Ord & Sag* 15:3-5.

1996

Artiklerne “flæske·aften – fløj·hus”, “fnat·blomst – fod”, “fod·ende – fod·spor” og “fod·sti – fold·tørv” i *Jysk Ordbog*.

Året, der gik – beretning fra institut og ordbog, i: *Ord & Sag* 16:3-4.

Våbenhus, skriftehus, karnhus, i: *Studier i talesprogsvariation og sprogkontakt*. Til Inger Ejsskjær på halvfjerdsårsdagen den 20. maj 1996. (Universitets-Jubilæets danske Samfunds skrifter nr. 537.) København: Institut for dansk Dialektforskning & C.A. Reitzels forlag:264-272.

1997

Artiklerne “for·dage – for·fimret”, “for'lov – for'mindske”, “for'næbret – forretning”, “for'styrre – for'sørge”, “for'undring – for'æslet”, “fransk – fregnet”, “frier – frokost”, “from – frynset”, “fule – fure·skåren”, “fylde[02] – fyre (+ fulding)” og “fyrfad – fæ·kær” i *Jysk Ordbog*.

Året, der gik – beretning fra institut og ordbog, i: *Ord & Sag* 17:3-4.

Skrovs – og andre jyske våbenhusbetegnelser, i: *Ord & Sag* 17:12-22.

1998

Artiklerne “fæl – fæng·tråd”, “fænsel – færdige” og “føl·plag – før” i *Jysk Ordbog*.

Året, der gik – beretning fra institut og ordbog, i: *Ord & Sag* 18:3-4.

1999

Artiklerne “føre – førse”, “først – få[01] (+ få[03])” og “gal·sindet – gane” i *Jysk Ordbog*.

Året, der gik – beretning fra institut og ordbog, i: *Ord & Sag* 19:3-4.

Boller på suppen – arvegods og indlån, i: *Ord & Sag* 19:5-14.

2000

Artiklerne “gange – garn”, “gavl – ged”, “gedde – gejtelvorn”, “ge'ni – gennem·våd”, “gennest – gerrig·tage”, “gert – gide”, “gimmer·bænk – Gitte” og “gled – glide” i *Jysk Ordbog*.

2001

Artiklerne “gnadre – gnidder·fin”, “gnide – gnitting”, “gol – grand”, “grand- – grassere”, “gernet – grikker”, “grob- – grov”, “gry – gryn”, “græde·færdig – græs·løg” og “grøn·land – gråeret” i *Jysk Ordbog*.

2002

Artiklerne “græs·mark – grøble·spade”, “Gulles – gulv·dække”, “gurgle – Gyrite”, “gys – gæld”, “gær[02] – gæsling”, “gæv – gøjser”, “hakkelse·bing – hal[02]”, “hale- – halløj” og “halv·del – halv·måne” i *Jysk Ordbog*.

Jysk Ordbog – en 70-årig med fremtid i, i: *Ord & Sag* 22:4-15.

2003

Artiklerne “handling – hank”, “harpet – harve·lænke”, “have·sager – havre·vippe”, “helsen – hen[01]”, “hensigt – heppen” og “herre – hessel·vol” i *Jysk Ordbog*.

Gærde – ord & sag, i: *Ord & Sag* 23:4-8.

2004

Artiklerne “himmelbetændt – himsterigims”, “hjale – hjappe·værk”, “hjelm – hjemlys”, “hjul·aksel – hjul·rok”, “hjul·skinne – hjælp”, “honnet – hoppe” og “horn-[03] – horse·øg” i *Jysk Ordbog*.

2005

Artiklerne “hugge·hus – huk·skab”, “hul[01] – hul[02]”, “hunde-[02] – hundre” og “hverandre – hvertandet” i *Jysk Ordbog*.

2006

Artiklerne “hvifor – hvilter-dags” og “hvæl – hvæs” i *Jysk Ordbog*.

2007

Artiklerne “hældefag – hænge[01]” og “hø·bjærging – hø·høst” i *Jysk Ordbog*.

2008

Artiklerne “højre·blad – hække”, “hør·gade – hø·spade” og “ilde[02] – ilding” i *Jysk Ordbog*.

2009

Artiklerne “hånd·dug – hånd·manchet”, “ildings·betryk – ilæmmet”, “ind·tage – ingefær” samt (i redaktionsfase 2) “is·garn – ister·råling” i *Jysk Ordbog*.

2010

Artiklerne “ind·fald – ind·kørsel”, “jern·akse – Jesper” og “joker – joppe” i *Jysk Ordbog*.

Høst i gamle dage, (udgivelse af P. Raun Petersens) Høsttiden, i: *Ord & Sag* 30:61-68.

Redaktør af**1975**

Sprog og Kultur 28, hæfte 1-2 (sammen med Peter Skautrup og Allan Karker).

1978

Sprog og Kultur 28, hæfte 3-4 (sammen med Peter Skautrup og Allan Karker) (i alt 128 s., ill.)

Bibliografi²
Viggo Sørensen

1966

Pronominalformen "noget" i jysk, i: *Jyske Studier fra Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning*, tilegnet instituttets grundlægger Peter Skautrup på syvtiårsdagen 21. januar 1966. K. Ringgaard (udg.): 143-164.

1972

Noget om »noget« i jysk, i: *Sprog og Kultur* 27:122-136.

1973

Grammatik-kompendium (ufuldendt). Århus: Nordisk Institut, Aarhus Universitet (kompendium, 75 s., interfolieret).

1974

Artiklen "V. al" (pron.), i: *Jysk Ordbog*. Bind I, hæfte 3. Århus: Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning & Universitetsforlaget i Aarhus.

1976

Tekstanalyse og sproghandlinger. Århus: Nordisk Institut, Aarhus Universitet (kompendium, 84 blade, 2. udg.).

1979

Artiklerne "alt" og "altfor", i: *Jysk Ordbog*. Bind I, hæfte 4. Århus: Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning & Universitetsforlaget i Aarhus.

1981

Rapport fra Jysk Ordbogs redaktion: Bagehus, s., i: *Ord & Sag* 1:25-32.

² Centrets interne redaktionsprotokol er anvendt som kilde til forfatterens bidrag til Jysk Ordbog. Redaktionen af artiklerne gennemgår følgende faser: 1) Redaktion af en skuffe fra seddelkartoteket; 2) Gennemlæsning og evt. forslag til ændringer af redaktionskollega; 3) Der foretages rettelser og ændringer; 4) Aflevering af endelig version til publicering på nettet. I bibliografien nævnes året for den endelige version af artiklen (dvs. redaktionsfase 4). For de sidste to år er datoen for redaktionsfase 1 eller 2 registreret, dvs. henholdsvis igangværende redaktion og at afsnittet ligger til gennemlæsning hos fagfællen. Ordbogsartiklerne står først registreret fra 1989 selv om de første bogstaver blev redigeret tidligere (tilbage til 1981 efter de ny vedtagne principper); registreringsdatoen hænger sammen med computerens indtræden i redigeringsprocessen.

1982

Om muenen, o æ mårer, om monner, i: *Ord & Sag* 2:40-50.

1983

Det tager tid at afdække sammenhænge – nogle betragtninger over redaktionstempo og kulturhistorisk forpligtelse, i: *Ord & Sag* 3:38-47.

1984

Forord, i: *Ord & Sag* 4:2.

1985

Accentforhold i forleddet af jyske sammensætninger, i *Papers from the 8th Scandinavian Conference of Linguistics*. Ole Togeby (red.). København: Institut for Nordisk Filologi:245-266.

Forord, i: *Ord & Sag* 5:2.

Dialekten i Øster Han Herred (sammen med Anders Fisker), i: *Ord & Sag* 5:13-20.

Af skjulte kilder, i: *Ord & Sag* 5:35-38.

Equus Blaccatus eller: Ka do hint mæ den blakket, Jens!, i: *Ord & Sag* 5:51-59.

1986

Forord, i: *Ord & Sag* 6:2.

Mellem Randers og Mariager fjorde (sammen med Gudrun Jensen), i: *Ord & Sag* 6:9-19.

Pernentle, perneffen el. pimrinimsk? (sammen med Nina Grøftehaug), i: *Ord & Sag* 6:39-56.

1987

Forord, i: *Ord & Sag* 7:2.

Hest hedder cheval, og sådan er det hele vejen igennem, i: *Ord & Sag* 7:56-68.

1988

Forord, i: *Ord & Sag* 8:2.

1989

Artiklerne “bage – bagende”, “bal – bamse”, “blå·finne – blå·øje”, “bonit – bord[03]”, “brannik – brede[04]”, “brodning – brodninghalm”, “brude[01] – brug”, “brummer – bryd'sommelig” og “brænd·banke – brænd·vable” i *Jysk Ordbog*.

Bondens sprog, i: *Bondefrigørelse*. J. Andersen, T. Bekker-Nielsen og O. Fenger (red.). Århus: Århus Universitetsforlag, Århus:115-128.

Forord, i: *Ord & Sag* 9:2.

Fra den yderste forpost mod syd – det danske sprog i Læk (sammen med Sigfred Andresen), i: *Ord & Sag* 9:20-29.

Brød og kage, i: *Ord & Sag* 9:43-56.

1990

Artiklerne “bed – bede·pose”, “begre – be'høve”, “bi·navn – binde”, “bitle – bjaldre·vorn”, “blaf – blasse”, “blie – blit·vogn”, “blod – blom·kål”, “bræt – brød”, “brønd- [02] – bue[03]”, “by·blæst – byde” og “byde·brev – byge[03]” i *Jysk Ordbog*.

Kort (assimileret) bestemthedsform af substantiver (sammen med I.C. Højensgård), i: *Danske folkemål* 32:35-61.

Forord, i: *Ord & Sag* 10:2.

Legetøj, syltetøj, trolدتøj og andet tøjeri – om en sproglig joker i vore dialekter (sammen med Karen Margrethe Pedersen), i: *Ord & Sag* 10:20-36.

Dernede fra grænsen – om sprog og liv i Højer (sammen med Jørn Nielsen), i: *Ord & Sag* 10:47-56.

1991

Artiklerne “bulle[03] – bund[02]”, “byge·bræt – byg·vælling”, “bæls·dreng – bær·bredselse”, “bære – bæssing·træ”, “bøs – båd[02]”, “båre[02] – bås·stolpe”, “Cecilie – chaise'long”, “da – da'da”, “dak – damp”, “David – degne”, “den[01] – den[03] (+ den'her etc.)” og “deres” i *Jysk Ordbog*.

Demonstration af Jysk Ordbogs edb-programmel – database og kortlægningsprogram til udnyttelse af spørgelistebesvarelser (sammen med Torben Arboe Andersen), i: *Danske folkemål* 33:353-356 (rapport på grundlag af et foredrag holdt på 4. Nordiske Dialektologkonference 12.-16. august 1990 på Askov Højskole).

Forord, i: *Ord & Sag* 11:2.

Det er d'et, der gør'et – om stedordet *dem* i vest- og sønderjysk, i: *Ord & Sag* 11:44-51.

1992

Artiklerne “der[04] deres, det[01-3] dette”, “din – djælken”, “drage[01] – drage[03] (+ drages)”, “dras – drejning (+ drimse mv.)”, “dritling – drive·bede”, “druller – dræg (+ drøn-drøse)” og “drås – du[02]” i *Jysk Ordbog*.

Dette, pron., i: *80 Ord*, til Christian Lisse, 12. januar 1992. København: Selskab for Nordisk Filologi (udg.):27-28.

Jysk Ordbog – en præsentation, i: *Nordiske Studier i Leksikografi*. Rapport fra Konferanse om leksikografi i Norden 28.-31. mai 1991. Oslo: Nordisk Forening for Leksikografi:324-338.

Forord, i: *Ord & Sag* 12:3.

Sprogminuttet (sammen med Torben Arboe Andersen og Ove Rasmussen), i: *Ord & Sag* 12:66-68.

1993

Artiklerne “dug·fuld – dulme (+ diverse)”, “dybagge – dyne (+ diverse)”, “dyr[02] – dækne (+ dejs, dæs, dås)”, “dør·gab – dåt (+ døbbel)” og “e – efter (+ after mv.)” i *Jysk Ordbog*.

Kolbøtten – en bagatel for hyrdedrenge, en prøvelse for lingvister. En undersøgelse af den syntaktiske og semantiske struktur i jyske kolbøttebetegnelser (sammen med Ove Rasmussen), i: *Jyske Studier*, tilegnede Magda Nyberg og Bent Jul Nielsen. København: Institut for Dansk Dialektforskningens Publikationer, C.A. Reitzels Forlag:40-56.

Forord, i: *Ord & Sag* 13:3.

Kolbøtten – en bagatel for hyrdedrenge, en prøvelse for dialektforskere (sammen med Ove Rasmussen), i: *Ord & Sag* 13:6-26.

Om Salling og sallingmål (sammen med Jens Ejsing), i: *Ord & Sag* 13:28-45.

Sprogminuttet 1993 (især for østjyder) (sammen med Torben Arboe Andersen og Ove Rasmussen), i: *Ord & Sag* 13:55-56.

1994

Artiklerne “el – ellers”, “endda – endelig·hed”, “endelig·mål – endsom”, “fadder – fad·kone”, “fadre – fald[05]”, “falde – fald·ål (+ farsen, favt-favte)”, “fart – fast[02]”, “fed·bånd – fedt·duelse” og “fisle – fisle·værk” i *Jysk Ordbog*.

A er ett ræj i Torrenvej – for a haar en Torrenstien i æ Lomm! – Lidt om echinittens brug og navne, i: *Ord & Sag* 14:43-53.

1995

Artiklerne “æ”, “af”, “fibel – figle”, “figler – file·smed”, “fir·knækker – fis·fader (+ fjes·fjas)”, “fjer – fjols (+ fir[02])”, “fjæle[01] – fjø (+ fjosle mv.)”, “flab – flad[02]” og “flagre·blæst – flaske·æble” i *Jysk Ordbog*.

Forord, i: *Ord & Sag* 15:2.

Pa Niesvis, Pæ Stårk og Lill Peer ve ær Ehnd – om afledt brug af mandsnavnet Peder, i: *Ord & Sag* 15:34-40.

1996

Artiklerne “anden[01] – anden[02]”, “flue·ben – flyde”, “flæge – flæske (+ fli-ord)” og “fole[01] – fonte (+ nogle fu-ord)” i *Jysk Ordbog*.

Tidskonjunktionen *da* og dens synonymer i jysk, i: *Studier i talesprogsvariation og sprogkontakt*. Til Inger Ejsskjær på halvfjerdsårsdagen den 20. maj 1996. (Universitets-Jubilæets danske Samfunds skrifter nr. 537.) København: Institut for dansk Dialektforskning & C.A. Reitzels forlag:285-297.

Forord, i: *Ord & Sag* 16:2.

Det skulle jo bruges altsammen – når man havde slagtet (sammen med Nina K. Grøftehaug), i: *Ord & Sag* 16:51-62.

1997

Artiklerne “at[01] – at[02]”, “fløj·knap – fnat”, “for[01] – for[04]”, “for·fippelse – for·gøgle”, “for·gøre – fork”, “for·kvakle – for·loren”, “for·sål – for·tråd”, “for·år – frae”, “fra·bagt – frank”, “fremmed·klæder – fridags·legestue”, “frynt – frænsel”, “frø – fugl” og “fugle- – fuld·års (+ fuge-)” i *Jysk Ordbog*.

Forord, i: *Ord & Sag* 17:2.

Kort og godt. Om brugen af kortmateriale i Jysk Ordbog, i: *Ord & Sag* 17:49-62.

1998

Artiklerne “for·hov – for'hængt (etc.)”, “for'rette – for'skustret” og “furs – fyld·bære” i *Jysk Ordbog*.

Forord, i: *Ord & Sag* 18:2.

1999

Artiklerne “-er, -ere, -eri, -et”, “føj – følge[01]”, “få[02] – fålige”, “fåre·lade – gab[02]”, “gade·basse – gak”, “gal[01] – gal[02]” og “gal·agtig – gal'rus (+ galspaj, glant)” i *Jysk Ordbog*.

Forord, i: *Ord & Sag* 19:2.

Når solen er syg eller klemmes af ulve, i: *Ord & Sag* 19:43-54.

2000

Artiklerne “gang – gang·dør”, “gel – gen·gælde” og “gift – gigt·urt” i *Jysk Ordbog*.

Året, der gik – beretning fra institut og ordbog, i: *Ord & Sag* 20:2-5.

Om øg, heste og andre bæster (sammen med Karen Margrethe Pedersen), i: *Ord & Sag* 20:13-31.

Bjerringbro – og mange slags jysk. *Fra Bjerringbro kommune* XI:8-14.

Sån' kal't di e gja'n. Om Ikast-egnens dialekt. *Egnsbogen Bording, Engesvang, Ikast*: 48-54.

2001

Artiklerne “give[01]”, “give[02] – gjøl·bo”, “grat – grav·øl”, “gril – gri'mumme”, “grin – gris[02]” og “grøft – grøn·kål” i *Jysk Ordbog*.

Jysk Ordbog – præsentation af og kommentarer til netudgaven (sammen med Torben Arboe), i: *LEDA-Nyhedsbrev*, nr. 32:8-15.

Året, der gik – beretning fra institut og ordbog, i: *Ord & Sag* 21:2-5.

Vil du ikke rende og hoppe! (sammen med Nina K. Grøftehaug), i: *Ord & Sag* 21:32-45.

2002

Artiklerne “grund·kuller – grutting”, “gryn- – grædende”, “gulve – gupping”, “gøre”, “gå”, “gås – gå-til-alters-klæder”, “halv (+ halve, + halves)”, “halv·ager – halv·dag” og “ham – hamsle” i *Jysk Ordbog*.

Anmeldelse af Lise Horneman Hansens avhandling för filosofie doktor-examen: Jysk -de-bøjning. *Svenska Landsmålen*. Uppsala (fremlagt i 2001)

Året, der gik – beretning fra institut og ordbog, i: *Ord & Sag* 22:2-3.

2003

Artiklerne “hale[01] – hale[02]”, “hav-[03] – have[03]”, “have[04]”, “have·binde – have·torn”, “heden – hegn (+ hæftig)”, “hel[01] – hel[02]”, “hellig·aften – hel·ovret (+ helle-)”, “hen·falden – hen·rykket”, “hest” og “hille- – himmel[01]” i *Jysk Ordbog*.

Året, der gik – beretning fra institut og ordbog, i: *Ord & Sag* 23:2-3.

Jamen, så lad os gå halvt om det (sammen med Nina K. Grøftehaug), i: *Ord & Sag* 23:32-39.

2004

Artiklerne “heste- – heste·vogn”, “hin – hip”, “hjarm – hjeld (+ hjon, jærme)”, “hjidder – hjul (+ hjør)l” og “hold – holde”, “hoved” i *Jysk Ordbog*.

Jyske bandeord og deres herkomst, i: *danske talesprog* 5 (tilegnet Karen Margrethe Pedersen):83-102.

Jysk Ordbogs lydskrift, praksis og principper, i: www.jyskordbog.dk (linket Lydskrift). Århus: Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning (udg.) (13 sider).

Året, der gik – beretning fra center og ordbog, i: *Ord & Sag* 24:2-3.

Det howwer a godt! (sammen med Nina K. Grøftehaug), i: *Ord & Sag* 24:39-54.

2005

Artiklerne “hove[04] – hovet (+ hovsom etc.)”, “hoved·ager – hoved·værk (etc.)”, “hovse + huske”, “hue·moder – hug[05]”, “hum·vende – hun[03] (inkl. hende(s))”, “hundrede – hurtig”, “hus[01]” og “hvene – hver (+ hver-dem etc.)” i *Jysk Ordbog*.

Året, der gik – beretning fra center og ordbog, i: *Ord & Sag* 25:2-3.

Svinemikkel – pilfinger – luskebuks! – om en højfrekvent ordtype i Jysk Ordbog (sammen med Nina K. Grøftehaug), i: *Ord & Sag* 25:20-40.

Det allermindste ord i jysk, i: *Ord & Sag* 25:49-51.

2006

Artiklerne “hval – hvede·mellemad”, “hvid-[03] – hvid·ål”, “hvimle – hvip·skid (+ vimmel etc.)”, “hvisle – hvoddem”, “hvor + hvej, hvorhenne, hvort” og “hyld – hylre·vorn (+ hule[03], hølke)” i *Jysk Ordbog*.

Året, der gik – beretning fra center og ordbog, i: *Ord & Sag* 26:2-4.

Nekrolog. Arne Espgaard (1910-2006), i: *Ord & Sag* 26:4.

Pibesild, værkepig, kludremager – mere om gamle jyske skældsord (sammen med Nina K. Grøftehaug), i: *Ord & Sag* 26:38-54.

2007

Artiklerne “hvordan – hvorfra”, “hyre[01] – hyvvivåge (+ essel etc.)”, “hægen – hække[01] (+ hæge[01])”, “hækbygget – hælde (+ hald, halde)”, “hænge-[03] – hærve-træ (+ herme)”, “høloft – høns (+ hyrt)” og “hønse[01] – -hør[04] (+ høne-røv)” i *Jysk Ordbog*.

Det jyske skriftsprog – kontrafaktisk belyst, i *Nordisk dialektologi og sociolingvistik*. Torben Arboe (red.). Århus: Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning:361-378.

Da oplysningen kom til Jylland. Landbrug og skolevæsen (sammen med Torben Arboe), i: *Oplysningens verden. Idé, historie, videnskab og kunst*. Ole Høiris og Thomas Ledet (red.). Århus: Aarhus Universitetsforlag:419-435.

Året, der gik – beretning fra center og ordbog, i: *Ord & Sag* 27:2-3.

Når forfatterne skriver jysk – og hvad det fortæller om skriftsprog og lydskrift, i: *Ord & Sag* 27:44-61.

Mæ aa Pie – og dialekten i Todbjerg. *Todbjerg-Mejlby kalenderen*. 2007:1-4.

2008

Artiklerne “hør[03] – hørfrø-kage (+ hørt)”, “høvd – høvvi”, “hå[02] – hånd[01]” og “ikke – ikke-heller” i *Jysk Ordbog*.

Året, der gik – Beretning fra center og ordbog, i: *Ord & Sag* 28:2-3.

hampus! – eller hvad det nu hedder (sammen med Nina Grøftehaug), i: *Ord & Sag* 28:19-27.

Ikke som alle de andre ord, i: *Ord & Sag* 28:37-48.

2009

Artiklerne “jage-arbejde – Jako'bine” og “Jakob Løj – jimle (+ diverse)” (begge afsnit er i redaktionsfase 2, jf. note 2 ovenfor) i *Jysk Ordbog*.

De jyske w-diftonger, i: *I Mund og Bog*. 25 artikler om sprog tilegnet Inge Lise Pedersen på 70-årsdagens d. 5. juni 2009. Henrik Hovmark, Iben Stampe Sletten, Asgerd Gudiksen (red.). København: Nordisk Forskningsinstitut, Afdeling for Dialektforskning:303-324.

Jubilæumsanmeldelse: Niels Åge Nielsen (1913-1986): De jyske Dialekter. Gyldendal, København 1959. 163 sider (sammen med Torben Arboe og Inger Schoonderbeek Hansen), i: *Danske Studier* 2009:181-184.

(Udarbejdet bidrag om) Lydudviklingen i de danske dialekter, til *Dansk Sproghistorie*. Hjorth, E. (red.). (under udgivelse) København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.

Marinus Poulsen *Te Mar'ken i Holsbrow'*. Oversættelse og kommentar: Viggo Sørensen (sammen med Nina K. Grøftehauge). Århus: Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning (96 s., ill.) . 1. gang publiceret i *Ord & Sag* 19-28).

Året, der gik – Beretning fra center og ordbog, i: *Ord & Sag* 29:2-3.

At gennemskue det, *endsige* forklare det, i: *Ord & Sag* 29:37-47.

2010

Artiklerne “hånes – hår·dug (+ håring)”, “igle – ihvor'dan (+ u-[02, 03] etc.)”, “ind·bildning – inden·v- + indre”, “ingen – ingen·ting”, “jutte – jæse·per (+ jatter·øl)”, samt “jo – johannes·rod” og “Julie – ju'stits” (sidstnævne to afsnit er begge i redaktionsfase 2) og “jævn – jævn·voksen” (i redaktionsfase 1) i *Jysk Ordbog*.

Han Herredernes dialekt, i: *Ja, hwans æ dialegt? Lajje imæl haw å fywwer*.

Brovst: Foreningen Han Herred Mål:12-21.

Året, der gik – Beretning fra center og ordbog, i: *Ord & Sag* 30:2-3.

Tik og put – om et par enkle lege i fortiden (sammen med Nina K. Grøftehauge), i: *Ord & Sag* 30:4-22.

End – en nordjysk konjunktion, i: *Ord & Sag* 30:48-58.

Redaktør af

1981-

Ord & Sag 1- (1981-) (Hovedredaktør). Århus: Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning.

1984

The Nordic languages and modern linguistics 5. Proceedings of The Fifth International Conference of Nordic Languages and Modern Linguistics in Århus 27/6-1/7 1983. K. Ringgaard and Viggo Sørensen (ed.). Århus: Nordisk Institut, Aarhus Universitet (413 s., ill.).

Inger Schoonderbeek Hansen